

“શ્રીબ્રહ્મ”ના ચંદ્રચંદ્ર

જાન્યુઆરી, ૧૯૩૦

તરલા

અથવા

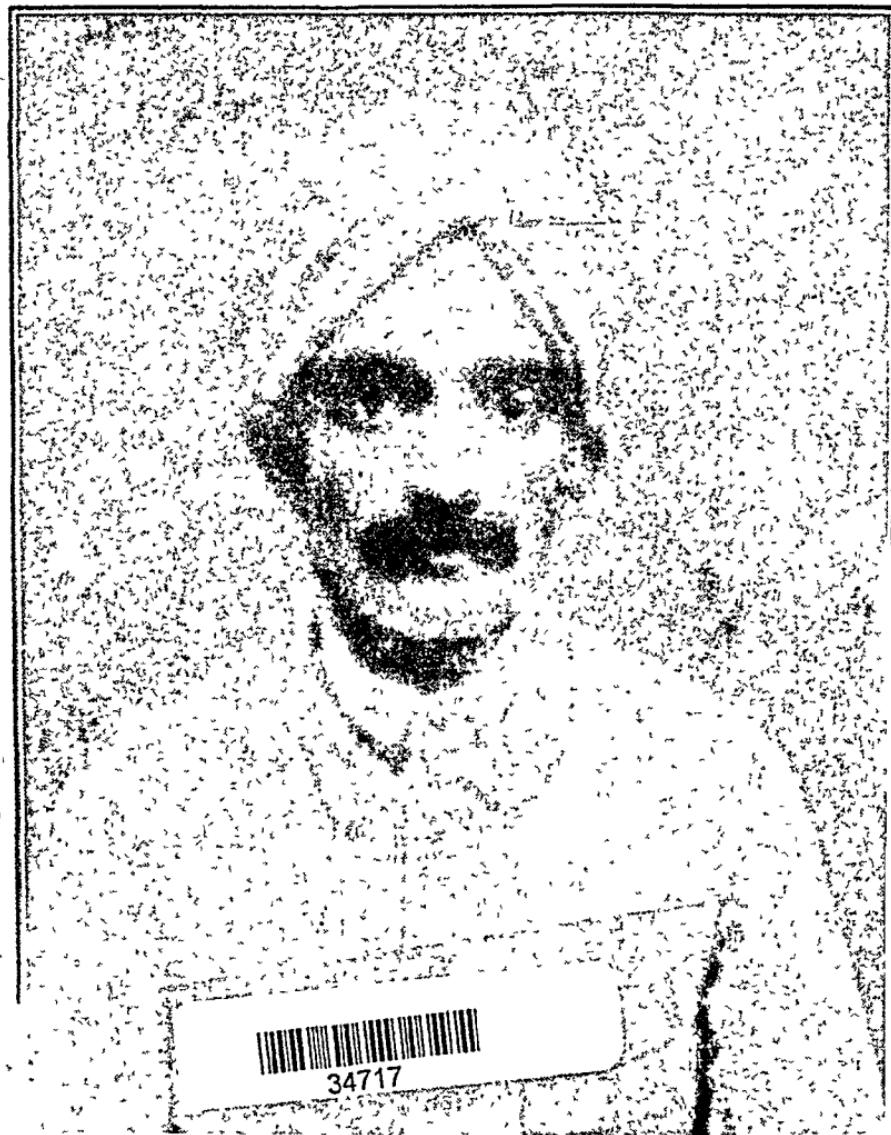
ઉર્મિનો આવેગ

“શ્રીબ્રહ્મ”ના બાળકોને લેટ : ફ. સ. ૧૯૩૦

લેખક :

સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવ દીવઠીયા.

“તરલા” ના લેખક...@.....

સ્વ. લોગીન્ડ્રાવ આર. દીવેટીઆં, બી. એ.

“જાનવર્ધક પુસ્તકમાળા”: પૃ. ૧૧ તં—

તરલા.

અથવા

ઉર્મિનો આવેગ.

લેખક—

સ્વ. લોણીન્દ્રસાય રતનલાલ દીવેટીયા, બી. એ.

ઉપોદ્ઘાત લેખક—
શાંતિલાલ ગુલાભદાસ તોલાય, બી. એ.

પ્રકાશક:

જીવનલાલ અમરશી મહેતા
સ'પાદક:—‘જાનવર્ધક પુસ્તકમાળા’; મંત્રી—‘સ્લીમેધ’,
પીરમશાહ રોડ; અમદાવાદ.

કિંમત—કવર ફેફર રૂ. ૨-૦-૦ પાંડ ફુંડું રૂ. ૨-૮-૦

“સ્લીમેધ”ના ૧૬૩૦ ના શાહકેને મદ્દત.

મુંબઈના એજન્ટઃ
જીવનકાલ એન્ડ સન્સ
૩૬૨, કાલાહેવી રોડ-મુંબઈ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અધ્યાત્મ
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઇટ-સંગ્રહ
૮૪૮૯

આવૃત્તિ પહેલી
મત ૨૬૦૦
સન ૧૬૩૦

મુદ્રાગુસ્થાન
સૂર્યપ્રકાશ પ્રેસ, અમદાવાદ.
મુદ્રક
મૃળચંદ્રભાઈ શ્રીકમલાલ પટેલ.

ઉપોદ્ધાત.

છેલાં પદર વર્ષમાં ગુજરાતી સાહિત્યે સર્વદેશીય વિકાસ સ્થાપ્યો છે. આ સુંદર પ્રગતિને પરિણામે ગુર્જરી ગીરા નવચેતનવંતી અને ગૌરવભરી બની છે. આવે સમયે આ પ્રગતિનાં પ્રેરક પુરોગામીઓને વિસરવાં ન જોઈએ. નવસાહિત્યનાં આ સર્જનમાં બહુ પ્રકાશમાં ન આવેલા અનેક લેખકોએ પોતાનો ક્ષાળો આપ્યો છે. સાહિત્યનો છતિહાસકાર આવી વ્યક્તિઓને ભૂલી જઈ છતિહાસની પુનરાવૃત્તિ કરે તો તેમાં આશ્ર્ય પામવા જેવું જરાય નથી. કારણ કે આ પ્રકારનાં શાંત કાર્યકર્તાઓએ જનતાની દષ્ટ સમક્ષ પોતાની જહેરાત કરવાની અથવા કરાવવાની તક શોધી નથી. આ યુગમાં તો “ બોલે તેનાં બોલ વેચાય.”

વિસમી સદીનાં પહેલાં એ હસ્તકાંચોમાં સાહિત્યની શાંત સેવા કરેનાર એક વ્યક્તિ તે સ્વ. બોગીન્દ્રાવ દીવેઠીયા. સ્વ. બોગીન્દ્રાવે ધ. સ. ૧૮૦૭ થા ૧૮૧૭ સુધી-પોતાના જીવનના અંત સમય સુધી-ધર્માય મનોરંજક નવલકથાઓ લખી. “ મૃદુલા ”, “ ઉધાકાન્ત ”, “ મોહિની ”, “ તરલા ” અને “ આસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર ” આપણું સામાજિક નવલકથાના ક્ષેત્રમાં અગ્રગણ્ય સ્થાન બોાગવે છે. આપણું સામાજિક નવલકથાનું ક્ષેત્ર હજુ સમૃદ્ધ થયું ન લેખાય. સ્વ. ગોવિધન-રામ ત્રિપાઠીના અંથમણી પઢી ધર્માજ થોડી સામાજિક નવલકથાઓ લખાઈ. નકાનાલાલયુગે તો ગગનરપર્સી ભાવનાયુક્ત કાવ્યો અને નાટકો આપ્યાં, પણ સમાજનું તાદૃષ્ય પ્રતિબિંદુ દર્શાવતી નવલકથાઓની હારમાળા તો સ્વ. બોગીન્દ્રાવે શરૂ કરી. સદ્ગત લેખક “ બન્ધુ-સમાજ ” ના એક ઉત્સાહી કાર્યકર્તા હતા; અને આ સમાજની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ સ્વી-કેળવણી અને તે દ્વારા સ્વીએની ઉત્તતિ સાધવાની હતી. આ બાધ્ય કાર્યમાં સામાજિક નવલકથાના સાધનનો એમણે

બહુ જ સારી રીતે ઉપોદ્વાગ કર્યો છે. સમાજસેવાના ક્ષેત્રમાં સતત ધૂમ-વાથી એમણે આપણી સામાજિક સમસ્યાઓનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો અને પોતાની એક એક નવલકૃથાદ્વારા સમાજને લગતા-ખાસ કરીને સ્વીઓને લગતા-નવલંત પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવા સુંદર પ્રયત્ન કર્યો છે. સમાજશાસ્ત્રના એક ઉંડા અભ્યાસીને છાને એવી રીતે પોતાની નવલકૃથાઓમાં :એમણે કન્યાકેળવણી, વિધવાવિવાહ, સ્વી-પુરુષના સમાન હુક્કો, સહશિક્ષણ અને લમ્બસંસ્થાને લગતા માર્મિક પ્રશ્નો ચર્ચ્યા છે.

પ્રસ્તુત નવલકૃથા “તરલા અથવા ઉર્મિનો આવંગ” પ્રથમ ધ. સ. ૧૯૭૪ માં “સ્વીઓધ” નાં પાનાંઓમાં કટકે કટકે પ્રકટ થઈ હતી. એમાં ચર્ચાયેલા પ્રશ્નો એટલા જીવંત છે, એની રૈલી એટલી સંભકારી પણ સાહી છે, અને એની વસ્તુગુંથણી એટલી રસ-મય છે કે એ અભરાઈ પર માસિકોની ફાધલિમાં પંદર પંદર વર્ષ સુંધી શા કારણુસર કોઈ પ્રકારથકને ન આકર્ષી શકો એ પણ એક કોયડા જ ! “સ્વી-ઓધ” ના ઉત્સાહી મંત્રી રા. જીવનલાલ-ભાઈએ આવી ઉચ્ચ ક્રાચીની નવલકૃથાને સ્થાયી સ્વરૂપ આપાને સહગત લેખક પ્રત્યે પોતાની અચૂક ભક્તિ દાખલી છે.

“તરલા” ના મુખ્ય સ્વીપાત્રો તરલા અને વીણા એટલે ખુદ્ધિમત્તા અને સંસ્કારની મુર્તિઓ અને ગુજરાતી અદ્ધિમત્તાના આધારસ્થંભો. તરલા ઉર્મિઓના પ્રભળ અને અરખલિત રીતે વહેતા આવંગમાં ઘસડાઈ જય છે પણ અતે એનું ઉત્તુત વ્યક્તિત્વ પ્રધાન-પણું ખીલી નીકળે છે તેનું મુખ્ય કારણ એની ઉચ્ચ કુળવણી અને સંભકારો. લમ્બને બંધન માનનાર ભૂજંગ સાથે Trial Marriage, Companionate Marriage, તથા છુટાછેડાના ગહન પ્રશ્નો પર અસરકારક રીતે ચર્ચા કરી અંતે ભૂજંગને વશ થતી સહંજમાં અચી જય છે તેનું કારણ શોધવું અધરે નથી. હાર્દિક અને માનસિક યુક્તમાં મનનો વિજ્ઞય થાય છે પણ આ વિજ્ઞયનું મૂલ્ય આકર્ષ આપવું પડે છે.

- વીણાના પ્રવેશ સાથે Eternal Triangleનો સનાતન પ્રશ્ન વાચકને આકર્ષિ રહે છે. વીણા તરલાની માઝક સંસ્કારી યુવતી છે, પણ ઉર્મિના આવેગમાં ધસડાઈ જવાને બદલે એ અવિરત આવેગને વિજયનાં સાધન તરીકે ઉપયોગ કરી શકે છે. પ્રખ્યાત નોવેંજીઅન નાટ્યકાર હેનરીક ધર્ષસેનની નોરાની માઝક વીણા પણ ઢીગલીપહની સામે પોતાનો પડકાર જહેર કરે છે. નવયુગની નારીને યોગ્ય એવા જીરવથી એ કહે છે:—

“ એ તો લીલા-તરલા એવી કે આટલી દૂષ્ટ આપ્યા પછી આમ થવા દે ! હજારવાર ગરજ હોય તો પરણે ! હા, અમે પુરુષોને ચાહના અધારેલાં પણ એ અમને ચાહાય તો જ. અમે કુદુર રમકડાં નથી કે એક નાખી દઈને ખોળું લે.”

સ્વ૦ બોગાન્દ્રરાવ પ્રથમ પંક્તિના લેખક અને “ સાક્ષર ” નાલ હોય પણ કલાકાર તો છે જ. એમની દૃષ્ટિ ભવિષ્યપર અવલંભી હતી અને એથી જ એમની દૃતિઓમાં વિસંવાહિતા આવતી નથી.

અંતમાં માસિકાની ઝાઠલમાં દ્ધ્રૂવાઈ રહેલાં એમનાં નવલ-રતોને કોઈ પ્રકારાક સત્વર જહેરમાં આણે એટલી જ આશા સાથે વિરભિશ.

મુંશિ,
તા. ૮-૧૨-૧૯૨૬ }

શાંતિજ્ઞાલ તોલાઈ.

અનુક્રમણિકા.

વિભાગ પહેલો—

પ્રકરણુ.

૧ છું નાના પત્રે મચાવેલી

ધમાદ.

૨ જું તાર.

૩ જું રીસ.

૪ થું અરવિન્દ.

૫ મું લીલા.

૬ હું મેદાનીયા.

૭ મું હોટલમાં.

૮ મું આ કે તે ?

૯ મું એ હરીએ.

૧૦ મું ભૂજંગલાલ.

૧૧ મું રેશન ઉપર.

૧૨ મું નાદંડ ભોળાઈ.

૧૩ મું લીલા અને તરકા.

૧૪ મું નરકા અને ભૂજંગલાલ. ૫૬

૧૫ મું પાર્ટી.

૧૬ મું અરવિન્દ પાછો ઘેર. ૬૫

૧૮ મું નરકાની પાછળ

લાગેલો સાપ. ૬૮

૧૮ મું સુરતમાં તરકા. ૭૩

વિભાગ બ્યાંઝો—

પ્રકરણુ.

૧ છું હરીએ.

૨ જું શાખુગારકાબીને ત્યા. ૮૦

પૃષ્ઠ

૩ જું સુમન અને તરકા. ૮૮

૪ થું લોકચચર્ચો. ૮૭

૫ મું વસન્ત અને અરવિન્દ. ૧૦૫

૬ થું તરકાની મુંજવણુ. ૧૦૬

૭ મું ચંદા અને તરકા. ૧૧૬

૮ મું શરતમાં. ૧૨૧

૯ મું ગાડીમાં. ૧૨૬

૧૦ મું એકદાં. ૧૩૩

૧૧ મું હું રું સાંભળું છું ? ૧૩૬

૧૨ મું વીણા. ૧૪૪

૧૩ મું ભૂજંગલાલને ત્યા. ૧૫૨

૧૪ મું ભૂજંગની વીણા કે

વીણાનો ભૂજંગ ? ૧૬૨

૧૫ મું કાયદો, ન્યાત કે
આપદ્યાત ? ૧૭૨

૧૬ મું અર્યગેટનું રેશન. ૧૮૦

૧૭ મું અરવિન્દ અને લીલા. ૧૮૩

૧૮ મું મંઞળ મધ્યું. ૧૮૬

૧૯ મું ધણે વખતે. ૧૯૬

૨૦ મું તરકા સુઅધમાં. ૨૦૩

૨૧ મું સુરતમાં. ૨૦૬

૨૨ મું સુમનની તપાસ. ૨૧૩

૨૩ મું મરણ પથારી. ૨૨૧

૨૪ મું લબ્ન. ૨૨૭

૨૫ મું ગામતરેણ. ૨૩૨

૨૬ મું ગૃહજવન. ૨૩૬

૨૭ મું જુગલભાઈ.	૨૪૩	૩૨ મું વીણા અને ભૂજંગ.	૨૭૬
૨૮ મું હોટલમાં.	૨૫૧	૩૩ મું તરલા અને સુમન.	૨૮૯
૨૯ મું ગલરીએલો ભૂજંગ.	૨૫૭	૩૪ મું શાન્ત કુદુમ્ય.	૨૮૮
૩૦ મું રટેશન ઉપર.	૨૬૪	૩૫ મું લાં પછી.	૨૬૦
૩૧ મું સુમન અને ભૂજંગ.	૨૭૦		

“ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા ” નું પુસ્તક દર મું.

પોયણાં

પ્રેરિસર જ્યેન્દ્રરાય હૃરકાળ એમ. એ. કૃત નવું પુસ્તક.

સંસાર-સમાજ-સાહિત્ય-સાધા-વિદ્યા, કલા અને શિક્ષણ-પ્રક્રીષ્ટ વગેરે વિષયો પરના ૪૦ નવીન શૈલિ પર લખેલા ઉત્તમ નિબધેલા આવડાંજ ૨૫૦ પૃષ્ઠ. સોનેરી નામોવાળું પાકું સુહું. કીંમત રૂ. એ પોષેજ પાંચ આના. ‘જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા’ ના થાહ-ક્રાને અધી કીંમતે ભળશે.

જીવનદ્વારા અમરશી મહેતા,
દે. પીરમશારોડ; અમદાવાદ.

તરલા

અથવા

ઉર્મિનો આવેગ.*

ભાગ પહેલો.

પ્રકરણ ૧ ખં.

નાના પત્રે ભયાવેદી ધમાલ.

“ શું કરે ? ક્યાં જઈ ? છોકરાને લઈ પીયર ચાલી જઈ ? પીયર-માં શું કરે ? આટલી ઉમરે ઇન્ફેટી. બીજું ડાઈ નહી ને પંદર રૂપેયાની મહેતીજ ! લાવ ચાટલું જોઉં ? મહારામાં શો ઝેર થયો છે ? નથી એ લણેલી, નથી એ મદારા કરતાં ગોરી, નથી એ મહારા કરતાં તંડુરસ્ત, ત્યારે ? લુગડાંમાં થું પૂળો મુકું ? મહારે માટે કાંઈ નહી—એને માટે લાભ્યા હશે તેને નહી ગમી હોય એટલે મુને વળગાડતા હશે. હું રોજ ના કહેતી હની કે આપણે નહી. છોકરાને લણુવવાનું તો અદ્ધાનું જ ને ! હાય ! હાય ! મહારાથી એ કેમ ધમાય ! પુરુષો ડાઈ હિવસ કાઈના થયા છે કે થશે ? આયડીએ આમ કરવું ને તેમ કરવું, ત્યારે પુરુષોને તો સંધળા હક હશે ખરા ને ? અમે મરી જદુએ ને બીજી લાવે તે તો જણું ડિક, પણ આ તો જમ જેવી એહી છું, કાલ વહાણે પરણ્યાવવા જ્યાં છોકરાં છે. આટલાં વર્ષ ગમી ને હને ન ગમી ? હાય ! હાય ! લગ્ન પહેલાના અને પણીના થોડા હિવસો ડેવા આનંદમાં ગયા હતા ! અમે એ સાથે રહેતાં, એ મહારે ત્યાં આવતા, હું એમને ત્યાં જતી.

* ભાગણું નેર.

હેણો હિવાળાના હિવસોમાં જમવાનું આવતું ને હું જતી તે વખતે ડેવા બહાલથી, ડેવા ઉમંગથી બહારીયે જોતા, આડાઅવળા થઈચીહી આપી જતા, લઈ જતા. અરે ! ધેર રહ્યા પછી પણ પહોંચ સૂધી શું હતું ? એલી મળી ત્યારથી બાજુ બગડી, એ રાંડ પણ ચીહી લખતાં શીખ્યી. હું તો જાણે હિસથમાં જ નહીં. આમ ચીહી મોકલતી થઈ. અરે રામ ! આ બંગલા, આ લુગડાં, આ આનંદ જોવો ગમતો નથી. બહાલા ! બહાલા ! તહમને આ શું સુણ્યું ? મહારામાં કાંઈ કવાળો દેખ્યો ? મહેં તો તહમારા શિવાય ડોઈનો સ્વર્ણનમાં પણ વિચાર કર્યો નથી. બસ, શા માટે કાલાવાલા કરવા ? હું પવિત્ર છું પછી મહારે પણ શી પડી છે ? જીવીશ ત્યાં સુધી લોચો ધાન ખાઈ પડી રહીશ, પળું હવે અટી ઘડી ગમે ખરે ! નોકર ચાકર પણ હવે મહારે શેનું માને ? ” એક પાંજરામાં પુરેલી સિંદણું ઉછલ્યા કરે તેમ ચંદ્ર આ વિરાળ એકાન્ત બંગલામાં, પોતાના સૂવાના એરાડામાં લાથમાંની એક નાની ચીહી ચોળતી ફરતી હતી. વસન્તલાલ સીનેમેટોઓઇ જોવા ગયો હતો અને છેદ્ધી ભારની લોકલમાં આવવાનો હતો.

વસન્તલાલની પાડોશમાં આજ દશ આર મહિના થથાં એક શુજરાતી ટ્રેઇનનું સ્વી શિક્ષક આવી હતી. વસન્તલાલ ઉપર ભડામણ-પત્ર લઈ આવી હતી અને વસન્તલાલના નાના છોકરાને ખાનગી ટયુશન આપતી. આ સ્વી શિક્ષક વિધવા હતી, શરીરે દેખાવડી અને સ્વભાવે ચાલાક હતી. દિંદુસ્તાનમાં સ્વીચ્છો નોકરી કરે, જાહેર કામમાં ભાગ લે, એ એટલો નવિન માર્ગ છે કે સામાન્ય રીતે એની સ્વીચ્છોની નિંદા થવાની જ. આ સ્વી શિક્ષક ચેકાર વિશેષ હતી. સ્વી કરતાં પુરણો સાથે વાત કરવાની ટેવ એને વિશેષ હતી એટલે કિંવા વસન્તલાલના અંતઃકરણમાં કાંઈ વિકાર હોય, પણ ગમે તે કારણુથી વસન્તલાલ અને એ સ્વી શિક્ષકનો ગંધેઘ ચર્ચાનો વિષય થયો હતો. જતાં આવતાં લોકો આંગળી કરતા હતા. કાળે કરી આ વાત ચંદ્રને કાને આવી. પતિનો દોપ કાને પડતાં પવિત્ર ચંદ્ર છંછેડાઈ. અને

જુંછેડાય એમાં આશ્ર્ય શું ? કોણું જાણે જનસમાજની ઘટના જ એવી થઈ ગઈ છે કે પુરુષ અનીતિમાન હોય તો તે જેટલો નિદાપાત્ર મનાય છે તેથી બલ્કે સો ગણે નિદાપાત્ર અનીતિમાન સ્વી લેખાય છે. એક પુરુષ ખરાય જીવન ગાળે ને સ્વીએ ટીકા કરે તો પુરુષ વર્ગ ખચાવ કરવા તત્પર થશે. શુદ્ધ જીવન ગાળવાની ફરજ જેટલી સ્વીની છે નેચુલી જ પુરુષની છે. ચંદાને મનમાં અનેક તર્કવિતર્કો થયા કરતા હતા. મહેતીજી નામનો ઉચ્ચાર તેના હૃદયને ખાળી નાખતું હતું. પરન્તુ આ સર્વ લોકવાયકા જ હતી. વસન્તલાલનું વર્તન જરા પણ ફર્યું નહોતું. એ તો એવો ને એવો પ્રેમાળ પતિ-સ્ત્રોહાળ પિતા હતો. આમ જ્તાં, હૃદયમાં એક શાંકા દાખલ થતાં એ શાંકા પુરાવા ખોળે છે, હૃદયની શાન્તિનો નારા કરે છે, અને જે લાસ્ય, જે મીકા ઓલ પ્રેમના લાગતા તે જ લાસ્ય, તે જ મીકા ઓલ ચીડવવાના-ખનાવવાના લાગે છે. ચંદાની હૃદયશાન્તિ ગઈ હતી. હમેશાની શાન્ત, ફરેલ ચંદા નોકરો ઉપર, છોકરાં ઉપર ગુરુસે થતી, અને નોકર માણસો પણ કંટાળી ગયાં હતાં. વૃણાતા છાણુના આકરા તાપનો આજ લડુંડો થયો હતો. શાંકા, શાંકા મદી સાચી વાત હરી હતી. મહેતીજીનો પત્ર અચ્યાનક એના લાથમાં આવ્યો હતો, અને એ પત્ર વાંચતાં પતિને શુદ્ધ દિલે ચાહનારી પત્ની નિશાશ થઈ ગઈ હતી, ત્રાસ પામી ગઈ હતી. પતિ પ્રત્યે અણુગમો, નિરસ્કાર થયો હતો, જીવનનો રસ ઉડી ગયો હતો. અત્યાર સ્વીધી પતિ અને પોતાની વર્ચ્યે કોઈ અંતરાય નહોતું, હવે એ વર્ચ્યે મહાસાગર હોય એમ લાગ્યું. વસન્તલાલ સીનેમેટોઓઝની એક પઢી એક ફીલ્મ જેમ ધડીમાં હસતો, ધડીમાં ઉશ્કેરાતો ત્યારે તે જ વખતે ડાહરના પોતાના ખંગલામાં પોતાની પ્રિય પત્ની, મહેતીજીનો પત્ર ચોળતી ગુરુસે થતી એડી હતી. ચંદા એ ચાર વખત પથારીમાં પડી, પણ ઉંઘ ક્યાંથી આવે ? નાનામાં નાના બાળકને પણ પોતાની વસ્તુ ભીજના લાથમાં જ્તાં શાન્ત વળતી નથી તો પઢી માબાપે આપેલો, ધર્મક્રિયાથી લમતી ચોરીમાં શરીરે અને હૃદયે સ્વીકારેલો, આલકોઝ્પી સીલથી મજબૂત

અચેલા ખારવાળો પોતાનો બલાલો પતિ, પોતાના જીવતાં ભીજનો થાય એ કેમ જોઈ રહેવાય?

વસન્તલાલ સીનેમેટોઆઇના દેખાવોના ભણકારમાં તહીન થતો આનંહબેર બંગલામાં દાખલ થયો. લુગડાં કાઠી દરરોજના નિયમ પ્રમાણે ચંદાને ખોળતો એના ઓરડામાં ગયો. ચંદા આરામખુરશી ઉપર પડી હતી. તેને જોતાં વસન્તલાલ સ્નેહભર હોડયો. જે ચંદા પતિ આવતાં, પતિનાં દર્શન થતાં, અનેક સંસારસુખો લોગવ્યા છતાં એવી ને એવી સ્નોહાળ રહી હતી અને તેથી પતિના સ્થાભી જતી. સિમતહાસ્યથી ઉછગતા હુદયે અને સ્નોહભીના હુદયે પતિને ભંતોપની તેજ ચંદા આજ પતિને આવતાં જોઈ એક ફેણ માંડતો, કરુના આવતો કળો નાગ હોય તેમ ઉડી ત્રાં પાડી એલી ઉડી, “આધા રહો, મહને અડશો નહીં. આતો શો અર્થ?”

વસન્તલાલ તો આંબો જ અની ગયો. ક્ષણવારમાં ચીરી ઉપર નજર ફેરવી. અતીમાં છરી ખોસતા ઘૂતીનું કાંકું પોલિસ પકડે ને ઘૂતીની જે સ્થિતિ થાય તે સ્થિતિ વસન્તલાલની થઈ ગઈ. ન એનાથી એલાયું કે ન એનાથી ખસાયું.

“ઓલો, શું કહેવું છે? આ જ તહમારું લાલને? ત-ત-પ-પ રહેવા હો. મદારે નથી સાંભળવું. આજથી મહને એલાવવી નહીં.”

“પણ મહારું સાંભળ તો ખરી.”

“મહારે નથી સાંભળવું.” આટલું એલતાં જ ચંદા દોડી એક ભીજ ઓરડામાં જઈ આરણુંને સાંકળ વાસી પલંગ ઉપર પડી. વસન્તલાલ પાછળ ગયો, પણ આરણાં અંધ હતાં. માત્ર અંદરથી રોવાનો અવાજ અને કુસકનો અવાજ આવતો હતો.

अक्षरणु र जुः.

तार.

त्रिणु चार द्विस वडी गया. यंदा धरकाम करती, छाकरां निशाळे जतां आवतां, वसन्तलाल जतो, नोकरो हरता हरता, परन्तु गुह-हेवीनुं अपमान थतां ते हेवी उपरनुं तेज जतुं रह्युं हुं. सवारे नास्ता वर्खते, बपोरे जमती वर्खते अने रातना वसन्तलाल, यंदा अने छाकरां बेसतां, छाकरां पासे कविता ओलावतां, यंदा क्वाई क्वाई वार गाती, वसन्तलाल न्युसपेपर वांची संखणावतो. आ सधगुं भूतकाणना भणुकारा समान थध गयुं. यंदा अंधारीयानी यंदा माझक द्विसे द्विसे निस्तेज थती हुती. मायुं हुःमे छे, ज्व डेणाय छे, कडी ओरडामां भराई रहेती. क्वाई अन्नाएयुं भाणुस आवतुं त्यारे न शूटके धणुधरीयाणी साथे बेसतां, हसीने वात करतां. पणु ते अटली ज धडी. चंदमा अस्त पामतां सर्वत्र अंधारै थाय तेम अेक्लां पडतां थतुं. पति पत्नी हस्यां नहेतां, ओल्यां नहेतां. बालडा-निर्दोष आलडा अंदर अंदर माणापना रीसावानी वातो करतां अने अभने क्यारे ओलावे अम अमना मनमां थया करतुं.

वसन्तलाल चाह पी बदार ज्वानी तेंयारी करतो हुतो त्यां रामो तार लाई दाखल थयो. वसन्तलाले तार उधाडयो, वांच्यो ने रामाने कह्युं, “रामा ! अहेन काले आवे छे.”

रामो वसन्तलालतो जुनो अने विश्वासु नोकर हुतो. तरला अहेन आवे छे ए जाणुतां ज अनो आनंद छूपाई शकयो नही. धरमां शान्ति झेलावनार क्वाई समर्थ होय तो ते तरला अहेन ज छे अम ते मानतो, अने तरला अहेनने ओलाववा तरलापउ थाई रख्या हुतो त्यां शेठे वधामणी आपी.

“भक्षु साँ, साहेब ! हु भक्षु गुज थयो. लले आवे. अहेन अेक्लां आवे छे के केम ?”

“ એકલાં. રામા ! તરલાને જરાયે અગવડ ન પડે એમ તજવીજ રાખજો. એને સુવા બેસવાનો ઓરડો સાફસુફ કરાવી રાખજો. આ તાર ત્હારાં શેડાણીને અતાવી આવ.”

રામો તાર લઈ ગયો, પણ અડધી ભીનીટ થઈ નહી હોય ત્યાં તાર લઈ પાછો આવ્યો.

“ સાહેય ! શેડાણી કહે છે કે, ‘મહારે તારને શું કરવો છે ? તું તો જાણ છું અને તમારે ઝાંચે તેમ કરો.’”

વસન્તલાલ જુના જાણીતા પણ નોકરની આગળ ફૂલેતી થતી નોંધ ક્ષીડાયેલા. પાછો શાન્ત થયો અને સહજ હસીને બોલ્યો, “ રામા ! કેમ કરવું ? ”

“ સાહેય ! કરવું શું ? બહેન ક્યાં મહેમાન છે ? અધી ગોડવણું થઈ જશો.”

“ થશે ? ”

“ એમાં શો શક ? ”

એટલામાં છોકરાને લખાવવા આવલી મહેતીજ દાખલ થઈ ને રામો અદાર ચાલ્યો ગયો. મહેતીજને જેતાં જ વસન્તલાલ-અકગાયેલો વસન્તલાલ ગુસ્સે થયો અને બોલ્યો:—

“ વળી આજે તહમારે આદી શું કામ દર્દું ? જાણુતાં નથી કે તહમારે લીધે મદાગ ધરમાં હોળી સળગા છે ? બોલો શું કામ છે ? ”

“ કામ એટલું જ કે તહમે ભાલી પાસે જવ, એમની માઝી માગો, એમને શાન્ત કરો. છોકરાં બીચારાં ગાલરાં ગાલરાં ફેરે છે. ભાલીને શાન્ત નહી કરો તો મરી જશો. મહારાખી એમના મહેં સામુચે જેવાતું નથી.”

“ પણ એ મદારે સાંભળો છે ક્યાં ? પા કલાક પાસે બેસવા હે તો ને ? ”

“ પણ તમારી ફરજ છે કે તમારે એમની પાસે જતું. આજથી હું તમારે ત્યાં નહી આતું. મદારે લીધે ધરનો આનંદ ગયો તે માટે

દીલગીર છું. પરમેશ્વર મને અને તહમને માફ કરશે. જે ધરમાં ચીએ વિના કારણે હુઃઅ પામે છે ત્યાં સુખ સ્વપ્ને પણ નથી રહેતું. પાપને ક્ષમા ! ” ને આટલું કહી મહેતીજ ચાલી ગઈ.

“ હું જાઉ છું, અંતઃકરણપૂર્વક ક્ષમા માગીશ. આવી રીતે ધર-સુખનો નાશ થતો હોય તો પછી ખીંડાં અદારના ક્ષણિક સુખો શા ક્ષમનાં ? ચંદા ! જાલી ચંદા ! ક્ષમા આપ. આજથી આ વસન્ત-લાલ જુહે જ છે... પણ માનશે ? એનો સ્વભાવ છીલો છે. તરલા સમજાવને સમજેતો. અરે રામ ! અનીતિ-અનીતિના વિચાર દાખલ થતાં એના એ ધરમાં કેટલો ઝેર થઈ જાય છે ? આજ છોકરાં, આજ ચંદા અને હું પોતે કેટલાં સુખી હતાં, એ સુખ ક્યાં ગયું ? હવે નહીં મળે ? શું પતિત પદ્માત્માપ કરે-જીવન સુધારે તો દ્વારા, સ્નેહને પાત્ર નથી ? તો શું હું ને ચંદા ઇરીને એકવાર, હંમેશને માટે હતાં તેવાં નહીં થઈએ ? ”

પ્રકરણ ઉ જું.

રીસ.

ચંદાએ સાફું ધોળું ગવન પહેર્યું હતું. આખી રાતના ઉનિગરા અને રોવાથી આંખો સુજ ગઈ હતી. નાના મેજ પાસે મુરશી ઉપર બેસી ખાનાં ઉધાડી પોતાના જાલા વસન્તલાલની પ્રેમપત્રિકાએ—ચીહીએ—જુની ચીહીએ—કાગળો કાઢી વાંચતી. દરેક કાગળમાં લાખ્યું હતું કે, “ તું જ મલારી આંખની કોકી છે.”

“ એનાએ જ આ કે ? ત્યારે એ રાખ્યો જોટા કે ? લઘુ કરતાં પહેલાં ને પછી આમ અમો અબળાને કેટલા પુરુષો છેતરતા હશે ! અમે એવાં હોઇએ, અમે એમને કનડતાં હોઇએ ને અમારો તિરસ્કાર કરે તે તો ડીક; પણ અમો એમને માટે જીવ આપીએ, ચાહીએ છીએ એમ કહે, બધે ચચ્ચાર છોકરાંનાં માબાપ થાય પછી અમારો ત્યાગ કરે એ કુમ સહેવાય ? ”

ચંદ્ર ચીહીએ વાંચતાં વાંચતાં રોતી, સામે ટાંગેલી પતિની છીભી તાકીને જોઈ રહેતી. શું કરવું એના વિચારમાં હિસેસો ને હિસેસા અપા હતા. ‘પીયર જાઉ? છોકરાંને કાંઈ મારી સાથે મોકલે? છોકરાંને ન મોકલે તો હું પીયર ને છોકરાં અદી? મારે જીવ કેમ રહે? છોકરાંને મૂકી જાઉ તો એમને શું? એમને તો વચ્ચમાંથી આડખીલી જાય. એમને શિક્ષા શી રિતે કરવી?’ વિચારમાળા ચાલે છે ત્યાં બારણું ઉધડયું ને વસન્તલાલ ધીરે પગલે, ધડકતે હફયે દાખલ થયો. ચંદ્ર બારણુંનો ખખડાટ સાંભળતાં જ ઉલ્લિ થઈ. ચીહીએ જેમ તેમ નાખી ખાનાં બંધ કર્યો અને સ્નેહને અહલે કોધ, વેર, દાર્ઢાં દર્શાવતા ચહેરે પતિ સામું જોઈ રહી.

વસન્તલાલ ધીરે સાહે નભ્રતાથી ઝુરસી આગળ આવી એક દાથ ઝુરસીના દાંડા ઉપર મૃકી એલ્યો, “ચંદ્ર! ”

‘એમને શું? એમના ચહેરા ઉપર જરાયે ચિંતા જણાય છે? હું અદી અળી જાઉ હું ને પોતે કેવા સુખી છે! ’ એમ ચંદ્રને લાગતાં એલી—“કેમ! શું છે?”

“તરલા કાલે આવે છે.”

“લલે આવે. એમાં મહારે શું? મહારાથી નહી મળાય.”

“પણ ચંદ્ર! તારે રહેવું પડશે, અને એને મલ્યા વિના નહી ચાલે.”

“નહી ચાલે? દા, હું મહારા પતિની આજ્ઞા પાળવા બંધાઈ છું. ચોરીમાં પ્રતિસા કરી છે, પણ અયારે? એ મહારા પતિ રખા હાય તો ને? એમના જીવનમાં આનંદ બીજાથી મળે અને મહારે એમનું કણું કરવું! હાય! હાય! શું અમારી આ રિથ્તિ!” આ વિચારો આવતાં ચંદ્ર અકળાઈ ગઈ—રોઉં રોઉં થઈ ગઈ ને એલી:

“જાઓ, જાઓ, મહારે કાંઈ કરવું નથી.” જે ચંદ્રના ડોમળ નેત્રમાં સ્નેહ લર્યો લાગતો હતો, જે ચંદ્રનું ચાંદ જેવું મહો હૃદયમાં શાન્તિ ફેલાવતું હતું, જે ચંદ્રના એલ અસુતથી પણ મીઠા લાગતા હતા, જે ચંદ્રનો સ્પર્શ ચંહનથી પણ વધારે શીતળ લાગતો હતો તે

જ પોતાની બ્હાલી ચંદા-આટલાં વર્ષોની જીવનમિત્ર ચંદા-આલડેની માતા ચંદાને આમ ખરાં કારણુસર રોતી જોઈ, તુર ઉડી ગયેલું લાગ્યું, એખાડળી જેવી લાગી એટલે વસન્તલાલની ધીરજ રહી નહીં. એની રોહિયતિએ એની પાપવૃત્તિ ઉપર સત્તા ચલાવી અને નરમ થઈ ગયો, આંખમાં આંસુ આવ્યાં, ગળામાં ઉચ્ચુરે આજ્ઞાયો.

“ચંદા ! બ્હાલી ચંદા ! પરમેશ્વર ખાતર મહુને ભલારા ચુનલા માટે મારી નહીં આપે ? કેદભાનામાંના અમીંજે ખરો પશ્ચાત્તાપ કરતા હોય તો તેમને સુધારવા કાર્યાશ થાય છે, તો પછી આ તલારા બ્હાલાને ગંભીર પણ ક્ષમા કરવા લાયક ચુનલા માટે મારી નહીં આપે ? દસ દસ બાર બાર વર્ષના લમણવન ગાળ્યા પછી આ સ્થિતિ ? વિદ્ધાયતી જીવન માફક છેડાદ્ધિટકા ડરવાથી, અગર દ્શ્યાં રહેવાથી તુ કે હું ચુંખી થિયશું એમ માને છે ? એથી હું વધારે અગરીશ. ભલારા ઉપર અંકુશ નહીં રહે, ને તું સહા દુઃખથી હીજરાયા કરીશ. આગાડો રહેઠાં થયે આપણું દ્શ્યા પહુંચાનું કારણું જાણુશો તો તહેમના ઉપર કેવી અસર થશે ? બ્હાલી ! તલારા ઉપરનો ભલારો બ્હાલ જરાયે એછો નથી થયો. એ માત્ર લાગણીનું જેર, એટલો હું કમતાકાત. તલારા જેવી સાધી ડેળવાયેલી પલીથી અનેક કુચ્છાંદી પતિએ સુધ્યાં છે તો આ તો ભલારી એક જ ભૂલ છે. બ્હાલી ક્ષમા કર ! અને એક વાર કરી હૃદયમાં સ્થાન આપી બચાવી લે.” ચાટલું બોલતાં વસન્તલાલ ચંદાનો હાથ પકડવા યચો. ત્યાં ચંદા એકદમ હાથ તરછોડી આવી ખસી. “ચાલ્યા જાએઓ ! લાગણીનું નંર ! રાખો તમારી પાસે.” ચંદા કુસ્કે કુસ્કે રોતી હતી. એરડામાંથી બલાર જવા તૈયાર થઇ, પણ પગ ઉપડ્યો નહીં અને પાસે પડેલા ડોચ્યમાં ધર્ય દઈ પડી.

વસન્તલાલ ચંદાનાં અન્તર દુઃખો સમજન્યો હતો, અને ચંદાનું આંસુનું એક એક ટીપું એનું લોહી બાળનું હતું.

“ચંદા ! બ્હાલી ચંદા ! પરમેશ્વર ખાતર આટલી ભૂલની ક્ષમા આપ. છોકરાં સામું જો. એમનો દોષ છે ? દોષ ભલારો છે તો પછી

છોકરાંને તજ શા માટે જવા તૈયાર થઈ છે ? તું જે કહે તે કરવા, તે શિક્ષા ભમવા હું તૈયાર છું.” ચંદા કણુવાર શાન્ત રહી ને પણી બોલી, “ છોકરા ! છોકરાંને ને તમારે શું છે ? હું ને છોકરાં તો તહમારે મન રમકડાં ! મહારે મન તો છોકરાં મહારાં જીવન છે. અત્યાર સુધી તહમારા જ્ઞાલ ઉપર મહારો આધાર હતો, હવે આ છોકરાં એ જે. એમને જોઈ આંસુ પાડી, ભૂતકાળ સંભારી ફલાડા પૂરા કરીશ. છોકરાંને લઈ જાઉં ને ? કેમ થયું પૂછે તો શો જવાબ હેવા ? અદી રહે તો ? મહારાં છોકરાંને બેવજા પતિ—એમની માને હગો હેનાર પાસે રહેવા ફરજિ ? એ કેમ ‘અને ? ’

ચંદાના એક એક શખ્ષ વસન્તલાલ—પશ્વાત્તાપથી નરમ બનેલા—શરમિંદા પડેલા વસન્તલાલને નરમ ને નરમ બનાવતા હતા. વસન્તલાલની આંખમાંથી આંસુ વણ્ણે જતાં હતાં અને પાસે આવી બોલ્યો, “ ચંદા ! પ્રય ચંદા ! હવે તલારો શો વિચાર છે ? હું શું કરે તો તું શાન્ત થાય ? ”

“ શું કરો તો શાન્ત થાઉં ? તહમારા ઢોંગથી હું હવે ફસાવાની નથી. એમ જોળાવાની નથી. તહમારાં મહાં જેતાં હું જો જાઉં છું. તમારો સ્નેહ તે સ્નેહ નહોતો એમ મહને લાગે છે. તહમારાં જ્ઞાલ તે જ્ઞાલ નહી પણ મારા શરીરનો મોદ હતો. તહમે મહને ખરા જીગરથી કદી ચહેતા જ નહી એ આજ ખબર પડી. તહમને નથી દરકાર જ્ઞાલની. કે મહારા દીલના ચીરાવાની, નથી દરકાર છોકરાંની ક નથી દરકાર આખડની. ”

વસન્તલાલ ચંદાના સામું જોઈ જ રહ્યો. પોતે જેમ જેમ કાકલુદી કરતો હતો, જેમ જેમ નરમ થતો હતો, તેમ તેમ ચંદા વધારે ને વધારે ઉસ્કેરાતી, વધારે ચંડિકાર્ય પકડતી હતી. આમાંથી શું થશે અને આનું શું પરિણામ આવશે એથી ભીતો વસન્તલાલ ઉભો હતો ત્યાં બદાર છોકરાંની હોડાહોડ—ફસાહસ સંભળાઈ.

છોકરાંનો અવાજ સાંલળતાં જ ચંદા જગૃત થઈ, ચોગરદમ જેતી ઉલ્લિ રહી. ભીજુ જ પળે વિચાર આવ્યો હોય તેમ બારળા તરફ હોડી.

વસન્તલાલ પણ દોડયો. બારણું ઉધડતાં પહેલાં ચેદાને ખબેથી પકડીને બોલ્યો:

“ ચેદા ! જરા થોલ. એક શબ્દ સાં.....”

રાક્ષસીની માઝું ચેદા ગાળ ઉડી, “ અહીં જ ઉલા રહેણી મધ્યારી પાછળ આવ્યા તો તહેમે જણયા. નોકર અને છોકરાંને ખૂબ પાડી બોલાનીશ અને ફુલેત થશો. આજ જ આ ધર છોડી ચાલી જાઉં છું.”

આટલું બોલતાં જ ચેદાએ બારણું ઉધાડ્યું અને બારણું નંદથી અથડાયું. વસન્તલાલ ગાંડાની માઝું ઉલ્લો જ રહ્યો. નિશ્ચાસ નાખ્યો અને ઓરડામાં આની ખૂરસી ઉપર પડ્યો.

* * * *

‘ રામા ! તરલા માટે ઓરડો સાછ કરો ?’

‘ હાજુ.’

વસન્તલાલ અનેક દુઃખી પતિની માઝું જે આનંદ ધરમાં ન મળે તે આનંદ મેળવવા કલખમાં ગયો.

ચેદા ખાટમાં પડી પડી રૈતી હતી. ધરમાં આવજાવ થતી હતી, તહેનાં પગલાં સાંભળતી હતી. ચેદા—પવિત્ર ચેદાને જ્ઞાલ એઠો નહોટો. વસન્તલાલને અત્યંત ચલાતી, અને ચલાતી તેટલા માટે જ આટલી ઉસ્કેરાઈ ગઈ હતી. રીસમાં ને રીસમાં પાયે પદેલા વસન્તલાલ નાંખરતાં આંસુ તરફ, માર્ઝિના શબ્દ તરફ તેણું ધ્યાન આપ્યું નહોટું, પણ એનું પ્રેમાળ, લમ્બ² અંતઃકરણ વસન્તલાલને માટે તરફડતું હતું, જો કે અત્યારે તો કોધની લાગળી જ સર્વાપરી સત્તા ભોગવતી હતી.

‘ હા ! રામાને કહી ગયા. બહેન આવવાનાં છે તે માટે જેટલી લાગળી છે તેથી અર્ધી મારે માટે નથી. હોય તો બદ્ધાર જવાય કેમ ? જવું ગમે કેમ ? હા, ગમા. હજુ મને છેતરે છે. ક્યાં ગયા હશે ? મેં ખૂલ્યેખૂલ્યું પૂછ્યું હત તો ? ના, ના, ખુંદસે ગઈ તે હોજસે ન આવે. હવે કુટેલા કાચ સંખાય ખરા ? ના—ના. એ તો જૂહા જ સારા. ન

ભણી હત, હકે ન સમજ હત તો ભીજાં હિંદુ ધર્મધર્ષયાણી પેઢે મારફેડ કરી પાછું બધું વીસરી જત ને સુખી રહેત. આ તો નવા જમાનાનાં. શું કહું ? એકખીજ વિના મરી શીઠનારાની આ સ્થિતિ ? અરે ! પ્રલુ ! આના જેવું દુઃખ ભીજું કયું ? હું એમને કેટલી ચહાતી હતી ? ચાહું છું, દોષજ મારો. આટલો ગાડો સ્નેહ ન હત તો દુઃખ થાત ?' એટલામાં નાની છોકરી આવી ને એલી, 'બા, લાઇ બહાર ગયા.'

અકુરણુ ૪ થું.

અરદ્વિનંદ.

મુખ્યાઈ તેમજ સુરતની સેસાયટીમાં વસન્તલાલનું નામ જણીતું હતું, એટલું જ નહીં પણ માનીતું હતું. વસન્તલાલ વિના કલામમાં, ન્યાતમાં, પાર્ટીમાં આનંદ આવતો નહિં. જે દિવસે વસન્તલાલ ઓર્ઝિસ-માં ન ગયો હોય તે દિવસ ઓર્ઝિસ નિસ્તેજ લાગતી. શરીરે કદાવર ખુખ્સુરત હતો, તે સાથે મળતાવડો અને હસમુખો સ્વભાવ હતો, એટલે પચાવાળાથી માંડી ઉપરી અમલદારને પણ દિવસમાં એકવાર તેને બોક્ષાવ્યા વિના મળાય પડતી નહીં.

વસન્તલાલનું કુદુમ્ય અસલથી જ રાજ્યદરખારમાં, યુરોપીયન અમલદારોમાં સારી વગ ધરાવતું હતું. બાપદાદ સરકારી નોકરીથાત અને પેન્શનરી હતા. ન્યાતનાતના રિવાજ પ્રમાણે તરલાનો વિવાહ-સગાઈ સુમનલાલ સાથે કર્યો હતો. સુમનલાલ સરકારમાં ઉંચા ઓક્સા ઉપર હતો, અને મૂળ એકલો હોવાથી જીવનનો ઘણો ભાગ સાસરે આપતો.

તરલા અને સુમનલાલ સાથે જ ઉછ્યેં હતાં. સુમનને યોગ્ય કેળવણી આપી તરલાની સાથે પરણાવવો એજ હેતુ તરલાના પિતાનો હતો. તરલાનું કુદુમ્ય ડેલવાયલું હતું—સુધરેલા વિચારનું હતું, સ્વતંત્રતા, સીઓને દ્ધૂટ આપવાના વિચારનું હતું, એટલે તરલા અને સુમન

નાનપણુંથી સાથે વાંચતાં, સાથે ઇશવા જતાં. આમ છતાં તેઓને છેક એકાન્ત મળતી નહિ. તરલાનો નામો ભાઈ કોડા હમેશાં સાથે ને સાથે રહેતો. એમની ન્યાતના નિયમ પ્રમાણે સગાઈ તોડાય એમ નહેતું. શારીરિક ખોડ કિંદા એવું જ સખળ કારણું ન અતાવાય ત્યાં સ્વર્ધી સગાઈનો સંબંધ તોડાય નહિ. આમ હોવાથી ને કે લમ થયાં નહેતાં છતાં એક જ ધરમાં રહેતાં હોવાથી લમ થયાં મનાતાં. અને દણ પવિત્ર જીવન ગાળતાં. તરલાનું વય અદાર વર્ષનું હતું અને એના પિતાની ધર્યા એવી હતી કે એકબીજામે વર્ષે લમ કરેતું. તરલા કે સુમનલાલ એમાંથી એકદે અસરોથી કે અધીરાઈ નહેતી. અને એકખીનથી સંતુષ્ટ હતાં. અને આટલાં વર્ષ ગયાં તો ત્રણ વર્ષ આમ નિકળી જશે એમ માના પવિત્ર નિર્દોષ જીવન ગાળતાં હતાં. સુમનલાલે કાલેજનું શિક્ષણ પુરું કર્યું હતું અને નોકરીમાં દાખલ થયા હતા.

સુમનલાલ કસ્ટમ્સ એરીસર હતો અને ધણી વાર એવી વગથી વસન્તલાલને એણાખાનું પડતું. આ પ્રમાણે સુમનલાલ અને વસન્તલાલ વદ્ધાદરીભરી નોકરીથી, અમલદારોના મિશનસાર અને સ્નેહાળ સ્વભાવથી જનસમાજમાં પ્રીતિપાત્ર થઈ પણા હતા.

વસન્તલાલ આઅકારી એરીસર હતો, અને રોજના નિયમ પ્રમાણે કામથી પરવારી એરીસરી ચેઅપરમાં એડો હતો ત્યાં પટાવાળા વીઅટીંગ કાર્ડ લઈ આવ્યો. કાર્ડ ઉપર નામ વાંચતાં જ ચમક્યો, અને પટાવાળા ખસે તે પહેલાં બારણું તરફ દોડ્યો અને એક સહ-ગૃહસ્થને ઘ્રણ લાવ્યો.

‘ અરે ! અરવિન્દ ! તું મુંબાઈમાં ? ક્યારેનો આવ્યો છે ? સામાન ક્યાં ? થેર કેમ ન આવ્યો ? ’

‘ હું દણ ચાલ્યો જ આવું છું. સામાન હોટલમાં. ખારોખાર તહે મળવા જ આવ્યો છું. ’

‘ બહુ રાજ થયો. ધણા દ્વિસથી મળું મળું થતું હતું પણ જ્ઞારથી મુંબાઈ છોડતું નથી ને તહે મુંબાઈ ગમતું નથી. પણ વાત

તો કર. કાઈયાવાડની શાન્ત હવા અને ઘી માખણ છોડી આ ધાંધદીયા મુંબાધગરા ક્યાંથી સાંભર્યો ? ”

‘ તે હમણું નહીં, પણી વાત. ’

‘ એનો અર્થ એટલો કે આજ તો નથી જવાનો. આજે સાંજે આપણે સાથે જભીશું, પણ ઘેર નહીં હોય. બાધસાહેબની તરીયત હીક નથી. આપણે એમ્પાયર હોટલમાં જઈને નાસ્તો લઈશું. સાંજના વાત. ’

“ જેવી તારી મરજી, ઈંગ્રેજ લણ્ણા ને એરીસર થયા એટલે હોટલ બતાવતા થયા, અમારાં ગામડાંમાં મહેમાન આવે ને તારી એક આઈ માંદાં છે એમ ન કહેવાય હોય ! કાલને વાણે છોકરાં પાસેથી પણ ખાવાના ને રહેવાના પૈસા માગને, ભોગ. આપણે પૈસા આપવાના નથી. પણ વસન્તલાલ ! એક પૂછું ? ” આટલું કહેતાં અરવિન્દના મહોં ઉપર શરમના શેરડા પડ્યા. કહું કે ન કહું ? બનાવશે તો નહીં ને ? એમ થયું. મસ્કરી કરવી હોય તો કરવા હે કરી અરવિન્દ ઓલ્યો,

“ વસન્ત ! પેલું કુદુમ્ય મુંબાધમાં છે કે કેમ ? ” વસન્તલાલ દુર્યો અને ઓલ્યો, “ હં, હં, આ તો બીલાડી ઘી સુંધતી સુંધતી આવી છે ! મહેને થયું ખરું કે મુંબાધનું મહોં ન જોનાર આમ એની મેળે ક્યાંથી ? તહારા જેવા મહાતમાને પણ એ લાગણી ખરી કે ? ગલરાઇશ નહીં, મહેને મહારી સાળી વદાલી છે. સાંજના પાંચ વાગ્યા પણી મેહાનીયામાં મળશે. કેક વોકમાં જ જોઉં છું. હીક ત્યારે આપણું ત્યાં મળીશું અને ત્યાંથી પણી સાથે જ જઈશું. જોને પાછો ધૂન ચડે ને એમને એમ ગાડીમાં ચડી એસતો નહીં. આ ફેરી ગયો તો લીલા મળી રહી હોય ! ”

“ જા, જા, હવે કામ કર. ખણાર લોકા જાડી થાય છે. ”

પ્રકરણ પ સું.

લીલા.

વસન્તદાલે અરવિન્દને મુંબાઈ આવવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે પહેલાં તો વાત ઉરાડી. લીલાના હાથની માગણી કરવા આવ્યો હું, એમ ઐલી શકાયું નહીં. આમ છતાં મુંબાઈ આવવાનું આ શિવાય બીજું એકુંક કારણ નહોનું. લીલા અને અરવિન્દના કુટુંબને વચ્ચેનો સંબંધ નનો કે ઉપલભ્યો નહોતો. લીલાનો ભાઈ અને અરવિન્દ બન્ને એલ્ફીન્સ્ટન કાલેજમાં સાથે ભણ્યતા, સાથે ઉંતાખેસતા. અરવિન્દ અને ક વાર લીલાને ત્યાં જમ્યો હતો, રહ્યો હતો, અને કુટુંબનો જ માણુસ હોય તેમ આવતો જતો. કાળે કરી, રોજના અવરજનરથી એકાદ છોકરી અરવિન્દ સાથે પરણું તો ઐંકું નહીં એમ કુટુંબનાં વહિલાને થયું. આ વાત અરવિન્દને કાને આવી, અને કાને આવતાં કાંઈ નવી જ વૃત્તિ ઉદ્ભબવી.¹ મહેઠી કન્યા ચંદ્ર મહેઠી પડે એમ ધારી ચંદ્ર વસન્તદાલને દેવાઈ. ત્રીજી કન્યા લીલા ભાગનું હતી અને અરવિન્દને એ કન્યા આપવા વિચાર ચાલતો હતો. અરવિન્દના ધરમાં વહીલમાં એક વિધવા બહેન શિવાય ડોઈ નહોનું. કાલેજના અભ્યાસ દ્રમિયાન જ્યારે જ્યારે મુંબાઈ આવતો ત્યારે ત્યારે મિત્રદ્વારે તો લીલાને ત્યાં જ ઉત્તરતો. પરન્તુ દુર્ભાગ્યે લેગમાં ચંદ્ર-લીલાનો ભાઈ ગુજરી ગયો અને અરવિન્દનો પગ ભારે પડ્યો. હવે કોઈ પાસે જવું એમ એના મનમાં થયું. આમ છતાં લીલાને પત્ની બનાવવાનો મોહ અસ્થ્યો નહીં. અરવિન્દને કાણિવાડમાં જુનાગઢ પાસેના એક નાના ગામમાં જાગીર હતી. એની ઉપજ એક તાલુકદાર જેવડી હતી. પોતે ડેળવાયેલો હતો. એમર્સન, ખુગો, રિસો, વોલ્ટર, બર્કનો અભ્યાસી હતો. જુના શાસ્ત્રો, ધર્મપુસ્તકો વાંચ્યાં હતાં. એટલે એ શાંત જીવનનો શોભીન હતો. જાગીર સાચવતો, ગરીબ વર્ગની સંભાળ લેતો અને દુનિયાની ધાંધક-પ્રવૃત્તિથી દૂર ને દૂર રહેતો. મુંબાઈ આવ્યો, લીલાને નેછ.

સગાઈ-કશનનું નક્કી હતું ત્યાં એક હિવસ અરવિન્દ એક જાહેર મીરીંગ-માં ગયો. ત્યાં પોતાની સાથે જ ડેલેજમાં લાણુનારા કેટલાક મળ્ણ આવ્યા. કેટલાક નવી ઇશનમાં હતા. કેટલાક પ્રોફેસરે હતા તો કેટલાક બારીસ્ટરે, વકીલો, પત્રારો, અમલદારો. આ જોતાં અરવિન્દને પોતાને માટે તિરસ્કાર આવ્યો. ‘મફને લીલા મળશે ખરી? મહારામાં શું છે? મહારાં લુગડાં ક્યાં ને આ બધાનાં લુગડાં ક્યાં? હું એક ગામદુંગો એકુંત-દુનિયા ક્યાં ચાલે છે તહેનું ભાન નહીં ને મફને લીલા આપે? લીલા માટે તો કોઈ બારીસ્ટર કે ઓઝીભર યોગ્ય. એ બીચારી ગામડામાં મહારી સાથે રહી શું સુખ બોગવવાની છે? ત્યાં ફેશનેબલ ઘૂટ કે સાડી પહેરી ક્યાં જવાનું? નથી તાં નારકશાળા કે નથી ત્યાં પાર્ટી. મુંબાઈ જેવી સહેતા ક્યાંથી લાવવી? ના, એ તો વાત જ મૃતી દ્વીપી એમાં મળાડ છે.’ આમ વિચારી પોતાની જત માટે હલકા અલિપ્રાય બાંધી એમને એમ કાડીયાવાડ ચાલ્યો ગયો. લીલાની મા, ચેતા અને મિત્રોએ બહુસે વાટ જોઈ પણ જોના જતા રહેવાનું ખરે કારણું કુએ સમજયું નહીં.

વળી એ ત્રણ મહિના થઈ ગયા. અરવિન્દ ગામડામાં એકલો પડ્યો. કાંયોમાં સ્નેહની ખૂબી વાંચવા લાગ્યો. ‘પ્રાઇડ એન્ડ પ્રેન્યુ-ડિસ’ નામના પુસ્તકનું પહેલું વાક્ય ખરે લાગ્યું. સંસારમાં થરે પંડિલાને પત્નીની આવસ્યકતા છે. તારે લીલા શિવાય બીજનું કોણું યોગ્ય હોઈ શકે? લીલા સાંભરતાં, લીલાની રમતીયાળ, પ્રેમાળ, સુંદર મૂર્તિ નજર આગળ તરી આવી. હૃદયમાં દાાઈ રહેલી લાગણી ઉછળી આવી અને એ ધોધ બધાર આવતાં આટલો સમય કેમ રહેવાયું હશે? હવે તો લીલા વિના કશણવાર જીવાય નહીં એમ થયું. અને એ લાગણીના જોર, ઉર્મિના આવેગે અરવિન્દને અસ્વસ્થ અનાવ્યો. હિવસ ને રાત્રી અશાંતિમાં કાંઈ તૈને સ્ક્રેનનું નહીં. રાત્રીએ નિદ્રા બોઈ-સર્વીત લીલા લીલા જ જોવા લાગ્યો. વૃત્તિને કષ્ણને રાખવા અહુ બહુ પ્રયત્નો કર્યો. આખરે આ પાર કે પેલે પાર એમ નિશ્ચય કરી ભવિષ્ય જાણવા મુંબાઈ ફરીને આવ્યો.

પ્રકુરણુ દ હું.

મેદાનીયા.

સાંજના છ વાગ્યા હતા. મેદાનીયાના મોટા દરવાજાન આગળ લારથંધ ગાડીએ, મોટરો ઉબી હતી. અંદર નહી જઈ શકનારા મેદાનીયામાંથી બદાર નિકળતાં સ્વીપુરષોને જેતાં, અંદર દાખલ થતાં ચિત્ર-વિચિત્ર પુરુષોને જેતાં ઉલાં હતાં. કેટલાક ચોગરદમ નાખેલાં પાઠીયાંની તડોમાંથી અંદર રમાતી રમતો જેતા હતા. એટલામાં આખું મેદાનીયા વિજળાની લાધુરથી પ્રકાશિત થયું. અંધકારમાં પ્રકાશ થયો. આલપાછન રેલ્વેનો ગડગડાટ, અંદર બેકેલાની હોઢા કાને પડતી હતી. એટલામાં અરવિન્દ ભાડાની વિકટોરીયા કરી આવ્યો. વિકટોરીયાવાળાને રજ આપી, ટીકીટ લીધી, પણ અંદર દાખલ થતાં પહેલાં ચોગરદમ નેવા લાગ્યો. એનું ચિત નહોંનું આલપાછન રેલ્વેમાં કે નહોંનું મેદાનીયાની મનજહમાં. મેદાનીયાને બહલે બેકે ઉપર લીલા છે એમ કોઈ કહે તો આજ મેદાનીયાની ટીકીટ ફાડી ત્યાં દોડે.

“ લીલા આવી હોશે ? વખત છે નહી આવી હોય તો ? આ એની ગાડી રહી. પણ ગાડીમાં ખીજન અધાં આવ્યાં હોય ને એ ન હોય તો ? તો શા કામનું ! લીલાના દર્શન વિના, લીલાની હાજરી વિના મેદાનીયા શા કામનું ? અરે, ગાંડા હુદ્ય ! શાન્ત થા. આમ ઉશ્કેરાઘ જય છે શા માટે ? લીલા ! અહા, એ નામ કેવું પ્રિય છે ! ગુજરાતી મૂળાક્ષરોમાં લ જેવો કોઈનો ધાર સુંદર છે જ નહી, એમાં પછી એ ‘લ’ મળ્યા. વાદ, વાદ ! ‘લીલા’ કેવું સુંદર નામ ! એ સુંદરતા હમેશાં રહેશે ? લાગશે ? શા માટે શાંકા લાવની ? અંદર તો જઉ.”

આટલું કહી અરવિન્દ મેદાનીયામાં દાખલ થયો. મેદાનીયા-વાળાએ એક મહોટી ભૂલ એ કરી હતી કે અંદર દાખલ થનારને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવું પડતું. આનંદનું સ્થાન એને સામું ભગતું નહી.

અંદર દાખલ થયો કે પહેલું ‘હાઉસ એઓફ નોન્સેન્સ’ આવ્યું. તે હાઉસ એઓફ નોન્સેન્સ-એવકુરેન્ચ ઘર જ લાગ્યું. ડેક્વોક ખોળતો અરવિન્દ ડેક્વોક પાસે આવ્યો. અરવિન્દને જેતાં જ લીલાનો નાનો ભાઈ એલી ઉઠ્યો, ‘આ અરવિન્દલાઈ આવ્યા ! અરવિન્દલાઈ, આંવા આવો, આમાં કુદ્વાની મજાહ પડે છે.’

‘અરવિન્દ’ શબ્દ કાને પડતાં લીલાનાં ચંચળ નયનો તરવરવાં લાગ્યાં. સ્નેહાળ હુદ્યે સ્નેહબદ્ધ^૧ હુદ્ય ખોળી કાઢ્યું. લીલા ડેક્વોકમાં ગોળ ફરતી ફૂટી હતી. ઉછરતું વય, નિશ્ચિંતતા, સાંજનો સમય, રમત પછી પૂછું શું ? લીલાના મહોં ઉપર લાલારા, તંદુરસ્તી, આનંદ, સૌદર્ય છવાઈ રહ્યાં હતાં, ત્યાં અરવિન્દના દર્શને હુદ્યમાં ધર્મકારો કર્યો. નેત્ર, હુદ્ય મળું મળું કરતાં હતાં ત્યારે શરમમર્યાદા બાલાને અટકાવતાં હતાં. બહાનું કાઢી અરવિન્દ પાસે ગઈ અને બેધડકપળે અન્તરની લાગણીથી અટકી ખોલી ‘ ક્યારે આવ્યા ? ક્યારના આવ્યા છો ? ’

લીલાના શબ્દ, લીલાનાં નેત્ર, લીલાનો ચહેરો એ અરવિન્દને મોદમાં નાખવા, ગાડો બનાવવા બસ હતાં. તેણે હુદ્ય ઉપરથી કાઢ્ય ખોયો અને યદ્વાતદ્વારે ખોલવા લાગ્યો:

‘ થાડીકવાર થઈ. ગઈ કાલે-ના, આન્દે જ હું આવવાનો હતો. તહેને ડેક્વોકમાં ચાલતાં આવડે છે હોં ! ’

‘ તહમારા જેનું નહીં. ચાલોને આપળે એ સાથે કુદીએ. મોટા મોટા સાહેયો, મડમો, પૂરસણો કુહે છે તો પછી આપણુંને શો વાંધો ? હિંદુભાઈએ તો નહાનપણુથી જ મોટા બને. ગંભીર-છોકરવાદી નહીં પણ બાળકના જેવો આનંદ તો રાખવો.’

બન્ને ડેક્વોકમાં ગયાં. લીલા અત્યારસુધી પીતળના સળીયા

૧. સ્નેહ, પ્રીતિથી બંધાયલું.
૨. જેમ ઝોવે તેમ.

આલીને ચાલતી તે અરવિન્દનો હાથ આલી કુદવા લાગી. નાનો ભાઈ પણ કુદતો હતો. ખીજ કેટલાક કુદતા, પડતા અને તમારાંગીરો હસતા હતા.

‘ અરવિન્દ ! તહે પાસે હો છો ત્યારે ખણીક નથી લાગતી.’

‘ મફને પણ તહારા સંગાથમાં કાંઈ લાગતું નથી.’ આયણું ઓલે છે ત્યાં લીલાના ચહેરા ઉપર અમુક ભાવ હેખાયો અને અરવિન્દ ઓલતાં અચકાયો. લીલાના મ્હેં ઉપર આનંદ નહોતો.

‘ લીલા ! શું ચાય છે ? હરકત ન હોય તો કહે !’

“ તહમને કહેવાની હરકત ? હં, પણ તહે હજ મારીને મળ્યા નથી ખરં ? એ ઉલાં, એમને ધાણું કહ્યું પણ ‘ હવે ધરદેધડપણ મારે તે શાં કુદવાં ! ’ કહી ન આવ્યાં.”

અરવિન્દ તરત જ મારી પાસે ગયો.

“ આવો, અરવિન્દભાઈ ! ધણે દણ્ણાડે હેખાયા. આ તમારી લીલા. જુના દિવસો સાંભરે છે કે ? લીલુડી કહીને ઓલાવતા તે ? ”

અરવિન્દને કાલેજના દિવસો—આ જ લીલાને રમાડતો, ખીલવતો, તે દિવસો—સાંભર્યાં. લીલા પાણી આનંદમાં આવી ગઈ હતી. નાના ભાઈ સાથે કુદતી હતી લાં અરવિન્દ પાછો આવ્યો.

“ તહમને ગામડાંભાં કંટાળો નથી આવતો ? ”

“ ખીલકુલ નહીં. એતર વગેરેના કામભાંથી પરવારતો નથી અને ત્યાં કંટાળો આવે એવું કાંઈ નથી.”

“ તહે ક્યાં સૂધી મુંબાઈ રહેવાના છો ? ”

“ હજ કાંઈ નક્કી નથી.”

“ એ કેમ બને ? કેમ નક્કી નથી ? ”

“ કારણું ક્યારે જરૂર એનો આધાર તહારા ઉપર છે.”

અરવિન્દ ઓલતાં ઓલી તો ગયો, પણ એમ થઈ ગયું કે ન ઓલ્યો હત તો સાંઝે. લીલા એકદમ મુંગી થઈ ગઈ ને વિચારવા લાગ્યા: ‘ ભારા ઉપર આધાર ? મ્હેં શું કર્યું છે ? મ્હેં કાંઈ ઓલાવ્યા

નથી ! ધરમાં બધાં એમની સાથે વિવાહ કરવાની વાતો કરે છે, પણ મુને ગમે છે ? લમ્બ ? ના, ના, એ તો એમની સાથે નહીં. એમની સાથે લમ કરી ગામડાંમાં પડી રહેવાનું ને ? વળી એ જુના વિચારના. જેને એમના વેશ. ન ભળે પાટલુન કે ન ભળે ડોલર નેકટાઈ. ના, ના, એ તો નહીં ! ત્યારે ? ગમે તેમ હોય, પણ એમનો સ્વભાવ તો સારો. એમની સંગતનો કંટાળો આવતો નથી. પણ ‘તહારા ઉપર આધાર’ એમ કેમ ઓલ્યા ? એમના મનમાં શું હશે ?

એટલામાં લીલાની માતા આવી પહેંચી અને સધળાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં. અરવિન્દને જોઈ માતા ઐલી, “તમે આવ્યા છો, તે ખાર નહીં. હરકત ન હોય તો સાંજના દેર આવજો.”

લીલા ને સધળાં ગયાં. જતાં જતાં લીલાએ અરવિન્દ તરફ નજર કરી. અરવિન્દ વિચારમાં હતો એટલે લીલા સામું જોઈ રહ્યો નહીં. એક પગ આંકડા ઉપર રાખી એધાનપણુમાં કુક્વાડ તરફ નજર રાખી ઉભો હતો. ત્યાં વસન્તે પાછળથી આવી ખંબે લાથ મુક્યો, અને ‘ચાલ દવે, ભૂખ લાગી છે કે નહીં ? લીલાના વિચાર કરે પેટ નહીં ભરાય,’ એમ કહી મેહાનીયા ખલાર લઈ ગયો.

પ્રકરણ ૭ મું.

હોટલમાં.

હોટલમાં એક નાના એચડામાં અને મિત્રો બેદા. અને ખુરસી વર્ષે ગોળ સફાઈદાર આરસનું ટેચલ હતું. સામે મોહિનીની છણી આકર્ષી રહી હતી ત્યારે ભીજુ બાળુ વિશાળ દર્શણુમાં વસન્તલાલ પોતાની સુછો. નિહાળી આમળતો હતો. ઉપર વિજળાનો પંખો પવન ઉરાડતો હતો, અને વિજળાના એ જોડકા દિવા એક ખુણુમાં પ્રકાશ પાડતા હતા.

વસન્તલાલે સીગાર સળગાળી અને પીતાં પીતાં અરવિન્દને કહ્યું,
 ‘તું મુંબાઈ શા માટે આવ્યો છે તે કહે.’
 ‘તું સમજયો નથી?’
 ‘હું સમજયો છું, પણ મહારે તહારે મોઢે કદાવતું છે.’
 ‘ડીકે, ડીક. એલ ત્હારે શું કહેવું છે? તું શું ધારે છે?’
 ‘હું? હું તો એ વિશે કાંઈ ધારતો જ નથી.’
 ‘એટલે? તું વાત સમજ્યો તો છે ને? કે એમને એમ? મને
 ના પાડ્યો?’

‘શા માટે ના પાડે? કારણ કાંઈ?’

‘વસન્ત! વસન્ત! ના પાડી તો થધ રહ્યું હો! હું ને એ
 અન્ને મરી ગયાં જાણુંને.’

‘મહને તો એમાં કાંઈ લાગતું નથી. તકારી વાત તો તું જાણે
 પણ એને તો તું નહીં તો બીજો.’

‘વસન્ત! તહને તો કાંઈ અચ્છા જ નથી. લીલા એ બીજ
 જેવી નથી.’

વસન્તથી હસ્યા વિના રહેવાયું નહીં. અરવિન્દના ઘ્યાલમાં લીલા
 એ બીજી સ્વીચ્છા કરતાં જૂદી જ સંશોધાં વસતી હોય એમ હતું.

‘વસન્ત! મહારે મન તો આ જીવન કે મૃત્યુનો પ્રશ્ન છે. એ
 વિશે મહેં બીજા કોઈને વાત કરીએ નથી ને કરવાનોએ નથી. એમે
 અન્ને જૂદાં જ માણુસો છીએ અને એથી જ એમે એક બીજા સાથે
 જોડાયાં છીએ. વસન્ત! વસન્ત! મસ્કરીની વાત રહેવા હે ને ખરું કહે.’

‘હું ખરું કહીશ એટલું જ નહિં પણ તું જાણુંનો નથી એવું પણ
 કહીશ, પછી કાંઈ? મહારી વાધુદમાં એક અદ્ભુતશક્તિ છે જેથી
 બીજાનાં મન પારખી શકે છે. એ તહારી તરફ છે.’

‘શું કહે છે?’

‘એ તહારાં વખાણું કરે છે, એટલું જ નહીં પણ ખાતરી પૂર્વક
 કહે છે કે લીલા પરણુંશે તો અરવિન્દને જ.’

આજ જ લગ્ન થયાં હોય તેમ અરવિન્દને સંતોષ થયો.

‘તહારી વાઈકું કહ્યું ? હે ! ના, ના, હોય નહિ. ખરે તહારી સ્વી ડોઈ દેવી જ છે, એમ મધ્ને લાગ્યા કરે છે. બસ, મારે એટલું જ જોઈએ શીએ.’ આટલું કહેતાં અરવિન્દ ઉભો થયો. એને ઉસ્કુરાયેલો જોઈ વસન્ત બોલ્યો,

‘જરાક ધીમો પડ. બેસ, ખૂરશી ઉપર.’ પણ અરવિન્દે એ દરમિયાન આખા ઓરડામાં ચાર પાંચ આંટા માર્યો ને પછી બેઠો.

‘વસન્ત ! તું નથી સમજતો કે લીલાને મારે મધ્ને શું શું થાય છે. મહારી લાગણી તહે જેને સ્નેહ કહો છો તે કરતાં વધારે તીવ્ર એને ઉંચી જતની છે. પરમેશ્વરની કૃપાથી મહારા લાગ્યમાં એ સુખ લખ્યું હોય ને મળ તો મહારા જેનું ડોઈ સુખી જ નહી એમ માતું. લીલામાં જ મારે જીવન સમાયેલું છે. જેમ બને તેમ લગ્ન વહેલાં નક્કી થાય તો જ મને આરામ મળે.’

વસન્તે થોડી વાર વિચાર કરી કહ્યું,

‘અરવિન્દ ! તું ભૂજંગલાલને ઓણાએ છે ?’

‘ના, એને આ વાતની સાથે શો સંબંધ છે ?’

‘એ તહારો હરીક છે.’

‘હરીક’ શબ્દની સાથે લીલા પારકી થતી લાગી. લીલા ગઈ એમ પ્રાસડો પડ્યો. ઇવાટાં ઉભાં થયાં.

‘ભૂજંગલાલ, નામ તો સારું છે. ભૂજંગલાલ ! સાપલાલ ! સાપની માડુક એ જેને કરડતો હશે તેને ઘેનમાં તહીન કરતો હશે. ભૂજંગની પેઠે એની પાસે મળ્યી હશે. એ ડોણું છે ?’

‘એ આપણી જ શાતિનો છે. જગીરદાર, પૈસાદાર, ધનાદ્ય છે, જે. પી. છે. ધાણુંખરું સુરત રહે છે, પણ મહિનામાં એ ચાર વાર અહીં આવે છે. મુખ્યાધમાં એક સોસાયટી એવી નહી હોય જેમાં એ મેમ્ફર નહી હોય, એક મીટિંગ એવી નહી હોય જેમાં એને આમંત્રણ નહી હોય. પુષ્કળ પૈસો છે, શરીરે ઉચ્ચો, આંધી દીનો, ગૌર વદ્ધનો છે,

ચક્રમા પહેરે છે, વાળ એલે છે, તાનો ચાંસો કરે છે, સાપની કંચળી જેવી નેકટાઈ નાખે છે, અર્ધા ઉધાડા હાઇકોટમાંથી નેક્ટનો હીરાનો અછાડો દેખાય છે. એની બેલવાની ફ્યા, એની હસવાની રીતથી બલભલા અંજાઈ જાય છે. બલભલી સ્વીઓ એ ધડી એને જોઈ રહે છે. અમલદાર વર્ગ, શહિરાઓ, વિદ્યાનો, પેપરવાળાઓ બધા એના હાથમાં. એ હેંસીયાર છે, ડેળવાયેલો છે. કુંકામાં જ્યાં જાય ત્યાં જાયરી છાપ એસાડે એવો છે ! ’

અરવિન્દનાં હાણન ગગડી ગયાં. ઢાલોફ્ય થઈ ગયો. મુંગોજ રહ્યો.

‘ ગઈ ઝેરા તું એમને એમ અચાનક ચાલી ગયો ત્યાર પછી એ અહીં આવ્યો છે ને વારંવાર લીલાને મળે છે. લીલાની માને પણ એને માટે સારો અલિગ્રાય છે.....અરવિન્દ ! આમ ગલરાઈ જવાતું હશે કે ? એવા તો પંદર જણ્ણા આવે તેથી તું નહીં ઝાવે એમ નહીં.’

‘ વસન્ત ! પણ તું દર વખત કહે છે કે આ રણમાં કારીયાવાડ આવતું છે, પણ તું આવતો જ નથી. આ ઝેરી તહેને સાથે લઈ ગયા નિના રહેવાનો નથી.’

‘ આવીશ, લાઈ, આવીશ. આ દુનિયામાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં સ્વીની પંચાત. કહેવાય અથવા, પણ આખો સંસાર એ ચલાવે છે. હું પોતે પણ એવા સંકટમાં આવી પડ્યો છું એને એનું કારણું પણ સ્વી છે. હવે મહારે તહારી સલાહની જરૂર પડી છે.’

‘ શા માટે ? ’

‘ સાંલળ. ધાર કે તું પરણ્યો છે, તું તહારી વહુને ખરા જીગરથી ચાલ્ય છે, આમ છતાં સંસારમાં ડેઢ વખત બીજુ સ્વીમાં ફૂસાયો.’

‘ માઝ કર ! હું સમજુ શકતો નથી. પોતાની સ્વીને ખરા જીગરથી ચાહવી ને બીજુ સ્વીનો મોહ, એ બને જ. કેમ ? પૂરેપૂરા સંતોષથી ખાંધા પછી દુધપાક પુરી મહો આગળ મુકે તો પણ ખાવાની રૂચી ચાય જ કેમ ? ’

‘એમ કેમ? ડોઈ વખત ગરમાગરમી ભજ્યાં કે એવી જ આકર્ષક વસ્તુ હોય તો મન રહે ખડે ?’

‘એટલો હૃદય ઉપર કાણુ એછો. લાગણી તહમારે તાબે નહી પણ તહે લાગણોને તાબે.’

‘હું મશકરી કરતો નથી. જનસમાજમાં તમારે અનેક કર્તાઓ કરવાનાં છે, અનેક સંસ્થામાં કામ કરવાને અંગે ડોઈ શુદ્ધિશાળી નાન્ય યુવતિના પ્રસંગમાં આવ્યા, તહમારી પત્ની કરતાં તહેમાં કાંઈક વિશેષતા જુવો, તહમારા જીવનનાં કર્તાઓમાં સહાયભૂત થાય એમ લાગે તો પછી થું કરવું? એક જુતી રઢીને વળગી નેતી સાથે તહમને આનંદ ન પડતો હોય એવો લાર વીટાળી ફરવું કે કુદુર્ભાતી, લોકની દરકાર ન કરી નવું જીવન ગાળવું?’

‘માઝ કર, મદારે તહારા વિચારો નથી જોઈતા. સંસારમાં એમ તો અનેક સ્વીપુરુષો સંખ્યામાં આવે ને આવવાના. જેનાથી આજ સંતોષ તેનાથી કાલે અસંતોષ. એનો છેડો ન આવે ને સોસાયટીનું બંધારણું તૂટી જાય. એવી Individual freedom—વ્યક્તિસ્વતંત્ર લાભને બહલે નુકશાન કરે. પછી પશુતા અને માણસાઈભાં ફર શો? એ વૃત્તિ કબજે ન રહે તો પછી અસંતોષ વધે. એ નભાવવા, સુખ માનવા, સુખ કાઢવા, વૃત્તિએને કબજે ન રાખવાની ટેવથી જ પણ્ણિમના દેશોમાં સ્નેહલભ, સ્વાતંત્ર્યલભ છતાં આટલા છેડાશ્રટકા થાય છે. તહમારા કહેવામાં કાંઈ વળુદ નથી. એ તો લાગણીએ જેમ દોરાવે તેમ દોરવાવું. કવિએ—સ્વર્ગીય સ્નેહના વકીલો ગમે તેમ કહે, પણ અન્તે એમાં ફુઃખ જ છે. એમ હોય તો સ્નેહ શાનો? એક વસ્તુને તહે અત્યંત ચાલતા હો તો પછી બીજુને ચલાવાય જ શી રીતે? એ તો મોહ !’

‘પણ એવું નીકળે તો?’

‘એવાની તરફ મારી લાગણી નથી. પુરુષ કે સ્વી લાગણીથી દોરાઈ સંચોગવશાત્ ભૂલ કરે પણ ભવિષ્યમાં પ્રભુનો લય રાખી, સંસાર-

ની સરળતા સાચવવા સત્યપદ્થે ચાલવા પદ્ધાતાપ કરી નિશ્ચય કરે તો પતિતપાવન પરમેશ્વરની આજા મુજબ એને ક્ષમા આપવી, એનું જીવન સુધારવા તક આપવી. પણ તમે કહો છો તેમ થવા તો ન જ હેવાય. એકાદ કોઈ મહાત્મા સ્વર્ગધિ સ્નોહને લીધે કે એવા જ કારણુથી પરિણીતાને ત્યજ અન્યની સાથે સંબંધ બાંધે, પણ તેથી જનસમાજને એ દૃષ્ટાન્તરૂપ નથી—ન થતું જોઈએ.”

‘તહારે મન તો કબજ શિવાય ભીજે રનેડ હોઈ શકે જ નહીં.’

‘ના, એને તે પણ સત્ય પૂછવો તો એક જ વાર. પત્ની છતાં, સાથે વર્ષોનાં વર્ષો ગાજ્યાં છતાં, ડેવણ લાગણીથી દોરાઈ અન્ય સાથે સંબંધ બાંધવો એને રનેડ કેમ કહેવાય? એ પ્રભુના ફરમાનનું, નીતિના નિયમનું અપમાન છે.’

પ્રકરણ ૮ સું.

આ કે તે

લીલાને અદારમું વર્ષ એસી ગયું અને વયની સાથે સૌંદર્ય પણ ખીલ્યું હતું. ન્યાત જાતમાં, પાર્ટીમાં, મીજલસમાં, ગરખામાં લીલા તરફ એ ઘડી બધાં જોઈ રહેતાં. એની બન્ને અહેનોથી લીલા બધારે ખુબ્બસુરત છે એમ લોકમત હતો. મોટી વયની કન્યા માટે જાતિઅધનને અંગે યોગ્ય વર ખોળવાની ઘણી મુશ્કેલી હોય છે. જાતિઅધનના બંધ નથણા પડવા માંડયાછે, પરંતુ હજુ તૂટેએમ નથી—તોડવાની દિમત નથી—તોડ્યાથી ઉત્પન્ન થતી કેટલીક અગવડો સહન કરવાનું બળ નથી. આ ઉપરાંત પરણાવવાને બદલે પરણાં દાખલ થતું નથી. કન્યાએને કેળવાય, મોટી કરાવાય પણ આખરે પરણાવવાની, એમની જરાયે સંમતી ન લેવાની, એટલે પરિણામે ઘણી વાર કન્યાને—ખીને સોસાં પડે છે. સંયોગો, શક્તિ અને હિંમતના પ્રમાણમાં જ પુત્રીએને કેળવાય,

લગ્નની ઉમર વધારાય અને વર ખોળવામાં આવે તો જ હાકની સ્થિતિમાં કન્યા સુખી થાય. લીલાના સહભાગ્યે એનાં માતા પિતા સુધરેલા વિચારનાં હતાં એટલે જ લીલાને કાંઈક સ્વતંત્રતા હતી. પરન્તુ આ સ્વતંત્રતા એને દુઃખકર થઈ પડી. લીલાને ભાલ્યાવસ્થાથી અરવિન્દ પરિચિત હતો. કુદુમ્યમાં અરવિન્દ અવિષ્યનો જમાઈ મનાયો હતો, અને અરવિન્દ અચાનક મુખાધમાંથી જતો રહ્યો ત્યાંસુધી સર્વ એમ જ માનતાં કે લીલા અરવિન્દને જ વરશે. અરવિન્દ ગયો અને દુનિયાઝી નાટકની ભૂમિ ઉપર ભૂજંગલાલ આવ્યો. જે સ્થાન અરવિન્દે લીધું હતું તે સ્થાન ભૂજંગલાલે લીધું.

જે સમયે અરવિન્દ મુખાધમાં હતો અને વારંવાર આ કુદુમ્યમાં આવતો જતો, લીલાને મળતો તે વખતે કુદુમ્યનાં સર્વ જતો ‘લીલા—અરવિન્દ’ ‘અરવિન્દ—લીલા’ ની જોડીની વાતો કરતાં નેમસ્કરી કરતાં. લીલાનો પિતા તો અરવિન્દ જેવો સુપાત્ર વર લીલાને મળવા માટે પ્રભુનો ઉપકાર માનતો, પરંતુ લીલાની માતાને અરવિન્દ પ્રત્યે સહભાવ નહોતો. એ ચોખ્યે ચોખ્યી ના તો કહી શકતી નહી પણ ‘હજ વાર છે,’ ‘લીલા હજ ખાગક છે,’ ‘થઈ પુરો’ એમ યાદાનાં કાઢી વિવાહની વાત અગસાવતી. ખરે પૂછ્યાયો તો આ માત્ર યાદાનાં હતાં. અરવિન્દને બદલે ડોઈ દેખાવડો, દમામવાળો, ફેશનેઅલ, સોસાયરીમાં જતો આવતો પૈસાદાર વર હતે તો તે જ દ્વિસે લગ્ન કરવા લીલાની માતા તૈયાર થાત. આમ લીલાના વિવાહ સંખ્યી ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યાં ‘અરવિન્દ’ એકએક ચાલ્યો ગયો. અને લીલાની માતાએ દેવને દીવા કર્યા. એને ના કહેવાની પીડા પતી એમ લાગ્યું. આજ અરસામાં ભૂજંગલાલનો પરિયય થયો ને બન્નેની સરખામણી થઈ અને ભૂજંગલાલનું ત્રાજવું ભારે થયું.

અરવિન્દ ચોડાયોલો હતો. એને ડોળ દમામ ગમતો નહોતો, આ જ સદ્ગુણો દુર્ગુણો લેખાયા. પૈસાના મહે અલિમાન આવ્યું છે એટલે ખીલાની સાથે ખોલવામાં હિંણુપત માને છે એમ લાગતું.

ગામડાના રહેવાશીને, ખળદ, બેંસ, ગાયમાં ઉછરેલાને શહેરના રીત-
રીવાજ ક્યાંથી આવડે ? જંગલી જેવો જ હોય એમાં શી નવાઈ ?
એમ ઉદ્ગારા નિકળતા. અરવિન્દ દરરોજ આવતો, કુદુમ્યનાં સધળાં
માણુસો સાથે બોલતો, વાતો કરતો, પરંતુ લીલાનું માણું કરતાં
સ્વીકારારો કે કેમ એ શંકાથી ખંચકતો. અરવિન્દની આ આનાકાની,
અપરાંકા, આ અભિમાન મોટા કુણના ગર્વને લીધે છે એમ ધાર-
વામાં આવી.

આથી ઉલ્લંઘું ભૂજંગલાલ એકદમ પણેંદ પડી ગયા. દ્રવ્યવાન
હતો, બુદ્ધિશાળી હતો અને પોતાના જેવું જ ઉંચું કુણ હતું. ભૂજંગ-
લાલ જ્યાં જતો ત્યાં માન પામતો. એની વાતમાં રસ હતો, એના
હસવામાં મોદ હતો, એના અહેરામાં-એની દરેક હિલચાલમાં આંક-
ર્ધેણું હતું. અરવિન્દ અને ભૂજંગલાલમાં કેટલો કેર ! ભૂજંગલાલ
જેવા જમાઈ મળે પછી શી વાત ! પરંતુ જ્યાં સૂધી લગ્ન થયું
નથી ત્યાં સૂધી કંધ જ નહીં માની, લીલાની માતા ભૂજંગલાલનું નક્કી
કરવા તલપાપડ થઈ રહી હતી, અને એની ચિંતામાં વધારો કરવા જ
અરવિન્દ પાછો આવ્યો.

લીલા સાંજના દરરોજ એંડસ્ટેન્ડ કે ચોપાડી કરવા જતી અને
એટલા જ માટે પોતાના ઓરડામાં જંધ વાળ ઓળા, લુગડાં પહેરી
નીચે ઉતરી. દાહરનું છેલ્લું પગથીયું ઉતરે છે ત્યાં નોકરે ખખર આપી
“અરવિન્દ કુમાર આવ્યા છે.”

લીલાના પિતા ઓરડામાં કંધ લખતા હતા અને લીલાની માતા
ધરકામમાં રોકાઈ હતી.

લીલાના મગજમાં ચોપાડી, એન્ડસ્ટેન્ડ, ભૂજંગલાલ લમતાં હતાં.
અરવિન્દના નામે તાર તોડ્યો અને મગજ અસ્વસ્થ થઈ ગયું.
અરવિન્દ, ભૂજંગલાલ, આ એમાંથી કોને ના કહેવી ? અરવિન્દ !
કોણું જાણું કેમ મહારા હુદયને ગમે છે પણ ભૂજંગલાલ મહારી
દૃષ્ટિને ગમે છે. હુદયને ગમે તે રાખું કે નયનને ગમે તે રાખું ?

આંખને ગમે તે હૃદયને ગમે એ કહેવત જોઈ છે? ના. તો હૃદયને ગમે તેને ના કહું તો? હું એકલી જ મળું? ન જ મળું તો શું? બા ધણીએ ના કહેશે, પણ એમને જોઉં તો ખરી. હું એમને ચાહતી નથી, એ મુને ગમતા નથી, એ વાત જોઈ છે છતાં કહેવી પડશે? હું બીજને ચાહું છું એમ કહું? ખરે, અમ ભીનઅનુભવી છોકરીએને સ્વતંત્રતા ન જ આપવી જોઈએ. એમને શું ગમે છે? શા માટે ગમે છે? તે અમે પોતે વિચાર કરી શકતાં જ નથી. એ કામ તો માબાપનું જ. પણ હવે શું થાય?"

લીલાનો એક હાથ દાદરના કઠોર ઉપર હતો ને બીજે હાથ ગાલે અડકાડી દાદર પાસે જ ઉભી રહી હતી, ત્યાં અરવિન્દ આવ્યો. અરવિન્દ ઉંચો, કદાવર, સોદામણો હતો અને એને જોતાં જ, એની દષ્ટિ પડતાં જ, લીલાના હૃદયમાં અલૌકિક ઝણુઝણાટ થયો. અરવિન્દ લીલા મુંગાં મુંગાં ઉપર ગયાં અને એડાં.

'લીલા! ખાદાર જતી હતી? હું કાંઈ વહેલો આવ્યો ખરો?'

'ના, ના.'

'મહારે એકલાં જ મળતું હતું અને આજ પ્રયોગ આવ્યો.'

'બા હમણાં જ આવશો.'

'કિકર નહિ. લીલા, મયદાનીઆમાંજ મહેં કલ્યું હતું કે મહારે કેટલાક દિવસ રહેવાનું થશે તે નક્કી નથી, એનો એક આધાર તહારા ઉપર છે.'

અરવિન્દે લીલા સામું જોયું. અન્નેની નજર ક્ષણુવાર મળી અને અન્નેનાં હૃદય માર્મિક વાત સમજ્યાં. બીજી જ પણ લીલાએ નીચું જોયું અને ટેબલ ઉપર પડેલા કુલાવર પોટમાંથી પુલની પાંખડી તોડી મસળવા લાગી.

'લીલા! હું ખરે કહું છું. મહેં ધણુા મહિના વાટ જોઈ; હવે મહારે ધૈર્ય નથી રહેતું. આ પાર કે પેલે પાર. આજ તહારા હાથની પ્રેમની માંગણી કરવા આવ્યો છું.'

અરવિન્દ આટલું જ બોકી લીલાના ઉત્તરની રાહ જોતો—પોતાના શખ્ફોની શી અસર થાય છે તે જોતો એસી રહ્યો.

લીલાની સ્થિતિ વિચિત્ર થઈ. એ ઉંચું તો જોઇ શકી જ નહી પણ હાલીયાદી પણ ન શકી. અરવિન્દ બાળ્યાવરસ્થાથી માતાપિતાએ આપેલું આશાસ્થાન પોતાનું થશે એ વિચારે લીલાનું હૃદય ડોલવા લાગ્યું. એના આનંદનાં મોજાં ઉછળવા લાગ્યાં. અરવિન્દ આમ માગણી કરશે અને એ માગણીની એના હૃદયમાં આવી ચંદ્ની છવાશે એમ લીલાને સ્વર્ણે પણ ખ્યાલ નહોતે. પણ આ અસર એક પળવાર જ ટકી. પીસ્તોલના ધયાકા સાથે પડ્યો ચીરાઈ બિને હેખાય, એક ઝીલમ ખસી ભીજ ઝીલમ આવે તેમ અરવિન્દ-ગ્રત્યક અરવિન્દની આગળ અને લીલાની નજરે ભૂજંગલાલની મૂર્તિ અડી થઈ. ભૂજંગલાલ માનસિક દૃષ્ટિમાં હતો, અરવિન્દ કરતાં ભૂજંગલાલનું મોહક વદન, ભૂજંગલાલની સ્નેહભર આંખો લીલાને ઢીલી બનાવવા બસ હતાં. લીલાની આંખમાં ઝળજળિયાં આવ્યાં અને નીચે રહ્યે પણ દટ ચિત્તે ઓકીદી.

‘એ નહી બને, ક્ષમા કરો.’

જે લીલા એક પળ પહેલાં પોતાની હતી, જેનું સ્પર્શસુખ પોતે માનસિક સુષ્ઠિમાં ભોગવતો હતો, તેજ લીલા અને પોતાની વચ્ચે વિશાળ સમુદ્ર હોય, એ લીલાને સ્પર્શ કરવો, એ લીલાનું નામ દેવું, એને એકાન્તમાં મળવું, એ પણ પાપ છે એમ અરવિન્દને લાગ્યું.

“હું જ મૃજો !” એટલું બોકી અરવિન્દ નીચે ઉત્થો.

પ્રક્રણુ દ સું.

એ હરીદી.

અરવિન્દ દાદર ઉપર પગ મૂકે છે ત્યાં લીલાની માતા સામેના ઓરડામાંથી આવી. એક જ પળમાં લીલાના ઓરડામાં, અરવિન્દ તરફ નજર કરી, સધળી વસ્તુસ્થિતિ સમજ ગઈ. લીલા ખસર આવી. અરવિન્દે પ્રણામ કર્યા. લીલાને જેતાં જ તે મનમાં એવાદી:

‘હાશ. ના પાડી લાગે છે.’

જાણે કાંઈખન્યું જ નથી એમ ડોળ કરી અરવિન્દ સાથે કાહીયાવાડની જગીરની વાત કરવા લાગી. બેણે અરવિન્દ દેખીતા વિવેકમાં ક્ષાયો અને અંતરનો શોક વિભરી વાતમાં પડ્યો. લીલા પાસે જ ઉભી હતી, પરન્તુ રાખ્ય સરખો ઉચ્ચારતી નહોતી. હરેક જાણે હસતી, એના સામું જેતી, તે લીલા આજ મુગી મુગી નીચું મ્હેં રાખી ઉભી જ રહી હતી.

લીલા હજુ ન આવી એમ વાટ જેતી થાકી ખખર કાઢવા એની બહેનપણી વિનોદ આવી. વિનોદને પરણ્યાંને થોડા જ મહિના થયા હતા. તે શરીરે પાતળી હતી. ક્ષણે ક્ષણે ઉશ્કેરાઈ જતી અને રસિક નવલકથાએની શોખીન હોવાથી એનું જીવન પણ વિલાસમય હતું. નાનપણુથી વર, સાસરે, પરણું એ જ વાતને વિપ્ય હતો. પરણુવા જેટલી ઉત્સુક હતી તેટલી જ ઉત્સુક પોતાની સખીએને પરણેલી જેવા ચાહતી. ભૂજંગલાલ જ લીલાને યોગ્ય છે, એમ તેને લાગતાં વાતોમાં પણ તે ભૂજંગલાલના ચુણુ ગાતી અને અરવિન્દને તો જ્યારે દેખે ત્યારે મશ્કરીમાં જ ઉડાવતી. સ્વતંત્રતામાં ઉછરેલી અને જીબની દ્યુરી એટલે તેને જરાપણ સંકોચ આવતો નહીં અને અરવિન્દની નજરમાં પોતે નાલાયક છે, હલકી છે, એમ લાગવાથી બન્ને વચ્ચે

અંતર વધ્યું હતું, અને વાત પણ સાચી હતી. અરવિન્દને વિનોદ માટે માન નહોતું એટલું જ નહિ પણ તેને માટે બહુ જ ખરાબ અલિપ્રાય હતો. વિનોદનું જીવન જ વિનોદમય હતું. ક્ષણભર મોજ, ખાવું, પીવું અને સંસારસુખ ભોગવવું એ શિવાય બીજું શું કરવાનું છે? એ એનો પ્રશ્ન હતો. ક્ષણિક જીવનમાં ક્ષણિક યુવાનસ્થાના આનંદ ન ભોગવીયે તો પછી ભોગવવા ક્યારે? આ એના જીવનનો હેતુ હતો.

અરવિન્દને જોતાં જ બટકબોલી વિનોદ બોલી, ‘ઓહોહો! અરવિન્દકુમાર! આ નર્કોપુરી વગર ચાલ્યું નહી કે? નહોતા આવવાના ને ક્યાંથી આવ્યા? આ નર્કોપુરી સ્વર્ગ બની ગઈ કે તમે બગડ્યા? ’ આટલું બોલી વિનોદ લીલા સામું જોતી ખડખડાટ હસી.

‘વિનોદ જ્હેન! આટલે વર્ષે મારા શખદ મહને સંભારી આપો છો તે તમારો ઉપકાર! ખરે એ શખદે જરૂરી અસર કરી હો! ’

‘તો! હું તો દરેક દરેક વાત ધ્યાનમાં રાખ્યું છું. સમજ્યા? કેમ લીલા! વાટય જોવડાવીને આવી નહિ? મયદાનીઆમાં ગઈ હતી? ’

એ સખીએ વાતમાં પડી અને અરવિન્દ ઉફવા જતો હતો ત્યાં લીલાની માતા બોલી,

‘અરવિન્દ! મુંબાઈમાં ક્યાં સુધી રહેવું છે? બહુ વર્ષત નહિ રહેવાના હો. તહમારી જાગીર તમારા વિના સ્ત્રી પડ્શો, કેમ ખરે ને? વળી તમે ત્યાંના એનરરી માળુસ્ટ્રેટ પણ છો ને? ’

‘ના જ. એનું તો મહેં રાજુનામું આપી દીધું છે. હું અહીં થોડા દિવસ રહીશ.’

એટલામાં એ ચાર જણુનાં પગલાં સંભળાયાં અને લીલાનું એન્ડ-સ્ટેન્ડ ઘરમાં જ થયું.

આ આવનારાએમાં એક તરફ લીલા, વિનોદ અને લીલાની માતાની નજર હતી. એને જોતાં જ વિનોદ-પરણેલી વિનોદનું હૈથું ઉછળવા લાગ્યું, આંખો વિશાળ થઈ, મો મલકાયું. લીલાનો હંદ્યમાંથી સંતાપ ગયો, પણ તેને બદલે શરમ રૂપી હેખાઈ. એની આંખો

નીચી નજરે એ મૂર્તિને જોવા લાગી. અને લીલાની માતા તો ધડીમાં અરવિન્દ તરફ તો ધડીમાં એની તરફ જોઈ સરખામણી કરવા લાગી.

અરવિન્દને તરત જ લાગ્યું કે એજ ભૂજંગલાલ હોવો જોઈએ. અરવિન્દ દુસ્મનને પણ અન્યાય કરે એવો નહોતો. ભૂજંગલાલને જોતાં જ—એને પોતાની જત સાથે સરખાવતાં જ લાગ્યું કે ભૂજંગલાલ દેખાવે એવો હતો કે રૂપીજતને પ્રિય થઈ પડ્યા વિના રહે જ નહીં. ઉંચો, બાંધી ઢીનો, ગૌર વદનનો, માંસલ શરીરનો, મોહક ચહેરાનો ભૂજંગલાલ નેત્ર અને છદ્યને ઢારે એમ હતો. એનો ડેસ, એની વાળ ઓળખવાની છટા, એની ધડીયાળનો અછોડો, એનો ઝમાલ, એનો કક્ષ, કોલર એના સૌદર્યમાં વધારો કરતા હતા. છશકો જવાનને બહલે એક હોંશીયાર, બુદ્ધિશાળી, રાજકુમારમાં ખ્યો જય એવો હતો. ભૂજંગલાલે વિનોદ-લીલાને નમસ્કાર કર્યો. અરવિન્દ પોતાના દરીએ અને લીલાના ચહેરા સામે જેતો ઉંબો રહ્યો, એટલામાં લીલાની માતાએ આવી એકખીજાની ઓળખાણ કરાવી.

‘ અરવિન્દ ! આ ભૂજંગલાલ ! ’

‘ ભૂજંગલાલ ! આ અરવિન્દ ! ’

તે બન્નેએ શેકહેન્ડ કર્યા.

‘ અરવિન્દ ! હું તમને આવ્યો તેવામાં જ મળવાનો હતો, પણ એટલામાં તો તમે ચાલ્યા ગયા.’

ભૂજંગલાલના આ શખ્ષ વિનોદને કાને પડ્યા અને અરવિન્દને છીડવવામાં આનંદ માનતી વિનોદ બોલી જાઈ—

‘ અરવિન્દ કુમારને શહેરમાં રહેતાં ક્રીડીયો ચ્છુડે છે. આ નક્કપૂરી લાગે છે. એમને તો ગામડું એ જ સ્વર્ગ લાગે છે.’

ભૂજંગલાલે વિનોદ તરફ જોયું, રહેજ સિમત હાસ્ય કર્યું ને અરવિન્દને કહ્યું:

‘ ત્યારે તો સામાન્ય રીતે ગામડાનું જીવન ગમેછે એમ ને ? એ નિરસ, નિરઘભી નથી લાગતું ? શિયાળામાં તો લાગતું જ હશે.’

‘ એવું કાંઈજ નહીં : નિરદમી ને નિરસ લાગે, તે તો શહેરમાં
પણ એજ.’

આમ વાતો ચાલી. આ વાતોમાં વિનોદ, ભૂજંગલાલ અને
માતાને રસ પડતો. લીલા ભૂજંગલાલને ચહાતી, પણ પોતાના પ્રિય
અરવિન્દને વિનોદ અહીંવતી તે જરાયે ગમતું નહિ. અરવિન્દને જવાનું
મન હતું, પરન્તુ એ એટલા નખળા મનનો હતો કે જવાની રજ
માગતાં પણ ગબરાતો. એટલામાં લીલાનો પિતા અંદર આવ્યો, અને
એકદમ અરવિન્દ પાસે ગયો. ‘આહો ! અરવિન્દ ! તુમે ક્યારના
આવ્યા છો ? મહને કેમ કહેવરાયું નહીં ? મારા રમસાં આવતું હતું.
મહને ખખર જ નહીં. તમે આવ્યા તે હીક થયું. આજ અહીં જ રહેણે

લીલા પોતાના પિતાના સામું જ જોઈ રહી હતી. એક વખતના
પ્રિય અરવિન્દને પિતાને આમ સ્નેહથી બોક્ષાવતા જોઈ વિચાર કરવા
લાગી: ‘પિતા એમ માને છે કે હું અરવિન્દની થધશ ! અરેરે !
મદુરી ના કહેવા પછી પિતાનો આ સત્કાર એમને કેવો લાગતો હશે !
ભૂજંગલાલને ના કહું, ભૂજ સુધારે ?’ આ વિચાર કરે છે ત્યાં હૃદયમાં
પવિત્ર વિચાર આવતાં સેતાન, પાપવૃત્તિ અગ્વાન થાય તેમ ભૂજંગ-
લાલ આવ્યો ને લીલાની નજરેથી—હૃદયમાંથી અરવિન્દ ખસી ગયો.

આવતા અહુવાડીયામાં સંગીત પ્રાર્થી છે એ વાત ચાલી.
‘લીલા ! એ સંગીત પાર્ટીમાં આવશો ને ?’ આટલા શખ્ય અરવિન્દને
કાને પડ્યા. અરવિન્દને હવે અહીં રહેતું એ ભારે થઈ પડ્યું. જેને
માટે સ્વર્ગ છોડી નક્કીપૂરીમાં આવ્યો હતો, જે આશાને લીધે જીવન
હતું તે આશા નષ્ટ થઈ—તે લીલાએ ના કહી—પછી પોતાની જ
સન્મુખ પોતાની પ્રિયને અન્યની સાથે હાસ્યવિનોદ કરતી કેમ જોઈ
શકાય ? જતાં જતાં અરવિન્દે પાછું જોયું. લીલા અને ભૂજંગલાલ વાત
કરતાં હતાં, હસતાં હતાં અને તહેની સામું જતાં હતાં. શંકિત હૃદયને
એમજ થયું કે એ તહેને બનાવતાં હતાં. ભૂજંગલાલ તો બનાવે, પણ
લીલા ! એક વખતની પ્રિય લીલા, તહેને ચાહનારી લીલા પણ બનાવે !
કોણ સાચું ? શું સાચું ?

પ્રકુરણુ ૧૦ સું.

ભૂજંગલાલ.

ભૂજંગલાલે ગૃહજીવનનો બીલકુલ અનુભવ લીધો નહોતો. એમના મનથી તો ધર એ એક જાતની બેડી હતી. મરળમાં આવે ત્યારે અને ઝાવે ત્યાં ફરણું, એ જ ઉચ્ચ જીવન માનતો. અને દુર્લભીયે સંચોગો પણ એવા જ મળ્યા હતા. ભૂજંગલાલની માતા નંદા સુવાવસ્થામાં અત્તરભરી રહેતી, એક એક કીમતી સાળું રોજ અફલતી, રસ્તામાં જતાં ઉંચા અત્તરથી ચોગરદમ સુગંધ ફેલાવતી, અને અનેક ભમરા એ સુગંધથી આ કર્પાઈ ફરતા. ભૂજંગલાલનો જન્મ થતાં જ પતિ ગુજરી ગયા અને અફણક પૈસાનાં નંદા શેડાણી સ્વતંત્ર માલીક થયાં. વૈધવ્યનાં ચાર વર્ષ શાક પાખ્યો—ખૂણો પાખ્યો, કાળો પોશાક અને સાત્વિક ખોરાક રાખ્યો. સમય જતાં પુત્રને ઉછેરવા, પુત્રમાં પતિનો આત્મા માનવા ચાર સહીયરો—પાડપાડોશીઓએ કર્ણું. ખરતાં આંસુ અને ધડકતે હુદ્દે નંદાએ શાક મૂક્યો અને કમાનદ્વારે મન ધીને છેડે જઈ એકું. ખાર ફરવા હરવા લાગ્યાં. પૈસાને લીધે આ, બા થવા લાગ્યાં, ખુશામત પ્રિય થઈ પડી. મંહિર, દેવદર્શન અને લગ્ન, પાર્ટીમાં ધીરે ધીરે જવા માંડયું.

સોસાયટીમાંથી નિમંત્રણ આવવા લાગ્યાં, આગૃહ થવા લાગ્યો અને નંદા હવે નિશ્ચિત ફરવા ફરવા લાગ્યાં. વૈધવ્યનો પણ ફેશનેબલ ડસ્ટ્સ ફહેરવા માંડયો. સોનાની નાળુક બંગડીયો, કાળો કિવા સાવ સર્ફેટ સાથ્બો, ઉંચી ફ્લાદીનિની ચોળા, તે ઉપર હોઢ્સો રૂપીઆની શાલ, પગમાં કાળા મુખમલના ખૂટ, દાથમાં પૈસાની મુખમલની એગ એ નંદાનો વૈધવ્યનો પોશાક હતો. ભૂજંગલાલને મારે અનેક ભારા ખોટા પુરુષને મળતાં, પૈસાના મહમાં ગમે તેમ બોલતાં અને સધવા વૈધવ્ય બોગવતાં હોય તેમ જનસમાજને લાગતું. ભૂજંગલાલને કૃગવવા માસ્તરો રાખ્યા હતા. નિશાળે જતા ભાઈને પાણી પાવા,

આવતું ખવડાવવા એક માણસ નિરતર પાસે રહેતો. એ જટે ગરાસીયો હતો, યુવાન હતો, સહેલાણી હતો. ગાડીમાં જતાં જતાં, નિશાળે બે વાર્ષે છૂટીમાં, સાંજના ધેર આવતાં ગાડી જૂદે જૂદે રસ્તે હંકાવતો અને ભૂજંગલાલને મુંબદ્ધનો અનુભવ આપતો. ભૂજંગલાલનો પિતા નહોતો, પણ મુંબદ્ધમાં ભણેલા તેમજ અભણુ હણરો શેરીયા! પૈસાદાર છે, જેઓ છોકરાં બગડી ન જય માટે માણસો રાખે છે, ગાડી કિંવા મોટરમાં નિશાળે મૂકવા મોકલે છે. તે જે માણસો રાખે છે એ જવાબદારી પણ ન સમજે તેવા, હલકા, એછા પગારના માણસો રાખતા હોવાથી, આટલી દેખીતી કણળ છતાં બીચારાં છોકરાંના જીવતર બરબાદ જય છે. તેમના હૃદયમાં અનીતિનાં બીજ વવાય છે. ભૂજંગલાલનું પણ એમ જ થયું. મૃળ માતાના સંસ્કાર પડેલા તેમાં સ્વતંત્ર જીવન અને હલકી સંગત પછી પૂછવું શું?

ભૂજંગલાલ જેમ તેમ કરતાં ડોલેજ સૂધી પહોંચ્યા. સોસાઈટીમાં ખપાવું હોય, એના લાલ લેવા હોય તેટલા માટે પણ હાલમાં ડોલેજના શિક્ષણું જરૂર છે, અને ભૂજંગલાલે તે શિક્ષણ દીધું હતું. ખાનદાન કુદુમ્ય, જગીરદાર એટલે 'કુડેકોર' માં હાખ્ય થયા હતા, અને જરૂર પડે લસ્કરી નોકરીમાં સરકાર તરફથી હાજર રહેવા ઇરમાન આવતું. સુરતમાં જગીર સંભાળવી એમને પસેહ નહોતું, મુંબાદ્ધનો મોાફ હતો. ડોલેજ જીવનમાં મોહમ્મદી મુંબાદ્ધએ જળ પાથરી હતી એટલે મુંબાદ્ધ-મુંબાદ્ધનાં સ્વભાવાં આવતાં હતાં. આખરે માતાને સમજાવી મુંબાદ્ધ આવ્યો! ક્યાં સુરત અને ક્યાં મુંબાદ્ધ! ભૂજંગલાલને મુંબાદ્ધ-અલખેલી મુંબાદ્ધ, હિંદુરી કરતાં પણ સરસ લાગે એમાં શી નવાઈ! નહિ, નહિ, પણ થોડીએ લાજ કાઢતી, આદું એઠતી, મયોદ્ધ રાખતી, પુરુષ વર્ગ સાથે ન એલાય એમ માનતી સુરતની સ્ત્રીઓ ક્યાં અને સોસાઈટીમાં, પાર્ટીમાં, મોટર, ગાડી, એન્ડસ્ટેન્ડ કે ચોપાડી ઉપર વિના સંક્રાંતે હરતી ઇરતી, 'અપ કુ ડે' ઇશાનનાં કપડાં પહેરતી, ગમે તેની સાથે નિડરતાથી વાત કરતી મુંબાદ્ધની

સુંદરીએ ક્યાં ? મુંખાઈ આવતાં જ એ સુપ્રસિદ્ધ કલખો, સંસ્થાઓનો મેમ્પર થયો. એ મેમ્પર થતાં જ આમંત્રણપત્રો આવવા મંડયા, અને મહિના માસમાં અનેક લલનાઓના પ્રસેગમાં આવ્યો. પોતે શુદ્ધિશાળી, શરીરે સૈંહ્યવાન, કપડામાં ઢીકડાક અને બોલવામાં, સભ્યતામાં ચતુર એટલે ભૂજંગલાલ સર્વમાં પ્રિય થઈ પડ્યો. ભૂજંગલાલ વિનાની પાર્ટી સુષ્પ્ક, નિરસ લાગતી. સુરત, રડતી સુરત જ લાગ્યું, અને મોહમ્મદી મુંખાઈ અલખેદી મુંખાઈ જ લાગી. ભૂજંગલાલને આવતાંની સાથે જ નિમિત્ત કલાડી જ્ઞાતિનું સંમિલન કર્યું અને તે દારા સ્વત્તાત્મિમાં જાણીતો થયો. મુંખાઈમાં પોતાની જ્ઞાતિનાં ડોણુ કુણુ છે તેથી વાકેદ્દ થયો અને તે જ હિવસે લીલા નજરે પડી. કલખમાં અને ઘણી વાર લીલાને ત્યાં જ ભૂજંગલાલ લીલાને મળતો. અંતે હિવસ જતાં લીલાનું હેઠય ભૂજંગલાલ તરફ આકર્પાયું. અરવિન્દ ચાલ્યો ગયો હતો. બીજી વાર અરવિન્દ જ્ઞાણતો આવશે એવા જ્યાલ પણ નહોંતો. ભૂજંગલાલ ન્યાતીલો હતો, કુંચારો હતો, પેસાદાર હતો, સર્વ રીતે મનને ઝચ્યીકર હતો, તો પછી લીલા જેવી આકર્પાય એમાં આક્રમ્ય શું ? એ આકર્પાય સ્નોહમાં અફલાય, સ્નોહનું ઝય લે એ અસંભવિત નથી. પરન્તુ ભૂજંગલાલનું કેમ ? ભૂજંગલાલ આલ્યાવસ્થાથી જ સ્વતંત્ર રીતે ઉછર્યો હતો; ધરમાં પણ માતાને સ્વતંત્ર જોઈ હતી. પતિપત્ની એક બીજના અંકુશમાં હોય છે અને એ અંકુશની છાપ નિર્દોષહેખાતા જાળકના ઉપર જાણ્યે અનણ્યે પડ છે. નંદાના સંઅંધમાં એમ નહોંતુ. ભૂજંગલાલને પણ અંકુશ જોઈતું નહોંતુ. અધન વિના જ મનમાન્યો આનંદ કરવા એ જ જીવનનો હેતુ હતો. દુનિયા આગળ વધતી જય છે. સુધરેલા મુદ્રકમાં છેઅધ્યાત્મક વધતા જય છે. નજીવાં લાગતાં કારણથી પતિપત્નીનો સંઅંધ રૂટે છે, કુશળ અજ્ઞાનમાં જુમતા દેશોમાં લગ્ન એ મરણ પર્યાતનું અંધન છે. ને એ અંધન રાખતું હત તો પણ પ્રાણીમાં એ અંધન પરમેશ્વરે કેમ ઉત્પન્ત કર્યું નથી ? તો પછી મનુષ્યને એ અંધન શા માટે જોઈએ ? જેમ માણ્યુસો સુધરતા

જરો, એમની સ્વતંત્ર શુદ્ધ ઘીલરો, તેમ તેમ લગ્નબંધન એઠાણાં થરો, અને થવાં જ જોઈએ એમ ભૂજંગલાલ માનતો. લીલાની સાથે લગ્નથી અંધારું એ એનો જરાયે વિચાર નહોતો. એક આલક એક રમકડા સાથે રમતું હોય ને ત્યાં બીજું રમકડું જુંબ, પેલું નાખી હેને બીજું લે, ત્રીજું આવતાં બીજું નાખી હે અને પેલા કે બીજા માટે જરાયે દીલગીર ન થાય, તેમ ભૂજંગલાલનું હતું. ઘડીલર મોજ-વાર્તા-વિનોદ કરવાનું સાધન સ્વી શિવાય બીજું શું હોય? એટલું જ માની કલાપોગાં અથવા બીજે રથને યુવતીઓ સાથે હાસ્ય વિનોદ તે કરતો. જે કોઈએ એને એમ કરું હતે કે ‘પરણુવાનો વિચાર છે માટે લમ્હિવસ નક્કી કરો, એ ન પૃષ્ઠવાથી લીલા દીલગીર થાય છે’ તે ભૂજંગલાલ માનત નહીં. લગ્ન પહેલાં જે આનંદ હોય છે, જે હોંશ, ઉમેગ, સુખનાં સ્વર્પનાં હોય છે ને આનંદ-તે હોંશ-ઉમેગ-સુખનાં સ્વર્પમાં પછી નહીં રહે એમ એને રાંકા હતી, અને તેટલા જ માટે માટે એ આશા નિરાશા ન થાય એમ ધર્યાતો. આટલા જ માટે લગ્નનું નામ આવતાં ચ્યામકતો. ભૂજંગલાલને મન લગ્નવાળી પરણેલી જીંગી કેદ્યાનું હતું—હાસ્યજનક હતી.

લીલાની માતા ને લીલા તો એમ જ સમજયાં હતાં કે ભૂજંગલાલ લગ્નની નાત છેડરો. પણ તેમાંનું કાંઈ જ થયું નહીં, અને માતા ને પુત્રી કાંઈક નિરાશ થયાં. આથી ઉલ્લંબ ભૂજંગલાલ વધારે ઉત્સાહિત અન્યો હતો. મુંખાદમાં આબ્યા પછી પોતાની જ્ઞાતિની તેમ જ બીજું યુવતીઓના પરિચયમાં ભૂજંગલાલ આબ્યો હતો. એમની સાથે લીલાને સરખાવતાં લીલા વધારે નિર્દોષ, વધારે ખુખુરત, વધારે પવિત્ર, લાગી. ઉમર લાયક સ્વીએંના, અવિવાહિત કન્યાઓ, આટલી પવિત્ર, આટલી નિર્દોષ હોશે એ આજે જ જાણ્યું. પોતે તેવું જગત એમ માનતાર ભૂજંગલાલ ઢીલો થયો. ખરેખર, પુરુષો કરતાં સ્વીએં હજર હરજને નિર્મળ હોય છે એ વાત આજે સમજયો, અને લીલાના સહ્યવાસમાં—એ પવિત્ર દેવીના પરિચયમાં—પોતે સુધર્યો—સુધરશે એમ

કશણવાર કાળું. લીલાના પરિયયમાં આવતાં સાંજ કયાં ગાળવી એ પ્રશ્ન નહોંતો. રહેતો. બીજી કલાઓમાં, બીજી યુવતીએની વાતોમાં, એમના ખંગાતમાં ભૂજંગલાલને મજાડ જ નહોંતી પડતી. લીલા વિનાનો દિવસ રાત્રી સમાન હતો, લીલા વિનાની કલા શન્યવત્ત ભાસવા માંડો. લીલા વિના જગતમાં ફોર્ચ યુવતી જ નથી એમ માનવા લાગ્યો.

પ્રકૃતાણ ૧૧ મું.

સ્ટેશન ઉપર.

નંદા ગુજરાત મેલમાં આવનાર હતી એટલે તહેને લેવા ભૂજંગલાલ સહવારના આન્ટરોડ સ્ટેશન ઉપર ગયો. પ્લેટફ્રોર્મ ઉપર દાખલ થતાં જ ગાડીને કેટકી વાર છે એની તપાસ કરી, ઘડિયાળ જોઈ વખત હોવાથી પ્લેટફ્રોર્મ ઉપર ફરવા લાગ્યો. ભૂજંગલાલ પોતાના સૌંદર્યના, પોતાના પોશાકના, પોતાની મનકામનાના વિચાર કરતો, છુલાતો આમતેમ ફરતો હતો, ત્યાં સામેથી વસ્તુલાલ આવ્યો. એક બીજાને ઓળખનાં જ શેકહેન્ડ થઈ અને ભૂજંગલાલ પોલ્યો,

‘વસ્તુલાલ ! અત્યારમાં ક્યાંથી ?’

‘તરલા આવે છે તેને લેવા. તરલાને એણાંખા તો છો ને ?’

તરલાનું નામ કાને પડતાં જ ભૂજંગલાલ ચમક્યો. એણું તરલાને જોઈ હતી, તરલાની ઘુખુરતી વિશે સાંભળ્યું હતું. તરલા અત્યારે જ નજર આગળ ઉભી હોય એમ લાગ્યું, અને તરલા^૧ આંખે તરલાનું ગૌરવન, રમીત દાસ્ય અને માંસલ શરીર નિહાળતાં ચિત્તવૃત્તિનો ખળખળાટ અનુભવવા લાગ્યો.

‘હા ! ધાણું કરીને મહેં જોઈ છે ખરી.’

‘તરલાને વખતે હમણાં નહીં જોઈ હોય પણ એના ભવિષ્યના પતિ સુભનુલાલને તો એણાખતા જ હશો. એ તો જાણીતા છે.’

‘હા, એમને ન ઓળખું એમ હોય ?’

મહોટા માણુસને આપણે ઓળખીએ, એ ન ઓળખે તો એ મોટા માણુસ. મનુષ્ય સ્વભાવ જ છે, અને તેમાં પણ યુવાનસ્થાનો પ્રભાવ જ ઓાર છે. પોતાની લાંબિ પત્ની, જેના સાથે આપણે લગ્નગંધથી બંધાવાના હોઈએ અગર તરત જ બંધાયા હોઈએ તેનાં સગાં, તેના ભાઈ, બહેન તરફ આપણે વધારે આકર્ષાઈએ છીએ. એમની સાથે વાત કરવામાં, એમની મશકરી સહિતામાં આનંદ આવે છે, તે માત્ર અનુભવથી જ સમજાય એમ છે. વસન્તલાલ લીલાનો બનેવી એટલે ભુજંગલાલને વસન્તલાલ સાથે પરિચય પાડવા, એની સોસાયટીમાં રહેવા ઉત્સુકતા હતી અને આ પ્રસંગ મળ્યો.

‘ભુજંગલાલ ! અરવિન્દને મળ્યા ?’

‘હા, પણ એ તો વહેલા જતા રહ્યા..’

‘અહુ ભલો માણુસ ! કેમ ખર્દું ને ?’

‘તે હશે, પણ તમને એમ નથી લાગતું કે મુંખાચના લેણીના મગજમાં જરા સ્વતંત્રતાનો પવન ખરો. તમારા જેવા તો અપવાદ ઇપર હોય. બીજને ઉપહેશ આપતા હોય તેમ જ ઓલવાના. અમે જ અધું સમજીએ છીએ એવો ઝાંટો તો ખરો.’

વસન્તલાલને હસવું આવ્યું ને બોલ્યો:- ‘તમે કહો છો તેમાં કાંઈક સત્ય હશે, પણ અરવિન્દના સઅન્ધમાં તમે તદ્દન મોટા પડશો. અરવિન્દ બીચારો અહુ લાગણીવાળો છે, અને તેથી ડોઈ વાર મુશ્ખ થઈ જાય છે એ વાત ખરી; પણ જ્યારે આનંદમાં હોય છે, ત્યારે તો એની સાથેની વાતોમાં ઓાર જ મળાહ પડે છે. હમણાં કદાચ વધારે આનંદી કે ગમગીન લાગતો હશે, તેનું તો કારણ છે.’

‘તમારી સાણીનું માગું કર્યું છે માટે કુ ?’

‘તે સંભવિત છે. લીલાને ધણ્યા સમયથી તે ચાલ છે.’

‘હં !હું ખારતો હતો.....’

તમારી પ્રિય વસ્તુ બીજે લેવા આવે તો કેવી સંતારી હો છો ? એ વસ્તુનો કોઈ હક્કદાર જાગ્યો છે જાણી તમને કેવો આધાત થાય છે ? ભૂજંગલાલને એવો જ આધાત થયો. પોતાના હાથમાંથી લીલા ઝુટાઈ જતી હોય—અત્યારે જ ગઈ હોય એમ લાગ્યું, અને એનો આનંદ ક્ષણુવાર ઉડી ગયો. પરન્તુ ભૂજંગલાલ પહોંચેલ, દુનિયાનો અનુભવી હતો એટલે હાવડું મોઢું રાખી એલ્યો,

‘ ચાલો ! ટ્રેન આવી. ’

ટ્રેન આવી અને સ્ટેશન ઉપર ધમાલ ચાલી. મળુરની ખુમાખુમ, તેડવા આવેલા પોતાના પ્રિયજીનને બોલાવતા, ખુમો પાડતા આમતેમ હોડવા લાગ્યા. ગાડી ઉપરી જરો ને લમે રહી જશું એ બીડ ઉતારનોનો ગભરાઈ રોજના મુસાફરને હસાવવા અસ હતો. ભૂજંગલાલ સેકન્ડ કલાસના ઉષ્ણા પાસે આવ્યો અને પોતાની માતાને નેઈ. નંદા ભૂજંગલાલની માતા હતી એટલે જ ભૂજંગલાલ નંદા પ્રત્યે કંક માન રાખતો; બાકી એની સાથે પરિયય પહુંચા પછી એના પ્રત્યે શુદ્ધ લાગણી કે મળવાની ઉત્સુકતા રહે એમ નહોંનું. માતાપુત્ર એક બીજના શુખુહોપ સમજતાં હતાં અને એ જ પ્રમાણે વર્તતાં હતાં.

માતાને ઉતારવા બારાંનું ઉદ્વાડ છે ત્યાં એક યુવાન, સાંહ્રયુક્તા કંન્યા ઉતરી. ઉતરતાં પેલી કંન્યાએ સામું જેયું, એ અન્નેની ક્ષણવાર આંખ મળી. પેલી કંન્યાના નેત્ર મારફ્ત હૃદયમાં ભૂજંગલાલની છથી પડી. પણ એ છથી કાચ ઉપર ઉડી કે નલિ તે કહી શકાતું નથી. આ ચહેરો જેયો હોય—વખત છે તરલા જ હોય એમ ભૂજંગલાલને લાગ્યું. પણ અત્યારે એનો વિચાર કરવાનો સમય નહોતો. જાજરમાન માતા દળ ઉષ્ણામાં હતી, એને એનો સામાન ઉતારવાનો હતો અને ગાડી બહુ વાર ઉલ્લિ રહે એમ નહોંનું. નંદા પુત્રને જેતાં જ તૈયાર થઈ, પાસે પડેલી પૈસાની થેલી હાથમાં લટકતી રાખી, ઇમાલ વતે મો દોયું, અને સામાન ગણી લેવા મળુરને કહી નીચે ઉતરતાં પુત્રને કહ્યું,

‘મારો તાર તો પહોંચ્યો હતો ને ભૂજંગ ?’ ભૂજંગલાલ ઉષાણની પાસે ઉભો રહી માતાની સાથે વાત કરતો સામાન ઉત્તરવતો હતો ત્યાં પેલી કન્યા પાછી આવી. એને જોતાં જ નંદાએ ભૂજંગલાલની સાથે વાત કરવી પડતી મુકી.

‘કેમ તમારા ભાઈ આવ્યા છે ને ?’

નંદાના આ પ્રશ્નની સાથે જ ભૂજંગલાલના મગજ ઉપરનો પડ્હો ફાટ્યો અને આ જ તરલા છે એવી આત્મી થઈ.

‘વસન્તલાલ આવ્યા છે, આહિ જ છે. માઝ કરણો, મહેં તહુમને એણાખ્યાં નહિ. ધણુ વખત ઉપર જોયેલાં એટલે.’ ભૂજંગલાલે કહ્યું.

તરલાએ સિમત દાસ્ય કર્યું.

‘એમાં કાંઈ નહિ. મહેં તો તહુમને નરત જ એણાખ્યા હતા. ગાડીમાં તમારાં માળ સાથે તમારે વિશે અમારે બધુ બધુ વાતો થઈ હતી. પણ ભાઈ કયાં ?’

ગમે તે રીતે ખીંચોને ખુશ રાખવામાં હમેશાં તત્પર રહેતો ભૂજંગલાલ એકદમ ખેટર્ફાર્મ ઉપર હોઇયો. ટોળામાંથી બહુનને ખોજતા વસન્તલાલને પકડી એંચી લાવ્યો.

ભાઈને મળ્યાં. આ અન્નેને મળતાં જોઈ—એ અન્નેના મહેં ઉપર આનંદ છવાતાં નોઈ ભૂજંગલાલ ઉભો જ રહ્યો. પોતે માને તેઓ આવ્યો છે એ વાત જ વિસરી ગયો. જતાં જતાં તરલા નંદા પાસે આવી ને ખોલ્યો,

‘નંદા બહેન ! ગાડીમાં મહેં મારી વાત કહી કંટાળો આપ્યો છે, પણ માઝ કરણો. તમને તમારો પુત્ર મળ્યો, મને મારો ભાઈ મળ્યો.’

‘તરલા ! એમ ન ખોલો. એમાં માઝ શું કરવાનું છે ? તમારા નાના ભાઈ માટે થાય એ સ્વાભાવિક છે, પણ શું કરીયે ? ભૂજંગ ! તરલાને એક છ વર્ષનો નાનો ભાઈ છે. નાનપણુંથી જ તરલાની સાથે રહે છે એટલે આ ફેરી મુકોને આવનું પડ્યું છે તે તેનો જીવ જાણે છે. પેટના છોકરા જેવું છે.’

ઝંપા આગળ ભીડ હતી અને મજુરો સામાન ખસાર લઈ જતા હતા, એટલે અધા પ્લેટફોર્મ ઉપર જ ઉલા રહ્યા ગાડી ઉપરી, પણ બીજી જ પણ ભુમાણુમ થઈ રહી. લાલ વાવટા હાલવા લાગ્યા. સ્ટેશનના સત્તાધારીઓ દોડાદોડી કરી રહ્યા, અને લોકોમાં ગલરાટ ફેલાયો. કાંઈક અકર્માત થયો હોય એમ લાગ્યું. શું થયું? કોણું પડ્યું? કોણું ચગદાયું એ જાણવા સર્વ હોડવા લાગ્યાં. ઉલ્લિ રહેલી ટ્રેનમાંથી લોકો ડોકીયાં કાઢી જોવા લાગ્યાં. નંદા અને તરલાની છાતી ધયકવા લાગ્યી. એમની નજીર આગળ જ કોઈ ચગદાધ ગયું હોય અને લોહી વહેઠું હોય એમ એમને ભાસ્યું. ભૂજંગલાલ અને વસન્તલાલ તપાસ કરવા ગયા. સામેના પ્લેટફોર્મ ઉપરથી એક જણુ ઉત્તરી આમ આવતો હતો ત્યાં એન્જિન તળે આવી ગયો અને તરત જ કપાધ મુંવા. ભૂજંગલાલે અને વસન્તલાલે આ ગરીબ નિર્ભાગી માણસને કચરાતાં, ઝુંહાતાં, તરફારાતાં, ચીસ પાડતાં જોયો. લોહીની છાળ ઉડી, નાળીયેદના કકડા થાય એમ એની ખાપરીના કકડા થયા. બન્ને પાછા આવ્યા અને ‘ખરેખર, છાતીફાટ હેખાવ! તરલા! તહેં નંયું હત તો તો શું થાત!’ એટલું ઐલ્યા.

ભૂજંગલાલ ચૂપ થઈ ગયા. ગંભીર અન્યો એટલું એજ. ‘અને તરલા! વધારે દુઃખની વાત તો એ છે કે એની સ્ત્રી ત્યાં જ હતી. પોતાના પતિને ચગદાતાં—ચગદાયેલો નેઘ એકહમ તૃઠી પડી. એને—મડહાને ઉપાડતાં ત્રાયતોઆ થઈ. કહે છે કે બિચારાને મોકું કુદુમ્ય છે. આખા કુદુમ્યમાં એ જ કમાનાર હતો. ગરીબ બિચારો! ’

તરલાએ ભાધના શાખદો સાંલાણ્યા કે તરત જ એ કુદુમ્યની દ્વારા આવી. પોતાની જ એ સ્થિતિ હોય, પોતાનો પતિ ચગદાયો હોય અને પોતે-પોતાનાં છોકરાં નિરાધાર થઈ ગયાં હોય એમ એને લાગ્યું, ને ધડકતે હુદયે બોલી,

‘ એ ગરીબ—નિરાધાર ખાઈ અને છોકરાને આપણે કાંઈ મદ્દ ન આપી શકીયે? ’

તરદાનું આ વાક્ય પુરું થયું નહિ ત્યાં તો ‘આવું છું’ કહી ભૂજંગલાલ ગયો.

નંદા દેર જવાને ઉતાવળી થઈ હતી, પણ ભૂજંગલાલ આવે ત્યાં સુધી એને ઉલા રહેવું પડ્યું, અને વસન્તદાદની વાતોમાં જણે રમું પડ્યો હોય એમ ડક્ષીયાં મારતી હુંકરા ભણુવા લાગી.

ભૂજંગલાલ આવ્યો, માને ચાલવા કર્યું અને સહુથી આગળ થયો. ભૂજંગલાલ, નંદા, તરદા અને વસન્તદાદ વૈટફ્રેંચ બદાર નિકંગવા ચાલ્યાં ત્યાં સામેથી સ્ટેશન માસ્ટર ઉતાવળો આવ્યો અને ભૂજંગલાલને સાહેબજ કરી પૂછ્યું.—

‘મધારા ડેઝુટી સ્ટેશન માસ્ટરના જણાવ્યા પ્રમાણે તમે બસો રૂપીઓ આપ્યા છે, એનું શું કર્યું છે?’

આટનું સમજતા નથી એમ મનમાં તિરસ્કાર આણી ભૂજંગલાલ ખોલ્યો, ‘કે જેલી વિધવા અને છોકરાને માર્ટ છે. એમાંથી એ બિચારાને અવલમ્બનનું ને ખરચ થાય તે આપવું, આકી વિધવાને મળે. એમાં પૂછવા નેતું શું છે? કાંઈ તમને કે ડેઝુટીને આપ્યા નથી.’

વસન્તદાદ પાછળ હતો તે ભૂજંગલાલની વાત સાંલળી એકદમ આગળ આવ્યો ને ઓળ્યો: ‘ભૂજંગલાલ! બસો રૂપીઓ તમે આપ્યા? તરદા! કરું હિલ! કર્વા ઉમદા માણુસ! માણુસ તો આવા જ નેછાયે!’

બધાં વૈટફ્રેંચ બદાર નિકલ્યાં. નંદા અને ભૂજંગલાલ પોતાની ગાડીમાં એસી ગયાં. લેકો ભૂજંગલાલની ગાડી પાસે ઉલા રહી ‘આણે બસો રૂપીઓ આપ્યા! એમનું લલું થબેને,’ એમ બોલતા વિખરાયા. પોતાના શરીરનું—મનનું તરદાને જરાયે ભાન નહોંતું. સ્ટેશન ઉપર અનેલો અકરમાત, પેલા ગરીબ માણુસનું મૃત્યુ, એના શરીરનો ત્રાસદીયક દેખાવ, એની પત્નીનું કલ્પાન્ત, ભૂજંગલાલનું ઉમદા વર્તન : આ બધું એની નજર આગળ તરી આવ્યું. લય, ત્રાસ, દ્વાર, સ્નેહ, માન એમ જુદી જુદી લાગણીએ થઈ આવી. એની છાતી ધયકતી હતી, હોદ્દ કુકુરતા હતા અને આંખમાં આસું આવું આવું થઈ રહ્યાં હતાં.

ભાઈ બહેન સામેના પ્રેટફ્રેંડ ઉપર જાઈ દાદર જવા લોકલમાં એહાં.

‘તરલા! શું છે? આમ ગલરાઈ કેમ ગાઈ છે?’

‘ભાઈ! હું આવી તેજ દિવસે રટેશન ઉપર જ આ ખનાવ બન્યો. મહને તો વહેમ આવે છે. શું થશે?’

‘નોનસેન્સ. એવા વહેમ શા? એમાં શું થાય છે? આજ તારી સાથે ગાડીમાં જેટલા લોકો આવ્યા તે બધા મરી જણે કે? ગાડી, ચાલ, મનમાંથી એ વાત જ કાઢી નાખ. મુંબાઈ જેવા શહેરમાં એવા હજારો માણુસો શેહીયાની મોટર તળે ચગદાઈ જાય છે, એમને તો જરાયે થતું નથી. ગરીબ માણુસો તો શેહીયાની ગાડી તળે ચગદાય જ. એ તો એમ જ, એમ તેઓ માને છે. તારા ઉપર તો મંડે અહુ અહુ આશા બાંધી છે.’

‘ભાઈ! ભૂજંગલાલને તમારે જુનું ઓળાખાળું છું?’

‘હા, ભૂજંગલાલ લીલાને પરણશે એમ લાગે છું.’

‘એમ! લીલાને!’ લીલાનું નામ લેતાં તરલાના હૃદયમાં કાંઠક થયું. પણ શું થયું, શાથી થયું તે સમજ નહિ. લીલા ભૂજંગલાલને યોગ્ય નથી એટણું તો થયું જ, પણ હૃદયની વ્યથા હૂર કરવા, આ વિચારો મનમાંથી કાઢી નાખવા તરલાએ યતન કર્યો અને બીજી જ વાત કણાડી.

‘ભાઈ! તારે શું છે? તારો કાગળ આવ્યો ને તરત જ હું આવી.’

‘તરલા! મહેં તને લખ્યું હતું તેમ મહારી સંઘળી આશા તારામાં છે.’

‘પહેલાં મને અથથી તે છતિ કહેણે.’

વસન્તલાલે પોતાના ધરતો ધતિલાસ કલ્યો. બહેને ભાઈને ધીરજ આપી. દાદરનું રટેશન આવતાં ઉત્તર્યાં અને ધરમાં દાખલ થયાં. વસન્ત-લાલ ચ્યારીસનો સમય થવા આવેલો હોવાથી પરવારી મુંબાઈ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

પ્રક્રિયા ૧૨ મું.

નણુંદ બોજાઈ.

જ્યારે તરલા બંગલામાં દાખલ થઈ ત્યારે ચંદા પોતાના નાના છોકરાને બીજી ચોપડીનો પાડ વાંચવતી હતી. હષ્ટપુષ્ટ, ગોરો, હસ-
ભુંઘા પણ મર્સ્ટિઓર છોકરો હસતો રમતો પાડ વાંચતો હતો, અને
ચંદા લડાવતી, ધમકાવતી વાંચવતી હતી. ચંદા અત્યારે સ્વસ્થ હતી.
'નણુંદ-તરલા આવે છે તો ભલે આવે. મદારે શું? હું કાંઈ કરવાની
નથી.' એમ એણું વસન્તલાલને ચોપડે ચોપણું જણાવ્યું હતું. આમ
છતાં તરલા નાતન્જત સોસાયરીમાં જાણીતી છે, એક ઝુખસુરત,
લણેલી રીતી છે, લોકોમાં તેને માટે માન છે, મોટાની પુરી છે, અને
સુમનલાલ જેવા અધિકારીની ભવિષ્યની પત્ની છે, એ ચંદા સારી
રીતે સમજતી. 'આવે તો ભલે આવે' એમ ચંદા બોલી હતી પણ
તે ઉપરનું જ. મનમાં તો એમજ થતું હતું કે—'એમાં બિચારી
તરલાનો શા વાંક? મદારા ઉપર તો એનો અથાગ સ્નેહ છે. નણુંદ
બોજાઈ કરતાં એ ખ્હેનો જેવાં છીએ. એ બિચારી આટલે દૂરથી
ચાલી ચલાવી આવી છે તો શા માટે આવકાર ન આપવા? મદારી
વાતમાં માયું ન મારે અને મહેન ધીરજ આપવા કે સલાહ આપવા
ન આવે એટલે અસ. પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ રાખી બેસતાં અને સહન
કરતાં તો મહેને આવડે છે, એમાં એ શું કહેની હતી?

છોકરાને ભણુવતી હતી પણ વાંચવામાં શા ભુલ કરે છે?
'મોટા ભાઈ, આજે જોકળાડમનો મેળો છે' એમ વાંચવાને અદ્દલે
'મોટા ભાઈ, આજે જોગલાડમનો મેળો છે' એમ છોકરાએ વાંચ્યું,
પણ ચંદાને તહેનું લાન નહોનું. તહેની નજર ધડિયાળ તરફ હતી.
ગાડી આવી હરો, લોકલમાં એડાં હરો, લોકલ આવી-હમણાં આવરો.
આમ વિચારમાં હતી ત્યાં બારણું ઉધરયું અને 'ભલે આવે એમાં

અહારે શું ?' કહેનારી ચંદ્ર તરલાને જોતાં જ ઉમંગભર ઉડી અને સામી જઈ 'ઓલી, 'તરલા ! તું આવી ?'

'ભાબી ! ખરે, તહેમને મળી આજ બધું આનંદ થયો. કેટલે વખતે મળ્યાં ?'

રખેને તરલા અહીંની વાત જાણુંતી હોય—રખેને જાણી ગઈ હોય એમ બહીક રાખતી, પરાણે હસતી ચંદ્ર ઓલી,

'બહેન ! મને પણ એમ જ થતું કે તરલા આવે તો સારુ. બહેન ! તરલા !'

તરલાના ચહેરા ઉપરથી જ ચંદ્ર સમજ ગઈ કે એ બધું જાણું છે, અને તહેમાં જ્યારે તરલાએ કંચું કે—'ચાલો તહમારા ઓરડામાં' લારે તો ચંદ્રને જરાયે શક ન રહ્યો. વાત જ ન ઉપડે. તરલા પોતાના ભાઈનું ઉપરાણું જ લેશે એમ ચંદ્રને થયું.

તરલાની નજર બદુક ઉપર પડી, અને એકદમ બદુકને ઉપાડી અચ્ચીઓથી નવડાની દીર્ઘા. નણું હ બોણાછ ડાયમાં બેદાં. તરલા—ખુખુસુરત, આનંદી, નિશ્ચિત તરલાને જોતાં ચંદ્રને કાંઈક અહેખાઈ આવી અને ઓલી,

'તરલા ! તું કેટલી સુખી અને આનંદી લાગે છે ?'

'હા, ભાબી ! છે તો એમ. અને જે ચા કીકી આવી. કીકી મારા મતુ છેવડી લાગે છે. ભાબી, છોકરાં ક્યાં ગયાં ? મલારે અધાં છોકરાં જોવાં છે.'

છોકરાંનું નામ આવતાં ચંદ્રને છોકરાંના પિતા સાંલયી અને એક ઉડો નિશ્ચાસ નાખ્યો. 'તરલા ! અધાં બતાવીશ. અત્યારે ને અત્યારે તો જતી નથી ને ? નાની તો ઉધે છે. જરાક ચાહ કારી તો પીએ !'

નણું હ બોણાછ ઉડ્યાં. બીજા ઓરડામાં નાની છોકરી ધોડીયામાં છુંઘતી હતી તેને ધોડીયામાં ને ધોડીયામાં જ તરલાએ બચ્ચાઓ કરી. લુગંડું બદદહ્યું અને આગલા ખંડમાં આવી ચાહ પીવાની રૈયારી કરી.

નોકર ચાહુના ખ્યાલા મૂકી ગયો ને નણુંદ બોળાઈ એકલાં પડ્યાં ને તરલાએ વાત ઉપાડી.

‘ ભાબી ! ભાઈએ મુને બધી વાત કરી છે. ’

તરલા આખાસન આપશે, ભાઈનો વાંક કલાડશે અને રસ્તો બતાવશે એમ ચંદાને આશા હતી, પણ એમાંનું કાંઈ ન મળતાં ચંદા નિરાશ થઈ. તરલા ચંદાની અંદરની લાગણી સમજ અને ઓલી,

‘ ભાબી ! હું મહારા ભાઈનો અચાવ કરતી નથી તેમ જ તહમને ધીરજ આપવા ધ્યાણી નથી. અને થાય એમ નથી. પણ ખરેખર ! તહમારી મનતી સ્થિતિ સમજ મુને તહમારે માટે બહુ થાય છે. ’ આટલું કહેતાં તરલાની આંખમાં અગ્રણીયાં આવ્યાં. ચંદાની પાસે ગઈ અને તહેને ઘેણની માફક છાતી સાથે હથાપી. ચંદા જરા પણ સામી થઈ નહીં.

‘ તરલા ! આ દુનિયામાં મને ડોાઈ શાન્ત કરે એમ નથી. હવે મહારા સુખનો તો અન્ત જ આવ્યો. ’

તરલાએ ભાલીનો લાથ પોતાના હાથમાં લીધેલા. રનેહથી પંપાળ્યો અને ઓલીઃ ‘ ભાબી ! શું કરવું ? આનો રસ્તો શો ? ’

‘ રસ્તો ! રસ્તો કાંઈ જ નહીં. ધણીવાર થાય છે કે સાહેબ લોડા કે પારસીઓ માફક છાટાછેડા કરવાનો રીવાજ હત તો સર્ઝાં, હું ધ્રુવી થાત. પણ વળી થાય છે કે એ છાટાછેડાના રીવાજથી ખરી શાન્તિ મળે ખરી ? ખરી ખૂબી સહન કરી સંસાર સુધારવામાં છે કે આમ ન સહન કરી છેઠાશ્ટકા કરવામાં છે, તે સમજણું નથી પડતી. પણ તરલા ! મહારા સુખનો તો છેડો જ હોં. શું કરે છોકરાં છે, નહીં તો પીયર જઈ રહેત. આટલી ઉમરે છોકરાંને મૂકી ત્યાં રહું તો ઓંક કહેવાય. તરલા ! હવે તો એમને જોઉં છું ને મહને કાંઈ કાંઈ થઈ જય છે. છોકરાંને મૂકી જવાતું નથી, અને એમને જોઈ પહેલાંનો રનેહ સંલારી દુઃખી થાઉં છું. ’

‘ભાબી ! ભાઈએ મહને બધી વાત કરી છે. હવે તમારે જે કહેણું હોય તે કહો. જરાયે જરા કહો.’

તરલાના શબ્દમાં, તરલાની આંખોમાં, તરલાના ચહેરામાં એવી તીવશ, એવો સ્નેહ, એવી લાગણી હતી કે ચંદાને એમજ થયું કે તરલા આવી તે સારંજ થયું. તરલા સામાન્ય રીતી નથી પણ શાન્તિદેવી છે.

‘તરલા ! સાંભળ. મહારા વિવાહ થયો લારે ત્યારે તો જન્મે નહી અને હું બહુ નાની. આપણા રીતરીવાજ પ્રમાણે મહને ભણુવી ગણ્યાની. મહને દુનિયાનો અતુલસ જ નહી. પતિત્રપણા મારે મહેં બહુ વાંચેલું, પણ પુરુષોએ પત્નીવત રાખવું એ સંખ્યાધી બહુ વાંચેલું નહી. હું તો એમજ સમજતી કે જેમ પત્નીએ પતિત્રત રાખવું તેમ પુરુષોએ પત્નીવત રાખવાનું હશે. સરખેસરખી છાકરીએ ભળાયે ને કદી ડોર્ડ છાકરાની વાત નીકળે તો બધાં અમને દાઉં. વર સિવાય ડોર્ડની વાત થાય જ નહી. જેમ જેમ મોટી થતી ગઢ તેમ તેમ ફરતાં ફરતાં પરણ્યા પઢી જેયું તો પુરુષો બીજી રીતેની ગમે તેવી વાત કરે ને ડોર્ડ એમ ના કરવા કહે જ નહી. એક ઉપર બીજીની વાતો થાય. માંદી પણ ત્યાંથી બીજી ઓળાય, એ તો મુદું ઢીક, પણ બીજી પરણુલી રીતેની પણ પોતે પરણુલા છતાં વાતો કરે તે જાણે મહત્વની વાત જ નહી, અને કદાય ડોર્ડ રીતી અમથી જ પુરુષો દેખતાં મોટેથી હસી હોય તો તેણી અથાગ નિંદા થાય. ફણેન ! આપણે પતિત્રત પાળાયે ને પુરુષોએ પત્નીવત ન પાળવું ? ઝેર ! તરલા ! જે મદ્દ તહમારા ભાઈ શિવાય ડોર્ડનાએ વિચાર કર્યા હોય તો મહારા જીવના સમ, અને એમના મનમાં પાપ હશે તે હું જાણતી નહી. પરણુલા પુરુષો બીજી રીતો વિચાર કરતા હશે, કરે તો લોક-નિન્દા નહી થતી હોય એનો મહને વિચાર પણ નહોતો. એમને હું પરમ પવિત્ર માનતી. અમારાં જેવાં પવિત્ર-સનોહાળ દંપતી ડોર્ડ જ નહિ હોય એમ માનતી. આવી માન્યતા હોય, જેહ હોય, ત્યાં અણુ-

વિશ્વાસ છે. એક અપવિત્ર છે એ જાણુતાં ભીજાંની શી સ્થિતિ થાય તે સમજ શકાય એમ નથી. મહારા શિવાય-મહારા બદ્દલે ભીજુને સ્થાન આપ્યું છે એ જાણુતાં જ મહારાં હદ્દ્ય ચીરાઈ જાય-ગાયાં તરલા ! આપ્યું આલ તૂટી પડ્યું. હું મહારા પતિ માટે, પતિના સ્નેહ માટે, અભિમાન કરતી પણ જ્યારે તેમના જ ઉપર કોઈ બિંઝુનો—ચાર બદામની મહેતીજુનો કાગળ આવ્યો—મહેં તે વાંચ્યો લારે શું થયું હશે તે, ફહેન ! ત્થારાથી સમજય એમ નથી. તરલા ! આપણે પણ એવો રસ્તો પકડીયે તો આપણું પતિને પણ એમ જ થાય. કેટલો વિશ્વાસ ! કેવો વિશ્વાસ ! પિગળાના વિશ્વાસમાં ફસાયેલા બર્તારીને હેણી બેવક્ષાઈ જાણુને ધા લાગ્યો હતો તેવો જ ધા મહેને લાગ્યો છે.”

યંદા બોલતાં બોલતાં ઉસ્કેરાઈ ગઈ હતી. આંખમાંથી ચોધાર આંસુ ચાલતાં હતાં. સ્નેહ સંભારી સંભારી રોતી હતી.

‘તરલા ! હું મહારા પતિને બેવક્ષા નહોણી માનતી. મારે કાને વાત આવી તે મહેં એકદમ માની નહીં—માની નહોણી. માણુસ જાત ધીયે, પાપથી ભરેલાં ધીયે, કોઈ પ્રસંગને લીધે—મનોનિયન્ત્ર ન હોવાને લીધે ભૂલ કરીયે, તેમ એમણે કરી હશે, પરન્તુ મહારા ઉપરનો સ્નેહ તો કાયમ જ હશે. પણ જ્યારે કાગળથી જણાયું કે આવો ક્ષેપો સંખ્યા ધાણા. હિવસનો છે લારે તો મહારી હિમત ન રહી. સ્નેહીને દ્યો ! એક નિર્દેષ, વિશ્વાસુ પત્નીના સ્નેહ ઉપર કાતર ! તરલા ! આટલે વર્ષે, મહેઠાં છોકરાંની નજરે મહારી અને એમની શી આખર ?’

‘ભાલી ! ભાલી ! છાનાં રહેલા. હું તમારી સ્થિતિ સમજું છું, પણ મારે પણ કહેવું જોઈએ કે ભાઈ ક્ષેપે જે બહુ પસ્તાય છે. એમના સામું જોવાતું નથી. મહારો ભાઈ ઉંચેથી નીચે જોનારો નહીં તે જ નીચેથી ઉચ્ચે જોઈ શકતો નથી. ભાલી ! જે કોકી-ગનુ વગર ભાઈને ગમે નહીં તે જ ભાઈ છોકરાંને જોઈ આંખમાં પાણી લાવે છે. તમારો ચુન્હેગાર છે, પત્નીના હદ્દ્યને પોતે ચીરી નાખ્યું છે, એમ તે સમજે છે, અને ભાલી એની ભૂલ છે, ગંભીર દ્રોષ છે, છતાં તહમને ચાહતો નથી

એમ નહીં. પેલો સ્નેહ નથી—માત્ર પાપવાસના છે. એ વાસના ઉપર હવે એ જ્ય મેળવશે—મેળવ્યો છે. પતિતને પાવન કરવાનું સાધન રહીએ છે—પવિત્ર રહીએ છે. ભાબી, તહમારી પવિત્રતા, તહમારી પ્રીતિથી એ તહેણારો છે ને તહમારો થશે. તહે એને માઝ આપશો કે કેમ ?

“ હતાં તેવાં પાછાં વર—વધુ અમો તો થઈ ગયાં.”

‘ એમ તમે થશો કે કેમ એ હજાર વાર પૂછે છે. ’

ચંદ્ર તરલાના સાથું જ જોઇ રહી ને બોલી, ‘ તરલા ! એમને હવે થાય છે એ જાણું છું અને પાપ કરનારેને અંતઃકરણનો ચાખુકનો માર એછો નથી. પણ ક્ષમા ? એ ક્ષમા ડેવી રીતે અપાય ? શું હું મારી જાતે બીજાની સાથેનો વ્યવહાર જોઇ રહું ? તરલા ! પતિના સ્નેહનો તહમને હજ પુરેપુરો અનુભવ નથી. લઘુ પહેલાના સ્નેહનો અનુભવ છે પણ પતિ પત્નીના સ્નેહનો અનુભવ નથી. પતિ કે પત્નીથી પોતાની પ્રિય વસ્તુ બીજાની થાય તે ન જોવાય હો ! શું એને ભૂલી જશે ? મહુને પાછી છદ્યમાં રાખી શકશે ? હવે જે પહેલાં સુખ હતું તે જ દુઃખ છે. શું પુરુષો વાસ્તવિક રીતે રહીને ચાલ્ય છે ખરા ? એ અમારા સ્નેહના ભૂખ્યા છે કે અમારા યૌવનના—રૂપના ? અમારાં રૂપ, અમારાં સૌંદર્ય, અમારી શક્તિ ગયાં હોય તો તહેના જવાબદાર પુરુષો જ છે. તેમ ન હોયતો પછી એમને છોડી બીજે શા માટે જય ? પત્ની તરીકી, ગલિયી તરીકી, એમનાં છોડુરાંની માતા તરીકી મહારામાં જે હતું તે મહેં એમને માટે વાપરી નાખ્યું. હવે જ્યારે મહારામાં કાંઈ રહ્યું નથી ત્યારે એ બીજુ—તરલા ! એનો વિચાર જ આવતાં કંપાડી છુટે છે. અરે ! મહારા જ ધરમાં એમણે મહારી અનેકવાર દીકા કરી હશે. તરલા ! ના. નહીં બને ! એમનો ઢાંગ છે, એ મને છેતરે છે. હવે એ મને ચાલ્ય છે ? ન બને. આ જ ગનુને લખાવતાં પહેલાં મસુને ડેટલો આનંદ પડતો, અત્યારે એ જ લારડ્ય લાગે છે. હું શા માટે લખાવું ? છોડુરાં ન હતું તો હતું સારાં ! પશ્ચિમમાં સ્નેહનો તિરસકાર થાય છે. આમ જ એક-

ભીજનાં ખૂનો થાય છે. ને થાય જ. લાગણીનું જોર એવું જ છે. હું આપહિક્ષમાં ઉછરી છું. ખૂનામરકી અમારું કામ નહીં. ક્ષમા ? તરલા ! તમે શા મારે આવ્યાં ?'

‘ભાલી ! તમે અલારે ઉસ્કેરાઈ ગયાં છો, અને એને લીધે તમે ખરી વાત જોઈ શકતાં નથી.’

ચંદ્ર ધીરી પડી, શાંત થઈ ને ઓલી:

‘તરલા ! લારે તું જ કહે મારે શું કરવું ? મને તો કાંઈ જ રસ્તો જરૂરો નથી.’

‘ભાલી ! હું મારા વિચાર કહું છું. કા, એ મહારા ભાઈ છે એટલે હું એનો સ્વભાવ જાણું છું. એ નબળા મનનો છે. એનામાં રહામા થવાની શક્તિ નથી. અને શું કરે છે તહેનું તહેનું ભાન રહેતું ન હોવાથી પાછળાથી પરતાય છે. એ શું કરે છે તહેનું તહેને ભાન જ નથી. પહેલાં જ એણે જ્યારે મને વાત કરી ત્યારે હું જ અરાધર સમજ નહોતી. મહેને એટલું જ લાગ્યું કે તમારા એ વર્ચય કાંઈ ઘટપૃથ જાગ્યા છે, ને હું અરેખર દીકળગીર થઈ. પણ જ્યારે મહારે રહમારી સાથે વાત થઈ—એક ખી બીજી ખીની સાથે વાત કરે ને હૃદ્ય ખૂલ્યું થાય એમ થયું લારે જ સમજ—તમને શું દુઃખ થાય છે તેની અખર પડી. પણ ભાલી, એક વાત પૂછું ? તમે ભાઈને ચાહો છો ? શુદ્ધ સ્નેહથી ચાહો છો ? એક સ્નેહી પોતાના પ્રિયજનને ક્ષમા ન આપે ? સ્નેહ ક્ષમા ન આપે તો પણી સ્નેહ શો ? રહમારો સ્નેહ નથી ?’

‘ના, નથી.’

‘ભાલી ! હું તમારાથી નાની છું પણ મને જુહો અતુલવ છે. રહમારા ઉપર સ્નેહ નથી એ હું માનતી નથી. સ્નેહ જુહી જ વાત છે. ભાઈએ ન કરવાનું કર્યું છે, તે બીજને ચાલ્ય છે મારે નહીં પણ લાગણી કબ્યનમાં ન રહેવાથી—મન ઉપર કાણું ન રાખી શકવાથી. એવા અનેક દાખલા મળી આવશે કે જેમાં ખી કિવા પુરુષનાં વર્તન નિદાપાત્ર હોય છતાં એમનાં ગૃહણવન સરળ—શાન્ત રીતે ચાલે છે.

આ સ્થિતિ વખાણવા લાયક નથી. પણ ભાલી, સ્નેહનથી એમ નહીં. એ આડે જતા બળદીયાને આર મારી રસ્તે લાવે. ધોડો આડે રસ્તે જય એટલે કંટાળી છાડી દેવામાં બલદુરાઈ-મહોટાઈ નથી. એને સામ, દામ, ભેદથી રસ્તે જ્હડાવવામાં જ મહોટાઈ છે-ખૂબી છે.’

‘પણ તરલા ! એ પેલીને ચાલ્ય છે !’

‘ભાલી ! હું હવે મહોટી થઈ, પણ મણે મારે નાનપણ સાંભરે છે. ‘નાની નણુંદ’ થઈ તમારી પાસે આવતી, ભાઈ તમારે માટે ગાંડા થતા, તમે જ્યાં જતાં લાં પાછળા પાછળા ફરતા, વરધોડામાં આનાં કાઢી બૈરાં લેગાં તમને જેવા આવતા, અનેક વાર ‘તરલા ! તારી ભાલીને આ ચીરી આપી આવ !’ કહેતા તે બધું સાંભરે છે. રાતના છાનામાના ખાવાનું-કુલ લાનતા તે હું ભૂલી ગઈ નથી. ભાલી તે જ ભાઈ એવા ને એવા આ મહારી ભાલીની પાછળા આટલે વર્ષ ગાંડા છે ને થશે. ભાલી ! રસ્તે જતાં કોઈ કંટો વાગે તેમ અચાનક આ કંટો જ છે. એ કંટો દૂર કરવો તમારા જ હાથમાં છે.’

‘પણ તરલા ! કદાચ એવા કંટો આવે તો ?’

‘આવે જ નહીં. તમારા જેવાં ચતુર ભાલીના રસ્તામાં કંટો હોય જ નહિં.’

‘તરલા ! મારી જગાએ તમને આનું થયું હોય તો ?’

‘ભાલી ! મણે અનુભવ નથી. શું કહું ? હું તો ભૂતકાળ ભૂલી જાઉં ને મારી આપું.’

‘ભૂલી ન જવાય તો પછી માઝી આપી કે ન આપી તે સરખું જ છે. તરલા ! તું-તમે આવ્યાં તે સારું થયું હો ? આજ મણે નિરાંતે ઉંઘ આવશે. નાની નણુંદ ફરીને ભાઈ આણું આપ્યા હો ! તુંમે ને સુભન—’

‘ચુપ રહો ભાલી.’

પ્રકરણ ૧૭ મું.

લીલા અને તરલા.

તરલા ભાઈના પત્ર ઉપરથી નાની નણું હનું કામ સાધવા, ભાઈ-ભાલીની આંદીધૂંટી કહાડવા આવી હતી. કાંઈ મુંબાઈ જોવા અગર સંખ્યાઓને મળવા આવી નહોતી. આવતાં વાર જ કપડાં પણ અદિત્યા પહેલાં, થાક પણ ન લેતાં ભાલીના હૃત્યમાં શાન્તિ પ્રસારી ત્યારે જ એને પણ શાન્તિ મળી. આટલા જ માટે ડોધને તે દિવસે મળી નહોતી. વસન્તલાલ તમત્તા અને ચંદા એકલાં પડે, નિરંતે ઉલ્લરા કલાડે ને ડંડાં પડે એટલા માટે જાહીનેછને જ અદાર ગયો હતો. અને જમવાનું પણ અદાર રાખ્યું હતું. તરલાએ પોતાના કર્મમાં પોતે સફળ થઈ કે તરત જ ભાઈને ચીઠી લખી ધેર ખોલાવ્યો. વસન્તલાલમાં ચંદા માટે ભાવ નહોતો એમ નહીં. થતાં થધ ગયું પણ હવે પસ્તાતો હતો. ચંદા જેવી પ્રેમાળ ગૃહિણીને અસંતોષનું કારણ અપાયું તે માટે પોતાની જતને ધિક્કારતો હતો. ક્ષમા મળે, હૃત્યમાં પાછું સ્થાન મળે તો એ રહ્યે કહી જય નહીં એવી પ્રતિસા કરી હતી અને સલ્ય હતું. મનુષ્યને દરેક પળ સેતાન પજવે છે. લાલચ્યોથી દૂર રહેવામાં જેટલી મહત્ત્તા નથી તેટલી મહત્ત્તા લાલચ્યો આવતાં તહેના સામા થવામાં અને તેથી પણ આકર્ષક લાલચ્યોમાં ફ્લાયા પછી મનોબળ દર્શાવી તેમાંથી છૂટવામાં છે. વસન્તલાલની આ સ્થિતિ હતી. આવે સમયે મનુષ્યહૃત્ય સમજનારાં ક્ષમા આપે તો તે આત્મા વધારે પવિત્ર થાય છે. આમાં જ ક્ષમાનો ઉપયોગ અને હેતુ સમાયો છે. વસન્તલાલને એ ક્ષમા મળશે કે કેમ એ શંકા હતી; પરન્તુ તરલાના પ્રયાસે ક્ષમા મળી અને એક પતિત આત્માનો ઉદ્ઘાર થયો. એક પતિપત્નીનું જોકું વધારે સ્નેહથી મજબૂત થયું. એક કુદુંબમાં ફરીને શાન્તિ-સ્નેહ પ્રગત્યાં. જે કાર્ય છેડાધૂટકાની પદ્ધતિ ન કરી શકત, સ્વતંત્ર, સમાન લક્ષ્ય ન કરી શકત તે કાર્ય પ્રેમ અદલ ક્ષમાએ કર્યું. ચંદા, તરલા ને વસન્તલાલ

જમવા એડાં. ચંદાના મનમાં રીસ હતી પરન્તુ આટલી વયે પણ જમતાં જમતાં આવી આંખે વસન્તલાલ તરફ જોવાતું હતું. વસન્તલાલ પણ ચંદા તરફ જોતા અને બન્નેનાં મહેં મલકાતાં. ચતુર તરલા સમજતી અને ચોતાનું છૂટીકાર્ય સફળ થયું માની સંતોષાતી.

જમી પરવાર્યાં પછી અપોરના તરલા આવી છે જાણી લીલા ઘણેને ત્યાં આવી. લીલાએ તરલાના સૌંદર્યની, તરલાની પ્રેમકથાની વાતો સાંભળી હતી. જૂના જમાનામાં ન્યાતન્યતમાં મળ્યાં પણ હતાં. તરલા લીલાને જોતાં જ, એના નિર્દેષ સ્વભાવનો અનુભવ થતાં જ, એનું સૌંદર્ય જોતાં જ કંદ ખીસ્વભાવની અહેખાઈ થઈ પણ બીજુ જ પણ તે શાન્ત થઈ. પોતાની નાની ઘણેન હોય તેમ તરલા લીલાની સાથે વર્તવા દાગી અને આ એ જાણે ધણ્ણાં વર્ષોથી પરિચયમાં હોય તેમ થઈ રહ્યું.

ચંદા કીકીને લેવા અંદર ગઈ અને ઘણેને ભાઈને કાનમાં કહ્યું, “ ભાઈ, સૌ સારાં વાનાં થશે. અંદર જવ તો. ” વસન્તલાલ સમજ્યો અને ચંદાની પાછળ જ ઓરડામાં ગયો.

તરલાની આસપાસ છોકરાં ક્રીડી વજ્યાં હતાં. ફોઠનો સ્વભાવ જ મળતાવડો હતો અને તેમાં ફોઠના આબ્યા પછી મા અને આપ સાથે એડાં હતાં, જમતાં જમતાં રહેજ હુસ્યાં હતાં એટલે અણુસમજુ પણ સમજુ બાળદ્રા ફોઠને સ્નેહથી જોવા લાગ્યાં હતાં.

‘ લીલા ! પાર્ટી ક્યારે છે ? ’

‘ આવતા અહવાડીયામાં. ખરે, પાર્ટી મોટી અને સારી થશે, કારણું અંગલો વિશાળ છે. બંગલાના પ્રમાણમાં પાર્ટીની મળાદ રહે છે એ તહેને ખખર નથી. જેને તે દિવસે પહેલાં પેલા તુલસીદાસના બંગલામાં ફરાવ્યું હતું, પણ પછી જ્યારે હર્મીટમાં પાર્ટી થઈ ત્યારે જ લાગ્યું કે તુલસીદાસના બંગલામાં આવી મળાડ ન આવત. ’

‘ તે હશે ! મારે મન તો એવી પાર્ટીઓ સરખી જ છે. ડોઝિમાં વધારે કંટાળો આવે તો ડોઝમાં ઓછો એટલો જ હેર. ’

‘તરલા ! પાર્ટી-કલખમાં કંટાળો ! એ હોય જ કેમ ? નવી નવી જાતનાં કપડાં-ધરેણાં જોવાનાં મળે, કાંઈ કાંઈ તરેહનાં સ્વીપુરુષોનો સહવાસ થાય, ધરમાં એકનીએક વસ્તુથી કંટાળો આવે. પાર્ટીમાં તો ઉડતો આનંદ પડે ને તહેમાં તરલા ! ત્હારા જેવી તરલાને તો આનંદ જ પડવો જોઈએ.’

તરલાનાં આત્મવખાણું થતાં તરલા શરમાછ અને બોલી,

‘ના, ના, મુને તો પાર્ટી ગમતી જ નથી.’

‘પણ તરલા, આ ઝેરીની પાર્ટીમાં નહીં આવે?’

‘મુખદ્ધમાં છું એટલે આવ્યા વિના નહીં ચાલે.’

‘ખરે, તરલા ! ત્હારા વિના પાર્ટીની મળજ જ નહીં આવે.’

‘ચાલ, એટલોએ સતેષ. પણ મુને આવવાનો જ આટલો આગ્રહ કરે છે તે કાંઈક અવનવું બનવાનું હશે.’

‘તેણે કેમ જાણ્યું ? વાત સાચી છે.’

‘લીલા ! મુણે પણ ચોડી ધર્ણી દુનિયા જોઈ છે.’

લીલાને હસવું આવ્યું. તરલા હજ પરણી નથી એ વાત ખરી પરંતુ બીજી કન્યાઓની માફક વર ખાળવાનો નથી. સુમનલાલ નકી છે-એની સાથે જ રહે છે તો પછી એણે શા અનુભવ મેળવ્યા હશે ? તરલાને પૂછું ? એના અનુભવની વાત સાંભળવામાં આનંદ પડશે ? હા, પહેલેથી વિવાહ કરી રાખ્યો છે એ એને ગમતો હશે કે કેમ ? એ વિષે ન્યાતમાં વાતો થાય છે, પણ તરલાના મનમાં શું હશે ?

‘લીલા ! તારી વાત હું જાણું છું. મહારા ભાઈએ બધી વાત કરી છે અને ભૂજંગલાલ આજ સહવારે જ સ્ટેશન ઉપર મજ્યા હતા. ભૂજંગલાલને જોઈ મુશ થઈ છું.’

ભૂજંગલાલનું નામ સાંભળતાં જ લીલાના ચહેરા ઉપર ભાવનો રંગ ઝરી વજ્યો. ‘તરલા ! એ સ્ટેશન ઉપર આવ્યા હતા ? વસન્તલાલે તહેને શું કહ્યું ?’

‘ અમસ્તા ગામગપાટા. ગંધ કાલે આપો દિવસ હું અને નંદા ગાડીમાં સાથે હતાં અને ભૂજંગલાલની જ વાત થઈ હતી. દીકરાને લાડ બહુ લડાવતાં લાગે છે. ભૂજંગલાલની વાતો સાંભળી મુને એમ જ થયું કે એ બહુ જ સારા અને મળતાવડા અને સોસાયરીમાં ગમે એવા હશે’ અને તહેના જેવા ઉદાર મું કોઈ જેયા નથી.’ આ વખતે ભૂજંગલાલનો હસ્તો ચહેરો અને આન્ટરોડના રટેશન ઉપર અકરમાત વખતે એકદમ આપેલા બસો ઇપીચા નજીર આગળ તરી આવ્યા, અને તરલાના હૃદયમાં ભૂજંગલાલ માટે થયેલી લાગણી તહેના ચહેરા ઉપર ઝુલેખુલી દેખાઈ.

લીલા-ભૂજંગલાલની સાથે પરખુનારી લીલા, આમ પોતાના મુંનાં આગળ પોતાના ભવિષ્યના પતિનાં એક બીજી યુવાન કન્યા વખાણુ કરે તે સહન કરી શકી નહીં. તરલાની સગાઈ થઈ હતી, લગ્ન નહોંતું થયું એ વાત ખરી, પણ જાતિના નિયમ પ્રમાણે સગાઈ તોડાય એમ નહોંતું, છતાં તરલા ભૂજંગલાલને લઈ ગંધ એમ ક્ષણું વાર લીલાને લાગ્યું, અને આ શંકામાં તરલાના પઢીના શબ્દે વધારો કર્યો.

‘ લીલા ! નંદા બહેને એમને ધેર મુને બોલાવી છે અને હું કાલે જવાની છું. વસન્તલાઈ આજ તો ભાલીની સાથે બહુ વાતોમાં પડ્યા લાગે છે. છો કરે ! સાર્દેં.’

આટદું બોલી તરલા ભરીનાં રમાઉવા લાગી અને લીલા ધર્ઘાં, ચિન્તા અને શંકામાં ગોથાં ખાતી જ એસી રહી.

પ્રકૃતરણુ ૧૪ સું:

તરલા અને ભૂજંગલાલ.

ગોળ મેજ ઉપર ચાહના ખ્યાલા મુકાયા અને ચંદા દાખલ થઈ. સાને ખારછોથી વસન્તલાલ નિકળ્યો.

‘ તરલા બહેન ! અહીં તમને ટાદ વાશે. તમારું સુવાનું ખીણ એરડામાં રાખીશું ? ’

‘ભાવી ! મહારી છિકર ન કરશો. મહેન તો ગમે ત્યાં અને ગમે ત્યારે ઉંઘ આવે છે.’

એટલામાં વસન્તલાલ પાછળથી આવ્યો અને ચંદાને ખલે હાથ મુક્કી એલ્યો,

‘શું છે ?’

તરલા ભાઈલાલીના સામું જોઈજ રહી. પોતે નાની હતી અને ભાઈલાલીની ચીડીયો લઈ જતી. ‘તરલા ! ત્હારી ભાલીને બોલાવ્ય !’

‘તરલા ખેણ ! એમને બોલાવોને !’ એ સધળી વાતો સાંભરી આવી. ભાઈલાલીની રીસ ઉતરી છે કે કેમ તે સમજ શકી નહીં, અને આટલી તાણું વેહી મુંબાઈ આવી તેનું ઇણ થયું કે નહીં તે જાણુવા અધીરી થઈ ગઈ.

ચંદાએ કાંક લવાં ચાદરી ઉત્તર આપ્યો,

‘તરલા ખેણને બીજો એારડો આપવો છે ને હું જતે જ એમાં વ્યવસ્થા કરીશ.’

‘ચંદા ! તું નકામી માથાકુટ ન કરીશ. એ તો હું કરીશ.’ ચંદાથી હસાઈ જવાયું ને બોલીઃ ‘હા ! હું જાણું છું તમારી લુચ્ચાઈ ! ખેણ આગળ વહુનો વાંક કાઠવો હશે. ભાઈસારા ને ભાલી જ ખરાખ. કેમ ખરં ને ? અગર રામાને ડલી પોતાને બાહાર જવું એટલે રામો ન કરે તો ભાલીનો વાંક નિકળે એમ ને ?’

‘હાસ ! સમાધાન થઈ ગયું લાગે છે. પરમેશ્વરનો ઉપકાર.’

આટલું થતાં જ તરલાના મંહાં ઉપર આનંદ છવાયો. મુંબાઈ આવ્યાનું સાર્થક થયું લાગ્યું. કુદુર્યમાં આનંદ, હસાહસ, ગપાટા શરૂ થયા અને ક્ષમાની આપલેથી પતિપત્તીનાં હદ્દ્ય વધારે સંયોજનયાં. મહારા ઉપર ઉદાર દીલ દર્શાવી ક્ષમા આપી બ્હાલ સાણીત કર્યું, મહારા હતા ને મહારા થયા, ગયા હતા ને આવ્યા એમ પતિપત્તીને થતાં, બન્તેનાં મન વધારે જોડાયાં અને એ જોડનાર તરલા ઉપર બન્નેની પ્રીતિ વધી.

ચાહ પીવાઈ ગઈ ને આરી અવળી વાતો ચાલતી હતી, ત્યાં

એક નહિંતો પણ મુહૂર્તો બનાવ અન્યો. સુરતની વાત નિકળતાં જાતિના એક પ્રતિષ્ઠિત પુરુષની વાત થઈ. એની છથી તરલાની પેટીમાં હતી, એ છથીનું આલયમ લેવા તરલા ઉડી અને કોઈક આવ્યાની ધંટડી વાગી.

‘કોણું હશે ?’

‘ચંદ્ર ખેણ ! મહને તેડવા આવ્યું હોય. પણ મહને કાંઈ બહુ વાર થઈ નથી. બીજાનું કોઈ મળવા આવ્યું હોય. પણ અત્યારે કોણું આવે ?’

‘લીલા ! તારે માટે કોઈ નહીં હોય, એ તો એશીસનું કોઈ જરૂરનું કામ લઈ કારકુન કે પટાવણો આવ્યો હશે.’ તરલા હાથમાં છથીઓનું આલયમ લઈ દાદર ચડતી હતી ત્યાં બારાંયું ઉઘડ્યું અને ભૂજંગલાલ ઉપર તરલાની નજર પડી. ભૂજંગલાલને જોતાં જ લય અને આનંદની લાગણી તરલાના હંદ્યમાં થઈ. ભૂજંગલાલ સામો જ ઉલ્લો હતો. ગજવામાં કાંઈ જોગતો હતો. તરલા અને ભૂજંગલાલની આંખ મળી. તરલા અને ભૂજંગલાલ અને એકથીજાને ઓલવાવા ઉત્સુક હતાં પણ એમાંથી એકદેને ઓલવાની હીમત જ રહી નહીં. એમની જુલ જ ઉપડી નહીં. તરલા ઓલવા જતી હતી ત્યાં ઉપરથી ભૂજંગલાલને વસન્તલાલે ખૂમ પાડી. ભૂજંગલાલ ઉપર જતાં ખંચકાતો હતો. તરલા આલયમ લઈ એમને એમ નીચે ઉતરી અને ભૂજંગલાલ ઉપર ગયા. આવતી કાલે એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના માનમાં પાર્દી થવાની હતી તેનો વખત કહેવા આવ્યો હતો, એટલું કહી ચાલ્યો ગયો. અને તરલા ભૂજંગલાલ દળ ઉપર જ હશે એમ માની આલયમ મુક્કી ઉપર આવી જુવે છે તો ભૂજંગલાલ ન મળે. વસન્તલાલથી ઓલાયા વિના ન રહેવાયું: ‘ભૂજંગલાલ તે કેવો માણુસ ! એ મીનીટ એસવા કર્યું તે પણ નહીં. કેવો શરમાણ !’

લીલા સરમાઈ. પોતે અહીં છે ને સુરખ્યાની વચ્ચે ભૂજંગલાલ ન આવે એ સ્વાભાવિક છે એમ લાગ્યું. ‘એના આવવાનું કારણ પણ હું જ. ધેર ગયા હશે ને મહને ધરમાં ન હેખી મારી શાખમાં

જ અહીં આવ્યો હતો. પણ મહને એકલી ન દેખી એમને એમ ચાલ્યા ગયા.' ભૂજંગલાલ પેતાને મધે જ બાનું કાઢી આવ્યો હતો એમ માની લીલા મલકાતી હતી. આવા નળવા કરણું માટે ભૂજંગલાલ ન આવે એ વસન્તલાલ જાણુંતો હતો એટલે એ વિચારમાં પડ્યો હતો. તરલા વળી વધારે મુંજાદ હતી. ભૂજંગલાલ એક મિનિટ આવ્યો શું ને ગયો શું. એની સાથે બોલ્યો જ નહીં. છતાં બન્નેની આંખ મળી તે વખતે બન્ને બોલવા ધર્યુંતાં હતાં. એ સધળું સંભારી ભૂજંગલાલની આ વર્તણુંક એને વિચિત્ર લાગી.

પ્રકરણ ૧૫ સું.

પાઈ.

વિજળાના દિવા, ધનપતાકા, કુદરતી અને બનાવઠી કુલજાડોથી અંગલો—અંગલાનો બાગ રોલ્બી રહ્યો હતો. અંગલાના ઉપલા વચ્ચા હંલમાં આકર્ષણ આયનાઓ અને છખીઓ ભીંત ઉપર નાંખ્યા હતા, અને તહેમાં જણેઅનણે જેગાં મળેલાં સ્વીપુર્ણો પોતાના ચહેરા જેતાં હતાં. લુગડાં, ધરેણુંના નિહાળી પોતપોતાના સૌંદર્ય માટે ઝુશ થતાં હતાં.

હંલના દાદર સુધી બન્ને બાજુ પ્રસંગને અનુસરતો ડેસ પહેરી પટાવાળાઓ, આવતા ગૃહરથો અને બાનુઓને રસ્તો બતાવવા, એમના ખૂટ સાડે કરવા, લાકડી વગેરે લઈ લેવા હાજર હતાં.

લીલા અને તહેની માતા આવ્યાં. લીલાએ આજ પોતાના મનથી સારામાં સારો ડેસ પહેર્યો હતો. પોતે ગૌરવદનની હતી એટલે સહેત સાડી જ શોલશે એમ માની હાલ ને હાલ રેશમી ઘોળી સાડી મંગાની અંદર ઝેરી ઝીકનાં પૂલ લરી તૈયાર કરાવી, ભરેલો કબજે, સહેત મોતીની સેર, મોતીની અંગડીઓ, હીરાના એરીંગ પહેં હતાં. દાદર ઉપર ચહેરાં વિજળાના દિવાના પ્રકાશથી ઝળકતાં ધરેણુંનું તેજ પોતીશવાળા મારખલના દાદર ઉપર પડતું હતું, અને લીલાના

છાતી આનંદથી ઉછળતી હતી. ઉપર હોલમાં જતાં જ સામે મોટા આયનામાં પોતાની આખી છુંભી પડી. અચાનક જ સામા એક રીતી છુંભી જોતાં એને એમ જ થયું કે કોઈ બીજી સાંદર્ઘવાન રીતી આવી ઉલ્લિ છે. લીલાને એની ઝુખસુરતી-ડ્રેસ જોતાં ક્ષણુવાર અહેખાઈ આવી. પણ બીજી પળ ચહેરે જોગે તો તે તે પોતાની જ. સામી ઉલેલી ઝુખસુરત રીતી પોતે જ છે એમ આત્મી થઈ ત્યારે જ લીલાના કહેણું ઉપર આનંદ છવાયો. આવી પાર્ટીઓમાં, મોજલસોમાં પરોણુંને આવકાર આપવાનું કામ કેટલાકને બહુ ગમે છે એને એવાને જ એ કામ સોંપવામાં આવે છે. લીલાને આવતી જોઈ આ ગૃહસ્થ સામે ગયો ને ઓલ્યો, ‘પધારો ! વહેલાં આવ્યાં તે સારું કર્યું. ધણુંને એવી ટેવ હોય છે કે પોતે કાંઈ છે એમ અતાવવા અડધી પાર્ટી થયા પછી જ આવે છે. આજ તહે અધાંની આંખે આવો એવો ડેસ પહેયો છે. ચાલો, પીચાનો કે હાર્મેનિયમ ઉપર એક ગાયન સંભળાવો. હું વગાડું ને તહે ગાયો.’

મોહનલાલના મીડા શબ્દથી કહેણું અથવા મોહનલાલના અપ હું ડેટ ડ્રેસ એને આકર્ષણ રહેણારી કહેણું પણ ગમે તેમ લીલારી ના કહેવાઈ નહીં એને ગાયન શરૂ થયું.

ખીલી ખીલી રહી આ કેવી ચંદ્ર
સરે મંદમંદા, આનંદે ગગનમાં
નય સરતી ઇપેરી વન વનમાં
જુએ જાંખી જાંખી આછા ધનમાં
પવનમાં, જુવનમાં, વ્હાલાના વહનમાં.

હાર્મેનિયમના સુર સાથે લીલાના મધુર સુર-ગાયનની લહેંક અતોંગાનાર વગાડનારના ભાવ મળતાં સંભળનારના છદ્યમાં થન-થનાટમીલ્લી. મોહનલાલનું આપું શરીર ડોલતું હતું. ગાયન પુરં થયું ને મોહનલાલ ઓલ્યો, ‘લીલા ! તહેને આવું સરસ ગાતાં આવડતું હશે એ હું જણુંતો નહોતો.’

મોહનલાલ પાર્ટીઓમાં, એની વ્યવસ્થામાં, જાયનમાં ઉસ્તાદ હેખાતો અને એવાને મહોયે આમ પોતાનાં વખાણું થતાં સાંલળા લીલાના આનંદનો પાર ન રહ્યો. રસોઈ કરનારને 'વાહ મજની બની છે.' એમ કહેનાર ન હોય તો રસોઈ કરવામાં તાક નથી આવતો. ગાયન ગાનાર કે અસરકારક ભાષણું કરનારને પણ ઉત્તેજન અને પ્રશાંસાની જરૂર છે. લીલા આનંદથી, ગર્વથી ચોગરહમ જોવા લાગી. એક ખૂણુમાં મોહનલાલની જ પત્ની એકી ટરો રહેના તરફ જેતી ઉભી હતી. ધર્ષા, અદેખાઈ, કોધ રહેની આંખ ઉપરથી જણાતો હતો. લીલાએ સમજ ન સમજ કરી ખીજ તરફ જેયું. તરલાની સાથે વસન્તલાલ એક ડાય ઉપર બેઠો હતો, અને અન્તે એક બાળુ જેને માટે લીલા તલસતી હતી, જેને માટે લીલાની આંખો અકળવડળ ફરતી હતી તે ઉભો હતો. અગવિનંદને ના પાડી અને ભૂજંગલાલ આવ્યો હતો તે દ્વિસથી લીલા ભૂજંગલાલને મળી નહોતી અને ભૂજંગલાલની આંખો ભાડારા તરફ જ છે—મહુને મળવા ધારે છે એમ બોણી—પ્રેમધેલી લીલાને લાગ્યું.

ન્યારથી તરલા નજરે પડી ત્યારથી લીલા તરલાને મળવા ઉત્સુક થધ હતી. તરલાએ રેશમી ઝીકે લરેલી સાડી અને કુલેલી કુંગી એંધનો પોલકો પહેર્યો હતો. તરલાની બરફ જેવી સફેદ અને ઝના ગાલા જેવી ડામળા ઉધાડી ડેકમાં ચાર સેરની મોતીની માળા શોભી રહી હતી. અડ્ધા ઉધાડા ભરાવદાર નાળુક હાથ ડેળના દાંડા જેવા લાગતા હતા. કાનમાં નાની પણ ચણકતા હીરાની પાંદડી ચોગરહમ પ્રકાશ પાડી રહી હતી. તરલાએ મોહનલાલ અને લીલાને સાથે જોયાં હતાં, એણે એમનું ગાયન સાંભળ્યું હતું. મોહનલાલ અને લીલા-તરલા પાસે આવ્યાં અને મોહનલાલે જાતીસ્વભાવ પ્રમાણે માંગણી કરી, 'તરલા ! હવે એક ગાયન તમે ગાયો. ચાલો.'

'નાભ ! બનતાં સ્ફુરી જહેર મેળાવડાઓમાં હું ગાતી નથી અને તેમાં પરપુર્ણ સાથે તો નહીં જ.'

‘ બનતાં સહીને ! પણ આજ બનવાનું જ નથી. ચાલે જ નહીં.’

આજ પણ ભૂજંગલાલ તરલા પાસે આવ્યો. તરલાને નમન કર્યું, પણ તરલા તે વાત ઉપર જરાએ ધ્યાન ન આપતાં મોહનલાલ સાથે ગઈ.

જે ભૂજંગલાલની સાથે વાત કરવા, જેના રિમિતહાસ્ય માટે સોસાયટીમાં હરીકાઈ ચાલતી તે ભૂજંગલાલ જાતે તરલા પાસે આવ્યો, તરલાને નમન કર્યું તે જ ભૂજંગલાલનું આમ તરલાએ અપમાન કર્યું એ ભૂજંગલાલની લવિષ્યની પત્ની લીલાથી સહન થયું નહીં. પરન્તુ અત્યારે કાંઈ આય એમ નહોંતું અને તેમાં પોતાનો પ્રિય ભૂજંગલાલ પાસે જ હતો એટલે એના સહવાસમાં ક્ષળુવાર વાત વિસારે પડી. ભૂજંગલાલ અને લીલા એકલાં પડ્યાં. ધણૂ સમયની ગોકઠી થયેલી વાતો થઈ. એમનાં જેવાં જ સ્નેહાળ દંપતીઓ, થનારા વરવધુએનાંટોળાં મજબૂં હતાં-મળતાં હતાં તે જેતાં બન્ને ફરવા લાગ્યાં. ગરખી ગવાઈ, દાર્માનિયમની સાથે પુરુષ વર્ગમાંથી એકાદ જણે ગાયન ગાયું. અતાર, શુલાઘ સુગંધીદાર પદથોર્ણાંની છેળો. ઉછળી અને ચોગરદમ સુગંધ પ્રસરી રહી. દ્વિય અને પાર્થિવ, એટલે સ્વર્ગીય અને દુનિયાનો સ્નેહ પોતાની સત્તા આ સ્થળે ચલાવી રહ્યો હતો. ત્યાં બેગાં થયેલાંમાં ભૂત, વર્તમાન અને લવિષ્યનાં સ્નેહનાં સ્વર્ણાં આવતાં હતાં. સમસ્ત મંણાં લીલા અને તરલાના મહો ઉપર લાગણીનો આવેગ પ્રસરી રહ્યો હતો અને તહેમાં તરલા-સહવારની તરલા નહીંતાઃ શાન્ત, નાનું તરલાને બદલે ઉન્મત્તા-મહોન્મત તરલા હતી.

‘ શું તરલા મારા કરતાં વધારે ખુખુરૂત લાગે છે ? આજ બધાં એની તરફ જ જેથે માટે ઉશ્કેરાઈ ગઈ છે ? આખી પાર્થીમાં સર્વ ડોાઈ એની તરફ જેઈ રહ્યું છે, માટે ઉશ્કેરાઈ છે ? બધાંને કેવા અંનાવી નાખ્યાં છે એમ એના મનમાં હશે ? બધાંને અંનાવી નાખ્યાં હશે ? શું ભૂજંગલાલને પણ ? ’ આ વિચાર આવતાં લીલા ઢીલીલ્ય

થઈ ગઈ. ‘ભૂજં ગલાલ ! મહારા ભૂજં ગલાલ તરલાના ઇપકી અંનાઈ જાય ! મહારા કરતાં એનામાં-પણ કદાચ હોય તો !’

લીલા, ધર્મા-અદેખાધીની બળતી લીલા-ધડીમાં તરલા તરફ તો ધડીમાં ભૂજં ગલાલ તરફ જેતી. ભૂજં ગલાલના શખેશખુદ તરલા સાંલળતી. ભૂજં ગલાલના હસવા સાથે તરલા હસતી. ભૂજં ગલાલના શખુદ, હાસ્ય અને વર્તનથી તરલાની છાતી ઉછળતી. તહેનાં નેત્ર હસતાં એમ લીલાને લાગ્યું. ભૂજં ગલાલની પણ એ જ સ્થિતિ. એ આખા હોલમાં ફરતો, ધખુલાની સાથે વાતો કરતો, લીલા પાસે આવતો, પણ પાછો તરલા પાસે જતો ત્યારે જ એના અહેરા ઉપર આનંદ છવાતો. લીલા-દુઃખી લીલાના નેત્ર આગળનો પડ્યો દૂર થયો. એના હૃદયમાં ચીરો પડ્યો. ભૂજં ગલાલને તરલા લોકયુંખણી માફક એંચી લઈ જતી લાગી. લીલા ફરતી હતી, મોહનલાલ અને બીજી સ્ત્રીએ સાથે વાત કરતી, પણ એનો જીવ એના ખોળીયામાં નહોતો.

જે લીલા હોલને દાદરે ચડતાં મદમસ્ત હસ્તિનીની^૧ માફક લાગી હતી તે જ લીલા અત્યારે નિરાશ થઈ ગઈ હતી. પાર્ટીમાં આવવાનો ઉત્સાહ અત્યારે જતો રહ્યો હતો. એનું એજ લાઈટ, એનો એજ દ્રુષ્ટ, એનાં એજ ગાયનો અત્યારે તહેને સુખ કરવાને અદલે દુઃખ હેતાં હતાં. પાર્ટીમાંથી એકાએક જતાં રહેવું એ જેરવ્યાજખી કહેવાય મારે જ ગઈ નહીં. હોલમાં એને ન ગમ્યું એદલે પાસેના ઓરડામાં જઈ ક્રાચ ઉપર પડી.

લીલા એમ માનતી હતી કે તહેને ડોઈએ લોઈ નથી પણ વિનોદ-ચક્કાર વિનોદની આંખો આ સધળા તાલ જેતી હતી. જેવી લીલા બીજા ઓરડામાં ગઈ કે તરત જ વિનોદ તેની પાછળ ગઈ અને ડોચ્ચમાં પડેલી લીલાને કહ્યું,

‘લીલા ! શું છે ? કેમ પાર્ટીમાં મળાડ ન પડી કે ?’

લીલા ઝયકી છી ને એલીઃ ‘ના, મારં માથું દુઃખે છે.’

‘માથું શાનું દુઃખે છે? હું જાણું છું. તરલા અને ભૂજંગલાલ વાતો કરે છે તે ખ્યાતાતું નથી. ચાલ હવે! એવી અદેખી શું થાય છે? એમ ડોછ ડોછની સાથે વાતે ન કરે કે?’

વિનોદ લીલાને ખાર મોટા હોલમાં ધસડી ગઈ. લીલાના હૃદય-માંથી તરલા અને ભૂજંગલાલની વાત ખસી. પોતે જ મૂર્ખી છે. એમ એ જણાં વાત કરે એમાં શું? હું કેમ મોહનલાલ સાથે ગાવા એહી હતી? એમ થયું ને કંક શાન્તિ વળી. •

પરન્તુ વિનોદ અને લીલા જેવાં ઓરડામાંથી ખાર નિકળ્યાં કે તરત જ સામે ધલેકટ્રીક લાઇટના પ્રકાશમાં ધીમી પણ ધર્ષણના હૃદયમાં ઈર્ષા ઉત્પન્ન કરે એવી વાતોમાં ગુલતાન થયેલાં તરલા અને ભૂજંગલાલ દેખાયાં. એમને જોતાં જ લીલાના હૃદયમાં ધડકો થયો અને તે સાથે જ એના અવયવો ઢીલા થઈ ગયાં.

‘તરલા! રીફેન્સમેન્ટ લઈને જનેને? ચાલ અગર ડારી.’

‘ના. તમે જણો છો કે હું પાર્ટીમાં જતી જ નથી. આજ ધણે વખતે આવી અને તમારી સાથે જ આટલીએ વાત કરી. વળી કાલે જ મારે જતું છે એટલે આજ અને આવતી કાલના ઉનિગરાથી શરીર બગડે.’

‘એટલે ત્હમે કાલે જવાનાં જ કે?’

‘એમાં શો શક? પણ.....’

ભૂજંગલાલે ‘જવાનાં જ કે’ એમ કેમ પૂછ્યું હશે એ શાંકા થતાં તરલાને પૂછવાની છચ્છા થઈ. પણ તેનામાં હિમતજ રહી નહીં એટલે ચાલ, ડારીની ચોખ્ખી ના પાડી ચાલી ગઈ.

અકુશસ્ય ૧૬ ઝું.
અરવિન્દ પાણી ધેર.

લીલાને મળ્યા પણી-ધણ્યા દિવસે જગૃત થયેલી આશામાં નિરાશ થયા પણી-અરવિન્દે મુંબાઈમાં ડોએને મહેં હેખાડયું જ નહિ. મોહમ્મદી મુંબાઈ કરીને નર્કાપુરી લાગી અને એમને એમ દેશમાં જવા ગાડીમાં એકો ગાડીમાં ઉતારાયો. સાથે વાતમાં પડ્યો. પેપરો વાંચ્યાં પણ એના મનની ચિંતા જરાયે એઠાઈ થઈ નહી. પોતાના ઉપર જરૂરી આકૃત આવી પડી હોય એમ એને લાગ્યું.

‘ અવસાન? બાદ ઉંચે જતાં ત્યાં આવશે સાચી મજા. ક્યાં છે મજા? ક્યાં છે મજા? દુનિયા મહીં ક્યાં છે મજા? ’ એમ અરવિન્દને થયું. લીલા વિના જીવાશે કેમ? ધર આગળ ગમરો કે? ઉંઘ આવશે? ખાવું ભાવશે? આ વિચાર કરતો અરવિન્દ લખતરના સ્ટેશને ઉત્ત્યો. સ્ટેશન ઉપર એ બળદનું લાંબું મુસાફરીનું સચામ લઈ ગાડીવાન અને નોકર આવ્યા હતા. ગાડીમાં પાઠીયા તલે પેટી મુકાવી, ઉપર પાઠીયાં નંખાવી, તે ઉપર ગાડી નંખાવી અને અરવિન્દ સ્થાનો. માથ્યું ધૂણાવતા બળહો ગળે બાંધેલી ધૂચરમાળના અવાજ કરતા ચાલ્યા. નોકરે વાત ચલાવી, ‘ લાઈ! આપણી કાબરીને વાણરડી આવી. બીખા પેટેનના જેતરમાં જરનો દાણો આવ આવડો થયો છે. આ દેરી ધી સારું ઉત્તર્યુ. ભૂરી ભેંશ અધમણું દુધ હે છે; માળએ અડદીયા તૈયાર કર્યા છે. ’

અરવિન્દને કાને આ વાતો પડતાં મુંબાઈજતાં પહેલાં-ગયા પહેલાના ગામડાના સુખ્યા દિવસો, ને ગામડાની શાન્ત નિદોષ વાતો સાંલરી અને મુંબાઈનું દુઃખ, પહેલી આકૃત કાંક એઠાઈ થયેલી લાગી. પોતે કાંઈજ નથી, જીવન નકામું છે, એ વિચાર જતા રહ્યા; અને તેને બદલે વધારે ઉત્તતર્ય અને ઉપર્યોગી મનુષ્ય થવાનો નિશ્ચય કર્યો.

અરવિન્દની જગ્યાર લખતર સ્ટેટમાં એક નાના ગામમાં હતી. આ ગામમાં ધરો તો માત્ર સોબસો જ હતાં; પરન્તુ તેમાં ધણાંખરાં ખેડુતોનાં, એકાદ બે મુસલમાનનાં; તે સિવાયનાં વાણીયા ધ્યાલણુનાં ધરો હતાં. ગામના પાધરમાં જ નાની નહી વહેતી. ગામ બાહાર એક હનુમાન, મહાદેવ, રામ અને માતાતું મંદિર હતું. એનું પોતાતું ધર ગામડાશાહ જ હતું. બાહાર મહોકું ઝળાયું, અંદર ઉંચી ઓશરી અને ઓશરીની સાથે જ એક પણી એક ઓરડા. સથળે લીંપણ જ હતું, પરન્તુ દર આડે દિવસે ભેંય લીંપાતી. સુવા, બેસવાના ઓરડામાં સામાન વ્યવસ્થાપન ગોડવેલો હતો. અરવિન્દની નજરમાં તો મુંબાઈના ધનાદ્ય લેક્ટિના વાલ્કેશર કે મહાલક્ષ્મી પરના લબ્ધ મહેલો કરતાં આ ધર વાલામાં વાલું અને છન્દપુરી જેવું હતું. આ જ ધરમાં એના માતાપિતા રહ્યાં હતાં, અને મર્યાં હતાં, રહ્યાં હતાં એટલે આનંદમાં, નિશ્ચિતપણે જીવન ગાળું હતું. મુંબાઈની મેટોરડારમાં ફરીને એમણે જીવન ગાળું નહોંતું, અને અરવિન્દને ગાળવા ધર્યા નહોંતી. એની માતાની મહોકી છ્યા અરવિન્દ પોતાના ઓરડામાં જ રાખતો. જીવનના ફરેક કાર્યમાં, જીવનની ફરેક ખળો, એ માતા અરવિન્દને સાંભરતી; અને એ માતાને પગલે ચાલનારી -એ માતાના જેવી જ ધરમાં, કુટુમ્બમાં, ગામમાં શાર્નિત ફેલાવે એવી પત્ની મળે એ જ એની મહોટામાં મહોકી ધર્યા હતી. લગ્નની પવિત્ર ગાંડ શિવાય કાઈ સ્ત્રીની સાથે સ્નેહ આંધવા અને એ પાપ માનતો. પત્ની જોળવામાં પ્રથમ એ થનાર પત્નીનાં આ અને આપના ચારિઅની પહેલી તપાસ કરતો.

લીલા ન મળવાથી નિરાશ થયેલો અરવિન્દ પોતાના ઓરડામાં જઈ ખાટલા ઉપર પડ્યો, તે અરવિન્દને ઉછેરી મેટો કરનાર ગંગા-ડાશી દુધનો કટોરો લઈ આવ્યાં. “એટા ! લે, દુધ પી જ. હાય ! હાય ! મુંબાઈ જઈ દુધળો થઈ આવ્યો ! મુંબાઈ ! કહે છે ત્યાં તો દુધ પાણી જેવું ને ચાહના રગડા પીવાના, આખો દિવસ દોડાહોડી ; એવું બા મારે ન જોઈએ. આપણે તો અહીં જ સારા.”

માળના આ બદાલભર્યા શબ્દો સાંલજ્યા લારે જ અરવિન્દને થયું કે મુંબાઈમાં બનેલા બનાવ છતાં થર આગળનું આનંદનું સ્વભનું હજ નારા પામ્યું નથી. અરવિન્દે માળના હાથમાંથી દુધનો કટોરા લીધો ને માળની જીલ ચાલી. અરવિન્દના કાને માળના શબ્દો પહુંચા હતા એટલું જ; આકી એના મગજના ખ્યાલ તો બીજી જ હતા. મુંબાઈ અને આ ગામડાના બનાવા સરખાવતો હતો લાં પુસી ગેલ કરતી અરવિન્દના ઓળામાં ચડી એડી.

‘એટા ! તારા વિના પુસી સૂતી પડી હતી. એને વાચા નથી એટલું જ, આકી એ સમજે છે કે મારો શેડ દીકરણીમાં છે !’

‘દીકરણી ? રા માટે દીકરણી ?’

‘એટા ! મારી પાસે શા માટે છૃપાવે છે ? ધાવતા હતો ત્યારથી હું તહેને ઓળામું છું. શરીર સારે હોય અને મનમાં કાંઈ ન હોય તે કાંઈ જણાયા વિના રહે ?’

અરવિન્દ તો આભો જ બન્યો. ‘કાહિયાવાડના એક પૂણુમાં વંગીનાં વંગીં થયાં પડેદી, અભણુ ગંગાડારી ભારા ફક્તયની રાત સમજ શકી એ જ નવાદ !’

‘એટા ! બીજું દૂધ લાવું ?’

‘ના.’

પુસી અરવિન્દના ઓળામાંથી ઉતસી, સહામે પૂણુમાં જઈ નૂરી.

‘માળ ! મહેને પણ આરામ લેવા હો. વાત જનાં સહ જારાં વાનાં થશે.’

પ્રકરણ ૧૭ સું:

તરલાની પાછળ લાગેલો સાપ.

તરલાએ સુમનલાલ ઉપર તાર કર્યો અને ભાલીની રજ લઈ તરલા રેશને જવા નિકળી. તરલા આવવાની હતી લારે-તરલાનો તાર આવ્યો ત્યારે ચંદાએ તરલાના સામુએ જોવા ના પાડી હતી, તે જ ચંદા અત્યારે તરલાના જવાથી પોતાની સગી ઝેણ જતી હોય એમ શેષ કરવા લાગી. વસન્તલાલ અને ચંદાના કુદુમ્મમાં નાશ પામેલા રોલનો પુનર્જિદ્ધાર તરલાએ કર્યો હતો. વસન્તલાલ રેશન ઉપર મુકવા ચાંચ્યો હતો. પણ ધરમાંથી નિકળતાં તે ગાડી ચાલી ત્યાં સૂચી દરખદને તરલાનો ઉપકાર માનતો. આર્ય સંસારની પવિત્રતા-શાન્નિ જળવાઈ હોય તો તરલાને લીધી જ. તરલા ન આવી હત, તરલાએ રોલની ઉચ્ચભાવના-ક્ષમા, પવિત્ર રોલ, એકને જ ચાલવા-નેને પોતાનાં કલ્યાં તહેને જ ચાલવા, તહેના દોષ ન બંતાં ગુણ જોવાની ટેવ પાડવા ન કર્યું હત તો, દિંગ્રી સોસાયરીમાં ઘણુવાર નજરે પડે છે તેમ, સાધજ સાધજ કારણુસર કે ગંભીર કારણુસર છૃદ્યાંદ્રા કે અણુ-બનાતથી કાયમનાં ઉંચાં મન થાય છે તેમ, આ કેસમાં થયું હત. દિંગ્રી-આર્ય ગૃહદસંસારમાં અણુભનાવ, ગંભીર દોષો, અણુવિશ્વાસ નથી એમ નહીં; પણ મન કાંઈ વધારે ઉદ્વાર હોવાથી, આખરે માણુસ ધીએ એ વિચાર કાંઈ ક્ષમા અપાય છે, લેવાય છે અને કાયમનો અણુ-બનાવ-કલેશ નથી રહેતાં. તહેમાં બન્ને સમજુ હોય, સંસ્કારી હોય, પ્રભુ-પરાયણુ હોય તો કણે કરી વિસરી જાય છે, ને વખત જતાં બન્ને આત્મા વધારે ગાદો પરિવ્યયમાં આવે છે. ચંદા અને વસન્તલાલ આ અધઃપાત્ર પણ એકબીજા તરફ વધારે આકર્ષણ્યાં અને એ કુદુમ્મમાં કરીને એકવાર ગૃહદાનીનું રાજ્ય સ્થપાયું.

તરલા ગાડીમાં એહી અને એને પ્રિય સુમનલાલ અને નાનો કોકા સાંલયો. તરલા ડેરીડર ટ્રેનમાં રીઓના ઉભામાં એહી હતી. ઉભામાં સુરત, અમદાવાદના ઉતાર્યો હતાં તહેમની સાથે નજીવી વાત કરી, પણ તરલાને તેમાં રસ પડ્યો નહીં. તરલાની સાથે એક કામ.કરનારી ખાઈ હતી. તરલાએ ‘ગપસપ’ કાઢી વાંચવા માંડ્યું, પણ ‘ગપસપ’ માં રસ પડ્યો નહીં. બહારીએ બંધ હતી, કાચના આરણા ઉપર વરસાદના ટીપાં પડતાં હતાં, પવન ઠડો કુંકાતો હતો. માયું કાચની આરીને રીકની, કાથમાં ‘ગપસપ’ લઈ તરલા વિચારમાં પડી. મુખાંચના એ હિંસ નજર આગળ સીનેમેટોઆઇની શ્રીલભ માફક આવ્યા.

મુંખાઈ ! ભાલીની વ્યાજભી રીસ, ભાઈ-ભાલીનો સંપ, લીલા, અરવિન્દ, ભૂજંગલાલ. ભૂજંગલાલનું નામ આવતાં જ ભૂજંગ-સાપ કરુંયો હોય એમ ચમક્યો. ‘જતાં વાત જ આન્ટરોડ ઉપર ભૂજંગલાલ મળ્યો. કેવો ઉદાર ! પેલા મરનારની બેરીને અસો રીપીએ મદારા કહેવાની સાથે જ આપ્યા. પાર્ટીમાં પણ સર્વ કોઈ ભૂજંગલાલ તરફ જ જોતું. કેટલાં ઐરાં ભૂજંગલાલ સાથે વાત કરવા ઉત્સુક હતાં પણ તે તો મારી સાથે જ વાત કરતા. ત્યારે લીલા ! મદારી સાથે વાત શા મારે ? એ તો લીલાને પરણવાના, અને હું તો સુમનલાલને. મદારે તો સુમનલાલને પરણવું પડશે ને ! સુમનલાલ અને ભૂજંગલાલ એમાં કાણ ચેડે ? અરે ! આવા વિચાર જ શા મારે ? પાપમાં પડુણ ! હમણાં તો ચંદ્ર ભાલીને શિખામળું આપી આવી એટલામાં હું જ...’

ગરીબ બિચારી તરલાનું મગજ ખરણું, ટ્રેનની ફાર્સ્ટ દોરી જતા હતી. ઝડો, નાનાં સ્ટેશનો જતાં હતાં પણ તરલાને તહેનું ભાન નહોનું, એટલામાં ગાડી ઉભી રહી અને “ વલસાડ હસ મીનીટ ” ની તીણું ખૂબ તરલાના કાનમાં જતાં જ જગી ઉંઠી. નોકર ખાઈ આવી ઓલી, ‘ હુનેન ! ચાદ પીશો ? ’

‘ હા. ચાદ આપજુ જ બહાર જઈ એ.’

આટલું કહી બન્ને ગાડીમાંથી ખાદર નિકળ્યાં. સામેથી ‘આમ-શુદ્ધીયા ચાદ’ વાળો છોકરો પીતળની મોડી કુટલી અને ખાલા લઈ આવ્યો. તરલાએ ચાદનો ખાલો હાથમાં લીધો. નોકર આગળ ગઈ એટલામાં ઓવરકોટ પહેરો એક કદાવર મુદ્દુ તરલાની સામે આવી ઉલ્લો. તરલા બીની, પાછી લડી, ઉંચું જુંબે છે તો ભૂજંગલાલ. બ્હીક જતી રહી કે કેમ પણ બ્હીક રહી તો નહી જ. આનંદ થયો કે કેમ તે રામ જાણું, પણ નેત્રમાં તેજ વધ્યું. તરલાથી એ મીનીટ તો એલાયું જ નહી છતાં અમ કરી એક્ષિ:

‘તમે પણ સુરત આવતા હશો એ મને ખખર નહી. કેમ એટલામાં ?’

‘એટલામાં ! એટલા જ માટે કે જ્યાં તહેમે ત્યાં હું. આથી બીજું કયું કારણું હોઈ શકે ?’

તરલા તો મુંગી જ થઈ ગઈ. પરન્તુ પોતાના છદ્યમાં હર્ષ-શોક, સતોપ-અસતોપ થાથ છે કે કેમ તે સમજ શકી નહી.

‘મહારા બોક્ખવાથી ખાંડું લાંઘું હોય તો ક્ષમા કરશો, પણ સાચું કહ્યા વિના રહેવાયું નહીં.’

‘પણ તે સાચું છે જ નહી. એ વાત જ ભૂલી જાયો. આપણું એકઅનીજને ઓળખતાં જ નથી એમ રહેવામાં જ લાલ છે—સુખ છે.’

‘તે નહી અને. તહેમને ભૂલવાં એ જતને ભૂલવા બરાબર છે.’

તરલાના આખા શરીરમાં જનજનાટ થઈ રહ્યો. ચાદવાળાં ખાલો કયારે લઈ ગયો, પોતે પૈસા આપ્યા કે ભૂજંગલાલે રહેનું લાન પણ ન રહ્યું. તરલા ઉશ્કેરાદ ગઈ હતી—ગલસાઈ ગઈ હતી. ગાઉં રીતી વગાડી અને તરલા ગાડીમાં બેડી. ગાડી ચાલી અને તરલાએ સુવાની તૈયારી કરી. પરન્તુ ઉંચ આવી જ નહી. આંખો ઉધાડી રાખતાં સાખી લીંતે તાજમહાલનું ચિત્ર નજરે પડતું અને મીચતાં ભૂજંગલાલનું ચિત્ર આવતું. પાસાં ઝેરવી અર્ભીક રાત પસાર કરી ને રાતના બેના સુમારે સુરત આંખું. ગાડીમાંથી ઉત્તરતાં જ સુમનલાલ નજરે પડ્યો. સુમન-લાલને જેતાં જ તરલાના શરીરમાં કંપારી છૂટી. એ કંપારી સ્નેહની

હતી કે હેમ ? એ કંપારી ભૂજંગલાલ સાથે વાત કરવાના પાપની હતી કે હેમ ? તે સમજ નહીં.

સુમનલાલ તરલા પાસે ગયેા. ‘મુંબાઈની મનજુમાં ભને તો ભૂલી જયાં હશો’ એમ બોલ્યો. અનેક પતિપત્ની સહજ ધર્ષિં, પોતે જ સારા ને સામા ખરાબ એ વિચારે, પોતે જ ચાલ છે ને સામા ચાલતા નથી એ વિચારે ધશ્યીવાર અમુક શાળ્યો. બોલી જય છે; પણ જાણુતા નથી કે તેથી કેટલાં ગંભીર પરિણામ આવે છે. તરલાને સુમનલાલનો આ પ્રશ્ન આ વખતે ન રહ્યો.

‘તરલા ! કેમ બોલતી નથી ? તહારા ઉપર મહારો કેટલો સ્નેહ છે ? તહારા વિના એ દિવસ કેવા કાઢ્યા છે તે મારે મન જાણે છે.’

‘કુડી કયાં ?’

આ જ પણ ભૂજંગલાલ આવી ચડ્યો. વલસાડના સ્ટેશને તરલાથી દૂરા પણા પડી ભૂજંગલાલની સ્થિતિ વધારે વિવિધાણ થઈ હતી. તરલા વધારે નજીક જાણ્યા. તહેને તરલા પ્રાત કરવામાં મુશ્કેલી ન લાગી. એની સાથે ભવિષ્યના સુખનાં સ્વર્ણાં અનુભવવા લાગ્યો.

સુરતના સ્ટેશનનાં પગથીયાં ઉતરી ભૂજંગલાલ બહાર તરલા અને સુમનલાલની વાટ જેતો ઉભો રહ્યો. ‘ગાડીમાં બેસતાં બેસતાં કદાચ મુને એકાદ્વાર બોલાનશે, આવવા કહેશે, છેવટે ડોકું એ નમાવરો’ એ આશાએ ભૂજંગલાલ બહાર ટાદમાં થરથરતો ઉભો. પરંતુ બીજી જ પણ ભૂજંગલાલની નજીર સુમનલાલ ઉપર પડી, અને ત્યારે જ એને લાગ્યું કે તરલાના જીવનનો આધાર, તરલાનું અત્યારનું જીવન તો તહેનો કરી માનેલો પતિ, સુમનલાલ જ છે. તરલાનો વિવાહ સુમનલાલ સાથે થયો છે. તરલા સુમનલાલને જ પરણશે એ ભૂજંગલાલ જાણુનો હતો, છતાં તરલા મુંબાઈ આવી ત્યારે-તરલા મુંબાઈમાં રહી ત્યારે-સુરત પહોંચીને ઘોડાગાડીમાં એડી ત્યાંસુધી એ વાત જ વિસરી ગયો હતો. તરલા પોતાના શરીર અને સ્નેહના માલિકની

અડોઅડ ઉલ્લી હતી. ભૂજંગલાલના કહેવાતા સ્નેહને આ રૂપિકરણ લાગ્યું નહીં. ઉનાળાના સોખ તાપમાં, અરણ્યમાં લટકતા રૂપાતુર્ચ માણુસ કાંચન જેવા નિર્મણ મીઠા ઝરણા પાસે આવે, અને નીચા પડી પીવા જાય ને ડોઢ ગંધાતું પ્રાણી એ પાણી બગાડે ને ચીડ ચુદે તેમ ભૂજંગલાલને અત્યારે થયું. ભૂજંગલાલથી રહેવાયું નહીં. એની ધીરજ એના કાખુમાં રહી નહીં. તરત જ ગાડીવાળાને સામાન સંલાળવાનું કહી તરલા અને સુમનલાલ ઉલાં હતાં—ગાડીમાં બેસતાં હતાં—ત્યાં ગયો. જતાં જતાં—તરલાના સામું જેતાં જેતાં—એટલું જ અખડયો: ‘અસ એ જ તરલા એને છોટી નર્થા, ચાહી શકે જ નહીં.’

ભૂજંગલાલ તરલા પાસે ગયો. સુમનલાલ પાસે હતો તેની જરાયે દરકાર કર્યા વિના જ બોલ્યો,

‘તરલા ! રાત્રે ઉંઘ તો આવી હતી ને ? ગાડીમાં દરકત તો નહોતી આવી ને ?’

‘ના. ’

તરલાની ‘ના’ માં, એની બોલવાની વયમાં, એના મહો ઉપરના રંગમાં, નેત્રમાં જણાતા વિકારમાં જ કાંઈક એવું હતું કે ભૂજંગલાલના હૃદયમાં શાન્તિ ફેલાઈ.

‘આ જ ભૂજંગલાલ ! હું ગઈ ત્યારે એમનાં મા સાથે હતાં. લાભીની બહેન લીદા...’

‘હા. હું જાણું છું. મહેં એમને જેણા છે એમ લાગે છે. તરલા ! જતાં માનો ભંગાથ અને આવતાં દિકરાનો. ભૂજંગલાલ ! તુમે રણ ઉપર હશો !’

આના ઉત્તરની જરાયે રાદ જેણા વિના સુમનલાલે ગાડીવાળને ગાડી ચ્યાલવવા હુકમ આપ્યો.

ભૂજંગલાલ, સુમનલાલને—એના દર્શાવું સ્વભાવને ઓળખ્યો
એટલે એને ઉત્તર આપ્યા વિના જ તરલાને કહ્યું.

‘ હરકત ન હોય તો મળવા આવું ? ’

‘ અમને આપની કર્મપત્રનો લાલ મળશે. અમે સોમવારે ધેર જ
રહીયે છીએ. ’

ગાડી ચાલી અને શરીરો ધસડાયાં.

પ્રકરણ ૧૮ સું.

સુરતમાં તરલા.

તરલાનાં વૃદ્ધ માઝાપ ધરમાં જ હતા. પરન્તુ હવે ધરનો સધયો
કારબાર તરલા તંમ જ સુમનલાલને સોંપ્યો હતો. તરલા કેળવાયેલી,
ડાઢી, ધરરખુ અને નીતિમાન હતી એટલે માઝાપને તરલા તરફનો
જરાંયે ઉચ્ચાટ નહોતો. અહુ પરિયય—સંગ્રહથી માન જતું રહે છે
એટલે અને નાનપણથી જ સુમનલાલ સાસરામાં રહેતો હોવાથી પતિ
તરફ પૂજ્યલાવ આવતો નોઈએ, સમાનભાવ આવતો નોઈએ તે લાંબ
તરલાને આવ્યો નહોતો. મહારા પિતાએ રાખ્યા છે, પિતાની વગથી
ભણ્યા છે, પિતાની વગથી નોકરીએ રહ્યા છે, એ તરલાના મનમાંથી
ખસતું નહોતું; અને એને લીધે જ સુમનલાલને આવતો નોઈ તરલાનાં
નેત્ર હસતાં નકી, તરલાનું હંત્ય ઉછળતું નકી. તરલા સુમનલાલને
ચદાતી એટલે એના તરફ લાગણી હતી. એ સ્નેહ મક્કમ છે કે કેમ
એની પરીક્ષા કરવાનો, એની કસોઈમાંથી પસાર થવાનો પ્રસંગ
આવ્યો નહોતો. મુંસાઈ ગઈ, ત્યાંતી સોસાયરી નોઈ ભૂજંગલાલના
પરિયયમાં આતી ત્યારે જ સુમનલાલ અને ભૂજંગલાલની સરખામણી
કરવા લાગી. તરલાની કેળવણી જ એવી હતી. એનું મગજ કેળવાયું
હતું, એનું હંત્ય કેળવાયું નહોતું. પતિ કે પત્ની પસંદ કરવામાં અન્તર-

પરીક્ષા કરતાં બાદરની પરીક્ષા કરવામાં આવે, તુલના^૧ જ કરવામાં આવે ત્યારે આવું જ પરિણામ આવે એમાં નવાઈ નથી.

સુમનલાલ સાંજના પાંચ થતાં જ એશ્રીસમાંથી આવ્યો. આવતાની સાથે જ લાયાયેરી હોલમાં ગયો. ખાનગી સેંકેટરીએ તૈયાર કરેલા પત્રો ઉપર સલી કરી. સુમનલાલનું ડામ બહુ—વધારે ચોક્સ હતું. નવું પુરુષક લાવે ખરો, વંચાય નહીં પણ એને પુંદું ચડાવવામાં, નંબર આપી કુમારમાં ગોહવવામાં તૈયાર. આ વખત વાંચવાનો, આ વખત જેપરો જોવાનો, આ વખત ગાવાનો, એમ નિયમિત. સુમનલાલ કદી વાંચતો હોય અને તે વખતે તરલા લાગણીના જેરથી કે રનેના ઉલ્લાસથી હોંશમાં ને હોંશમાં સુમનલાલ પાસે જતી, હસતા ઉછળતા હફ્ટે પ્રેમલર બોલાવતી તો નિયમિત સુમન—પ્રેમમાં પણ નિયમ માનનારો સુમન—એકહમ પોતાના જેવા જ ભીજને માની, પરિણામ સમજ્યા વિના કહેતો કે, ‘તરલા ! તુને કેટલીવાર કહ્યું કે હું વાંચતો હોઉં’ ત્યારે તારે ન આવવું આપણે વાત કરવાના વખતની પા કલાકની વાર છે. જ પછી આવને.’

‘પછી આવને’ એ કાંઈ રનેની ઉર્મા—મોજને કહેવાય નહિ. તરલા પાછી પડતી અને નિરાશ થતી. તરલા તરલ હતી, એના હદ્દ્યમાં લાગણી હતી, લાગણીનું નંર હતું અને એમાં મોજનાં આવતાં ને જતાં.

રાતના નવ વાગ્યા અને સુવા જવા બને દૂરાં પડતાં પહેલાં વચ્ચા હોલમાં તરલા અને સુમનલાલ મળ્યાં.

‘તરલા ! મુંખાઈ જે કામે ગઈ હતી તેમાં કૃતેલ મળા ને ?’

‘કૃતેલ !’ એટલું કહેતાં ભાઈલાલીની તકરાર, અને આણેલા અંતની મુર્ખું હકીકત રસલર કદી.

‘તરલા ! વસન્ત તહારો લાઈ થાય છે એ ખડે પણ વાંડ એનો જ છે. અંદા બરાબર જ ચૂહાઈ છે.’

સુમનલાલ ચોપખાએલો હતો અને સગપણ કે સંબંધની જરાયે શરમ રાખે એવો નહોતો, એ તરલા જાણુતી હતી અને તેટલા માટે માન પણ હતું.

‘તરલા ! આમ જ્તાં એ પતિપત્નીનું સમાધાન તહેં કર્યું જાણું હું અહું ઝુશી થયો છું, અને તેથી વધારે તો તહેં પાછી આનેલી નેક ઝુશી થયો છું.’

‘વાર્દ ! કઈ ચોપડી વાંચો છો ?’

‘મેરી ડારેલીની નવલકર્યા છે.’

‘વાર્દ, સુખી રાત. હું જાઉં છું. હજુ તો પિતાજી પાસે આયનું છે.’

‘ખરે એ ભલા, પ્રમાણિક અને વર્ષાદાર તો છે.’ આટલું અભિજીતી તરલા ત્યાંથી ચાલ ગઈ.

સ્વી કેળવણીનો ખરો ઉપયોગ.

કેળવાયેલી સ્વીએ પોતાના બાળકોને નાનપણુથી જ ધરમાં કેવી રીતે કેળવણી આપવી તથા તેમનું વર્તન દુષ્પિત ન થાય તે માટે કેવી રીતે કાળજીથી વર્તાવું જોઈએ, તે વિષે પાતી પત્નીના પત્રવ્યવહાર રૂપે આ પુસ્તકમાં ચચ્ચો કરવામાં આવી છે. પુસ્તકના એ અંડમાં ૩૨ પત્રો આવ્યા છે. આ પત્રો બનાવડી નહીં પણ ખરેખરા લખાયેલા છે. છીંદનું પાકું પુછું. કંઈત ૩. સંવા.

વિભાગ ખીંચો.

પ્રકરણ ૧ લું.

હૃવાદેર.

કકડતી ટાઠ પડતી હતી, લીલા દર શિયાળામાં પિતાની સાથે રહવારમાં ફરવા જતી, તે લીલા આ દેરી જઈ શકતી નહોતી. લીલા-મયદાનીઓમાં અરવિન્દને મોહિની લગાડનાર લીલા, ભૂજંગલાલતી માનીતી લીલા, હિવસે હિવસે સુકાતી હતી. મહો ઉપર દ્રિકાશ આવી હતી, માંસલ શરીર હાડપીંજર થયું હતું, હષ્ટપુષ્ટ લાલી વાળી યુવતી જ્ઞાગવાને અહલે આઠ દશ વર્ષની નાની છોકરી જેવી લાગતી. ગરમ લાંખી ઓયનો કંબનો, માંથે ગરમ ઇમાલ, ગરમ મોણા, ગરમ લુગડું, ને શાલ સાથે પણ ડોઈનો હાથ જાલ્યા શિવાય લીલાથી ખદાર નિકળાતું નહીં. ઉધરસ સાથે જીણો તાવ શરૂ થઈ ગયો હતો. ખાંધું પચતું નહીં. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે લીલા હસતી ત્યારે તહેના ગોરા ભરેલા ગાલમાં ખાડા પડતા અને તહેના સંદેહ હાંત, લાલ એંધ, નેનારને મોાં. ઉપજનવતા, તે જ લીલાનું મહો સુકાઈ ગયેલી ડેરી જેવું થયું હતું અને હસતી ત્યારે જેનારને ખડીક લાગતી.

લીલાને ત્યાં આજ ડાક્ટરોની ધમાત હતી. લીલાના પિતા તેમ જ માતાને લીલા માટે લય ઉપજયો હતો. ધણું હિવસ ધરનાં એસડીયાં કરી ધસડયું, પણ હવે તેમ કરે ચાલે એમ નહોતું. સુંઘાધના નામાંકિત ડાક્ટરો ભેગા કર્યા અને ડાક્ટરોની તપાસ દરમિયાન કુદુમ્ભમાં શાંકા, ત્રાસ, શું દશો, શું કહેશો, એ સર્વ બ્યાઘ્યું હતું. એ કલાકની તપાસની અન્તે ડાક્ટરોએ એટલું જ કંચું કે માનસિક નયગાધને લીધે અને ધણું હિવસની ઐહેરકારીને લીધે ક્ષય લાગુ પડ્યો છે. શું થાય એ અત્યારે કહેવાય એમ નથી, પણ જે દેર પડવાનો હોય તો

હવાઇરથી પડ્યો. માટે એકદમ આણેરાન, મહાખલેશ્વર કે લાનોલી અને લઈ જાઓ.

ડાક્ટરો ગયા અને આખું કુદુમ્ય સાથે મળી વિચાર કરવા બેઠું. દાલમાં રોગો જ એવા છે, રહેવાનાં ધરો અને હવાપાણી જ એવાં હોય છે કે મુંબાઈ જેવાં ગાય વરતીવાળાં ધરોમાં આખ્યા દિવસના વૈતરા પણી, પુરતી કમાઈના અભાવે રોગ દાખલ થાય છે; અને રોગ દાખલ થતાં હવાઇર કરવાની ડાક્ટરો સલાહ આપે છે. ચાલતી કમાઈ મૃકી, જેના ઉપર જીવનનો આધાર હોય એ મૃકી, લાનોલી, ખંડળા કે ધરમપોર હવા ખાવા જવામાં-કુદુમ્યના એક માણુસને લઈ જવામાં કેટલી મુશ્કેલી છે તેની તવંગરોને-જેણું એ સ્થિતિ નથી અનુભવી તેમને-ખખર નથી. ‘માણુસ કરતાં પેસા વધારે છે?’ ના, નહિ જ. પરંતુ હવા ખાવા જવા કેટલો નોકરીનો પગાર, ધંધાની કમાઈ ખોઈ, હવા ખાવાના સ્થળો ખર્ચવાનો પેસો ક્યાંથી લાવવો? આમ સાધનને અભાવે જ ક્ષય જેવા રોગો મુંબાઈ જેવા શહેરમાં દાખલ થાય છે, અને એ જ સાધનના અભાવે જ અનેક મૃત્યુ થાય છે. હવાઇર માટેના આશ્રમોના જરૂર છે ખરી, પણું તે કરતાં વધારે જરૂર જુંઘળીની સગવડો વધારવાની છે.

ચંદ્ર લીલાના મંહવાહને લીધે દરરોજ આવતી. લેંમાં આજ તો ડાક્ટરો આવનાર હોવાથી રહ્યવારની જ આવી હતી. તરલાના આવી ગયા પણ ચંદ્ર અને વસન્તલાલ વચ્ચેનો અંતરપડ્યો દૂર થયો હતો. તેણા ‘હતાં તેવાં પાછાં વરવધુ અમે તો થઈ ગયાં.’ + છતાં કલાપી કહે છે તેમ ‘રે રે શ્રદ્ધા ગત થઈ’ પણી કોઈ કાલે ન આવે; લાગ્યા ધાને વિસરી શકવા કાંઈ સામર્થ્ય ના છે.’

ચંદ્રનો પ્રિય પતિ વસન્તલાલ હવે મહેતાજુને ખોલાવતો નહિ. મહેતાજુ દાદર છોડી મુંબાઈ રહેવા ગઈ હતી, છતાં કદાપિ વસન્તલાલ-

ને આવતાં વાર થતી, ડોઈ સ્વીમાંટણમાં જઈ આવ્યો એમ કહેતો ત્યારે અને ક્ષણું વાર-પહેલી પળે ચંદ્ર ખળી જતી, પતિ ઉપર અણુ-વિશ્વાસ લાવતી. ખાલારથી આવતાં કંધાં જઈ આવ્યા એ પ્રશ્ન પહેલી પૂછ્યાં. આમ છતાં વસન્તલાકની પૂર્ણ વદ્ધારાને લીધે અને આવી આવી નાની શંકાને અંતે થતા પદ્ધાતાપને લીધે, આ બન્ને વચ્ચે સંખ્યાં અંધારો, ગાઠો થયો અને તહેમનાં જીવનનું વહાણ શાન્તિથી, ડોઈ ડોઈ વાર નહાના વાવાઝોડા સહન કરતું. ચંદ્રને પોતાને અનુભવ હતો એટલે, લીલાની સ્થિતિ સમજી હતી, અને એટલા જ પુરતી એ એવડી દુઃખી થઈ હતી. અધુરામાં પુરુષ એતાં અને છોકરાં આ વખતે જ માટો હતાં.

‘ ચંદ્ર ! થું કરવું ?’

‘ પિતાજ ! હું આવત પણ નાનાં છોકરાંને લઈ હું કંધાં આવું ? બા અને લીલાને જરૂર હો. તથે સુકી આવંચા અને આહું ફાલાડે એટ વાર જઈ આવજો. હું પણ એકાદ વાર આવી જઈશ.’

‘ સાંભળ્યું ચંદ્ર કેણ છે તે ? તું જાય પછી મારે થું ?’

‘ હું તમારી અગવડ સમજું છું, પણ આ લીલુડી આતર આપણા સહન કરતું જોઈએ. તમે આહી જ રહ્યો. હું ને ફીલુ જાઈયા.’

‘ નેમ તારી ભરજુ.’

લીલા જરાક આવે પલંગમાં પડી પડી અસ્વસ્થ શરીરને લીધે આગોટતી હતી. તહેણું પોતાના પિતા, માતા અને ખણેન વચ્ચેની વાતો સાંલળી અને ધીરથી ઓલી,

‘ આ ! પિતાજ નહી આવે ? આવે તો થું ? મને એમના વિના નહી ગમે.’

લીલાના આ શખે ડોમળ માતપિતાના હટ્યને વિધી નાખ્યા. ચંદ્ર અને માતાની આંખમાં જળજળીયાં આવ્યાં. પિતાનું હટ્યા ખળી ગયું. પરન્તુ દિંભત રાખી લીલા પાસે ગયા. નીચા પડી તહેણા માથા ઉપર હાથ ફેરવ્યો, ખાટલા ઉપર એડો, લીલાનું માથું ઓળામાં લીધું,

એને ગાલે, વાંસે હાથ ફેરવ્યો અને પિતાના સ્નેહાળ વર્તને કાળા વાદળમાં વિજળીનો ચમકારો થાય તેમ શોકાતુર ચહેરા ઉપર સિમત ધાસ્ય આવ્યું. લીલા સૌથી નહાની, અને એટલે સૌથી લ્હાલી પુત્રી હતી. લીલા પોતાના હૃદયની વાત જેટલી બાપને કહેતી તેટલી માને કહેતી નહીં. પિતાજી મ્હારી સ્થિતિ સમજ ગયા છે એમ લીલાને તરત જ લાગ્યું ને સંતોષ થયો.

‘ લીલુ ! દિમત રાખ. સાંલળ. આમ કર. રોજ સહવારે ઉઠી તદ્દારે એમ જ માનતું કે હું તદ્દન સારી થઈ ગઈ છું ને મ્હારા જેતું કોઈ સુખી જ નથી. પિતાની સાથે દમેશની માઝેક આજ શા માંઠ ફરવા ન જાઉ ?’

લીલાએ નિશ્વાસ નાખ્યો. પિતાના જ્યાળામાંથી માથું ઉપાડી લીધું અને લીંત સામું મહો કરી પાસું વાળી પડી રહી.

મમતાળું માતાએ આ નંબું ને પતિને ફર્કા આપતાં કહ્યું—
‘ તમે પણ શું જેમ આવે તેમ ઓલતા દશો ? ભીચારીના જીવને પૂછવું જોઈએ છીએ. વળી એ વાત સંભારી એને દુઃખી કરો છો. શારીરિક ઘૂન કરનારને ફાંસીની સણ છે તો માનસિક ઘૂન કરનારને માટે શા માટે સણ ન હોણી જોઈએ ?’

પિતાને લાગ્યો આવ્યું. પોતે લૂલ કરી એ જીમજન્યો. છતાં પણ જતાં જતાં બાલ્યો, “પણ લીલાના સંબંધમાં તો લ્હારો જ વાંક છે, મહેં તો પહેલે જ દિવસે કહ્યું હતું. તેણે એને ઓલાવ્યો હતો.”

પિતાના આ શબ્દો પુત્રીના દુઃખે દુઃખી થતી માને આકરા લાગ્યા, ને પુત્રીના દુઃખ અને કદાચ તેનું મૃત્યુ થાય તો તે મૃત્યુનું કારણું ગોતે થઈ જાણી ગલરાઇ અને રોધ.

‘ રોધશ નહીં. એમાં તારોએ શો વાંક ? ભાવી. દિમત રાખ. પરમેશ્વર આપણુંને દુઃખી નહીં કરો.’

તેઓ છૂટાં પહ્યાં અને લાનોલી જવાની તૈયારી થઈ.

અક્રણુ ર જી.

શાણુગારભાલીને ત્યાં પાર્ટી.

સુરતમાં ‘શાણુગારભાલી’ ના નામથી લાગેજ ડેઈ અનણું હશે. શાણુગારભાલીના પતિ તરીકે જ ઝવેરભાઈ ઓળખાતા હતા. વ્યાપારમાં ઝવેરભાઈ મશગુલ હતા. પૈસાને અંગે ઓફિસરો, સાહેબો ને પારસીઓમાં ફરવું પડતું. ડેઈ જહેર મીઠીંગમાં ઝવેરભાઈ અથવા શાણુગારભાલી ન હોય એમ બને જ નહીં. શાણુગારભાલીને પિતા તેમ જ પતિનો પૈસો આવ્યો હતો અને નાનપણુંથી મુંબાઈમાં રહેલાં હોવાથી ફરવું, હરવું, મીજલસ ગમતી. ડેઈને ત્યાં પાર્ટી કરવી હોય, ડેઈના વિવાહ માંચા હોય કે ભાગવા હોય તો શાણુગારભાલી પહેલાં પોતાને ત્યાં ન્યાતન્યતની, પાડપોશાની ઉમર લાયક છોકરીઓને લરવા શુંથવાનું રિખવવાને અહાને ઓલાવતાં; અને શાણુગારભાલી શુંગારની^૧ આડકતરી વાતો કાઢી, ન્યાતના કુંવારા છોકરાઓની વાતો કાઢી, તેમની રસિક વૃત્તિઓ ભીલવતાં.

તરલા નાનપણુંમાં શાણુગારભાલીને ત્યાં જતી, પરન્તુ વર્ણસ્તુસ્થિતિર જોઈને, સમજ આવતાં સરભાગ્યે ત્યાં જતી બંધ પડી હતી. એને લાલ એ જ થયો હતો કે એનો વિવાહ—સગાઈ થઈ ગઈ હતી; એટલે ભીજના વિચાર આવે એમ નહોતું, અને કુંવારી એટલે સગાઈ વગરની જંહારી ભોગવતી મોટી કન્યાઓનો એને અનુભવ નહોતો. પરન્તુ તરલા મુંબાઈ ગઈ—ત્યાં એ દિવસમાં ‘સોસાઇટી’ જોઈ—ભૂજંગલાલ જેવા અનેક પુરુષો જેવા અને તરલ હદ્દયની તરલાના અંતઃકરણુમાં અગલળાઈ શરૂ થયો. એ અગલળાઈ શાથી થાય છે, સારો છે કે કેમ તે એ સમજ શકી નહીં.

શાણુગારભાલીનો હસ્સો હજુ એવો ને એવો જ હતો. લુગડાં, રંગ—પાવડર અને સુધરેલા જમાનાનાં સાધનોથી જેમ બને

તેમ સુંદર અને આકર્ષક બનવામાં એ જરાયે કચાશ રાખતાં નહિ. એ તો એમજ કહેતાં કે જ્યારે મ્હારા હાથપગ અટકરો ત્યારે દેવદર્શન કરીશ કે માળા લઘશ, ત્યાંસુધી તો દુનિયાની મોજ ભોગવીશ. સુરતમાં નવા ઓરીસર, નવા નવા મુસાફર આંં અને તે ને પૈસાદાર કે 'સોસાયટી' ને લાયક હોય તો શાણુગારભાબીને ત્યાં પાર્ટી ખરીજ. ધણી યુવાન રીતોને વાત કરવાનું, હૃદયના ઉભરા ખોલવાનું સ્થાન શાણુગારભાબી હતાં. ધણીધણીએણીની, સાસુ વહુની, નણું મોણઠની લહડાઈએણો શાણુગારભાબી પતાવતાં. 'તું આ સાળુ લે,' 'તહને આ કંબળે શોભરો,' 'તું આવી કંઠી કરવ' એ સલાહ પણ શાણુગારભાબીની જ. મહેણી ઉમર થતાં—સાસરે આવ્યાને આઠ દસ મહીના થઈ જય ને સારો દિવસ ન દેખાય તો બાધાઆખડી કે જ્યપમાદળીયાં શાણુગારભાબી મારકૃત જ થતાં.

આ શાણુગારભાબીને ત્યાં આજ પાર્ટી હતી. નવ વાગતાંની સાથે જ મોટારકાર, બધે ધોડાની ઝેટીનો, નાળુક તાયકા, શીયામો, અને વીકટોરીયાએ શાણુગારભાબીના બંગલા પાસે આવવા લાગી. મુંબાઈ—સુરતમાં વરધોડા, મીજલસની બ્યવસ્થા કરવા, એસોઝ કરવા, અતરગુલાખ દેવા, જમાપીછેડીવાળા ભાડુતી પારસીએ મળે છે. આવા જ એકાદ એ પારસી બંગલાના દરવાજા પાસે ઉભા રહી, નીચા વળી સલામ કરી ગાડીનાં બારણું ઉધારી મહેમાનોને દાદરનો રસ્તો બતાવતા હતા. ઉપર બારણું પાસે જ શાણુગારભાબી વૃદ્ધ પણ યુવાન, અરાદમી સહીનાં પણ એકવીસમી સહીને ટપી જય એવા ડારામાં ઉભાં હતાં, અને ડાઢને શેકહેંડ તો ડાઢને જય જય કહી હસ્તા મુખે આવકાર આપતાં હતાં. શાણુગારભાબીની મિજલસનો હોલ સ્વર્ગના બાગ સમાન થઈ ગયો હતો. સાડાનવ થતાં, તમામ આવનારા આવી ગયા એમ લાગતાં જ ધોળા સફેદ પાટલુન, લાઇટ પહેરેલા, ઉધાડે એળેલા માથે અને વગર ખૂટે ફરતા 'ધ્યાયો' એ ઝોપાના તાટમાં ચાહ કોરીના ખાલા દરેકના મહેં આગળ ધર્યા. ચાહની

સારમ જ એવી હતી કે એકને બદલે એ ખાલા લેવાનું મન થાય. અંધે ત્રણું ત્રણુનાં ટોળાં ચાહને લીધે-ચાહને નામે બેગાં થયાં હતાં, અને ધરની, ભારતની, અંતરની વાતો કરી મોજ મેળવતાં હતાં. ભૂજંગ-ગલાલને અલ્યારે લીલા, તરલા સાંભરતી હણો કે કેમ તેની જેનારને શંકા પડતી; કારણું અલ્યારે તે શાણુગારભાલી પાસે ઉભો હતો, અને શાણુગારભાલી આવેલા પરોણામાંથી, યુવાન કન્યાઓની ઓળખાણ હૃદ્યી કરાવતાં હતાં. તરલાં આવી હતી. શાણુગારભાલીને ધણુંક ચલતાં નહીં, શાણુગારભાલીની ધણીક રિંદા થતી, પણ શાણુગારભાલીને પ્રભાવ એવો હતો કે અને મણેયે કાઢ કાંઈ એલી શકતું નહીં, એટલું જ નહીં પણ, અને ના કહી શકતું નહીં. તરલાથી ના પડાઈ નહીં અને મનની મરજ વિરદ્ધ તે આને આવી હતી. તરલાની તરલ આંધે ભૂજંગલાલને જેયો. ભૂજંગલાલ શાણુગારભાલી સાથે વાત કરતો હતો અને વારંવાર હોલમાં ફરતી ભીજ યુવતીઓને નિહાળતો. તરલાથી આ સાહન થઈ શક્યું નહીં અને ઉતાવળે પગે શાણુગારભાલીને મળાવને બહુને આવી.

શાણુગારભાલીને મળી અને ભૂજંગલાલ તરફ મણેં ફરવી તેણે વાત ચલાવી.

‘મુંબાઈથી આજ જ મને કાગળ આવ્યો છે. એમાં લાંબે છે કુલીલા અહુ માંદી છે.’

ભૂજંગલાલે જવાબ આપ્યો—‘ખરે !’

લીલા—પોનાની લવિષ્યની માનિતી પત્ની લીલા—સગાઈ નક્કી થઈ ગઈ છે એવી લીલા—ભયંકર મંદવાડમાં છે, એ ભૂજંગલાલ ન જણે એ બને જ કેમ ! તરલા માની શક્કી જ નહીં અને ભૂજંગલાલના સામું જોઈ ઉભી જ રહી. આખરે એલી, ‘ભૂજંગલાલ ! શું તમને કાંઈ થતું નથી ? આટલી બધી બેદરકારી ? તમને ખખર ન હોય એ કુમ બને ?’

‘તરલા ! તમે ભૂલો છો. ગંભીર માંદગી સાંલળા ઉલટો હું અહુ દીકાગીર થયો છું. મને પુરેપુરી હકીકતની ખર જ નથી. કાગળ-માં શું લખ્યું છે ?’

એટલામાં શાણગારભાબી આવ્યાં. વાત અટકી. ચાહનો બીજો ઘાલો લેવા શાણગારભાબીએ આગ્રહ કર્યો અને શાણગારભાબી બીજો ગયાં.

‘તરલા ! કાગળમાં શા ખર આવ્યા છે ?’

‘ભૂજંગલાલ ! સ્વીએનો નેવા પુરુષોનાં મન દઈ નથી. બાળક એક રમકડું નાખી હઈ બીજું રમકડું લે એમ પુરુષો એક બી, બીજી બી એમ કરી શકે. સ્વીએની સ્નેહાળ ભૂમિમાં એકને જ પ્રવંશ હોય છે. માઝ કરને, પણ મદાગાથી કલ્યા વિના રહેવાયું નથી.’ તરલા ખૂણ્યામાં પડેલા ગોળ મેજ ઉપરના છથીએના આદ્યમનાં પાનાં ફેરવતી બોલી.

‘તરલા ! તમે શું કહેન્ના માગો છો એ હું સમજ શકતો નથી.’

તરલા થાકી ગામ હતી. પાસે પડેલો કાચ ખાલી હતો અને તરલા ને ઉપર એડી. તરલાની સાથે જ પણ જરા હૂર ભૂજંગલાલ પણ એડો.

‘ભૂજંગલાલ ! મદારે કહેવાનું હતું તે કહું. ખરે તમે અહુ જ હૂર થયા છો. તહમારું વર્તન કેવળ હોથપાત્ર છે.’

‘તરલા ! મને આ વાતની ખર નથી એમ તમે ધારો છો ? પણ એમાં હોપ કેનો છે ? એનો જવાબદાર કાણ છે ?’

‘તે હું શું જાણ્યું ? એ સવાલ મને પૃથ્વીથી શો લાલ ?’

‘તરલા ! તું—તમે જણો છો.’ આટહું કહેતાં જ ભૂજંગલાલ તરલાની સામે જોઈ રહ્યો. એની આંખ ક્ષણગાર મળી. તરલા એકદમ બોલી:

‘તહમારામાં હુદયની જ ખાખી છે. લાગણું જ નથી એ આ ઉપરથી જણાય છે.’

તરલા બોલતાં બોલી તો ખરી, પણ એના હુદયમાં એક એવો અણેણુટ થઈ ગયો કે તે ઢીલી થઈ ગઈ. જદુગરના લાથમાં પુતળી નાચે તેમ તે ભૂજંગલાલની હાજરીમાં વિવશી થઈ ગઈ.

‘તરલા ! તમારી ભૂલ છે. એ સ્નેહ હતો જ નહીં.’

‘બહુ થયું, ભૂજંગલાલ ! એ દુષ્પણ શાખા વાપરવો મુક્કી ઘો. એ સ્નેહને નામે કાંઈક ધરો લાગ્યાં. એ સ્વર્ગીય સ્નેહને નામે અનેક કુદુંઘો પાયમાલ કરી નાખ્યાં. વર્ષોનાં વર્ષો બાળખચ્ચયાં સાથેના કુદુંઘની ખાનાખરાખી એ સ્નેહને નામે થધ. અનેક પત્નીઓ—પ્રેમાળ પત્નીઓ પતિના બીજની સાથેના સ્નેહને લીધે સંસારમાં નિરસતા લાગતાં મરી ગઈએ. સાચો અને ખોટો પ્રેમ, અને લાગણુંનો લેદ ડોણું સમજયું ? ડોણું સમજાવ્યો ?’

તરલા વેગમાં ને વેગમાં બોલી, પણ પણી તેને થયું: ‘ભૂજંગલાલને આમ કહેવાનો મહારો શો હક્ક ! હક્ક ? ડોણું જાણે કેમ હક્ક હોય એમ થાય છે ! ત્યારે એ સાંબળે છે કેમ ? અરેરે ! આમ ગમે ત્યારે ગમે તે વિષય ઉપર પુરુષો સાથે વાત કરવામાં હરકત નહીં એ નવી માન્યતાથી ખરે નુકશાન થવાં જ જોઈએ.’ તરલા લાલ-લાલ થધ ગઠ. આખું શરીર ઢુજાતું હતું છતાં ફિમત રાખી બોલી, ‘ભૂજંગલાલ ! ધણા વખતથી તહમને કહેવાની વાટ જેતી હતી. તહમને મળીશ અને કહીશ એ ધર્ચિથી જ હું આવી હતી. આજસુધી કોઈ ધનેતરથી પણ હું અંનાઈ જતી નહીં તે ડોણું જાણે કેમ તમારાથી અંનાઉં છું, અને તે સાથે તહમે મહને દીલગીર પણ કરી છે.’

ભૂજંગલાલ તરલા સામું-તરલાની સુંદરતાની મનમાં તારીઝ કરતો જોઈ રહ્યો.

‘ત્યારે તમારે મારી પાસે શું કરાવવું છે ?’

‘એટલુંજ કે મુંબાધ કે લાનોલી જાઓ, લીલાની મારી માગો અને લીલાને —’

‘બોલો, બોલો, આ તમારી જલ કહે છે કે મન ? લીલાની મારી માગું ? લાનોલી કે મુંબાધ જાઉ ? તમારી પાસેથી જાઉ ? ને લીલાને મારી આપવા કરું ? બોલો—બોલતાં કેમ અટક્યાં ?’

‘ ભૂજંગલાલ ! મહારં લગ્ન થયું નથી પણ સગાઈ થઈ છે. આપણુમાં સગાઈ તોડાતી નથી. જે તમારો મહારી પ્રત્યે ભાવ હોય તો મહેને સુખ થાય એમ કરશો ? ’

ભૂજંગલાલનો ચહેરો પ્રકૃષ્ટિત થયો.

‘ તરલા ! હું તમારી ચાંદેજ જેઓ ધું, તહે મારં સર્વસ્વ છો એ તહે નથી જાણતાં ? મનની શાન્તિ હું જ જાણતો નથી પણી તહેને શી રીતે આપું ? કહો તો તમારે માટે મહારો જનઆપું. કહો તો સ્નેહ આપું. પણ તહેને—તમારી મૂર્તિ તો મારાથી ખસેડી ખસેડશો નહીં. મારા મનથી તો ‘ દેહ જુદા એક ગ્રાણુ ’ એમ છે.

મહારી નજરમાં તો હવે એ જ રસ્તા છે. સંપૂર્ણ સુખ અથવા નિરાશા. અને જે સુખ મળે તો—અહા.....’

તરલા નાની નહોઠી, સમજુ હતી, લણેલી હતી, સુમનલાલની અવિષ્યની પણી હતી. સુમનલાલમાં ડોઢ, દોષ નહોઠો. અત્યાર લગી સુમનલાલને જ સર્વસ્વ મનથી આપી એડી હતી. અવિષ્યમાં-પરષ્યા પણી સુખી જીવન ગાળવાનાં સ્વર્ણાં આવતાં હતાં. હમણા જ ચંદ્રાભાબીને ત્યાં બીજુને ચહેરાતા લાઈના ધરમાં શાન્તિ ફેલાવી આવી હતી તે જ તરલા—હૃદયની લાગણીના વમળમાં જ ગોથાં ખાતી તરલા—અત્યારે કાંદજ કહી શકી નહીં. અલારે જ મનોભળ જાણુવી ભૂજંગલાલને કડવાં વેણુ સંભળાવ્યાં હત તો હમેશાનું દુઃખ જાત. પણ તરલા—એ એમ ન કર્યું. તે સુગી જ રહી અને ભૂજંગલાલ તરફ પ્રેમાણ ચાંદે નજર કરી.

ભૂજંગલાલ નિરાશાની ટેકરી ઉપર જ હતો. હમણા જ ચોખ્યો જવાબ મળશે, હમણાં જ અપમાન થશે એમ માનતો હતો ત્યાં તરલાની ચાંદે—તરલાના રિમિત હાસ્યે નિરાશા ઉરાડી નાંખી.

‘ હાશ ! એ પ્રભો ! નિરાશા—દુઃખ જેતો હતો, સધળે અંધકાર જ લાગતો હતો લાં આશાનાં કિરણ પ્રકટ્યાં લાગે છે ને આખરે

સ્નેહખીજ વવાયાં છે. તે મને ચાલ્ય છે. બસ એટલું જ. એનો ચહેરો જ કખૂલ કરે છે.' ભૂજંગલાલના મનમાં થયું.

'ભૂજંગલાલ ! આજથી આમ મળવું અંધ રાખો અને આમ આવી રીતે ડાઈ દિવસ મારી સાથે વાત પણ કરતા ના. આજથી બહેન—ભા—'

'તરકા ! ઓલો. તમારાથી એ શબ્દ વપરાવાનો જ નથી, એ તમે સમનો છો. કાં તો આપણે સુખ ભોગવીએ અગર હમેશાને માટે દુઃખી થઈએ. ઓલો શી મરજ છે ? '

તરકા કાંક ઓલવા જતી હતી ત્યાં ભૂજંગલાલ ઓલ્યો :

'માત્ર આશા રહે અને જે સુખ અત્યારે ભોગવું છું એટલું પણ રહેવા હો તો બસ. એટલું પણ ન બને તો મને જવા હો. દુનિયા વિશાળ છે. ક્યાંછક ચાલ્યો જઈશ અને મહારી હાજરીથી ફરીને ડાઈ દિવસ તમને કંટાળો નહીં આવવા હું. '

'નહેં તમને જવાનું કહ્યું નથી.'

'તો પણી થાય તેમ થવા હો. પણ સુમનલાલનું કેમ ? સગાઈ તોડાશે ? તમારા પિતા ન્યાતનો દંડ ભરશે ? '

આ જ પણ સામેથી સુમનલાલ આવ્યો. સુમનલાલ આજ મોડા આવ્યો હતો. એટલે આવતાં વાર જ શાણગારભાભીને ઓળવા લાગ્યો. શાણગારભાભીને ઓળતાં તરકા અને ભૂજંગલાલ ઉપર નજર પડી. પણ તે ન ગણુકારતાં શાણગારભાભી પાસે ગયો ને ઓલ્યો,

'શાણગારભાભી ! આજની પાર્ટીના રંગ એાર છે ! ત્થમારે ત્યાં ક્ષાણ ન આવે ? ન આવે તહેની તદ્દે ખખર લઈ જ નાંખા તો ! '

સુમનલાલમાં એક જ દોષ હતો. એને ડાઈપણું તરેહની ચર્ચા ગમતી નહીં. ડાઈ બ્યાઘ્યાન, કલાય કે પુસ્તકની વાત કરે તો તે એટલું જ કહેતો—' એમાં શું ? એથી શું ? એમાં રજ્યા શું ? નાહિંક માથાઝોડ, વખતની બરબાદી, એના કરતાં ધેર ઉંધીયે કે બાયડી છોકરાં

સાથે એ ઘડી બેસીયે તો શું ઓઢું ? ચોપડીયો વાંચે શું વળે ?' તરલા જુદા જ કુદુષ્યમાં કેળવાઈ હતી. જહેર સંસ્થા, જહેર કામ, ન્યાત, જાત, દેશ સુધારણાની ચર્ચાં રોજ ધરમાં થતી ને તેમાં ભાગ લેતી અને પુસ્તકો, ચોપાનીયાં વગર એને ઘડી ચાલતું નહીં. સુમનલાલ મહેનતુ વિદ્યાર્થી હતો અને મહેનત કરી તેણે પરીક્ષાએ પસાર કરી હતી. પણ ચર્ચા-વાંચવાની ભગજમારી જરાયે ગમતી નહીં. સુમનલાલનો આ સ્વભાવ જગનહેર હતો એટલે શાણગારભાલીએ વાત કાઢી.

'સુમનલાલ ! બાસુના ભીલનું શું છે ? શા માટે આપણા લોકો સામા થતા હશે ?'

'શાણગારભાલી ! જ્યા દોને એ માથાપુટ. બાસુ ને બાસુનું બિલ જાહેનમમાં જાય ! તમારે કે મારે તો પરણવાનું નથી ને ?' આઠલું ઓલી સુમનલાલ ભીજે ગયો.

યુરોપ કે એશિયા, દ્રશ્યાંક એ અમેરિકા ગમે ત્યાં જવ પણ મનુષ્યસ્વભાવ તો એકને એક જ. દેશહેશના રિવાજ જુદા છતાં કેટલાંક સામાન્ય વિચારો તો આવવાના જ. પુરુષ અને સ્ત્રી, પતિ. પતની ન હોય તેવાં સ્ત્રીપુરુષો, યુવાન સ્ત્રીપુરુષો, વારંવાર એકાન્તમાં મળે, કલાકા ને કલાકા વાતો કરે તો લોકા ત્યેમની તરફ શાંકાની નજરે જોવાનાં જ. જે સમાજમાં સ્ત્રીએ લાજ કાઢી નથી, મોડી વય સૂધી અથવા જન્મભર કુંવારી રહી રહે છે અને જેમાં સ્ત્રીપુરુષ સાથે હરીકરી રહે છે તેમાં આવી શાંકા મોડી આવવાની; પણ આવવાની તો ખરી જ. ડિફુંઝોમાં, જુના વિચારના લોકોમાં મહેઠી વયની કન્યાઓને, વિવાહિત સ્ત્રીઓને પતિ શિવાય ભીજા પુરુષો સાથે ફરવા દેવામાં આવતી જ નથી, ત્યેનું કારણ માત્ર એટલું કે અનિષ્ટ પરિણામ ન આવે. બન્ને સમાજમાં અંધી અને સ્વતંત્રતા છતાં માદાં પરિણામ આવે છે ને આવવાનાં જ. માત્ર દીર્ઘ વિચાર કરી પોતે કે કરે છે તે સારું જ કરે છે, પોતાનો જ રિવાજ સારો છે એ માન્યતા

પ્રચલિત છે અને એને અંગે એક સમાજ બીજી સમાજની ટીકા કરે છે, બાકી અવિવાહિત કે વિવાહિત સ્વીપુરુષોનો ગાડો પ્રસંગ બધુની વાર શારીરિક નહિ તો પણ માનસિક પાપ ઉત્પન્ન કરે છે જે, અને આવો ગાડ પ્રસંગ—સંબંધ જોઈ દેક સોસાયટી શાંકા લાવે એ અસંભવિત નથી. આજની પાર્ટીમાં પણ એમ જ બન્યું. ભૂજંગલાલના ચારિત્ર્ય-સ્વભાવથી કોઈ અનખ્યંચ નહોંનું. એના જેવા સાથે તરલા ગાડા પરિયયમાં હોય એમ વાત કરે, હસે, મહો ઉપર લાગણ્યોના ભાવ આવે ને જાય એ કેમ છાના રહે? પાર્ટીમાંની એક બાઈએ બીજુને કાનમાં કહ્યું:—

‘ અહી ! જેતો ખરી, વાત વધતી જાય છે.’

‘ હું તુને નહોંતી કહેતી ? તું માનતી નહોંતી.’

આ એ જ જાણું જેતાં હતાં એમ નહિ. આઘી પાર્ટીમાં તરલા અને ભૂજંગલાલ વાતનો વિષય હતાં. તમામની આંખો એ એ તરફ જ હતી. માત્ર પોતાના જેવા જ બીજા એમ માનનાર સુમનલાલને હજુ સુધી જરાયે શાંકા ઉત્પન્ન થઈ નહોંતી અને વાતમાં હતો. ચોકાર રણ્યુગારલાલની નજર ચારે બાજુ હતી. તરલા-ભૂજંગલાલની ટીકા થાય છે અને એના પોતાના જ મકાનમાં આમ થાય એ હીક નહિ માની એ તરલા પાસે ગઈ ને બોલી:

‘ તરલા ! સુમનલાલને કોઈ ચર્ચાનો વિષય તો ગમે જ નહિ. જરાક ત્થારો સ્વભાવ આપ.’

‘ હા—હશે,’ કરી તરલા ત્યાંથી આઘી ખસી. અડદો કલાક થયો ને સુમનલાલે તરલાને ધેર આવવા કહ્યું. તરલાને પાર્ટી ગમતી જ નહોંતી એ સુમનલાલ જાણુંતો હતો એટલે જ વહેલાં ધેર જવા કહ્યું, પણ આજની તરલાને પાર્ટીમાં આનંદ પડ્યો હતો એટલે જવ, હું પછીથી આવીશ, કદ્દી સુમનલાલને વિદાય કર્યો. અગીઆર વાગ્યે પાર્ટી પુરી થઈ. પરોણ્યાએ કોઈ હિતા તો કોઈ ગાડીમાં ચાલતા

ગયા. ભૂજંગલાકની તેમજ તરલાની ગાડી આવી હતી. બન્ને નિચે ઉત્તર્યો. તરલા ગાડીમાં એડી, ભૂજંગલાક બહાર ગાડી પાસે જ ઉંમો હતો.

‘તરલા ! મિત્ર તરીકે સાંચે ઓળખાણુ રાખવાનું તો તહે કખૂફું છે, પણ હું તો એથી વધારે ગાઢા પરિચયની આશા રાખું છું. જે શબ્દને તહે દુષ્ટ ગણેં છો તે શબ્દમાં જ માં સુખ સમાયેલું છે.’

‘શું ? સ્નેહ ! ખાર !’ તરલા મનમાં બખડી, ‘એ હેમ બને ?’ તરલા ભૂજંગલાક તરફ જોઈને જ રહી. ગાડી ચાલી. ભૂજંગલાક તરફ તરલાએ અનેકવાર પાછું જોયું. ભૂજંગલાક ત્યાં જ ઉંમો હતો. ગાડી દાણ મર્યાદામાંથી બહાર ગઈ અને ભૂજંગલાક પોતાની ગાડીમાં એસી ગયો.

પ્રકરણ ઉં બું.

સુમન અને તરલા.

રહેઠાને ત્યાં પરણેલા કે પરણનારા ખુવાનો સામાન્ય રીતે પોતે જે સાસરે રહેતા હોય કે રહેવાના હોય તો પોતે હલકા લેખાય છે એમ માની વધારે સીરનેરી કરે છે. ધનાદ્ય કે સત્તાધારી સસરા આગળ ચાલતું નથી એટલે ખુણે ખોચરે, પરણેલા હોય તો રાત્રે બિચારી વહુને મેણાં મારી વીભી નાએ છે અને પિતાની માનાતી, સમૃદ્ધીવાળી હોય છતાં બળેલી, ત્રાસેલી રહી અન્તરણું સુખ ભોગવતી નથી. જે કન્યા સંરક્ષારી^૧ હોય, સ્નેહ સમજતી હોય, બન્ને વચ્ચે સમભાવ હોય તો આવાં પરિણામ નથી આવતાં ખરાં, છતાં જમાઈ

—વર ધરુણી વાર કુદુમ્ય ઉપર—વિશેષે કરીને વહુ ઉપર તાગાં કરે છે.
નાનપણુથી જ સાથે રહેવાથી, ભણવવાડે સ્થિતિને લીધે ઘેર રાખેલા
જમાઈની પ્રત્યે પૂજ્યલાવ હમેશાં રહેતો નથી અને કન્યાના મનથી
પણ સમાનતા જતી રહે છે. સુમનલાલ કેળવાયલો હતો. સર્વ રીતે
સારો હતો, કમાતોહતો, તરલા તહેને પોતાનો થનાર પતિ માનતી હતી,
તે પ્રમાણે વર્તતી હતી, છતાં તરલાનો તહેના પ્રત્યે પૂજ્યલાવ નહોતો.

‘ But sing and shine by Sweet Consent,
Respecting in each other’s case,
Gifts of nature and of grace.’*

પતિપત્નીના આ જરૂરના સુખી થવાના તેમજ સુખી કરવાના
ગુણો આવા દાખલામાં હોતા નથી અને તરલા તથા સુમનલાલમાં નહોતા.
તરલાનું જીવન અત્યાર સૂધી કુદું હતું. હવે એની દાદ્યિ વિશાળ થાઈ
હતી. અનુભવ વધ્યો અને કેળવણી, સંસર્ગ અને કુદુમ્યમાં સર્કારને
લીધે સરખામણી કરવા લાગી. એ સરખામણીમાં સુમનલાલનું પલ્યાં
ઉચ્ચું રહ્યું. એમાં ખામી દેખાવા લાગી. વિવાહ થયો હતો. લમ
નહોતું થયું, પણ ન્યાતના રીવાજ પ્રમાણે એ તૂટે એમ નહોતું
એટલે વધારે અસંતોષ થયો.

પાર્ટીમાં તરલા સુમનલાલ નેંડે આવી નહીં, ઘેર જતાં પણ
એકલી જ ગઈ. પાર્ટીમાં પણ સુમનલાલ સાથે ભાગ્યે દસ મીનીટ ગાળેલી
એ સુમનલાલતે લાગ્યું હતું. વળી ફરતાં ફરતાં ભૂજાંગલાલ અને
તરલાની ટીકા પોતાને કાને પહેલી એટલે સુમનલાલ કાંઈક ચીદાયો
હતો. વધારે દ્યુટ તરલા લે એ એને ન ગમ્યું માટે જ તે વહેલો ઘેર
ગયો, અને ઘેર આવ્યા પણી તરલાને શિખામણ દેવા નિશ્ચય કર્યો.

સુમનલાલ ઘેર આવ્યો પણ ઉંઘ આવી નહીં. વાંચવાના રૂમમાં

* એક ખીનને ઇચ્છતા રહી આનંદ અને સુખમાં રહેવું; કુદ-
રતી તેમજ મેળવેલા ગુણો માટે એકખીન પ્રત્યે માનતી લાગણી રાખવી.

જઈ તે દ્વિસનું પેપર હાથમાં લીધું પણ એમાં રસ પડ્યો નહીં. સુમનલાલ ઘડીઘડીમાં ઉભો થતો, ઇમાલથી પરસેવો લોહતો, પાણીથી મગજ ડંકું કરતો. ઘરમાં બધાં સુધ ગયાં હતાં. સુમનલાલ ઘડીયાળ જેતો, ગાડીનો અખડાટ સાંલળતાં બારીયે જેતો કરતો હતો. હમેશના શાન્ત-સોણા હંદ્યના સુમનલાલના હંદ્યમાં આજ અહેખાઈ, છપીં દાખલ થયાં હતાં. સામાન્ય રીતે સુમનલાલને શાંકા ઉત્પન્ન થતી જ નહીં. એની એવી માન્યતા હતી કે જે પતિ પોતાના પત્નીના ચારિયની શાંકા લાવે છે તે તેના પ્રેમનું અપમાન કરે છે. પત્ની પતિને ચાલ જ, પતિ પત્નીને ચાલ જ. એકખીલમાં શાંકા સાંલવે જ નહીં એ સુમનલાલની શક્કા^૧ તોલવા લાગી હતી. બીજી ગમે તેવી ખુખુસુરત કે લખેલી યુવતીને જોઈ પોતાને કાંઈ જ થતું નહીં, અને તરલા જ મારી છે, એ જ મલારા રનેઝનું સ્થાન છે, એમજ માની બીજા વિચાર કાઢી નાંખતો એટલે એને તો તરલાને મારે પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. આમ છતાં કોણું જાણે કેમ એના હંદ્યની આજ શાન્ત જતી રહી હતી. વિશાળ-ધાર્ઘાર્ઘ વહેતી નહીના ઉપર આધેદા પુલ ઉપર ચાલતાં પડુ પડુ થતા પુલને જોઈ જીવનની આશા નષ્ટ થાય તેમ આજ સુમનલાલના સુખના પુલનું થયું હતું.

સુમનલાલે હજુ લુગડાંએ પુરાં કાદ્યાં નહોણતાં. એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં કરતાં કરતાં તરલાના ઓરડામાં આવ્યો, ત્યાં સાડી-એના કુચા, કંબળના ઠગ, ચાપડીયો અસ્તબ્યસ્ત, માસિકો સીલઅંધ પડ્યાં હતાં. પોતાના સસરાએ પોતાની અને તરલાની નાનપણુમાં સાથે પડાવેલી છાફી જેતો ઉભો રહ્યો. તરલાની સાથે પોતે ઉભો હતો, ત્યાં ભૂજંગલાલ ! ભૂજંગલાલ હોય એમ કલ્પના કરી. પોતાની જગાએ ભૂજંગલાલ. નિશાળમાં વિદ્યાર્થી તરીકે નાટક કે વ્યાખ્યાનમાં તમારી જગાએથી તમને કોઈ હાથ પકડી ઉઠાડી મૂકે ને તે

જગા પોતે લે તો તહુંને કેવું લાગે ? સુમનલાકણી સ્થિતિ અત્યારે તહેવી જ હતી. લાખ થયું નહોતું. વિવાહ લાગે તો ? નાતને દંડ આપી લાગે તો ? આટલા દિવસ-આટલાં વર્ષો સાથે રસ્થાં, એકખીળને પતિપલી માન્યાં—જગમાં મનાયાં, એકખીળએ હેઠલા આનંદ પણ બોગવ્યા તે એટલા માટે !

‘ખસ ! એ જ. આટલેથી અટકાવવું જોઈએ. ગમે તેમ થાય તોએ. પણ મારે કહેવું કેવી રીતે ? કારણું શાં આપવાં ? ભૂજંગલાકણી સાથે વાત કરતી હતી-કલાક સુધી વાત કરતી હતી એ જ કે બીજું ? વાત ના કરે ? વગર લણેલ જુના જમાનામાં લીને પડામાં રાખતા, હાલ તો સોસાયટી, કલાય, સમાજેમાં લીએને હરવા હરવાનો હક્ક છે અને તહેને અંગે અનેક પુરુષો સાથે પ્રસંગમાં આવવાનું બને તો પછી વાત કરે એમાં પાપ ! અમે પુરુષો કેમ બીજી લીએ સાથે વાત કરીયે છીએ ?.....ખૂબ વાત ન કરવી, એમ કહું તો મહને બહેમ આવે છે એમજ થાય ને ? ત્યારે મુગો રહું ? ના. ખસ એ તો તડ ને લડ. બંધ જ. ત્યારે કેવી રીતે વાત હરવી ?...હાં, બરાબર. એના મગજમાં આ વાત ઠસાવવી. પ્રથમ તો લોકટીકા, બીજું ન્યાતના રીવાજ પ્રમાણે વિવાહ તોડાય નહીં, એટલે લગ્ન થયાં જ કહેવાય તો પછી-એકની પત્ની થયા પછી બીજા પુરુષ સાથે વાત કરવી એ પાપ છે. નીજું એની અસર કુદુર્યમાં માડી થાય, અને ચોથું એને પોતાને એમાંથી તુકદાન થવા સમ્ભવ છે.’

એટલામાં ગાડીનો ખખડાટ સંભળાયો. ગાડી ઉભી રહી અને તરલા ઉપર આવી. હમેશના નિયમ પ્રમાણે સુતા પહેલાં તરલા સુમનલાકણે મળતી. આજ બાર વાગ્યા છે એટલે સુધી ગયા હશે માની આવવાની નહોતી, પણ એરડામાં ઝગઝગતો દિવેલ જોઈ ડેકીયું કરવા આવી. તરલા પોતાના સુમનલાકણે બેચેન હરતો જોઈ એકદમ બોલી:-

‘હજ સુતા નથી ! બાર વાગી ગયા ને !’

‘તરલા ! મહારે તહારી સાથે વાત કરવી છે.’

તરલા એકદમ સતખ થઈ ગઈ. ‘મહારી સાથે ? શાની ? ચાલો એસો, બોલો શું છે ?’

‘તરલા ! તું સાવચેત રહેજે એટલું જ કહેવાનું છે.’

‘સાવચેત ! શા માટે ? શું છે ?’

તરલાનો ઉત્તર અંતઃકરણુનો જ હતો અને સુમનલાલને કંઠ શાન્તિ થઈ.

‘તરલા ! દુનિયા હજુ સ્વર્ગ થઈ નથી. તું સહેજ જ ફરતી હોઈશ, તહારા મનમાં કંઈ જ નહી હોય પણ દુનિયા એના ઉંઘા અર્થ લે છે. આજ જ તું પાઈમાં ભૂંગલાલ સાથે એવી રીતે વાત કરતી હતી કે બીજાં રીકા કરતાં હતાં.’

તરલાની આંખમાંથી અજિન વરસવા લાગ્યો. એનું આપું શરીર હુંજવા લાગ્યું.

જનસ્વભાવ જ એવો છે કે પોતે ગુનહેગાર હોય વા ન હોય તો પણ પહેલે તડકે બચાવ શોધે. તરલા પણ પરિણામનો કંધ પણ વિચાર કર્યા વિના બોલી :

‘સુમન ! મણે તમારો સ્વભાવ જ વિચિત્ર લાગે છે. ત્ફમને શું ગમે છે ને શું નથી ગમતું તે કદ્દી શકાતું જ નથી. ‘તું કોઈની સાથે બોલતી નથી. અભિમાની છે. કોઈ જાય છે ? આપણે સુધારાના વિચારના એટલે હળવ જણું આવે તો પછી બધાની સાથે દૂસ્થી બોલતાં શું થાય છે,’ તે કહેનાર ત્ફમે. હવે આમ બોલું છું, તમારે મનગમતું કરે છું તો તમને બ્લેમ આવે છે. હું કોઈ દિવસ પાઈમાં જતી હતી ? તમે ને શણગારભાલીએ કહ્યું ત્યારે ગાઈ. ત્યાં જઈ એ માણસ સાથે હસી બોલી એટલે ખરાબ હરી ?’

સુમનલાલ હાલતી ખુરસી ઉપર બેઠો હતો ને ખુરશી હલાવતો હતો. તરલા બોલી :

‘મહેરબાની કરી હલાવો નહીં. ખખડાઈ મારાથી ખમાતો નથી.’

‘તરલા ! આ તરલાના શષ્ઠો નહીં. મુખાદ જર્દ આવ્યા પછી તરલા તરલા જ નહીં.’

‘એટલે તમે કહેવા શું માગો છો ? હું શું કરે છું ને શું કરે ?’

સુમનલાલનો મિનજ આજ હૃથથી ગયો હતો. પરંતુ મુળમાં જ નરમ, પહેલે જ તરલાને કાંદા કહી શક્યો નહિં એટલે મિનજ બિનજ લાગે એમ હતું જ નહિં. સુમનલાલે ગંલીર થઈ કર્યું :

‘હું શું કહેવા માણું છું તે સાંભળ. પહેલાં તો ચિત્ત હેકાળું રાખી સાંભળજે. તું જાણે છો કે ધર્યા, વહેમ શુદ્ધ પ્રેમમાં હોય જ નહીં, હોય તો તે પ્રેમને અપમાન રૂપ છે; એવું માનનારો હું છું. અને મહને વહેમ નથી તે પણ તું જાણે છે. પરંતુ ન્યાતળત, જનસમાજની કટલીક મર્યાદા છે. એ મર્યાદા ન આગંગાય, એ હું અહાર ન જવાય તેમાં જ આપણી શોભા છે. આજગતની મીજદસમભાં તારી વર્તાણુક વહેમ લાવે એવી હતી. એથી મહને વહેમ આવ્યો છે એમ માનિશ નહીં. બીજાં ટીકા કરતાં હતાં તે નહેં કાનોકાન સાંભળ્યું છે. હુંકામાં ત્હારી પોતાની આતર પણ હહમાં નથી રહી.’

તરલા એકદમ જ અખડી ઉડી, ‘કહાય હશે.’

વળી મનમાં વિચાર આવ્યો: ‘બસ એ જ. બીજની વાત. મહારા કરતાં-મહારા પ્રેમ કરતાં-મહારા સુખ કરતાં બીજની ટીકાની-બીજના મતની દરકાર વધારે રાખે છે. બીજાં મહને ખરાય કહે માટે હું ખરાય. કેવા નખળા મનના !’

‘સુમન !’ તરલા મહોટેથી ઓલી, ‘આજ તમારા શરીરને ઢીક નથી ખરે ? સુઈ જાઓ. હું જાઉં છું.’ તરલાએ ઉડી ચાલવા માંડયું. ત્યાં સુમનલાલ આડો ઉલો રહ્યો અને જરા કોધે ભરાઈ જોલ્યો. ત્યાં તરલા મિનજ ખોઇ ઓલી : ‘તમારે જે કહેનું હોય તે કહો. આ એઠી.’

‘તરલા ! તરલા ! ન્યાતના નિયમ પ્રમાણે સગાઈ તૂટે એમ નથી પણ ધર્મનો બાધ આવવાનો નથી. માણુસની લાગણી ઉપર ડોઈની સત્તા ચાલતી નથી. હૃદયની અંદર શું થાય છે તે નથી જણાતું—નથી જણી શકતા. એમાં જ લાલ છે. આકી જાણુતા હત તો તો માઢાં પરિણામ આવત. પરન્તુ જ્યાંસૂધી સગાઈ તૂટી નથી, તોડી નથી, નાનપણુથી તું મારી ને હું તારો એમ મનાયા છીએ એટલે તારે તારો ધર્મ સમજવો જોઈએ. ઈશ્વરેચ્છા અને ભનુષ્યના નિયમ પ્રમાણે આપણે એ એક થવાનાં. આપણા એ વચ્ચે સાંકળ નંખાઈ—નંખાશો તો પહી તેમાં વિક્ષેપ પાડવામાં—તેમાં વિક્ષેપ નાખવામાં પણ પાપ છે.’

‘સુમન ! તમે શું પીજણું પીજણ્યા કરો છો તેની મહને સમજ પડતી નથી.’

‘તરલા ! મદારે ખાતર ઓલીશ નહીં. કદાચ મહારાથી વધુ ઓલાયું હશે. લોકોનો બહેમ કદાચ ઓટો પણ હોય. પણ હું જે કરે છું તે તહારા અને મહારા મુખને ખાતર જ કરે છું. હું તહારો થનાર પતિ છું અને હું તહેને ચાહું છું, માત્ર લસતી ધર્મક્ષિયાજ બાઝી છે. એટલે વાફદાન થઈ ગયું છે. એ જ કાર્યથી આપણે સાથે રહીએ છીએ, હરીએ છીએ, ફરીએ છીએ, પવિત્ર છીએ, ને એકખીજને પોતાનાં માનીએ છીએ. એ સંબંધ તોડવો—આ સંબંધ રાખી બીજ સાથે જોડવો એ પાપ છે હોં !’

‘સુમન ! તમારે શું કહેવું છે તે જ હું સમજ શકતી નથી—તમે સમજાવી શકતા નથી. એ વાગવા આવશે. હવે મહને ઉંઘ આવે છે. હું તો સુવા જાઉં છું.’

‘તરલા ! શું હું ધાસ કાપું છું ? સાંભળ ! હું કદાચ ઓટો હોઈશ પણ જે કહું છું તે આપણા હિત ખાતર જ કહું છું. હું તહારો પતિ છું અને તહેને ચાહું છું.’

ક્ષણવાર તરલાને ભુતકળ સાંભર્યો. સુમનલાલ સાથે સગાઈ થઈ, સુમનલાલ ધરમાં રહેવા આવ્યો તે વખતે તરલા ડેવી રીતે જોતી,

નિશાળે જતાં, ચોપડી કે ઇમાલનું બાનું કાઢી હળવાર સુમનને જોતી. રહેટી થઈ ત્યારે—અરે કાલ સવાર સુધી—મુંખાઈ ગઈ ત્યાંસધી—સુમનના નામે શેરડા પડતા, સુમનને નેકટાઈ ભરી આપવામાં, સુમન માટે પાન કરવામાં, સુમનના ડોટને બટન નાંખી આપવામાં, સુમનના અક્ષર વાંચવામાં ઓર મનજુ આવતી. તે જ તરલા આજ ‘ચાહું છું’ એ શબ્દથી ચહીડાઈ અને સ્નેહના શાખનો અભ્યાસ કર્યો હોય, સ્નેહનું પૃથક્કરણ કર્યું હોય તેમ બબડી—‘રનેહ ! સ્નેહ એ શી વસ્તુ છે તે તે સમજે છે ખરા ! માત્ર સ્નેહ શબ્દ જ સાંભળ્યો છે—સ્નેહનો બેદ સમજયા જ નથી.’

‘સુમન ! જરા ખુલાસેથી કહો—ને જે કહેવું હોય તે.’

‘સાંભળ ! હું તો તહે ચાહું છું ને ચાહીશ. પણ જે કહું છું તે મારે માટે નહી પણ આપણા સુખને માટે જ કહું છું. મહારા કહેવાની કાંઈજ અસર નથી એ વાત સાચી ! કદાચ મહારો માન્યતા જોઈ હોય. એમ હોય તો હું તહારી ક્ષમા માગું છું. પરન્તુ મારા કહેવા પછી એકાન્તમાં વિચારતાં એમ લાગે કે મહારા કહેવામાં જરા પણ સત્યતા છે તો તે ઉપર વિચાર કરજે ને મહારી આગળ હૃદય ખૂલ્યું કરજે.’

‘મારે કાંઈ વિચાર કરવાનો છે જ નહી. ઉંઘ આવે છે. ઉંઘવા જવાદો તો મહેરખાની.’

સુમનલાલ—શુદ્ધ પ્રેમ, અનન્ય નિશ્ચલ પ્રેમમાં માનનારો સુમનલાલ મુંગો રહ્યો. એણે એક દીર્ઘ નિશ્ચાસ નાંખ્યો અને ચાલ્યો ગયો.

તરલા ઉલ્લી રહી—હમણૂ પાછા આવશે એમ માની ઉલ્લી રહી. અને ઘણી વાર રીસાતાં પણ એક પળ પછી પાછાં ભળતાં, હસતાં રમતાં ધૂર્ટાં પડતાં. આજ એમાંનું કાંઈ જ થયું નહિ. તરલાની નજર-માંથી સુમનલાલ ખસ્યો. તે જ પળે બીજી મૂર્તિ હૃદયમાંથી ઝહાર આવી નજર આગળ તરવરવા લાગી અને તરલાના મહો ઉપર આનંદ છવાયો. સુમન ઉપર ભૂંગો સત્તા ચલાવી.

ગુરુરણુ છ શું.

લોકચર્ચા.

જૂંગલાલ તરલાના મોહમાં એટલો લુણ્ધ થયો હતો કે એને જગતની વાતો, જગતની નિન્દાનું જરાયે ભાન નહોતું. લમેના પોતાના વિચાર પ્રમાણે, નવી સદીના સ્વતંત્ર વાતાવરણ પ્રમાણે, લમેની અમૃક પદ્ધતિ જ જરૂરની છે એમ તે ન માનતો હોવાથી એને કાંઈ થતું નહોતું. લમે, ધર્મક્રિયા કે બંધન છે એ વિચાર જૂંગલાલને નહોતો. લમે કરાર છે, અરે એક જાતની સગવડ છે એટલું જ માનતો. ધર્મક્રિયા કે અમૃક સમાજની લમેક્રિયામાં પતિપલીને સોગન લેવા પડે છે. આ શા માટે? એક અથવા બન્નેને જ્યાં સુધી અને-ઇવે-સગવડ પડે ત્યાંસુધી સાથે રહે પણી ધ્રૂવ થાય તો શું? એમાં જ સ્વતંત્રતા છે, એમાં જ સુધરેલા જમાનાની મહત્ત્વા છે એમ એ માનતો. આથી જ્યારે જ્યારે એના મિત્રો તરલા માટે પૂછતા ત્યારે તેમને ઉરાડતો.

પરન્તુ ખરું દુઃખ તરલાને થયું. તરલા અને જૂંગલાલ મળતાં એ વાત ધીમે ધીમે ચર્ચાતી ચર્ચાતી સુમનલાલને કાને આવી. પોતાની લવિષ્યની પલી આમ પરપુર્ણ સાથે હરે ઇરે, પોતાને તહેની ખખર નહીં, લોકમાં નિંદા થાય એ તહેને જરાયે ગમ્યું નહિ. તરલાના માતપિતાના કાને આ વાત હજ ગઈ નહોતી, પરન્તુ શુદ્ધ હંદ્યના સુમનલાલના જીવનમાંથી રસ જતો રહ્યો. જે તરલાને પવિત્ર માનતો, જે તરલાને નસુનેદાર પલી થશે એમ માનતો તે તરલામાં આવો ઇરફાર જોતાં જ તે દીલગીર થયો અને ખટપટ કરી નોકરીની બહલી કરાવી સુરત છોડ્યું. ખરી નિન્દા સીઓમાં થઈ. તરલાને મહોટી કરવામાં આવી હતી. તરલાને ઉંચી ડેળવણી આપવામાં આવી હતી-તરલાને સમાનેમાં હરવાકુરવા હેવામાં આવતી તે બધું અયોધ્ય

લેખાયું. “ છોકરીએને મહોટી કરવામાં આવા ભવાડા થાય ! સ્વીએઓ સ્વતંત્રતાને લાયક નથી તે કાંઈ શાસ્ત્ર ખોટું કહે છે ? ભાયડાએ સાથે દરેકરે, એલે, શેડલેન્ડ કરે એમાંથી સારાં પરિણામ આવે જ નહીં ! છોકરીએ ધર્મેજી લણે ડે અગડે જ. આ તરલા ! ડવાં ભાપણું કરતી ! ડેવા લેણો લખતી ! તેને નેયું ને ! માયાપે જેની સાથે વિવાહ કરેલો, આટલાં વર્ષ જેની સાથે રહી તેને છોટી હેવા તૈયાર થઈ છે. પરણું હશે ? નારે ના. ”

તરલા—હુઃએ તરલા આ ! અહું સાંભળતી. સુમનલાલના સહયુદ્ધો સાંભરી આવતાં એમના જીવનને પોતે નિરસ કરવા એહી છે તે ભાતર પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગી. પરન્તુ ભૂજંગલાલની સમક્ષ ભૂજંગલાલ દન્નર દરજને સારો લાગતો. પોતાના અંતરની જગતા ભૂજંગલાલને કહેતી. લમ્બની અમુક ફાંચે તે કિયા કરવા વિનવતી, પરન્તુ ભૂજંગલાલ તે ઉપર જરાયે ધ્યાન આપતા નહીં. “ લમ્બની કિયા ? જગતને હેખાડુનું શું કામ છે ? સ્વર્ગીય રનેને બીજા ઢેંગની શી જરૂર છે ? પોતે પતિપત્ની જાણે કે લમ્બ આપણું થયું છે પણી જગતની શી ફરકાર ? ”

ભૂજંગલાલના આ શબ્દથી ગરીબ વિચારી તરલા કાંઈ એલી શકતી નહીં, અને આમ ને આમ એકાંતમાં હિવસો ગાળતી. તરલા દશ એના પિતાને ત્યાં જ હતી. ભૂજંગલાલ સુમનલાલની ગેરલાજરીમાં વારંવાર તરલાને મળતો.

તરલા આજ ગામખાર પોતાના પિતાના અંગલામાં ગઈ હતી. ગામમાં અહું આવતી નહીં. લોડા વાતો કરતાં હતાં, સુમનલાલ જતા રહ્યા હતા એટલે એ ગભરાતી. એ ગભરામણું ફર કરવા, કાંઈક એકાન્ત અને ખૂલ્હી હવાથી શાન્ત મળણે માની અંગલે આવી હતી. તરલા અંગલાના પાછલા લાગના ઓટલા ઉપર પશ્ચિમના સૂર્ય સામે નજર રાખી આરામખૂરશી ઉપર પડી હતી. ‘ આમ કુયાંસૂધી રહેવું ? જગતમાં વહેમ છે. હું પવિત્ર છું. લમ્બ કરવા ભૂજંગલાલને કહું છું. ’ આમ વિચાર કરતી પોતાના નાના ભાઈ ક્રીકાની રાદ જેતી એહી

હતી, ત્યાં પાછળથી ક્રોકનો પગરવ સંલગ્નાયો. તરલાએ પાછળ જેણું
તો ભૂજંગલાલ.

‘તરલા! કેમ કાંઈ તથીયત ખરાય છે?’

‘ના, મદ્દને કાંઈજ નથી. તમને જેણ દીલગીરી નાશી જરો.
પણ તમે અહીં કયાંથી?’

‘તરલા! દીલગીર કેમ?’

‘એ તો અમસ્તીજ. હું કીણતી રાહ જન્તી હતી.’

‘તરલા! આમ અચાનક આવ્યો તે ખાતર ક્ષમા કરજે. પણ
તારા વિના પળ પણ રહેવાતું નથી.’

‘એમાં ક્ષમા રી! માત્ર લમ્ફિયા—’

‘તરલા! એ વાત જવા દ્વારા હવે?...નું શેનો વિચાર
કરતી હતી?’

‘મારે બીજા શા વિચાર હોય! એનાંએ જ. તો ભૂજંગલાલ!
લંબ એ મનૃષ્યની ઉત્તમ સંસ્થા છે. જનસમાજનું અધારણું છે,
નીતિનો પાયો છે, સ્નેહની પરાકાષ્ઠા છે. સ્વર્ગીય રંગ હોય તોપણ
જનસમાજના ક્રેટલાક નિયમો, જનસમાજના અધારણું પાગવા જો-
ધાયે. નહિ તો આપણા દાખલા લઈ અનેક ખોટે રહ્યે હોરાવાના.
તમે કહો છો ને હું માનું છું કે પ્રભુની નજરમાં આપણું પવિત્ર
છીએ, પણ જનસમાજની નજરે છીએ એની સાખીતી નથી; એ
મદ્દને રાતદિવસ આપે છે. આપણે પવિત્ર છીએ જ્તાં મદ્દને આમ
થાય છે તો જે પુરો કે સ્વીએ પોતાની પત્નીને કે પતિને ઐવદ્ધ
થતા હશે તેમને કેમ થતું હશે? તહેમને ધૈર્ય કેમ રહેતું હશે? ચેતા-
ભાબીની ચિન્તા હવે સમજ શકું છું. મને સુખી કરવી હોય. મદાં
સુખ ચાહતા હો, તે સાથે જગતમાં સારો દાખલો એસાઉં માગતા
હો તો લગ્નની પવિત્ર ગાંડ બાંધવા તૈયાર થાયો. નહી તો આજથી
મળવાતું બંધ રાખો.’

ભૂજંગલાલ—સ્વતંત્ર જીવનમાં જ રહેલો ભૂજંગલાલ—તરલાનાં

આતંર દુઃખો ન સમજ શક્યો અને એણે વાત ફેરવી, ‘તરલા ! એમ નજીવી વાત માટે શા માટે દુઃખી થવું ? તહેને એક નહી પણ હળવર વાર કણું કે તું લોકને માટે કહે છે કે મારે માટે ? સ્વર્ગીય સ્નેહને જગતના નિયમની શી જરૂર છે ? જે સાંભળ. હવે શરતની સીઝન આવી. ખાસ શરત માટે જ મહેં નવી ધોડી લીધી છે. મોટા મોટા રોઢીયા, સાહેખો આ શરતમાં ઉત્તરવાના છે, અને ભૂજંગલાલ પહેલેથી આવે તો !—’

ભૂજંગલાલ શરતની વાત કરતો હતો, તરલાને ઉત્સાહિત કરવા માગતો હતો, તે જ વખતે ગરીબ બિચારી તરલા વધારે ને વધારે દીલગીર થતી હતી અને વિચારતી :

“ અત્યારે એમને શરતનાં સ્વચ્છનાં આવે છે. સ્વીયોના હૃદયમાં આવી વખતે શું થાય છે એ પુરુષો સમજ શકતા નથી. અરે ! ખર્ચ. છતાં, એક સહેજ હડને લીધે મહેને કેટલું દુઃખ થાય છે એ એ સમજ શકતા હત તો કરું સારે ! ”

‘તરલા ! તું શા માટે દીલગીર છે ? એ મહેં પૂછ્યું છતાં તેણે ન જ કર્યું.’

તરલા કાંઈ જ ન બોલી. આંખો ચકળવકળ થતી હતી, છાતી ધખકતી હતી. દાથના નખવતી કુલની કળા ચોળા નાંખતી હતી.

કાંઈક ગંભીર વાત હોય એમ ભૂજંગલાલને લાગ્યું અને તરલાની પાસે જઈ બોલ્યો.

“ તરલા ! તરલા ! બોલ. બોલતી ડેમ અટકી ? ”

‘ત્યારે કહું જ ! ’

‘ એમાં શા શક ? ’

‘ મહેને હવે માનસિક અને શારીરિક આરામની જરૂર છે. જે તરલા પ્રત્યે લાવ હોય, સુખી થવા ને કરવા માગતાં હો, પવિત્ર હો અને પવિત્ર જીવન ગળાવવા માગતા હો તો, મહારા ઉપરથી લોકનિદા,

લોકચર્ચાનું વાદળ ફુર કરાવવા માગતા હો તો, મહેન ચહાતા હો તો હું કહું છું તેમ કરો. ’

આટલું ખોલતાં તરલાનાં નાળુક ગાત્રો ધૂજવા લાગ્યાં, આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં અને હમણું બેલાન થઈ જશે એમ લય લાગ્યો.

ભૂજંગલાલ, બેદ્રકાર-સ્વતંત્ર ભૂજંગલાલ આ સ્થિતિ જોઈકાંક ગભરાયો. સ્વતંત્ર જીવનમાં વિધન આવ્યું એમ હેઠે લાગ્યું. આટલા જ માટે અમેરીકામાં ડેટલાક યુવાનો લગ્નની ઘોંસરી નથી માગતા. આ બેડી, આ જવાખારી શા માટે જોઈએ ? એથી ડેટલી અગવડો વધે છે હેઠેનું ક્ષાળવાર ભાન થતાં ભૂજંગલાલ મુગો જ રહ્યો. તરલા ભૂજંગલાલના ચહેરા તરફ જોઈ જ રહી. અને ‘એમને પણ થાય છે’ એમ લાગ્યું. પરન્તુ નિર્દોષ, પવિત્ર, બાલસોઈ તરલા ભૂજંગલાલને ઓળખી રાકી નહોણી. જે અને જેવી લાગણી પોતાને થાય છે તે અને તેવી જ લાગણી ભૂજંગલાલને થાય છે એમ ધારતી હતી. તરલાની સ્થિતિ જાણુતાં ભૂજંગલાલના હૃદયમાં ત્રાસ ફૂટયો હતો. ભૂજંગલાલ શરતની વાત વિસરી ગયો.

‘તરલા ! હવે એ જ. આપણે લગ્ન કરીશું. પછી ?’

‘હું પણ એ જ કહું છું. એ જ કહેતી આવી છું. આ સ્થિતિ આવી ને સમજયા તે પણ પ્રભુનો ઉપકાર ! ત્યારે કયારે લગ્નક્રિયા કરશો ? ખારાં માતપિતાને ક્યારે ખબર કરીશું ? લગ્નક્રિયા ક્યાં કરીશું ?’

‘તરલા ! એ તો થઈ રહેશે. આપણે જુદાં સાથે રહીશું એટલે ખસ.’

‘ના, એ કદી નહિ ખને. ન્યાતની રીઠી પ્રમાણે સુમનલાલની સાથેનો વિવાહ તોડ્યો નથી-તોડી શકાય એમ નથી. હેઠી દરકાર ન કરીયે, ન્યાતને દંડ ન લરીયે, ન્યાતની પણ દરકાર ન કરીયે પણ લગ્નનું શું ? જ્યાં સૂધી મા, બાપ, સગાંબલાલાં, લોક આપણું કાયફેસર લગ્ન થયું છે એમ ન જાણું ત્યાં સૂધી આપણું માટે શા મત બાંધ-

વાના ? આપણને વિવાહિત પતિપત્ની માનશે ? મહને કાયહેસર પત્ની ગણુશે ? મારાં છોકરાં કાયદાસર ગણુશે ?'

'તરલા ! તરલા ! તું નકામી દુઃખી થાય છે. મન દદ રાખ અને કાંઈ નથી. સુમનલાલની શી પડી છે ? તારાં માયાપ-સગાં-વલાલાં તહેને છોડી દેશે પણ હું તહારો છું ને ? જગત તહેને કાયહેસર પત્ની માને કે નહી પણ હું માનીશાને ? મન માને છે ને પણી શું ? તહેને હજુ સુમનલાલ સાંભરે છે કે શું ?'

'ભૂજંગ ! તદ્દે ભૂજંગ¹ની પેઠે ઉસો છો હોં ! સુમનલાલનો હું વિચાર કરતી નથી. આમ શા શામાટે બોલો છો ? મહને જે થાય છે તે આપણે માટે. હું માથું ઉચ્ચું રાખ્યી કરું એવું કરી આપો એટલું જ માણું છું.'

'ના, તરલા હું માનતો નથી. આ આનું છે. તું સુમનલાલને હજુ ભૂલ્યા નથી.'

'કેમ ભૂલાય ! અત્યારે તો તમે ને એ એ સરખા છો. હું પવિત્ર છું. સુમન સાથે રહી છું, અમારો વિવાહ થયો છે. આપણે મળાયે છીએ. તમારી સાથે લગ્નથી જંડાવા પ્રયત્ન ભાગ્યા થઈ છે. જેની સાથે લગ્નથી જેડાધાર તે ભદ્રાં સર્વસ્વ. પણ કરવું શું ?'

'તરલા, કરવાનું એટલું જ કે આપણે હંન સાથે રહેવું ને તદ્દરે તહારાં માતાપિતાને કહેવું અને જે મળે તહેને ખુલું કહેવું કે ભૂજંગ-લાલ સાથે પરણી છું.'

'ભૂજંગલાલ ! તમે મારા ઉપર જરા તો હ્યા કરો ! જે વાત તમારે કરવી ધેં છે તે મારી પાસે કરવા છો ? જુહું બોલું ? લગ્ન પહેલાં તમારી સાથે કદી રહેવાની નથી. લગ્ન થયાં તેની સાખીની માગે તો મારે ક્યાંથી આપવી ? અને એ સાખીની ન અપાય લાં સૂધી હું તમને કાયહેસર પરણી છું કોણું કહે ? મહને બધા પાપીણી માને. આ બધું શા માટે ? તહમારી હફ્થી ને ? મારે ખાતર, મહારા ઉપર લાવ

હોય તો મહારા સનેહ ખાતર જહેર લગ્ન કરે. આલવિધિ, વૈદિકવિધિ કે હિંદુવિધિથી આજ ને આજ લમ્બ કરે. માતપિતાને ખખર કરે. ફરિયાદ, ન્યાતખારની તો મહને જરાએ દરકાર નથી, માત્ર મહારા અંતઃકરણના સંતોષની ખાતર લગ્નની જરૂર છે. અવિષ્યની પ્રણ ઉપર —જનસમાજ ઉપર શી અસર થાય ? આપણા લભની વાત કોણું માનવાનું ? અને સુમનલાલ મહારે માટે મરી પડતા. એમણે મહને દથેળીમાં રમાડી છે. એ માત્ર ખાલુ જ નરમ હતા. મોગરાના પુલ જેવા કેવળ મીઠા હતા, ગુલાબના કાંઠા હોય તેમ તહેમનામાં નહોતું એથી જ મહને કાંક ફાલતું નહીં. ’

‘ પણ તરલા ! તું કેવળ ગાંડી છે. એટલું કહેવામાં હરકત શી ? તું જ કહે ? લોકાની પછી શી દરકાર ? ’

‘ ભૂજંગલાલ ! તમને પુરુષોને અમારી રિથતિ ન સમજય. કોણું જાણે કેમ પુરુષો અનીતિને રસ્તે જાય તો સ્વીચ્છો અનીતિને રસ્તે જાય તેટલા દલકા લેખાતા નથી. અનીતિ હોય પછી સ્વી કે પુરુષ બન્નેને શા માટે સરખી રીતે ધીકારવા ન જોઈયે ? જ્યાં સૂધી લમ્બ જનહેર રીતે ન થાય ત્યાં સૂધી પત્ની તરીકે મહને જગત કખૂલ ન કરે, આથી મારે મેણ અતાવતું ભારે પડે. તમારે શું ? તમને કાઈ કહેવાનું છે ? આજ શરત તો કાલે મારીગ, પરમ હિવસ પાર્ટી તો પેલે હિવસ મોજલસ. તમને કાઈ કહેવાનું નથી અને મારે પતિ છતાં, પરમેશ્વરની નજરમાં પવિત્ર છતાં, કેવળ તમારી હૃથી પાપીણી ગણ્ણાવાનું. કાંક સમજે અને મહને ન્યાય આપી મહારા જેવી લન્ઝરા બોળી સ્વીએના માથા ઉપરથી પાપીણીનો આરોપ લઈ લ્યો. ’

‘ તરલા ! તું રજનું ગજ કરે છે. એ વાત જ ભૂલી જ. જગત એની મેળે મુંગું રહેશે. હું તારા આ સ્વભાવથી દુઃખી થાઉં છું. મહારા સનેહને કારી વા લાગે છે. તું મારા સનેહ કરતાં જગતની ચર્ચાને વધારે ગણે છે. ’

‘ ભૂજંગલાલ ! અત્યારસૂધી આપણે પવિત્ર છીએ. શાષુગારલાલીને ત્યાં કે મારે ત્યાં અનેક વાર મળ્યાં હોઠથું પરન્તુ મહારી જાતને, મહારા ઝૂળને, મહારી ડેળવણીને એવ આવે એવું મહેં કર્યું નથી ને કરવાની નથી. લોકોમાં હું હલકી પઢી, સુમનલાલે મહને પાપીણી ગળી એ અદારગામ જર્ખ રહ્યા. સુમનલાલમાં હોષ હશે—છે, પણ એમના જેવા પવિત્ર, રનેહાળ મહેં કોઈને જોયા નથી. હું તમારા તરફ આકર્ષાઈ એ વાત ખરી, પરન્તુ સુમનલાલ માટેનો મહારો ભાવ જરાયે એછો થયો નથી. જ્યાં સૂધી લમતી પવિત્ર ગાંઠમાં બંધાઈ નથી લાંસૂધી કદાચ આ સારો કે આ, એમ મહોટી વધની કન્યાને તેમ જ પુરુષને કન્યા જેતાં થાય તેથી તે કોઈ અપવિત્ર નથી. પરન્તુ લગ્ન થયા પઢી પુરુષ કે સ્ત્રી અન્યને ચાલ્ય તો જ અપવિત્ર કહેવાય છે. સુમનલાલ અને તમારામાં કોણે હંદ્યના સ્વામી બનાવવા એ નિશ્ચય કરવાનો છે. સુમનલાલ ચાલ્યા ગયા, મહને પાપીણી માતી ચાલ્યા ગયા, અને એમાં એમનો વાંક નથી. લોકો ટીકા કરે, એમને બહેમ આવે એમાં બોંડું નથી. આપણે પણ ભીજને માટે એમ જ કહીયે છીએ. જ્યાં લમવિધ કરવા તૈયાર થાઓ. સુખી થાવ ને સુખી કરો. ’

‘ તરલા ! હરીલી તરલા ! એ વાત મૂકી દે. સુમનનો વિચાર માંડી વાળ. લોકચર્ચાં ખરી દરાવ. મહને રહીડવ નહી પણ તારે કરી રાખ. હું ભૂજંગ છું-સાપ છું. રીજે તો રમે ને ભીજે તો ઉસે છે. વિચારને. ’

આટલું કહી ભૂજંગ ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૫ મું.

વસન્ત અને અરવિન્દ.

અરવિન્દ એતરોની લાંજગડ માટે પોતાના ગામથી દૂર નાના ગામમાં ગયો હતો. ગામના ચોરામાં ખાટલો નાંખી પડ્યો હતો. એ ચાર પટેલીયાએ હોક્કા ગગડાવતા, ‘ભાઈ’ ‘બાપુ’ સાથે વતો કરતા હતા. કુંભારે પાણી લરેલું માટલું મૂક્યું અને હળમ અરવિન્દના પગ ચાંપવા એઠો. ચોરામાં જ સામેની એરડીમાં રસોઈની તૈયારી થતી હતી. ચોરાની સામે જે નિશાળ હતી ત્યાં માસ્તર આજ અરવિન્દ આવવાથી નેરથી ભણ્ણાવતા હતા. આ અંધ્યા આનંદ, નિર્દેખ અને શાન્તિભર્યો આનંદ ભોગવતો હતો ત્યાં પોતાની જ ભીજી ઘળાંગાડી આવતી નેછ. અત્યારે આ ગાડીમાં અહીં ગામડામાં ડોણું આવ્યું હશે તે જેવા અરવિન્દ ઉભો થયો ને જુએ છે તો વસન્તલાલ. વસન્તલાલ !.....લીલા પરણી કે કેમ તે ખબર પડશે.....‘વસન્તલાલ ! બહુ સારુ થયું કે તમે આવ્યા. આમ અચાનક કૃયાંથી ?’

‘અરવિન્દ ! અચાનક જ આવવાનું થયું એટલે ડાગળ લખી શક્યો નથી. હું તો અહીં નણ કામે આવ્યો છું. એક તોતલને મળવા, ભીજું ગામડાનો આનંદ લેવા અને ત્રીજું સરકારી કામ છે.’

‘ગમે તે કારણથી આવ્યો હોય તેની મારે શા પડી છે ! ગમે તે ખણાને પણ આવ્યો એટલે બસ.’ બન્ને મિત્રો વાતોમાં પડ્યા અને વસન્તલાલ—મુખાછવાસી વસન્તલાલને ગામડાનું આ જીવન આનંદમય લાગ્યું અને બોલ્યો, ‘અરવિન્દ ! ખરેખર તું ભાગ્યશાળી છે. તહારે જે જેઠાં તે બધું છે, આથી ભીજું માણુસને શું જેઠાં છે !’

‘ભાઈ ! નસીબ ! ખરું ! પ્રભુએ ભણને જે આપ્યું છે તેમાં સંતોષ માનું છું, એટલે નસીબદાર છું. જે વસ્તુ નથી તે માટે ભીજાની અહેખાઈ કરી દુઃખી થતાં શરીર્યો નથી માટે જ સુખી છું.....પણ વસન્ત તારે કેમ છે ?’

‘ ભાઈ ! આનંદ છે. પણ વાણીવાર મને એમ થાય છે કે આપણું જનસમાજના નિયમો વ્યાજખી દરે ખરા ? તે દિવસની આપણું ચર્ચાથી મને અંતોષ થયો નથી. એકને જ ચાલ્ય અને તે પણ વર્ષોનાં વર્ષો લગ્ની. એ કેમ અને ? ’

‘ વસન્ત ! તો પછી માણસ ને પશુમાં શોઝેર ? પવિત્રતા, મહત્ત્મા અસ્થિર મન રાખી જૂહી જૂહી વસ્તુઓ પર પ્રીતિ રાખવામાં નથી. ખરી મહત્ત્મા, પવિત્રતા, ધર્મરી અંશનો મન ઉપર કાળું રાખવામાં, એકના-એકભાગ રાખવામાં છે. વસન્ત ! એમાં જ હૃદયની શાન્તિ રહે છે અને એમાં જ ખરી માણસાધ છે. ’

‘ તે દરે ! પણ—’

એટલામાં જમવાની વખત થઈ અને અન્ને ભિંડા જમવા એડા. જમ્યા પછી ગામખહાર આવેલાં નહાના શિવમંહિર તરફ જવા નિકલ્યા. નહી કંઠે આ નાના શિવાલયમાં ગામડાના લોડા સાંજસ્કરણવાર દર્શને આવતા. એના વિશાળ કંપાઉન્ડમાં લીંબડાની છાંયમાં દિવસે કે રાત્રે ભજનકીર્તિન અને કથા થતી, અને તે વખતે આમંત્રણુપત્ર કે સ્વીસંસ્થા વગર જ સ્વીચ્છે પણ આ મીટીગમાં લાજર રહેતી. આ મીટીગી દારા આગક, વૃષ્ટિ, સ્વી, પુરુષોને ધર્થિર ભક્તોના શુણેંની કાને પડતા, અને એમના હૃદયમાં પ્રભુપ્રેમ જગતો. અરવિન્દ આવાં કીર્તિનો—ભજતોમાં દમેશાં જતો અને ગામડાના સ્નેહાળ—સરળ લોડાને ઉતેજન આપી તેમનાં જીવનમાં રસ રેઝતો. આ સ્થળ બતાવવા અરવિન્દ વસન્તને લઈ ગયો. ચાલતાં ચાલતાં અરવિન્દે વાત છેડી.

‘ વસન્ત ! તહેં એક વાત મદને ના કહી ? તહારી સાળી પછી પરણું કે ? ’ ગમે તે જવાબ મળે તો પણ : મદને કાંઈ નહી થાય એમ અરવિન્દના મનમાં હતું પણ વસન્તના ઉત્તરથી એ ભ્રાન્તિ હુર થઈ.

‘ અરવિન્દ ! તે પરણું નથી અને પરણું ધર્ઘાતી પણ નથી. તે બિચારી પથારીવશ છે અને ડાક્ટરોએ હવાઝેર કરવા કહ્યું છે. એ જીવશે કે કેમ તે જ શક છે. ’

‘ શું કહે છે ? શું થયું છે ? કાયરતી ? શાથી ? — ’

એટલામાં શિવાલય આવ્યું અને વાત અટકી. અને મિત્રો શિવાલયમાં પેહા. અંદર મંડપમાં પોહીઆનો રૂપર્શ કરી પવિત્ર થઈ શક્રને પગે લાગી પુણરીની સાથે વાતો કરી ખાડ નિકલ્યા ને વાત શરૂ થઈ. વસન્તે લીલા ને ભૂજંગલાલનો પ્રસંગ, લીલાને ભૂજંગલાલ પ્રત્યે ભાવ, લીલાની માતાનો દુરાગ્રહ વગેરે અથથી તે ધતિ સુધી કંઈ સંભળાવ્યું. અરવિન્દ સર્વ વાત ધ્યાનથી સાંભળતો હતો. હવે જરૂરે ને લીલાને શું છે કહેનારો અરવિન્દ જગૃત થયો. એની આશાનાં કિરણો ફરીને દેખાવા લાગ્યાં, અને લીલા પણ પોતાની માઝક દુઃખી છે, ચિન્તાથી બળ છે જાણી સંતુષ્ટ થયો. પણ જ્યારે વસન્તલાલે ભૂજંગલાલ કુદુમ્બમાં ડેવી રીતે દાખલ થયો, લીલાની માતાનો ભૂજંગલાલ પ્રત્યે જમાઈ કરવાનો ભાવ કેમ થયો. એ કંચું ત્યારે અરવિન્દ એટલું ખોલ્યો, ‘ એક કુદુમ્બની અંદરની વાતો જાણવાનો હક નથી.’

બર આવ્યું, અને મિત્રો સદજ ધૂટા પડ્યા. અરવિન્દે જ્યારથી લીલાની વાત સાંભળી હતી ત્યારથી એની શાન્તિ જતી રહી હતી. જે ગામડાંમાં અત્યાર સુધી આનંદ મળતો તે જ ગામદું અત્યારે એને દુઃખથા ભરપુર લાગવા માંડ્યું. એક પ્રશ્ન પૂછવાનો રહી ગયો અને વસન્તને એ સંબંધી કાંઈ જ કંચું નહોંનું, તેથી રાત પડતાં પ્રસંગ કાઈ અરવિન્દે પૂછ્યું, ‘ અને ભૂજંગલાલ ક્યાં છે ? ’

ભૂજંગલાલ ક્યાં છે તેનો ઉત્તર આપતાં વસન્તલાલ ગલરાયો. ભૂજંગલાલ અને તરલા સંબંધી કાંઈક અફ્વા ઉડતી ઉડતી તહેના કાને આવી હતી. એ કહેવી હીક નહી માની એટલું જ ખોલ્યો: ‘ ભૂજંગલાલ સુરત છે. તદારા ગયા પછી તરત જ એણે મુખાઈ છોડ્યું અને હજ સુરત જ છે.....અરવિન્દ ! ખરે પૂછાવે તો લીલા તહેં હાથે કરીને ખોઈ છે. ભૂજંગલાલ રખેને પરણી જરે. ભૂજંગલાલ મારા કરતાં સારો છે, એ વિચારે ગલરાઈ તું નાસી આવ્યો.

લીલાને તમને નહીં પરણુનીયે એમ એનાં મા કે બાપે ખૂલ્લોખૂલ્લું કહ્યું તો નહોતું.’

‘પણ વસન્ત ! તું જાણે છે કે લીલાએ મહુને ના કહી હતી ?’

‘ના, તે હું જાણુતો નથી, પણ તેની અમૃક જાતની લાગણીના જેરે ભૂજંગલાલ નવી પદ્ધતિમાં રહે, ઈશનઅંધ, ઉંચા ને પૈસાદાર કુદુમ્યનો એટલે જરા લીલાની માને મોદ હતો. લીલા પણ એમ જ અંનાં હતી. પણ તમે એ જો મુખ્યાઈ રહ્યા હત, અન્નોની સરખામણી થવા વખત આવ્યો હત તો કોણું સોનું ને કોણું કર્થીર તે જાણ્યાઈ જત.’

‘મોટરમાં ફરનારા, બંગલામાં રહેનારા, ધર્સણી ટાઈટ થઈ ફરનારા જ સારા—ઉંચા ખમીરના હોય એમ હું માનતો નથી. જેએ—ના વડવાએએ પ્રમાણિકતા, સત્યથી જીવન ગાળ્યું છે, જેએ અનીતિને માર્ગે ગયા નથી, જેએ પ્રત્યેક પણ પ્રભુમય જીવન ગાળવા યતન કરે છે, જેએ પરને મારે જીવન ગાળે છે, જેએ પ્રાણીમાત્ર ઉપર રહેમ નજર રાખે છે, જેએના વિચાર ઉચ્ચ્ય છે ને જીવન સરળ છે તે જ ખાનદાન, તે જ ઉંચા કુળના હું માનું છું. મહારા પિતા—દાદા આવા હતા. એ સદગુણોનો વારસો મહુને આપ્યો છે અને મહારામાં છે એ વિચારથી હું કાંઈક મગરર છું !’

‘અરવિન્દ ! તારી વાત ખરી છે. તને ભૂજંગલાલ માટે જોંયા વિચાર એસી ગયો છે, પણ ભૂજંગલાલ અત્યારે લાજર નથી. પણ અરવિન્દ ! તારી જગાએ હું હોઉં તો હું તા મુખ્ય જાઉં અને—’

‘ના. કદિ નહીં. ખરી વાત શી અની છે તહેની તહેને ખરયર નથી. લીલાને મહેં પોતે મહુને સ્વીકારવા વિનાંતિ કરી હતી અને મહુને ના પાડવામાં આવી હતી.’

‘શું કહે છે ? કેવી મુખ્યાઈ !’

‘વસન્ત ! જવા હે એ વાત. રાત બહુ ગાઈ છે, સૂર્ય જઈએ.’

ગ્રકરણુ દ હું.

તરલાની મુંજવણુ.

શણુગારભાલીની પાર્ટી પછી વાત થઈ તે રાતથી, સુમનલાલ અને તરલાના છેદયની એકતા નષ્ટ થઈ હતી. જે તરલાને સુમન વગર અને સુમનને તરલા વગર નહેણું આલતું તે સ્થિતિ ખદ્દાઈ ગાઈ હતી. હજુ કેમ નથી આવ્યા? અંદરથી ક્યારે આવશે એ લાલસા, ઉભંગ, વ્યાકુળતા ગયાં. જે તરલાને પાર્ટી, સોસાયટી ગમતી નહોતી, સુમનલાલની સર્વ વાતમાં જ મનજુહ પડતી તે તરલાને હવે ખદ્દાર જવામાં, સાંજ રહ્યવાર ફરવા ફરવામાં, શણુગારભાલીને ત્યાં જ કલાકા ને કલાકા ગાળવામાં આનંદ પડતો. પરદુઃખલંજન શણુગારભાલી આમ અનેક જિન્ન કન્યાએને આશ્વાસન આપતાં અને આપણું પહેલેથી વિવાહ કરી રાખવાની પદ્ધતિને કંકડે કંકડા ગાળો દેતાં. તરલા વારંવાર શણુગારભાલીને ત્યાં જતી અને ભૂજંગલાલને મળતી. સુમનલાલ એક્ઝીસર તરીકે કંકડ ગળ્યાતો, તહેનો એક શખ્દ કાપદો મનાતો, પરન્તુ તરલા આગળ તેનું જોર ચાલતું નહિ.

દિવસ પછી દિવસ જવા લાગ્યા અને તરલાને સુમનના શખ્દ, સુમનની સલાહ કેવળ બહેમ ભરેલી લાગવા માંડી. કોઈ અજ્ઞાન બાળકને કોઈ લદું, બાળકને ન ગમે ને ભીજે હોંશીયાર આદમી બાળકને ફેસલાવે, રીસાઈ આવેલાને મનાવે, તહેને મનગમતું કરે ને તે માણુસ નેમ બાળકને સારું લાગે તેમ તરલાને શણુગારભાલી અને ભૂજંગલાલ હતાં. ઘરમાં કંટાળો આવતો, સુમન જ્યારે મળતો ત્યારે એની એ વાત. ‘હું તહેને ચાહું છું’ ને તું મહને નથી ચાહતી, તહેને ભૂજંગલાલ ગમે છે. લોકા વાતો કરે છે, આપણો વિવાહ તૂટે એમ નથી, આ વાતોથી કંટાળેલી તરલા શણુગારભાલીને ત્યાં જતી

ત્યારે ભૂલી જતી. ભૂજંગલાલની સાથે બાજુ રમવામાં, ગાવામાં અને એવી જ વાતોમાં ધરનું હુઃખ ભૂલી જતી. ભૂલી જણ “હવે હું મોટી થઈ છું, પિતાએ મારો વિવાહ કરો છે, હજુ લગ્ન થયાં નથી તો પછી જ્યારે મણે શાન મળ્યું છે, મદારો સ્વાર્થ સમજ શકું છું; ત્યારે જુની ઇઠીને શા માટે વળગી રહું? ભૂજંગલાલ કાંઈ પરત્તાતિના નથી. મદારી માત્ર સગાઈ જ થઈ છે. વાફાન! હં, એમાં શું? પણ સુમનલાલ અને ભૂજંગલાલમાં કેર? શા માટે એકને છોડી ભીજને લઉં? હંહું કેટલીક ઇચ્છેજ ચાપડીઓમાં વાંચ્યું છે તે Love at first sight, પહેલી નજરનો સ્નેહ તો નહીં હંદ્યા ને? ધરણી વાર ભોગી સ્વીઓ અંનાઈ જય છે એમાંની હું તો નહીં થાઉં ને? ના, ના. ભૂજંગલાલ એવા છે જ નહીં. પણ લગ્ન? લગ્ન કિયાની જરૂર છે ખરી? ભૂજંગલાલ તો લગ્નને અંધન માને છે, એ તો કુદરતી કાયદાને માને છે. મનુષ્ય, સુધરેલી પ્રણમાં જ લગ્ન એ પણ એ કાંઈ ધર્શરી કાયદો નથી એમ માને છે. તો પછી લગ્ન ન કરે, એમની ધર્યા પ્રમાણું લગ્નની કિયા વિના એમની પત્ની થાઉં તો પછી, કદાચ એ મને છોડી હે તો? ના, ના. સાચા પ્રેમમાં એવી રાંકા શા? પણ એમનો મદારી તરફ સાચા પ્રેમ હશે? કહે છે ને એમણે ધરણીને હુઃખી કરી છે. લીલા જ લીલાને ચાદતા નહોના! લીલાની પાછળા પાછળા ફરતા હતા. ને, પણ ના, લીલા તરફ રનેખ નહોનો એમ એ કહેતા ત્યારે હું શું કહે? આવા અનેક વિચારો ચાદતા.

ભીચારી તરલા—દાગણીના જેસથી ખંચાતી તરલા ભૂજંગલાલના વિશ્વાસમાં રહી અને સુમનલાલને સ્થળે ભૂજંગલાલને સ્થાન મળ્યું. હુઃખની વાત એટલી જ હતી કે સુમનલાલનો જાહેર ત્યાગ કરવા, પિતાને કહી મનમાનીતા પતિ સાથે જાહેર લગ્ન કરવા તરલાની હિમત ન રહી. ભૂજંગલાલે બનતી સવંહે, પ્રાણ લમનિધિથી લમે

કરવા વચન આપ્યું હતું. હૃદય મળ્યાં છે પછી લભ વિધિની શી જરૂર છે? એમ એ કહેતો, પરન્તુ તરલાના મનમાં એ વાત ન વસી. દરરોજ જ્યારે મળતાં ત્યારે લભ કરી લેવા, અને જાહેરમાં પતિ પત્ની થવા ભૂજંગલાલને વિનિતિ કરતી. ભૂજંગલાલ આજકાલ કરી વાત વિસારે પાડતો અને સ્વર્ગીય લભ—સ્વર્ગીય રનેના સ્વર્ણામાં—વિચારમાં—માન્યતામાં સમય નિકળી ગયો.

તરલાના અંતરના સંસારમાં અત્યારે કોઈ નહોનું, આલ્યાવસ્થાથી લાલનપાલનમાં ઉછરી હતી, ગાડીઓડામાં કરી હતી, દુઃખનો પવન સરખાય જોયો નહોનો. અનીતિનું સ્વર્ણ નહોનું. પૂર્વ અને પદ્ધિમના સારા વિચારો હાખલ થયા હતા અને સુમનના સહદ્વાસમાં, સુમનના પ્રેમમાં આનંદ માનતી તરલા સંસારની અનેક આશા આંધતી, અવન ગાળતી હતી. ત્યાં અફસમાત ભૂજંગલાલનો પ્રસંગ પડ્યો અને તરલાના તરલ હૃદયમાં મોણં આવવા લાગ્યાં. ભૂજંગલાલને કહિ કહિ શાણગારભાલાને ત્યાં મળતી. સુમનલાલ સાથેનો વિવાહ તોડી, ન્યાતનો આપવો પડતો દંડ પોતે ભરી ભૂજંગલાલ તરલાને પોતાની સાથે સંગ્રહ રાખવા સમજલવતો; અને તરલા માયાપને કુદી રીતે કંદુવું, વિવાહ શી રીતે તોડાય, સુમનલાલનું શું થાય એ વિચાર કરતી ત્યારે એની મુંજવણના પાર નહોનો. ભૂજંગલાલ અને સુમનલાલ તહેની નીતિ અને પ્રેમની કાર્યમાં પોતપોતાનો બચાવ કરવા આવતા. ભૂજંગલાલ ખરે ઉદ્ઘાર, પ્રેમાળ અને સ્વીને—સ્વીની ડેમળ લાગણુંને પોષનાર પતિ થઈ રહું એમ છે. એમનું કદાવર હેખાવહું શરીર, એમની રસિકતા, એમનો પ્રેમ, એમની ઓલવાની ને હસવાની છટા, એમનો ભાવ ખરેખર અજબ છે. ત્યારે લંજ કરવાની કેમ ના પાડતા હરો? વિવાહ તો આજ તોડું-માયાપને કંદું એમાં શું! જ્યાં હૃદય લઈ જય ત્યાં જઉં, પરનાતના નથી. પણ લસની કેમ ના કહે છે? સુધરેલા છે, સુધારાવાળા છે. ખાલ્યવિધિથી લભ કરે તહેની મહેને કયાં ના છે? ખણ એ તો લસની જ સામા છે. ઈશ્વરને માને છે કે

નહી તે જ સવાલ છે. કંગનમાં વળી કાયદાના બંધનની શી જરૂર છે ? પ્રેમને વળી અમૂક પદ્ધતિ શી ? એ કહેવું ખરે હશે પરન્તુ મહારં મન કહ્યું કરતું નથી. હિંદુવિધિ, પારસીવિધિ, આલ્લાવિધિ કે ગમે તે વિધિથી પણ જાહેર લમ થતું જોઈએ, ને વિધિથી જાહેર લમ ન થાય તે વિધિને હું તો વ્યલિયાર માનું છું. સ્વર્ગીય પ્રેમ હશે પણ જનસમાજ ઉપર શી અસર થાય ? સુમનલાલ તરફ મારો પ્રેમ કેવો હતો ! તે વખત હું એમને જ સર્વસ્વ, દેવ, પ્રેમભૂતિ માનતી. ભૂજંગલાલના આવ્યા પછી એ ભાવના કાંક ગઈ, ત્યારે ક્યો સ્વર્ગીય પ્રેમ ? ભૂજંગલાલ સાથેના સંબંધ પછી વળી ઢાઈ ત્રીજે પુરી આવ્યો ને એની તરફ આકર્ષણું થતું તો એ વ્યલિયાર નહી તો બીજું શું ? હું —તરલા—ઉત્તમ કુળમાં જનભેદી તરલા—ચંદાલાલને શિખામણું આપનારી તરલા એવી થાય ? વ્યલિયારિણી થાય ? કહિ નહી. લમવિધિ જનસમાજને માટે છે. આપણે માટે જીવવાનું નથી, પરને માટે જીવવાનું છે. પશુનું જીવન પોતાને માટે છે. આપણું—મનુષ્યનું જીવન પરને માટે છે. એમાં જ સુખ છે. ભૂજંગલાલ કહે છે તેમ હું લમવિધિ બીજારૂરની છે માની એમની સાથે રહું તો જગતમાં શું થાય ? કેળવણુંને માથે અદ્દો આવે. છોકરીએના નાનપણુંથી લમ થઈ જવાનાં. છોકરીએને હરવા ફરવા, ભણવાની દૃષ્ટ છે તે બંધ થવાની, તો પછી મારે પોતાને માટે, કાલ્પનિક સુખ માટે, સુખી થધશ એ આશાએ ભવિષ્યની બહેનોનું, હિંદુ મંસારનું બગાડવું ? ના. ભૂજંગલાલ લીલાને પરણુતાં અટક્યા હશે તે આ જ કારણું હશે. એ બિચારી એમને માટે મરવા પડી છે. લમક્ષિયા ન કરવી હોય તો આપણે પરણવાનાં નથી. ત્યારે સુમનલાલ ? મહારા કેવા ભોગા બ્લાલા પતિ ! બ્લાલા ! એમને માટે મરી પડતી તે આ ભૂજંગલાલના આવ્યા પછી કેમ એટલા દૂર થઈ ગયા. અરે પતિ જરાક રીતી કરતાં વધારે કરુક જોઈએ. એકલો સ્નેહ, બાહુ ગળ્યા ચાહ જેવો થઈ જય છે. ગુલાબ વધારે પસંદ કરાય છે કારણું હેઠે કાંટા છે. એ કાંટા વાગે

છે અતાં સુખાખ ગમે છે. પત્નીને પતિ પણ સુખાખ કોવો જ જોઈએ. સુમન ! તમે સુમન ? છો પણ સુખાખનું નહીં ! તમે નાનપણથી સાથે રહ્યા છો એટલે જે સફળણો, પ્રેમસાવના છે તેમાં મુને મોહ નથી લાગતો. શું આટલા ભારે જ હિંદુઓમાં લમ થતાં સુધી પતિ પત્ની-ઘર વહુ સાથે રહેતાં નહીં હોય ? ડાઇ કેર્ચ વાર મળતાં, હૃદય આકૃતિય છે. પતિ ડેમ ખુશી થશે, પત્નીને શું ગમે છે, એમ એક બીજા મારે થાય છે, ને ધૂટાછેડા ન થઈ શકે એમ હોવાથી એક બીજા વધારે લાગળીથી જાડા સંબંધમાં આવે છે. સુમનલાલ ! મું તમને તે રાત્રે ન કહેવાના શખદ કલ્યા, તમારા ર્નેહલયાં શખદો ન ગણુકાયાં, જેમ ક્ષાવે તેમ ઉત્તર આપ્યા હતા. તમારા ચહેરેમાં, તમારા નામમાં, તમારા બોકમાં પ્રેમ જોનારી હું જ તેને સર્વ નિરસ લાગ્યું. નિરસ લાગે છે ! હું તો કેવી ! તરલા ! ખરે, મારી ઝાઈએ મારે નામ તરલા પાઉં છે તે વ્યાજળી જ છે. ત્યારે શું કરે ? મારે નિતા ડેકાણે એસતું નથી. ભૂજંગલાલ જાહેર લગ્ન કરવા તૈયાર હોય તો હું તૈયાર છું; પણ એમ ન હોય તો સુમનલાલ. ત્યારે સુમનલાલ તરફ પ્રેમ કે ભૂજંગલાલ તરફ ? એક સુધરેલી-અણેલી કન્યાના વૂર્તનનો દાખલો જગત લેશો, એ દિશાંત ઉપર જ નીતિનું ધોરણ ઉંચું નીચું ગણુવાનું.” ભૂજંગ અને સુમન એ વચ્ચે તરલાનું હૃદય ઓકાં આવા લાગ્યું. પ્રેમ અને લાગળીનો નાજુક તરફાવત ન સમજ્યો. “ સુમનલાલ તરફ હૃદય બેંથાય છે તેને પ્રેમ કહેવો અને ભૂજંગલાલ તરફનાને લાગળી કહેવી ? ના, અસ સુમનલાલ-સુમન ! એ ચાલ્યા ગયા છે પણ દુનિયાને છેડે દશે ત્યાંથી એમને બોળી લાવીશ.” આમ તરલાના હૃદયમાં વિચારાની મારામારી ચાલતી હતી ત્યાં ભૂજંગલાલ આવી પહોંચ્યો.

સર્વના પ્રથંડ કીરણે ધૂમર દૂર થાય છે તેમ ભૂજંગલાલના

દર્શન થતાં જ તરલાના હૃદયમાંથી સુમનલાલના વિચાર લુંપું થયા. હીનોડીજીમ-મેસમેરીજમ કરનાર નેમ બીજી ઉપર પોતાની ઉપર સત્તા ચલાવે છે તેમ ભૂજંગલાલ તરલાની ડોમળ લાગણ્ણી ઉપર સત્તા ચલાવતો હતો. ભૂજંગલાલ કાળો નાગ હતો. મનુષ્ય કે અન્ય પ્રાણીને કરુયા પણ નેમ નાગ હેણુ માંઠી ઘડી વાર ઉંભે રહે છે; બિલાડી ઉંદરને પંને મારી તહેનાં તરફીયાં જેતી રજી થાય છે, એક ખૂની ખૂન કરી ક્ષણુવાર મડા પાસે ઉભો રહી પોતે વિજ્ય મેળગ્યો હોય એમ આનંદ માને છે, તેમ ભૂજંગલાલ નરમ અનેકી તરલા ઉપર સાઓણ્ય લોગવતો હતો. ભૂજંગલાલ તરલાની પાસે ગયો અને તહેને શાન્ત કરવા અનેક સુમધુર શણદો કહા. તરલાને શાન્તિ થવાને બદલે આશાન્તિ થઈ અને રોવા લાગી. તે રોતાં રોતાં પૂસકાં ખાતાં બોલી:

‘ ભૂજંગલાલ ! તમે કેવા હશો ? ખરે પુરુષો કુર તો ખરા. તમને લક્ષ્મિવિધિનો આટલો તિરસકાર કુમ હશો ? શું લક્ષ્મને તમે અંધેન માનો છો ? રૂતંત્ર રહી અનેકે કુસાવવા માંગા છો ? કેણે છે કે તમે ઘણ્ણીને આશા આપ્યી ત્યજ દીખી છું. લાલા પાચારી હજ પીઠાય છે. તુમને આપણી લક્ષ્મપદ્ધતિમાં શો વાંદ્ચા છું ? ધારો કે તમારી મરજી પ્રમાણે લક્ષ્મિવિધિની ભાંગડામાં ન પરીયે. પરમેશ્વરની નજરે-નો કે તમે પરમેશ્વરને માનતા નથી, એટલે હૃદયની નજરે-સ્વર્ગાય સ્તોત્રની નજરે-આપણે પવિત્ર ગણ્યાઈએ પણ દુનિયામાં, જનસમાજમાં કુદાં ગણ્યાઈશું ? તેનો વિચાર કર્યો ? લોકો આપણું પનિપત્તી માનશો ? લવિષ્યની પ્રજનમાં નીતિ માટે, ડેણવણ્ણી માટે કેવી છાપ પારીશું ? લક્ષ કર્યાં છતાં-તમારી પદ્ધતિએ લક્ષ કર્યા છતાં-લોકો તો એમ જ કહેશે કે નારી ગઈ, દૂધને લાજ લગાડી, લાયામાં ધૂળ નાંખી. મોટી કરી તે આટલા માટે ! તમારો સિદ્ધાન્ત હોય તો પણ મારે ખાતર, જનસમાજને ખાતર, વિદ્યા-સુખારાને ખાતર લગતવિધિની હા પાડો.’

‘તરક्षा ! તું ગાંડી ને ગાંડી રહી ! તું ડોને વધારે ગણ્યુ છે ? ભદ્રા એમને કે લગ્નવિધિને ? આજ મહિના ને મહિના થયા હું તારી પાછળ અસું છું. લોકમાં હું ને તું બન્ને નિઃશાયાં. લીલાને છોડી તે પણ તારે ખાતર. છતાં તું એકની એ થતી નથી. મારે મારેનો તારો રનેદુ કયાં ગયો ? શાખુગારલાભીએ કેરળી સમજની છતાં માત્ર લાગણીમાં જ તરક્ષા રહી, વર્તનમાં નહીં. તું નથી આવતી મારી પાસે. મારા ઉપર ને સ્નેહ હોય તો આમ નહાસતી ફરે કે ?’

‘ભૂજંગદાલ ! તમે ભદ્રા હૃદયની વાત નથી ચમણ શકતા. આ પણ ભદ્રા હૃદયમાં શું થાય છે તેનું તમને ક્યાંથી લાન હોય ? સુમન-પ્રિય સુમનને કાટી, એમની મૂર્તિં ઉષેડી તમારી મૂર્તિં સ્થાપવા તૈયાર છું ત્યાં તમે આડે આવો છો. પ્રિય સુમન, સુમન જોવા કેન્દ્રમણ છે. એમને મણું બાદુ ફુલબ્યા છે. હું ન કરવાનું કરે છું. હું મારી જતને, ભદ્રારી લાગણીને વશ થઈ કરાં ધર્માદિં છું, તહેનું મદને ભાન નથી.’

‘ને તરક્ષા ! હું લગ્નવિધિ કરવા તૈયાર થાડું તો ?’ આટણું ઓલાતાં ભૂજંગદાલ સ્નેહભરી આંઝે તરક્ષા સાસું નોટા રહ્યો એને નરકાનું હૃદય ગજગજ ઉછળવા લાગ્યું.

‘તો, તો, તમા—’

એટકામા નોકરે આવી કહ્યું—‘તરકાણ-હેઠ ! ચંદ્રાભાલી મુલ્યાખથી આવ્યા છે તે તહેને હમણું ને હમણું જ એકાંકે છે.’

તરક્ષા એકદમ દોડી. ભૂજંગદાલ ઉભો જ રહ્યો.

પ્રકૃષ્ટિ છ અં.

ચેદા અને તરલા॥

ભૂજંગલાલને એમને એમ મૂકી ચંદાલાલીનું નામ સાંભળતાં જ તરલા દેહી ચંદાલાલી આમ અહીં ક્યાંથી ? એ વિચાર થતાં જ કાંઈ કાંઈ તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા. ચંદાલાલીને જોતાં જ તરલા સહામી અધ અને નણુંદ લોળાઈ હિંચકા ઉપર ઘેડા.

‘ભાલી ! આમ અચાનક ! સામાન દેર મુક્યો છે ? ગંગલાનું બાયે કણ્ણું ? તારકે કાગળ કેમ નહિ ? લાઈન્યાબ્યા છે ? છોકરાં ક્યાં ?’

‘તરલા ! તમારે અમારે શું કામ છે ? લાઈ ભાલી પડે ને ઉંડા ખાડામાં. છોકરાં ? છોકરાં તમને બ્હાદ્રાં છે કે ? હં—ને તરલા ણહેન ! તમે ડાની સાથે વાત કરતાં હતાં ? તમારી અને સુમનલાલની ખાનગી જોડીમાં મહે લંગાણું તો પડાયું નથી ને ?’

તરલાના હફ્યનો તાર તૂટ્યો ! ભાલી આમ કેમ બોલતાં હશે ? અહારી વાત જણુંતાં હશે ? સુમનલાલ સાથે જ વાત કરતી હતી એમ કહું કે સાચે સાચું કહું ? એમના મનમાં શું હશે ?

‘તરલા ! કેમ ન બોલ્યાં ?’

‘ભાલી ! એ તો ભૂજંગ—’

‘અચાલ છો શા માટે ? આપણામાં પતિનું—વરનું નામ ન દેવાય એવો રીવાજ છે, આકી ખીજનું નામ દેવામાં શરમ કે ભીક શાની ?’

ભૂજંગલાલ ખીજા કે સુમનલાલ ખીજા ? એ ક્ષણુવાર તરલા કહી શકી નહીં.

‘ભાલી ! સુમનલાલ તો જતા રહ્યા છે—’

‘કેમ વારે ? તમે એને પખંદ ન પડ્યાં કે એ તમને પસંદ ન પડ્યો ?’

‘કાંઈક બન્નો !’

‘આટલા વર્ષના વિવાહ પઢી કે ? હમણાં સુંપૂર્ણ આવ્યાં ત્યારે તો સુમનલાક્ષ્મિનું નામ હેતાં તો ગીલગીલી થતી. સુમનલાક્ષ્મિનું વાંકુ એલાતાં તો ચીડીઓ જરતાં. એટલામાં એ ખરાબ થઈ ગયા કે ? લારે તો કાયમની લાગણી તો નહીં જ રહેવાની ને ?’

‘લાલી એમ નહીં, પણ અનુભવથી—સરખામણીથી એમ લાગ્યું કે એમાં કાંઈક ન્યૂનતા છે—ખામી છે.’

‘ત્યારે ભૂજાંગલાલ સમ્પૂર્ણ હશે કેમ ? આજ આટલાં વર્ષ થયાં એમાં ખામી ન જણાઈ તેમાં ખામી નિકળી તો પઢી હજુ એ મહિના કે છ મહિનાના પરિચયવાળામાં ખામી નહીં જણાય એ કાણે કણ્ણું ?’

‘તે ખરે, પણ લાલી, જ્યાં મન બેંચાય ત્યાં જતું કે નહીં ?’

‘હા, એ ન્યાય કબૂલ રાખો છો ? તમારા લાઈનું મન બેંચાયું હતું તે કેમ અટકાવ્યું ? તે વખતે લાગણીને વશ ન થવાની વાતો કર્ણારાં તમે જ ને ? મન એ માંકદું છે. નાનું છોકરે એમ એક રમકડું મૂકી બીજું રમકડું લેવા ફાંડાં મારે તેમ આપણે કરવું કે મનને કણવણી, નીતિ, જનસમાજના કાયદાથી નિયમમાં રાખવું ?’

‘ત્યારે લાલી ! આપણી રીત પ્રમાણે નાનપણુથી જાણીયે નહીં, એણાખીયે નહીં એવા સાથે સગાઈ કરી હોય તેમાં જ સુખ માનવું ?’

‘એનો જવાબ આપું છું, પણ પહેલાં કહો, કે પદ્ધિમની રીતે મોટી વય થયા પઢી કન્યાએ, યુવાનો સાથે રનેકાંગાંથી બાંધે અને મન-માન્યાં લમ કરે છે એમાં પૂર્ણ સુખ છે ?’

‘પૂર્ણ તો કાણું જણો પણ આપણા કરતાં સારે !’

‘અહેન, લાગે છેતે ? એમનામાં દૂઠાછેડાના દ્વારા એણા બનતા નથી. રનેહ જ હોય તો એ બને ?’

‘ત્યારે ?’

‘તરલા ! યુવાન ખી-પુરોમાં યુવાવસ્થાના બળો, સોસાયટીની અસરે સામાન્ય રીતે ઉંડા ઉતરી શકતા નથી. કાં તો સૌંદર્ય, કાં

તો મીઠું ભાષણું, કાં તો સત્તા, કાં તો પૈસો, એ જ આકર્ષણું કારણું હોય છે. લસ થતાં પહેલાં અનેતી ઘચણ એકખીજને ખુશ રાખવાં એ હોય છે, એટલે દુર્ગુણું કે ખરાઅ સ્વભાવ બદાર જણુતો નથી. આથી સારા અંશો જ બદાર જણુય છે; પરન્તુ લસ થયા પછી જ — અન્તે ચાંચિસે કલાક સાથે રહ્યા પછી—એકખીજના ગાડા પરિયમાં આવે છે, અને ત્યારે જ એકખીજને ખરા ઇપમાં પ્રકાશે છે. ત્યારે જ અસંતોષ ઉત્પન્ન થાય છે. જેને તેઓ સ્નેહ સમજતાં તે માત્ર લાગણી જ હતી, અળવાન ચાંચંગ હતો એમ કાગે છે, અને પછી અદનશીલતા, ક્ષમા, પોતાનામાં દોષ ન નેવાની ટેવે કેમે કરી દૂધા થવા દુચ્છા રાખે છે. તરલા ! આમ અખાંમાં હોતું નથી હો. જ્યાં માઆપની મંજુરીથી કામ થાય છે, જ્યાં કુડુમ્બમાં નાનપણુથી સારી ડેગ-વણી અધાર છે, ત્યાં તો આવાં લસ સ્વર્ગીય સુખરૂપ અને છે. પણ એ લાગણી અને સ્નેહ વચ્ચેનો બેદ સમજવા જ મુસંહ છે. '

‘લાભી, પણ આપણી રીત તો ખાઈ જ ને ?’

‘તરલા ! જે નાનપણુથી વિવાદ કરી નાનપણમાં જ લસ કરી હે તો તો ખાઈ જ. પણ નાનપણમાંથી લસ ન કરતાં માત્ર સગાઈ કરે અને અનેતે ચોંચ કૃળવણી મળતાં એ વચ્ચે સ્નેહ જમાવે તો એમાં દુઃખ નથી.’

‘લાભી ! એ એક જાતનું બંધન નાડી ?’

‘બંધન ! બંધન વગર તો સુખ છે જ નાદી. આગંકને મરણમાં આવે ત્યારે ને તેટલું ખાવા આપીયે તો અછર્ણું થાય. ત્યારે તો પરણ્યા પછી પણ બંધન શા માટે ? અમૃક ઘરમાં રહેતું એ પણ બંધન, નોકરી કરવી કે ખાતું એ પણ બંધન, એક ગામમાં રહેતું એ પણ બંધન. તરલા ! તમારા લાઈની વકીલાત કરવા આવ્યાં ત્યારે તો એમ કહેતાં હતાં કે ‘બહેન ! આપણે આપણું જ સુખ ન જોવું, બીજાના સુખમાં જ આપણું સુખ છે. સહન ન થછ શકે, ધરીધરીમાં ચહીંદાઈ જવાય, કે અસંતોષ થાય એ મન ઉપર કાણું નાડી હો ! સહન-

શીક્ષતા-ક્ષમા નહી હો—’ તમને તો ગમે તેહોથ્ય પણ હું તો સુંપી થઈ છું. આટલું થયા પછી અમે વધારે જોડાયાં ધીએ. અત્યારે મને એમ થાય છે કે તમારી શિખામણુ માની ન હત ને છૂટી થઈ હત હત તો હું ને એ તેમ જ છોકરાં હુઃપી થાત.”

‘ભાલી! ત્યારે શું કરે? સુમનનાલ તરફ મારો એવો ને એવો જ લાવ છે, પણ ભૂજંગલાલને જોડાં છું ત્યારે કાંઈ ને કાંઈ થઈ જાય છે એ કુમ?’

‘તરલા! એ જ હશાવી છે કે તમે દળ લાગણીમાં ખાળક છો. અગવણી છે, ઉચ્ચ વિચાર છે, પણ દળ વડાયાં નથી. ભૂજંગલાલ ને સુમનનાલમાં કાંઈ તફાવત નન્દેયો? તરલા, સુમન એટલે કોમળ કુલ છે હોંણ! ભૂજંગ, ખરેખર ભૂજંગ છે—સાપ છે. રીતે તો રમે છે ને ખીજે તો ઉસે છે. લીલા—ગરીબ જિચારી લીલા એ ભૂજંગને પાપે તો ભરવા પડી છે.—’

તરલા ચમકી. ભૂજંગ! સાપ! ‘રીતે તો રમે ને ખીજે તો ઉસે છે.’ હા, આ શાખ એણે કાંઈક સાંસલ્યા હતા! ક્યાં? એ જ ભૂજંગે ચેંઠ જ કલા હતા.

લોણી તરલા, ભૂજંગના પ્રેમથી—મોહથી લુણ્ધ થયેલી તરલા—એ શાખનો અર્થ સમજ જ નહેલી. માન લમ્ફિયાની ભાંજગડમાં હા ના થતી હતી તે વખત ‘હું ભૂજંગ છું’ એમ ણોલ્યો હતો, પણ તે વખતે તે વિશે એણે વિચાર જ નહેલોતો કર્યો. ‘છીડાયા છે. લમ્ફ ડરનાં—સાથે રહેવામાં વાર થાય છે તેથી ગુર્સે થયા છે, મારે માટેના રનોઝને લીધે જ એ આમ ઓલે છે,’ એમ તે સમજ હતી, અને એમ સમજુને જ બીજી વાર પોતાના અંગલામાં ભર્ગા હતી. પરન્તુ તે વાત અત્યારે ચંદ્રાભાનીની વાતચીત પછી જૂહા જ ઇપમાં લાગી. ભૂજંગલાલ ખરેખર ભૂજંગ છે. જો હું એને તાણે નહી થાઉં, જો એની મરજ પ્રમાણે લમ્ફિયા વગર એની સાથે રહેવા નહીં જહિં તો મહને હેરાન કર્યો એની એની ધમકી હતી એ હવે સમજ. લીલા—

પવિત્ર નિહોષ લીલાએ અરવિન્દને ખદલે ભૂજંગલાક તસે પ્રેમ દર્શાવ્યો,
અરવિન્દને હૃદયમાંથી ખસેડ્યો, એનું શું પરિણામ આવ્યું ? લીલાની
પાછળ એના ચોભૂજંગલાચ દૂરલા ને હવે લીલા ક્યાં છે, મરે છે કે જીવે
છે, તેની જરાયે દરકાર કરે છે ? તો પછી મુને પહતી મફૂલી એ બીજને
નહી ચાહે એની શી ખાત્રી ?

‘ અંદાબાલી ! ખરે, તમે ખરે કહો છો. હું કેવી મૂખી ! સાક્ષાત
રામ જેવા, પુષ્ટ્યસ્લોક ના જેવા મારા સુમનને દૂર ખસેડ્યા. જેને
મહેં સોનું ધાર્યું તે કથિર નીકળ્યું ! હવે સુમન શી રીતે મંણ ?
એમના હૃદયમાં હું પાછી શી રીતે સ્થાન મેળવું ? મુને પવિત્ર
માનશે ? જગતની બતીશાંજે રહુદેલી હું પવિત્ર ગણ્યાદ્યશ ? ભાલી !
ભાલી ! હવે તો મુને મો બતાવવું ગમતું નથા. મરી જાઉ ? દુઅ
કરડીને કે અદ્વિતી ગળી હેઠળો અંત આણું !.....પણ ભાલી, મુને
ભૂજંગની બાહુ બહીક લાગે છે. લમ્ફકિયાની ના આટલા માટે કંઈ હશે
કે મરળુમાં આવે ત્યારે મુને તજ શકે. એ સાપ-ઝેરી નાગ મુને
જરાયે સુખ આવવા નહિ હે. હોં ! એને ના નહિ કહેવાય ? મારા
સુમનને કાંઈ કરશે ? ડોણુ જાણો કેમ એની હાજરીમાં-એના મણે
આગળ-એના ઓલે હું દીલીટથ થઈ જાઉ છું. ભાલી મુને બચાવો !’

‘ તરલા ! તરલા ! આમ શું દીલાં થઈ જાઓ છો ? તદે
મારા ઉપર થોડો ઉપકાર નથી કર્યો. તહેં ન હત તો હું ન હોત
ઘરની કે ન હોત પૂતીની. તમારે લીધે તો મારા કુટુમ્બમાં દૂરીને
આનંદ-પ્રેમ-શાન્તિ મળ્યાં છે, તો પછી હું તહમને આ રિથતિમાં
રહેવા દઈ તો ક્યે જન્મ છું ? સુમનને પાછા લાવવા-સુમનને
રહ્યમારા કરવા એ મહાદેં કામ. પણ હવે તરલ એછાં થાવ, એકદમ
લાગણીને વશ ન થાવ. જરા દદ થતાં શિખો. ભૂજંગ, ભૂજંગ છે—
સાપ છે. એ જાણુંસે કે તમે એના તરફ અલાવ દર્શાવવા માંડયો છે
એટલે તમને હેરાન કરશો, પણ એ વખતે હિમત રાખશો તો સુખી થશો.’

‘લાલી ! હું અત્યારે હિમત રાખું છું, પણ ઘડી પછી શું થશે તે કહી શકતી નથી. ભૂજંગ ને સુમન એ બન્નેમાં કાંઈ કાંઈ જોડું છું—એ એની મૂર્તિ નજરે આગળ ઘડી આય છે, પણ મહારી હિમત નથી રહેતી. લાલી ! મહને મુંખાઈ શું કામ પોતાવી ? મુંખાઈ ન પોતાવી હોત તો આ સ્થિતિ ન આવત.

‘તરલા ! આ ગાંડપણું શું ? એ તો હીક છે કે તહે પરણાં નથી અને ભરળ હોય તો ભૂજંગને પરણી શકો એમ છો, પણ ધારો કે લસ થયા પછી આમ ભૂજંગ મળો—ભૂજંગની સાથે લસ થયા પછી તીવ્લે મળો—તો તમારે મન આવું જ રાખો કે ? અને ડેળ-વણી તથા માબાપને હલકાં પાડો ને ? કયાં ગયા તમારા ઉત્તરમ વિચાર ? શાન્ત ચિત્તથી વિચારો ને મજબૂત અનન્ત થાવ.’

‘લાલી ! પણ એ મહારા ઉપર વહેમ તો નહિ લાવે ને ?’

‘તે તો તમારા પોતાના વર્તન ઉપર આધાર રાખશો.’

પ્રકરણ ૮ મું.

શરતમાં.

ચંદલાલીની સાથે વાત થયા પછી તરલાનું મન કાંઈક શાન્ત થયું હતું. ગરેલી શાન્તિ પાછી આવી હતી. ભૂજંગલાલને મળના જવા એ ચાર વાર તૈયાર થઈ, પરન્તુ પોતાના ઓરડામાં સુમનલાલની છથી નેત્તાં સુમનલાલ તરફનો લાવ નાગૃત થયો અને ભૂજંગલાલ ખસ્યો. ચંદલાલી સુમનલાલને સમજાવવા, સુમનલાલને પોતાવવા એ ચાર હિવસથી ગયાં હતાં, અને સુમનલાલ સમજશો કે ડેમ, હદ્દ્યમાં પોતાને સ્થાન આપશો કે ડેમ તે જ શાંકા હતી.

આ જ શરતના મેદાનમાં શરત હતી. સુરતના ધણા યુવાનો, ચુરોપીઅન, પારસી, હિંદુઓ આ શરતમાં લાગ લેવાના હતા; અને સુરતમાં આવી શરત પહેલવહેલી જ હોવાથી ગામ પરગામથી લેકા

શરત જોવા આવનાર હતી. તરલા શરત જોવા પ્રથમ ઉત્સુક હતી. એ ઉમંગ ભૂજંગલાલ અને શણુગારભાલીએ વધારો હતો; પરન્તુ ચંદાલાલીની મુખાકાત પછી એ ઉત્સાહ લાંગી પડ્યો હતો. સુમનલાલને ભગવા, તહેનો શાન્ત ચંદ્રો જોવા, તહેના પ્રેમાળ નેત્રમાંથી જરતી અમી પીવા જ અંધીરી થઈ હતી.

એટલામાં શણુગારભાલીની ચીડી આવી.

‘ બાદી બહેન તરલા !

હમણા તો તું મળી નથી. ચંદ્ર આભ્યા પછી અમને ભૂલી ગઈ લાગે છે. શરતમાં એ ભાગ લેવાના છે અને તું ત્યાં હોય તો સાંચ એમ રહ્યાં છે. તૈયાર રહેને. તું એ બાળુ ગાડી હંકાવીશ. આપણે સાથે જ જઈશું.

તારી શુભેચ્છા

શણુગારો

આ ચીડી વાંચતાં તરલાના હંકાર અણભગાર જાગો: “શરત ! શરતમાં મદારે નથી જતું ! શણુગારભાલીને ના કેમ કરેવાય ! એમને ના કહી કયાં રહું ? એ એટલે ભૂજંગ. ભૂજંગ શરતમાં ભાગ લે તેમાં નહારે શું ? મદારા સુમન ભાગ લેતા હોય તો હીક. ભૂજંગને ને મદારે હવે શું છે ? ના, પસ, ન જ જતું. ભૂજંગથી હરજ રહેતું સાંચ. એનું એર ચુકે છે. એનો પ્રલાય જ બીજે છે. એ મદારા ઉપર સત્તા ચલાડે છે. ત્યારે શું કરું ? જાઉ તા ખરી. એ વાધ તો નથી. મદાં મન મદારે કંગળે હવે નહી રહેણ ?” આટલો વિચાર કરી તરલાએ કપડાં પહેર્યાં. તરલા સુયાન હતી, સુંદર હતી, તંહુસ્ત હતી એટલે નાળુક આણ્ણું અને આણાં આખૃપણે તહેની સુંહરતામાં વધારેની કર્યો. ચોપટીયો આણ્ણું ઝારીનો સાળુ, સાંદેજ કુલેલો બાંધનો કાફને, ગળામાં એક મોતીની શેર, ક્ષાળમાં ચાંદીએ બધું તરલાને આકર્ષક બનાવવા બચા લતાં. એટલામાં ગાડીનો અખડાર જોખગાયો અને શણુગારભાલી હશે માની તરલાએ અદ્દારાએ ઊકીયું કર્યું તા શણુગારભાલીને બહલે સુમનલાલ ! તરલા

—નિર્દેખ ભોળી તરલાએ સુમનલાલને જેણો કે તરત જ તહેની છાતી ધર્મકવા લાગી—‘ઉડીને હેઠળ પડું? હંદ્ય સાથે દાખું? પગે પડી ક્ષમા માયું? ચૂંધીડાયા હશે કે રાજુ હશે? ચંદલાલાલીએ શું કહ્યું હશે કે આમ આચાનક કલ્યા કર્યા વિના આવી ચૂંધુયા? આમ અનેક વિચારો અચ આવ્યા. સુમન ઉપર આવ્યો. તરલાને તૈયાર થયેલી જોઈ, લાકના પ્રલંગેને લાઈ કાંક બહેમાયો અને મશકરી-કાંક કાંક બહેમની મિશ્ર લાગણુથી બોલ્યો:—

‘તરલા! આમ બનીદની ક્યાં જવાની તૈયારી કરી? શરતમાં કે? હાં હાં! ભૂલંગલાલનો ધોડો હોડવાનો છે ખર્દે ને?’ સુમનલાલના મનમાં હજુ બહેમ છે એ વિચાર આવતાં જ તરલાનો ઉત્સાહ પડી લાંગ્યો. બહેમ દૂર કરવાનો ઉપાય, ડેઢને સુધારવાનો ઉપાય મેળાં મારવાં કે એ વાત કાઢવી એ નથી-હોય જ નહિ. એમ કરી એ વાત ન ચંદારતાં પ્રેમપૂર્વક સહલાવ દર્શાવવો એમાં જ લાલ છે. તરલા સુમનને મળવા, તહેની સાથે પ્રેમવાતો કરવા ઉત્સુક હતી લાં આ શાંદે ખંચકાઈ.

‘સુમન! ચંદલાલાલીએ હજુ આવી કરી આપી લાગતી નથી. હું ચાતકની પેડે તદ્દમારી રાખ નેઉં છું. પ્રિય સુમન! ક્ષમા આપો! ભૂતકાળ વિચારો. હું તમારી જ છું: અજ્ઞાન છું, કન્દાપિ ભૂત્ય કર્દે તો સુધારન્ન. હવે તો નહીં જવ ને? ગમે તેમ કરી અહીં જ બદલી કરાવાને? અગર દર્દે આપણાં જલ્દી લમ થાય તો ન્યાં ત્રણે ત્યાં હું. મહતે કાગળ કે તાર કરવા હતો ને! શણુગારલાલીને ના લખત. દમણાં શરતમાં તેહી જવા તે આવશે ને ધણે દદ્યાડે મળ્યા છીએ તેમાં વિધન આવશો! પ્રિય સુમન, હું તમને પહેલાં ચલાતી પણ લાકના નવા જોડમાં-વચમાં વિધન આવ્યા પણી-તદ્દમને જોઈ મહતે વધારે આનંદ આય છે. મહારા મન ઉપર કાટ ચરી ગયો હતો—મેદ્ખ હતો તે ચંદલાલાલીએ દૂર કર્યો.’

‘તરલા! કાઈ નહીં, મહારે પણ શરતમાં જવું છે. શણુગાર-

બાલીની સાથે તું જણે. આપણે ચાતરે મળીયું. ચંદ્રશાલીને લીધે જ હું અહીં આગ્રો છું, અને દુષ્ટું છું કે મણે ઠેમ આણવાનું તું કંઈ કારણું નહીં આપે.’

‘સુમન! ચાહ પીશો? લાવો હું કરી આપું!’

‘ના, ના. તહેં લુગડાં પહેર્યો છે ને ક્યાં કરવા જઈશ? નોકરને કંડું ને!’

‘ના. આજ તો હું જતે જ કરી લાવીશ. ચાહ આપી મહારા પ્રિય સુમનનો ચાહ લઈશ.’

તરલા-તરલ તરલા-નીચે ગઈ. સ્ટોવ સણગાવી ચાહ કરી લારી અને સુમનને પાયો. સુમન આજ પોતાની જાતને ધન્ય ધન્ય માનવા લાગ્યો, અને નિરાશ થયેલા સંસારમાં કરીને રસ પડવા સાઝ્યો. એટલામાં શાણગારલાલીની ગાડી આવી અને ‘તરલા! ’ ની ખૂબ પડી. સુમન આગ્રો છે, તરલા અને સુમન સાથે છે એ ખખર પહ્યાં જ શાણગારલાલી ચમક્યાં. પોતાની યુક્તિમાં વિધન આવ્યું લાગ્યું અને એકદમ ગાડીમાંથી ઉતરી ઉપર ગયાં. તરલા અને સુમન નીચે ઉત્તરવાની તૈયારી કરતાં હતાં ત્યાં શાણગારલાલી આવતાં જ પોલ્યાં:

‘તરલા! સુમનલાલ! કયારના આવ્યા છો? તરલા, ચાલને વાર થશો! ભૂંગલાલનો દોડો કદાચ પહેલો દોડો ને એ આપણને નહિ જુઓ તો ચિન્તા કરશો!’

‘જઈએ છીએ. હજુ બહુ વખત છે.’

સુમનલાલે શાણગારલાલી માટે બહુ સાંભળ્યું હતું એટલે શાણગારલાલીનું મહો ગમતું નહિ. આવાં શાણગારલાલી સાથે તરલા હરે હરે તો કુવો પાસ એસે એ વિચારે હિલગાર થયો. મૂળ તો શાંકા હતી જ. એ શાંકા-સત્ય વાતથી ત્રાસી ખફારગામ જયો હતો. ચંદાના આગ્રહથી તાલ જેવા આવ્યો હતો. તરલાને મળ્યા પણી-તહેની સાથે વાત થયા પણી-શાન્તિ મળી હતી તે શાન્તિ ભૂંગલાલના નામ સાથે નષ્ટ થઈ. ઠેમનો જીતેલો કીડો કરીને ખદામદ્વારા લાગ્યો. ભૂંગ-

લાલ ! શરતમાં ? શું ખહેલેથી મળવાનું નહી કર્યુ હશે ? અદારી સાચે વિવાહ બચો છે, અમારામાં તોડાય નહી એવો ધારો છે, છતાં બેશરમ થઈ શરતના મેદાનમાં હજારો માણુસ વર્ષે તહેને મળશે ? ત્યારે ખુને પ્રેમથી બોલાવ્યો, ચાહ પાગો તે શું ઢોંગ ! તરલા અને ઢોંગ એ અ ભાયે ડેમ હોય ? ત્યારે નયળા મનની ભોકાણું !'

'તરલા ! ચાલ. સુમનલાલ ! આવો છો ?'

'ના. તરલા ! તું જ.'

તરલા અને શાણુગારલાલી ગયાં. સુમનલાલ પણ થોડી વારે નિકળ્યો.

શરતના મેદાનમાં અસંખ્ય માણુસો બેગાં થયાં હતાં. વિશાળ મેદાનમાં સ્થળે સ્થળે તંબુઓ—માંચડાઓ નાખી દીવા હતા. તંબુઓમાં સ્વીચ્છા હૃથમાં રૂમાલ, પંખા લઈ હુલાવતી હતી. પુરુષો સ્વીચ્છાને અમનજીવતા હતા. બાળકો આમેતેમ દોડતાં હતાં. વખતોવખત સોડા, લેમનની બાટલી ઉધારવાના અવાજ આવતા હતા. કયા માણુસે ડેવાં હુગડાં પહેર્યાં છે, પેલી ડાણુ, એની સાડી તો નો, એના ખુટની એડી ડેવી છે ? એના ગળાનો દાર સરાંછે હોં ! એવી અંદર અંદર વાતો થતી હતી. શાણુગારલાલી ને તરલા તંબુ પાસે ગયાં કે તરત જ તંબુમાંથી રૂમાલો ઉદ્યા અને 'શાણુગારલાલી, આમ આવો,' 'તરલાઅહેન આમ આવો,' ના પોકાર થઈ રહ્યા. આખરે શરત બરાબર દેખાય એવે સ્થળે તરલા અને શાણુગારલાલી બેડાં. તરલાની પાછળ જ ચંદા બેડી હતી. ગમે તો તરલાનું ધ્યાન તે તરફ ગયું ન હોય અને કાં તો ચંદા જણુનેદને સુગી રહી હોય, ગમે તેમ, પણ ચંદા પાછળ જ છે એની અખર તરલાને રહી નહી. થોડીવારમાં સુમનલાલ એકાદ એ એપીસરેની સાચે આવ્યો. સુમનલાલ એછેદાર હતો, મળતાવડો હતો અને સ્વમાન જળવો શકે એવો હતો એટલે તંબુમાં ચેસતાં જ એને યોગ્ય આવકાર મળ્યો, અને તરલાને સતોષ થયો. ચોતાના ભવિષ્યના પતિનું જ્હાર આટલું સંમાન છે એ તહેણેાંજ જાપ્યું, અગર આજ જ તેના ધ્યાનમાં આવ્યું. ચંદાની સાચે વાત થયા

પછી—સુમનલાલની સાથે છેક્ષી ગોઢી થયા પછી—તરલા શાન્ત હતી. સુમનલાલ પ્રત્યે સહભાવ—પ્રેમ જાગ્રો હતો. શરતની રાઝઆત થવાનો સમય થયો. નાઈકમાં જેમ ત્રીજ ધંટડી વાગે તેમ જ્યુગલ કુંકાયું. શરતમાં ઉત્તરનારા એક પછી એક મેદાનમાં આવ્યા. તંખુમાં ચંદ્ર ચંદ્ર એગાખાણું અપાદ. છેવટે ભૂજંગલાલ પાણુદાર દોડા ઉપર દેખાયે. ભૂજંગલાલને નેતાં જ તરલાના હૃદયમાં એકદમ ધરાક્ષા થયો. તરલાએ હૂર ઐકલા સુમનલાલ તરફ નેટ ભૂજંગલાલને વિસરવા પ્રયત્ન કર્યો. ત્યાં શાણુગારલાલી ઓલ્યાં :

‘તરલા ! ચાદ આપણે સુંધાઈના શેહીયાની માઝું શરત મારીશું ? ભૂજંગલાલ પહુલો આવશે ? ન આવે તો મહારે સો દૂધીઓ આપવા, નહી તો તહારે !’

જે ભૂજંગલાલની વાતથી દૂર રહેવા માગતી હતી, જે ભૂજંગ-
લાલને હૃદયમાંથી કાઢી નાખવા માગતી હતી, તે જ ભૂજંગલાલ નજ્દે
—કાને પડતો હતો અને તરલા વધારે ને વધારે સુંધાતી હતી. શાણુગાર-
લાલીને કાંઈ કહી શકતી નથી.

શરત શરૂ થઈ. તરલા સામાન્ય રીતે દરેક દોડાવાળા તરફ
નેતાં. આગળ જતો તેને માટે આનંદ, પાછળ પડે તુંને માટે દીલગીરી
રહેના મણે. ઉપર જણાતાં હતાં. સુમનલાલ ધરીમાં શરત તરફ તો
ધરીમાં તરલા તરફ નેતો અને શરતમાં આપલો. ઉત્સાહપૂર્વક લાગ
લે છે તે માત્ર ભૂજંગને માટે જ એમ એના વહેમાયદા હૃદયને લાંબું.
સુમન પ્રિન થયો. શરત પૂર નેરમાં ચાલતી હતી. એ ચાર પદ્ધયા,
ઉડ્યા, વળી દોડ્યા. છેવટે ભૂજંગ અને એક બીજો રલ્યો અને મેદાન-
માં ચારે બાજુ શાન્ત ફેલાઈ. અધાંનાં મન અધિરાં થઈ ગયાં.
ભૂજંગ પહુલો આવશે કે કુમ એની વાતો—શરતો થઈ. તરલા ને
શાણુગારલાલી ભૂજંગલાલના ઇપના, ભૂજંગની હિમતના, ભૂજંગની દોડા
દોડાવવાની છટાના વખાણું કરવા લાગી, અને ગરીબ અન્યાંસી તરલા
પાણીના પૂરમાં ઘસડાઈ આવેલી નાની બતકડી કે નિર્જવ હોઠીની

માઝક દરિયાના તોડ્ઝાનમાં ઓલાં ખાવા લાગી. તરલા પહેલાંની તરલા નહોટી. ભૂંગલાલને ભૂલવા માગતી હતી, ભૂંગલાલથી દૂર થવા માગતી હતી. અત્યારે જ એનું ચાલતું હત-એને લોકલાજની ચિન્તા ન હત-તો પીધેલી હરીણી હરણું પાસે જઈ ઉલ્લી રહે છે, નાણું કેલી વાવાઓણમાં વૃક્ષને વળગી પડે છે, નિર્દોષ બાળક ગલરાઇ આતાના બોળામાં લાપાઈ જય છે, તેમ તરલા અત્યારે સુમનની છાતીમાં સમાઈ શાન્ત થાત. તરલાના હદ્દ્યમાં આની લાગણી થતી એને એ લાગણી સિનેમેટોઆફની શીદમ માઝક નહોં ઉપર દેખાતી હતી. પરન્તુ સુમનલાલ આ લાગણીનો જૂહો જ અર્થ કરતો હતો. “ એ તો એજ. મહેને છેતરે છે. હજ ભૂંગલાલ મનમાંથી અસ્યો નથી. અસ્યો હોય તો ભૂંગલાલ તરફ આમ જોવાય જ કેમ ! જીએં પરખુંયનો વિચાર જ કેમ કરવો ? મોઈ ઉગરે લંબ કરવાથી કોણ દાખા ? હજ લંબ કરતાં શું થાય છે ? બસ ના કહું. આવાને પરણી હું શું સુધી થઈશા.” એટલામાં અવનવો બનાવ અન્યો. ભૂંગલનો વોંંડ પુરયાટ હોડતો હતો ત્યાં વચ્ચેમાં વોંંડાં હોડર ખાયી એને ભૂંગ ઉછળીને દૂર પહ્યો. પહ્ણતાંની સાથે જ આખા! મેદાનમાંથી ચીસો ચંલગાઈ, ‘ ભૂંગ સુદો, એની યોદ મરદાઈ ગઈ ગઈ,’ એનો પગ ભાંઘ્યો, ‘ અચાંચા ’ ની ખૂસો પાઉતાં જ શરતની લાલસા રાખનાર, પોલીસ અમદદારો, ડાક્ટરો એને રીપાઈએનો હોડયા. પરન્તુ ભૂંગના અકરમાત સાથે તંયુમાં પણ અકરમાત થયો. તરલાથી ચીસ પડાઈ ગઈ એને તરલા સુર્ખિગત થઈ. શાળુગારલાલી, ચંદ્ર એને સુમન આબાં ને તરલાને આશ્વાસન આપવા લાગ્યા. હંકુ પાણી છાંટયું. તરલાએ આંખો ઉધારી. જુવે છે તો જામે શાન્ત હેખાતો પણ અંતરમાં બળતો સુમનનો રહેશે જેયો. આ દામાં ચર્ચા કરવાનો, હા-ના કરવાનો નહોટો. શાળુગારલાલી કંકું કે તરલાને હું લઈ જાઉ. ચંદ્ર કહે હું લઈ જાઉ એને સુમને કહ્યું હું લઈ જાઉ. તંયુમાં ચર્ચા શરૂ થઈ. માણુસોને અલિપ્રાય પરાડ કરવામાં,

અમે તેવી વાતો ફેલાવવાના પેસા બેસતા નથી. એ વાતો હેઠળ નથરા એકાની જ હોથ છે, પણ એનું કેવું ગંભીર પરિણામ આવે છે તહેનું તહેમને જરાયે ભાન હોતું નથી.

“હાય ! હાય ! આ શું ? એ તો ભૂજંગ પાણી મરવાની ! આનું છે તો પણી એવીને સુમનલાલ શા માટે પરણુંતા હશે ? ” “હવે તો લસ થઈ જાય તો સારું બા !” “ને ભૂજંગલાલને એને નહિ પરણુંવા હે તો એમાં પરિણામ સારું નહી આવે ! ” આમ વાતો છાની પણ કંક સંભળાય એમ ચાલી. ચંદા, સુમન, શણુગારલાલી અને તરલાને કાને આ શખ્ષ પડતાં જ દરેકને જૂહી જૂહી અસર થઈ હતી.

‘ચંદાભાલી ! મધ્ને કંક થઈ જાય છે. મહારી છાતી ગલરાય છે. મહ્ને લઈ જાઓ.’

‘તરલા ! ચંદાભાલી શું કરતાં હતાં ! ચાલ મારી રાથે. મારી સાથે વાતમાં હમણું હોંશીયારી આવશે.’

‘શણુગારલાલી ! ના. અત્યારે નહી.’

આયદું ઓલતાં તરલાથી રૈવાઈ જવાયું. એની ગલરામણું વધી. સુમનલાલ સથળું જેયા કરતો હતો. તરલાના હંદયની વેદના સમજ શક્યો નહોતો. છાતીની ગલરામણું, રેતું એ બધું ભૂજંગનાં અકરમાતને લઈને જ—ભૂજંગની ગંભીર સ્થિતિને કીધે જ માની હેમશનો શાંત સુમન અશાંત અન્યો. આટલા અધા લોકમાં હવેદો અન્યો. બધાં એને હસતાં હશે, નાયો, બાયલો ગળુતાં હશે માની હેમધર્પાનાં બણે ઓદ્દો ઉડ્યો:

‘તરલા ! ચાલ મારી સાથે ! ગાડી તૈયાર છે. તહેને શું થાય છે તે હું સમજું શું. અત્યાર સુધી નરમ રણો તહેનું પરિણામ મણે ભોગયું. ચંદાભાલીને પણી મળીશ. મહારે વાત કરવી છે, ચાલ !’

તરલા—હુઃખી તરલાએ સુમનલાલને આવો ચ્હિડયેલો કદી જેગે નહોતો. ઘડીમાં ચંદાભાલી તરફ તો ઘડીકમાં હૂર મેદાનમાં નેતી, શણુગારલાલીને જરાપણ ન ગણુકારતી તરલા સુમનલાલ સાથે ગાડીમાં બેઠી.

પ્રકટણ દે મું.

ગાડીમાં.

એક ઐશુદ્ધ માણુસને ગાડીમાં નાખે તેમ તરલા ગાડીમાં નંખાઈ. ભૂજંગલાલ પડ્યો. ભૂજંગલાલ મરી ગયો હશે એ વિચારે તરલા બેબાકળી અની હતી. થોડાક કલાક ઉપર સુમનલાલના નામનું રટણ કરનાર, સુમનલાલને માટે જાતે ચાલ કરી આપવામાં મળાહ માનનાર, સુમનલાલ “મુજ સ્વામી સાચા” માનનાર તરલાના હદ્દ્ય ઉપરનો અંકોશ ગયો. ખરેખર, શોતાન અને હેવદૂતનું યુદ્ધ મીલટનના કાવ્યમાં હશે, પરનું દરેક મનુષ્યના હદ્દ્યમાં આ સૂર-અસૂરનું યુદ્ધ-સારી અને ઓદી વૃત્તિનું દરહમેશ યુદ્ધ-થાય છે. મનુષ્યના હદ્દ્યમાં તો આ યુદ્ધ થવાનું જ. જેટલે અંશે મનુષ્યમાં સદ્ગુર્દ્ધિનો વિકાસ, પરમેશ્વરને ઓળખાવાની શક્તિ ટેટલે દરનારે સદ્ગુર્દ્ધિનો વિજય. તરલા ડેળવા-ઘેલી હતી, સદ્ગિત્યારમાં ઉછરી હતી, હદ્દ્ય નિખાલસ હતું, પરનું દરેક મનુષ્યના જીવનમાં આવવાની આવી લડાઈનો અનુભાવ! તરલાને પહેલીવાર જ થયો હતો. યુદ્ધમાં શામ દામ લેદી વાપરવો પડે છે તેમ હદ્દ્યની આવી લડાઈમાં પણ યુક્તિ પ્રયુક્તિ વાપરી પડતાંને બ્યાવવાનો મનુષ્ય માત્રનો ધર્મ છે. તરલા બાળક હતી, એણે ઝૂઝકપટ અનુભવ્યાં નહોતાં એટલે જ ભૂજંગલાલને દિવ્ય પુરુષ-રનેહાળ પુરુષ માનવા લાગી, અને વીણાના નાદે જેમ સર્પ એંચાય તેમ એંચાઈ હતી. તરલા ગાડીમાં એડી. ચંદાએ બોલાવી પણ ઉત્તર જ ન આપ્યો. રેસનાર્સ મંદુપમાંથી કાંઈ કાંઈ ટીકાઓ સંભળાવા લાગી અને એ દરેક શખ્દ સુમનલાલનું હદ્દ્ય ડેાતરી નાખતો હતો. ગાડી ચાલી અને સુમનલાલે તરલાને ટોણો. રનેહ અને ઈંધિં એ જ્યાં ભેગાં થાય છે ત્યાં ધીરમાં ધીર પુરુષ પોતાની હામ ખોધ નાખે છે. સુમનલાલ

૧. યુક્તિ. ૨. શરત.

તરલાને ચાહુતો હતો, તરલાનો ન્હાનપણુથી તેને અનુભવ હતો, વળી હમણું જ એતી શાંકા ફૂર થઈ હતી. આ સુમનલાલ પોતાની સન્મુખ ભૂજંગલાલના નામ સાથે તરલાનું નામ જોડાયેલું સાંભળે, પાસે એદા છતાં, પોતાની જરાએ દરકાર રાખ્યા શિવાય ભૂજંગલાલની ચિંતા કરતી પોતાની પત્નીને જીવે, પછી સુમનલાલ આડળો ચાય એમાં શરી નવાઈ ? સુમનલાલ આડુળવ્યાડુળ થયો, તેનાં રૂવાટાં ઉલાં થયાં, આંખ-માંથી તણુખા ઝરવા માંડચા. તે એલ્યો :

‘તરલા ! તરલા ! ડાહી ચંદાની ડાહી નણું તું જ કે ? ક્ષાલથી ચાહ પાનાર તું જ કે ? રૂપેને બલાલમાં ને બલાલમાં કાસળ કાઢવા જેર આપ્યું હોય !’

હોડતી ગાડીના ખડાખડાટ અને પવનના અપાટે તરલાનું લમતું મગજ ડેકાણે આવવા માંડયું. ભૂજંગલાલ-મરવા પડેલા ભૂજંગલાલને બહલે નજર આગળ સુમનલાલ જણાયો. સુમનલાલનો રૂપર્શ થયો, કાનમાં સુમનલાલના શબ્દ પડ્યા અને સૂર્યનાં કિરણ આગળ અંધ-કાર નષ્ટ થાય તેમ તરલાના હૃદયમાંથી ભૂજંગની છીનીનો નાશ થયો અને તરલાના મહેા ઉપર રમીત^૧ હેખાયું. ‘તરલા’ શબ્દ તરલાને મોહુક લાગ્યા અને ગાડીમાં ને ગાડીમાં જ તરલા સુમનલાલના હાથને હાથમાં લઈ પંપાળવા જતી હતી લાં એના છેલ્લા શબ્દ સંભળાયા. મનુષ્યને પોતાનો વાંક વસતો જ નથી અને ત્થેમાં સ્નેહના સંબંધમાં સ્નેહીને બહલે વડિલ તરીકે, ડપકાર્યે-મહેણ્યાર્યે કહેવામાં આવે તો તો સ્નેહાળ હૃદયને ગમતું નથી. તરલાની આજ સ્થિતિ હતી. ‘શું ? મહેં જેર આપ્યું ? મહેં બલાલથી ચાહ કરી આપ્યો તહેનો બહલો તો સારો મજલ્યો ! ભૂજંગલાલ કદી આમ એલ્યા નથી.’ એમ થયું ને તરલાએ સુમનલાલનો હાથ ફૂર કર્યો.

‘તરલા ! આમ કેમ ? શું હું તદ્દે નથી ગમતો ? એમ હતું તો મહને ઓલાયો શું કામ ?’

‘તમે આવા વહેમી ક્યાં સુધી રહેશો ? વહેમમાં ને વહેમમાં અનેક કુકુમ્બો પાયમાલ થઈ ગયાં.’

‘આને તું વહેમ કહે છે ? મહારી સાથે વિવાહ થયા છતાં, મહારા દેખતાં તું ભીજની ચિન્તા કરે, એ હું જેણિ છાં વહેમ ?’

‘વહેમ નહીં તો ભીજું શું ? હું કશ્યુલ કરે છું કે થોડા હિવસ ભૂજંગલાલ તરફ મદારું મન આડર્યાયું હતું, પરન્તુ અલ્પ થને ચંદ્ર ભાભિનું ! એમણે અચાવી છે.’

‘વારુ, એમ હતું તો આજ ભૂજંગલાલને અક્રમાત થયો ત્યારથી મહારી સાથે તું બોકી છે ? ‘ભૂજંગલાલને કેમ હશે ! એમની કાઈ ખખર લાવો. હું એમની પાસે જાડું !’ એમ હજારો માળુસ વર્ચ્ય તું એકી એ સાંદે કહેવાય ? લોકા વાતો કરે છે વાતો.’

‘લોકા વાતો કરે તો કરવા હો. એમને ટેવ પડી. એક માળુસ તરીકે મરવા પઢવા ભીજ માળુસને મારે બાગણી થાય તો હાયી હેવી કે ?’

‘ના. હાયી ન હેવી, પણ તરલા ! અહું બાબા, ‘ભૂજંગલાલને અહ્લે ભીજ કોઈને અક્રમાત થાત તો તદ્દે આટલું થાણ કે ?’

‘વારુ. પણ તમે કહેવા શું માગો છો ?’

‘એજ કે તદારી આ વર્તાણુક ન છાજતી છે. તદારે સુખી થતું હોય-નહને સુખી કરવો હોય-આપણું બનતે સુખી થતું હોય-નો અવિષ્યમાં ભૂજંગલાલનું નામ ન લેવું !’

તરલાના હૃદયમાંથી હજુ ભૂજંગલાલના લણુકારા ગયા નાંદાતા. આજા જીણ્યા સંસ્કાર હતા અને તે જાગૃત થયા.

‘શું ભૂજંગલાલનું નામ ન લણિ ? ઓળાખાણું નંદાતી તે વળા કેવળ મહારી મરજુ જોઈને જ આન્ટરેડના સ્ટેશન ઉપર બસો ઉપીઆ

કાઢી આપનાર ભૂજંગલાલ જ હતો. અત્યાર સુધીના મહારા જીવનમાં રસ લાવનાર ભૂજંગલાલ છે, એને જરા સંભાડેએ નહીં ? શું તું તુમે પુરુષો કોઈ બાળ સ્વીનો વિચાર પણ નહીં કરતા હો ? એકની સાથે વિવાદ થવાનો હોય છે ને બાળની સાથે થાય છે તો પહેલીને સંભારતાંનો નહીં હો ? એના ચુણુદોપનો વિચાર કરતા જ નહીં હો ? રસ્તે જતાં ડાઇ સ્વી માટે સારા ખાદ્યા વિચાર જ નહીં આવતા હોય, ખરું ને ? પુરુષો એવા મહાતમા ખરું ને ? જેટલા ને જેવા વિચાર પુરુષોને થાય છે તેનાથી અડધા પણ અમને સ્વીઓને નથી થતા. પુરુષો ગમે તે સ્વીઓ સાથે નિર્દોષપણે પણ વાત કરે, બોલી શકે ને અમે સ્વીઓ થઈ એટલે થઈ રહ્યું ! અમે ને કોઈ પુરુષ સાથે વાત કરીયે એટલે ખરાખ ! નાટક, ચાપડી પણ સ્વીઓને વાંચવા લાયક નથી એવા અભિપ્રાય આપો ! લારે પુરુષોએ હલકી વૃત્તિવાળાં નાટકો-ચાપડીઓ વાંચવી એમ ? જેટલી પુરુષોથી દુનિયામાં અનીતિ ફેલાય છે તેટલી અનીતિ સ્વીઓથી ફેલાતી નથી હો ! ”

‘તરલા ! તરલા ! તારાં ભાષણ મહારે નથી સાંભળતું. લોકામાં વાત થતી અટકાવતી, ભણતરતે નામોરા આવતી અટકાવવી એ મહારી ને તહારી ફરજ છે.’

‘તે દશો, પરન્તુ ઉસકેડસકાં ખાતાં બાળકને કહેણું કે એકદમ ચુપ રહે એ કેમ બને ? હોડતા ઘોડાને કે ફાસ્ટ જતી ટ્રેનને એક-દમ ઉભી રાખવી એ કેટલું અશક્ય છે તે જાણો છો ? ભૂજંગલાલે મહારા મગજ ઉપર કેટલી અસર કરી હતી-કરી છે, ચંદાલાલીને લીધે તે અસર દૂર નહીં થાય ? હું તરલા છું, તરલ છું. પ્રેમમાં, સંસારના વાવાઓડામાં બાળક છું. ‘રમકડું નાંખી હે, ખરાખ છે’ એમ કહેવાથી રમકડું નાખાય નહીં. બીજું સારું આપો તો જ નાંખી હે. વખત જતાં એને તહમારા સહવાસથી હું દદ થઈશ.’

‘તરલા ! તરલા ! એ નહીં બને. કાં તો હું નહીં ને કાં તો ભૂજંગ નહીં.’

આ શબ્દો પુરા થયા અને ધર આવી પહોંચ્યું. તરલાએ સુમનલાલને આવો ઉશ્કેરાયેલો કંઈ જેયો નહોતો. “ ‘એ નહી અને?’ એટલે ? ‘કાં તો હું નહી અને કાં તો ભૂજંગ નહી’ એનો અર્થ શો ? શું આપવાત કરશે અગર ભૂજંગનું ખૂન કરશે ? ખૂન ! ખૂનનો વિચાર થતાં તરલા ત્રાસી. મહારે માટે આપવાત ! ખૂન ! ત્યારે લ્યુકેશીયાની માઇક, પવિત્ર કૃષ્ણાકુમારીની માઇક હું જ શું કામ ન મરે ? ભૂજંગને ચેતાવું ? શા માટે ? ભૂજંગને ને મહારે હવે શું ? મહારે કાંઈ નહી, પણ મહારે માટે ખૂન થાય તે ? એ પ્રભુ ! આ શું ? ચંદ્રાલાલી ! તેમે મહને મુંબદ કર્યાં ઓલાવી !”

પ્રકરણ ૧૦ સું.

એકલાં.

ધર આવ્યું, ગાડી ઉલ્લી, ડોચમેને ભારણું ઉધાઉયું, પણ અને એલ્યાચાલ્યા વિના જ પુતળાંતી માઇક એડાં. સુમનલાલનો જેને અતુભવ છે તેવાને સુમનલાલની આ વર્તાણુક વિચિત્ર લાગ્યા વિના રહે જ નહી. ગુર્સો એના સ્વભાવમાં જ નહોતો છતાં આરદો ગુર્સો કયાંથી ? પરન્તુ સુમનલાલને ગુર્સો—કોઈ ઉત્પન્ન થવાનો પ્રસંગ નહોતો. પૈસો, માન અપમાનનો એને મોાદ નહોતો. એટલે એ ખાતે એને જરાયે લાગે એમ નહોતું. સુમનલાલે સંસ્કૃત ને ધર્મેજ કાળ્યોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. સ્નેહળ્યવનનાં અનેક સ્વખાં જેયાં હતાં. તરલા જેવી સૌંદર્યવાન, ખુદ્ધિશાળી, તંદુરસ્ત ગણ્ધિણી, પતી, સહધર્મચારિણી સાથે ઊંચું જીવન ગાળવાની અભિલાષા હતી. તે જ તરલા આમ એવું નીવડે એ કેમ ખમાય ? ભૂજંગલાલને એ ચહાતી કેમ મનાય ? દળ ભૂજંગલાલને ભૂલી છે ? એની ખખર કાઢવા, એના પ્રત્યે સહલાવ દર્શાવવા તૈયાર છે, અને તે પણ મારી મરજ ઉપરાંત. લોકમાં શું કહેવાશે ? ધણી બાયદો છે, ધણીનું કાંઈ ચાલતું નથી. એ ચોખ્ખી હશે

એમ પણ દવે કેમ મનાય ? ને હોય તો પણ શું ? એ નહીં બને. કાં હું નહીં ને કાં ભૂજંગ નહીં. જર્મની કે ફાન્સ હતો અત્યારે દંડુછ કરી ખેમાંથી એકનો અંત આણું. છુટાછેડા ! ખરેખર ને ન્યાતોમાં છુટાછેડાનો રીવાજ છે તેમાં કેટલી સગવડતા ! ફાયું નહીં કે બસ રામરામ ! એમાં ગેરલાભો છે—ગંભીર ગેરલાભો છે, પણ તે કોને ? જેએ પરમેશ્વર અને સ્નેહને ઓળખતા લાય તેને, બાકી તો આ સ્વતંત્રતાના જમાનામાં તો—કેવળ પોતાની જ સગવડ સાચવવાના જમાનામાં તો—એમાં એર સુખ છે. એજ. ન્યાતના શેહ પણે જાણું અને ન્યાત મેળની સગાઈ તેઢવાની મંજુરી માણું. ન્યાત કરી કરીને શું કરશે ? દંડ લેશે એજ ને ? પણ પછી હું તો છુટો ! પણ ન્યાત સાણીતી માગશે તો ? ભૂજંગલાલ ને તરલા મળતાં હનાં એ કદાચ સાણીત થાય, પણ એમ તો તરલા—અમારા કુદુમ્બની સ્વીએ પુરુષોની સાથે ઇજારવાર મળે છે, જાહેર સંસ્થામાં લાગ લે છે. લોકવાયકા ઉપરથી કંઈ મનાય ? તરલા કષ્ટલ કરશે ? લર ન્યાતમાં તરલાને એલાંબું ? એ કંજેતી તરલાની કે મહારી ? પહેલાં તરલાને એકવાર સમજાંબું. સમજે તો ડિક, નહીં તો પછી ન્યાતના શેહને મળું અને તે પણ આનગી સલાહ લીધા પછી વાત.

આમ વિચાર કરી સુમનલાલે તરલાને ચીઠી લખ્યો :—

‘તરલા !

છુટાં પડ્યાં ત્યારે ‘કાં એ નહીં કાં હું નહીં’ એ અસારો મજૂમ વિચાર લને મહેં જણાયો હતો અને એ જ વિચારને લણ હું વળગા રહું શું. ભૂતકાળને વિસારી હે. ગમે તે કારણુથી લને ભૂજંગલાલ તરફ લાગણી હશે પણ મહારી, લારી અને આપણા કુળની આખરની આતર એને ભૂલી જ. તસીં હણ્ય પવિત્ર હશે પરન્તુ ભૂજંગલાલના સહવાસમાં અપવિત્ર અન્યું લાગે છે. ભૂજંગેનું ઝેર ચડ્યું લાગે છે. મહને

આત્રી છે કે હવે તહેને પસ્તાવો થતો હશે. આપણા બે વચ્ચેનો સ્નેહ એવો ને એવો જ ગાડો રહે તેમ કરવામાં મહે મદ્દ કર. પ્રિય તરલા ! હું તહારે હતો, તહારે રહ્યો છું ને તહારે રહીશ. માત્ર મહારા જીવનમાં રસ રેડ, લોકુષનીશીયે ન ચલુડ અને તરલા સુમનની જ એ ચંદના શખદો ખરા પાડ.

‘તહારા જ સુમના.’

સુમનલાલે કાગળ બંધ કરતાં કરતાં તાજે કલમ કર્યું, ‘જે આ પત્રનો સંતોષકારક ઉત્તર નહિ મળે તો. હું નહી કાં એ નહી એ નક્કી માનને. સુ.’

જે સમયે સુમનલાલ એકલો હતો, વિચારમાં પડ્યો હતો અને આ ચીઠી લખતો હતો તે જ વખતે તરલા પણ પોતાના ઓરડામાં ગમગીન પડી હતી. સુમનલાલના શખદે એને ઐબાકળી ઘનાવી હતી. જગત કેવળ અહારથીજ જોઈ અલિપ્રાય આંધે છે અને તેમાં પણ કાઈની આભરણ-એચાભરણ કરવામાં તો કેવળ ઉપલડીયા જ વિચાર કરે છે. તરલા પહેલેથી તે છેવટ સૂધી પવિત્ર હતી. ભૂજંગલાલ અને સુમનલાલની સરખામણી કરી હતી. એવો પણ વખત હતો કે જયારે એને એમ થયું હતું કે સુમનલાલ કરતાં ભૂજંગલાલ સાથે પરણી સુખી થાત-જીવન રસમય ગાળી શકત. આવા વિચાર જ પાપમય છે. આવા વિચાર જ થવા ન જોઈએ એમ કહેનારે પોતાના છદ્યની પરીક્ષા જ કરી નથી. આ લાઈન કરતાં પેલી લાઈન લીધી હત તો દીક હતું. આ ધર કરતાં પેલું ધર વધારે સારું છે. આ છોકરી આને દીધી તે કરતાં પેલાને દીધી હત તો સુખી થાત, એમ થાય માટે તે શું પાપ ? આવા વિચાર કેવળ પણ કે મહાત્માને જ ન થાય, મનુષ્યને તો થાય; પરન્તુ દેવ અનાર, દેવપદ પામનાર મનુષ્ય આવા વિચાર ઉપર ઝાણુ મેળવે છે અને ધીરે ધીરે તે વિચારોને દૂર કરે છે. તરલાની સ્વભાવિત આવી જ હતી. ભૂજંગલાલે જણ પાથરી

હતી. એ જળમાં ફ્રસાઈ હતી—ફ્રસાવાની તૈયારીમાં હતી—ત્યાં ચંદા-ભાલી આવી પહોંચ્યાં. ભૂજંગલાલને અંદરથી હજુ તરલા ઓળખી શકી નહોતી. જે કુટુમ્બોમાં, જે જાતિમાં વડિલોની સલાહ-હેખરેખ શિવાય યુવાન કન્યા કે યુવાન પુરુષોને લગ્નના હેતુથી લેળવવાનો—મળવા હેવાનો રીવાજ છે ત્યાં બહારના આકર્ષણુથી અંદરના હોષો જણાતા નથી; અને યુવાવસ્થા જ એવી છે કે એક વખત આકર્ષણુથ્યા પછી અંગતમાં અંગત મનુષ્ય પણ દોષ દર્શાવે તો તે લાગતા નથી. તરલા આમ ભૂજંગલાલના હોષો નોઈ શકી નહોતી. પણ તરલા સામાન્ય કન્યા નહોતી. સુમનલાલ સાથે એળે સારાં સારાં પુરુષકો વાંચ્યાં હતાં. હિંદુ સંસાર તેમ જ ભીજી પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી હતી એટલે એકદમ ફ્રસાય એમ નહોતી. પરન્તુ સુખની તુલના કરવા હુઃખની જરૂર છે, સાનું પારખવા કસોઈની જરૂર છે, તેમ સુમનલાલ પ્રત્યે તહેનો પ્રેમ જગૃત થવા, સુમનલાલના પ્રેમની ઉત્તમતા જણાય એટલા માટે આ પ્રસંગની જરૂર હતી. તરલાના હંદ્યમાંથી આમ ભૂજંગલાલની જ્યાં નશ થઈ હતી છતાં શરતમાં એ પડ્યો, એને વાગ્યું, કદાચ મરી ગયો હશે, એ વિચારે એની ડામળ લાગણી હુઃખાઈ હતી અને એની ખયર કાઢવા, મરતાને આશ્વાસન આપવા ઉત્સુક થઈ. આમાં સુમનલાલની આડખીલી આવી. “હું પવિત્ર ખું, મહારા મનમાંથી ભૂજંગલાલને કાઢી નાખ્યા છે, મહેં મહારે હાથે એમને પ્રેમથી ચાઢ કરી આપ્યો છે, ચંદાલાલીને વચન આપ્યું છે, હું એમને મહારા હંદ્યના ને શરીરના સ્વામી માનું ખું તો પછી મહુને શા માટે અટકાવતા હશે ! લોકનિન્દાથી શા માટે ડરતા હશે ! આ વિચારથી જ તરલા હેરાન થતી હતી. ત્યાં ‘હું નહીં કાં એ નહીં’ એનો અર્થ સુમનલાલનો આપધાત કે ભૂજંગલાલનું ખૂન સમજુ હતી. ‘ખસ એ જ. મહારે માટે ખૂન નહીં થવા હજુ. શણુગારભાલી મારક્ષત ભૂજંગલાલને ચીઠી લખ્યું. ભૂજંગલાલને ! પરપુરુષને ચીઠી લખ્યા ? શા માટે નહીં ? ખીસમાજના સેકેટરી તરીકે લખ્યા પુરુષોને કાગળ

લખવા પડે છે તો પછી ભૂજંગલાલને લખવામાં શા વાંધો ? પણ થું લખ્યું ? તમારે ખૂન થશે, સુમનલાલથી સંભાળને, એમ લખ્યું ? એનો અર્થ એટલો જ કે મહારાં સુમન સપદાય. ભૂજંગ એ કાગળ પોલિસને સાંચે તો એ પુરાવો થાય ને ? ત્યારે હું જાતે જ મળું તો ? શાણુગારભાલીને ઘેર જાઉ ને ત્યાં ભૂજંગલાલને બોલાવું અગર હું ને શાણુગારભાલી બે જઈએ તો ? મૂળ વાત ન સમજે ને સુમનલાલને ખખર પડતાં એમનો બહેમ નહી વધે ? ત્યારે થું કરવું ? ભૂજંગલાલ બધા કહે છે એવો હશે ? હા ! લીલાને છોડી દીધી. બીચારી એ મરવા પડી. પણ એ તો મારે માટેને ! તો પછી મેં કબ્જની વાત કરી ત્યારે કેમ ગલાંતલાં કરવા માંડયાં ! લગ્ન થયા વિના સાથે રહેવાય ? એ થાય જ કેમ ? હું કોણું ? મહારાં હડદડતું અપમાન ! પણ ચંદાલાલી કહેતાં હતાં કે એમ તો એણે ધણુંને ફસાવવા યતન કરો છે, એ વાત ખરી ? એને કાઈ માથાની નહી મળે ? બોગ એના. મહારે મહારા સુમન. પણ આપવાત-ખૂન થતું બચાવવું જોઈએ. “એ એ તો એ જ. શાણુગારભાલીને ત્યાં જાઉ અને ભૂજંગલાલને આડકતરી રીતે ચેતાવું.”

આ વિચાર ઉપર આવી તરલા ટઠાર થઈ, ગાડી નેડાની અને નીચે ઉત્તરવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં સુમનલાલની ચીહી આવી. ચીહી વાંચતાં વાંચતાં તરલાને અનેક લાગણીએં થઈ. સુમનલાલની ઉદાર વૃત્તિ, ક્ષમા ગુણુ માટે માન થયું; પરન્તુ રનેહ કરતાં લોકનિન્દા, આબર બેઆબર માટેની એની ઝીકર હસવા સરખી લાગી. ખૂન-આપવાત કાંઈ નથી તો પછી મહારે શાણુગારભાલીને ત્યાં શા માટે જવું એ વિચારે પાછી હી ત્યાં તાજે કલમ ઉપર નજર પડી અને ચમકી.

“ ના, ના. હજ ખૂનના વિચાર માંડી વળાયા નથી. કોધમાં ને કોધમાં, બહેમમાં ને બહેમમાં કાંઈ આંદુઅવળું કરી બેસરો માટે ચાલ જઈ ભૂજંગને ચેતવું. આ ચીહીનો ઉત્તર તો પછીએ અપાશે.”

‘ જ ! ઉત્તર પછીથી આપીશ. હમણા તો શાખુગારભાલીને ત્યાં જાઉં છું એમ કહેને.’ કહી તરલા નીચે ઉતરી.

સુમનલાલ ચીઠીના ઉત્તરની રાહ જોતો હતો. ચીઠીને બદલે કદાચ તરલા પોતે આવે. હમણા એ આવશે, ઉછળતી છતીયે અને હસતે મહોએ આવી ભારા વહેમ માટે હસી કાદશે અને પહેલાં બેસતાં હતાં તેમ કાંઈ બન્યું જ નથી એમ દાસ્યવિનોદ કરીશું.

તરલાને બદલે ચીઠી લઈ જનાર નોકર જ આવ્યો અને તે પણ ખાતી હાથે. નોકરને જોતાં જ એલ્યો, ‘કેમ ! તરલા નથી ?’

‘ જી, છે, પણ કલ્યાં છે કે હું શાખુગારભાલીને વેર જાઉં છું’ તેથી ઉત્તર પછી આપીશ.’

‘ બહુ સારં. જી.’

‘ બહુ સારં જી ’ એટલું નોકરને કહેતાં સુમનલાલને મહેનત પડી. “ શાખુગારભાલી એટલે ભૂજંગલાલ જ. આવી નક્ષ્ટ ! ભારા આવા કાકલુદીભર્યા—સ્નેહભર્યા કાગળની જરા પણ દરકાર રાખ્યા વિના એના—ને મળવા તૈયાર થઈ ! બસ થઈ રહ્યું. એ તો એ જ, કાં તો હું નહી ને કાં તો એ નહી.” સુમનલાલ પ્રિયવા લાગ્યો. આપો હોલ ફરતો હોય એમ લાગ્યું. છંછેડાયેલા સિંહની માદક હોલમાં તે ફરવા લાગ્યો. આંખમાં કોથ, વેરનો અમિ સળગવા લાગ્યો. તરલા એર જેવી લાગી. શું કરં, કયાં જાઉં, એમ થયું. ‘ અસ એ જ ’ એટલું બોલી સુમનલાલ પણ બદાર નિકળ્યો.

ગ્રંઝરણું ૧૧ સું.

હું શું સાંભળું છું ?

તરલા—બોળી તરલાના મનથી શાણુગારલાભી દુઃખીઆનો વિસામો, અનાથના ઐલી, કળ્યા પતાવનાર, નિઃસ્વાર્થી સલહકાર હતાં. આપ તેવું જગ માનનાર તરલા બધાને પવિત્ર લેખતી, અને શાણુગારલાભી અને ભૂજંગલાલ માટે લોકો માત્ર દેખ, અહેખાઈથી જ નિન્દા કરે છે એમ અદ્ધાપૂર્વેક માનતી. ભૂજંગલાલમાં માત્ર એ જ દેખો જેયા હતા. એક ઈશ્વરને નહોતો માનતો એ અને ખીજું લગ્નાક્રિયા તરફ અણુગમો. ઈશ્વરને માનવો ન માનવો એ વિચાર સ્વતંત્રતાની વાત છે, પણ લગ્નાક્રિયા ન કરવા દેવામાં કાંઈ છ્યોપા ભેટ હરો એ તરલા સમજ નહોતી. એ પણ વિચાર સ્વતંત્રતા જ માનતી. સુમનલાલનો સ્વભાવ જાણુંતી એટલે આપધાત નહી કરે એમ લાગતાં પ્રથમ ભૂજંગલાલને અચાની દેવા પગલાં ભરવાં એ હીક માની શાણુગારલાભીને બધી વાત કહી એની મારફત જ ભૂજંગલાલને મુંબાઈ મોકલી દેવા વિચાર કરેં, અને આટલા જ માટે શાણુગારલાભીને ત્યાં ગઈ.

સંઘાડાળનો વખત હતો. શાણુગારલાભી ત્રીજે માળ અગારી પાસેના એટરડામાં ડ્રાઇની સાથે વાતો કરતાં હતાં એમ નોકર તરફથી અખ્યર મળી. તરલાને શાણુગારલાભીને ત્યાં ગમે ત્યાં ને ગમે ત્યારે જવાની દ્રષ્ટ હતી, એટલે શાણુગારલાભીને એકદમ ઓલાવી મનનો ઉભરો ખાલી કરવા તત્પર થયેલી તરલા ખાસભેર બધ્યે પગથીયાં સામટાં રહી ત્રીજે માળે ગઈ. ત્રીજે માળ આગલા હાલમાં ડ્રાઈ નહોતું એટલે પાછલા હાલમાં ગઈ. ત્યાં અગારીના લાગમાંથી એ જાણું વાત કરતાં હોય એમ લાગયું ને ખંચકાઈ. ‘શાણુગારલાભી’-ના નામની ખૂબ પાડવા જાય છે ત્યાં એક જાણુંતો અવાજ કરે આવ્યો. એ અવાજ આવતાં જ એની છાતીમાં ધખકારો થયો.

હુદ્યમાં કાંઈ કાંઈ લાગણી થઈ ગઈ અને ‘એમાં શું ? કોણું પરાયું છે ! એ માટે તો આવી છું’ કરી તરલાએ પગસું ભર્યું પણ ત્યાં જ થંબી, અને કાન માંડી લીત પાસે સંતાઈ વાતો સાંભળવા ઉભી રહી. ડાઈનાં ખાનગી પત્ર ફેડવા, એમાં શું લખ્યું છે તે જાણવા, એ જણાની ખાનગી વાત સાંભળવા માણસને બહુ ઉત્સુકતા થાય છે; પરન્તુ એ સ્વભાવથી ધણીવાર લાલ કરતાં હાની જ થાય છે. કેવળ જાણવાની ધર્ચિણ સતોષવા જતાં ધણીવાર આપણું પોતાનું, પોતાના પ્રિયનું આપણે ન સાંભળવા જેવું સાંભળ્યે છીએ, અને જે ન સાંભળ્યું હેત તો સુખી રહેત તે સાંભળ્યો જીવનપર્યન્ત સંસાર નિરસ બનાવે છે. આટલા જ માટે ‘એ જણ વાત કરે જ્યાં છાની ત્યાં ઉલા નવ રહીયેણું’ ની કહેવત છે. આટલા જ માટે તે પાપ લેખાય છે. જે ભૂજંગલાલનો ધાર્યા એળાખી તરલાની છાતી ધયકવા લાગી હતી, શરીરનાં રિવેઝન્વા ઉભા થયાં હતાં, જે ભૂજંગલાલને બચાવવા પોતાના અંતરના સ્નેહાળ પતિની પ્રેમ, ક્ષમા અને ઉદ્ધાર વૃત્તિથી ભરપૂર ચીહ્ની તરફ દુર્લક્ષ બતાવી દોડી આવી હતી તે જ ભૂજંગલાલના મહોમાંથી નિકળાતા રણ્ણો સાંભળ્યો તરલાના હેશકાશ ઉડી ગયા. ખરેખરો ભૂજંગ-સાપ આજ જ કરડયો હોય એમ લાગ્યું.

‘શાણગારભાલી ! હું કંટાય્યો. તમારી સલાહ અને મહદ આમાં કામ ન લાગ્યાં. લીલા મહારી પાછળ આંધળી થઈ હતી, પણ લમેની ઘુંસરી આપણે લેવા તૈયાર નહોતા. એમને એમ ઇસાઈ નહી અને કહેવા વિચાર કરતો હતો ત્યાં તરલા નજરે પડી. ખરે ! લીલા કરતાં તરલા હળર દરજને ચુંડે. લીલાને ચીડવવા તરલાની પાછળ જળ પાથરી અને લીલા નિરાશ થઈ ખાટલે પડી. તેમાં હું શું કરે ? લમ માટે હું કહેવા નહોતો ગયો, અને લમ મદારે કરવુંયે નહોતું. દુનિયામાં લમ એ વસ્તુ જ નકામી છે. એમાં સ્વતંત્રતા શા માટે નહી ? ઈશ્વર હોય તો તહેની, નહી તો આપણી સુષ્ઠિમાં લમ માત્ર મનુષ્યમાં જ અંધનરૂપ છે. કેમ શાણગારભાલી ! તરલાને પણ ઇસાવવા બાળ રચી,

લીલા કરતાં એમાં વિજય મળ્યો. લીલાને મળી શકતો નહીં, તરલાને મળતો, એના વિવાહિત પતિ સાથે મન ઉંચાં કરાવવા સરાકત થયો. શાણુગારલાભી ! પણ ડેળવાયેલી તે ડેળવાયેલી જ રહી. અત્યાર સ્વર્ધી હું એમ માનતો હતો કે જે ધરમાં છોકરીયો મોટી કરવામાં આવે ત્યાં નીતિ હોય જ નહીં. પણ એમાં મારી ભૂલ હતી. તરલા ખાનદાન તે ખાનદાની નિકળી. હા એ ઝડપી સાથે બેધડક ધેર તેમ જ બહાર વાતો કરતી, સુમન સાથેનો વિવાહ તોડી ઝડપી સાથે પરણુવા તહેની ઘર્યા ઉત્પત્ત થઈ હતી; પરન્તુ ઝડપી અનેક લ્લાલયો અને અનેક ધમકીઓથી જરા પણ ડગી નથી, પવિત્ર જ રહી છે. એટલા જ માટે હજુ પણ ઝડપી મન એના તરફ આકર્ષણી થિયો. ગમે તેમ કરી એનો નાદ ઉતારવા મન થાય છે. પણ અમારી લડાઈ જ એક છે— લમ્ફિયા. આપણે લમ્ફિયા કરવી નથી અને એને લમ્ફિયા જોઈએ છીએ. આજ નહીં તો ચારે દાડે પણ તરલાને જોઈ લઈશ. તરલાની ઇજેતી, લોકનિન્દાનો લાલ લેઈશ. પણ શાણુગારલાભી ! પરમ દિવસની પાર્ટીમાં પેલી કાર્યાની સાળુવાળી ડોણું હતી ? હું ભૂલતો ન હોડિં તો શરતમાં પણ એ તમારા પડખામાં જ બેડી હતી.”

“ ભૂજુંગલાલ ! શરતમાં હમણું જ હાઉકાંભાંગ્યાં છે. પરમેશ્વરનો ઉપકાર માનો કે જીવથી અન્યા અને કાંઈ હરકત ન આવી. પણ તમે પરમેશ્વરને ક્યાં માનો છો ! લીલા—તરલાથી ન ધરાયા તે વળો ત્રીજુને ઇસાવવા તૈયાર થયા છો ? લીલા માંદી પડી, તરલામાં થાપ ખાંધી, પણ આ તો તમારા જેવા હનરો ભૂજુંગલાલને ગુંબમાં સમાવે છે, સમજ્યા ! એની વાત જ જવા હો. એ તરલા જેવી નરમ નથી કે તહમારથી અંનાઈ જય. તરલાનો નાદ ઉતારતાં, આની પાછળ જતાં તમારો નાદ ન ઉતરે એ સંભાળો.”

“ શાણુગારલાભી ! આમ કહી તથમે મહે વધારે જિશ્કરો છો ! એ ડોણું છે, ક્યાં રહે છે એ તો કહો.”

“ ભૂજંગલાલ ! એનું નામ વીણા છે. અણુપરણેલી છે, તમારી જ ગાતની છે. વીણા-મોરલીથી જેમ ભૂજંગ-સાપ નાચે છે તેમ વીણા તમને નયાવરો. એ જ વીણા પરમેશ્વર કરે ને તમને મળે અને ભૂજંગનું ઝેર ઉતારે.”

તરલા ભૂજંગલાલને બચાવવા આવી હતી. રહેને સુમનલાલ ઘૂંઠ કરે એ બહીક ચેતવવા આવી હતી ત્યાં ભૂજંગલાલનું ખરેખર ઘૂંઠ જ થયું. ભૂજંગલાલનો મોદ, ભૂજંગલાલની છથી તરલાના હંદ્યમાંથી આમ હમેશાને માટે નષ્ટ થયાં. જે કામ સુમનલાલના પ્રેમભર્યા, ધમકીના શખ્ફે નહોંનું કર્યું, જે કાર્ય ચંદાની સલાહે ન કર્યું તે કાર્ય માત્ર આ દૂધી વાત સાંભળવાની ટેવે કર્યું. ‘આ ભૂજંગલાલ-ખારથી ડ્રાગા, બુદ્ધિશાળી પવિત્ર, અને મોદક લાગતા ભૂજંગલાલ આજ કે ? આ ભૂજંગની મોહનણમાં ઇસાઈ મહારા પવિત્ર રહ્યવારના ફોરના નામ સુમનલાલ સાથે બગાડવા તૈયાર થઈ હતી કે ? હાય ! હાય ! શાણગારભાબી આવાને જ ઉત્તજ્ઞન આપે છે કે ? આવા જનસમાજના રાક્ષસોને સોસાયટીમાં દરવાફરવા હેવા એ જ નંખમ ખરેલું છે. ખરેખર, આ સ્થિતિની જરૂર હતી. ધનદોર અંધારા પઢી સૂર્યના કિરણું આવકારદાયક ગણ્યાય છે, હુઃખ પઢી જ સુખની કિમત થાય છે. બહીક લાગે ત્યારે જ બાળક માતાને ભાથ લીડી વળગી પડે છે, તેમ મહારે થયું. આ વિદ્ધિ ન આવ્યું હેત તો મહારા સુમનનો પ્રેમ સમજ શકત નહીં, મહારા તરલ સ્વભાવ સ્થિર થાત નહીં, લાગણ્યના આવેગે ધસડાઈ જવાની ટેવ જત નહીં. મહને શું વેશ્યા ધારી હતી ? અરે ભૂજંગ ! તું શું એમ સમજતો હતો કે હું પરણી નથી, ગમે તે પુરુષની સાથે વાત કરે છું, સોસાયટીમાં હરે છું ફરે છું એટલે નીતિ, પરમેશ્વર, આબદીની ઇકર જ નહીં હોય ? તું એમ સમજે છે કે કુળવણી-દરવાફરવાની દૂષ્ટ એટલે સ્વચ્છંહપાણું ? ના, ના. ભૂજંગ, તુને બચાવવા આવી હતી. ગરીબ બિચારી લીલા તહેને હેવ માને છે, અરવિન્દનો સંસાર ધૂળ કર્યો તે તહેં. મહારી-મહારા સુમનના સંસારની

ધૂળ થात, પણ ભલું થને ચંદાલાભીનું. હવે તો મહારા સુમનને આપધાત કરતા અચાંચિ. ચંદાલાભીને મળું, એમની ક્ષમા માગું-એમની મદ્દ માગું. વીણા ! વીણા ! આજ સવારે કે એ હિંસ પહેલાં તહારે નામ સાંભળ્યું હત, ભૂજંગલાલ રહ્ને ચહાય છે એમ સાંભળ્યું હત તો મહને શું થાત રહેનો અત્યારે અનુભવ કરે છું. ચંદાલાભી ! હું ડાઢી થઈ કહેવા આવી હતી પણ વસ્તન્તબાધને મહેતીજાની વાત સાંભળી રહ્મને શું થયું હશે તે અસ્યારે સમજ શકું છું. સુમન ! બાલા સુમન ! ભૂજંગ મદારો નથી. ભૂજંગના નામનું આજથી સ્નાન કર્યું છે, છતાં વીણાને ભૂજંગ ચાહે છે એ વિચારે જ જ્યારે મહને અસ્યારે આટલું થાય છે તો તમારી તરફા ખીજને ચાલ્ય છે, ખીજને પરણવા તૈયાર થઈ છે, એને મળે છે, એ સાંભળી રહ્મને કેવું થયું હશે ! લાય ! લાય ! મહારા પતિના હૃદયમાં મહેં છરો માર્યો છે. આપધાત-એમના હૃદયનું મહેં ખૂન કર્યું છે. હું પવિત્ર સુમનને લાયક જ નથી. વીણા ! એ વીણા કોણું છે તે તો જોઈ ! એની જ મહદ્દ્યથી, એમ અને તો એજ ભૂજંગને કેકાણે લાવું. દુનિયામાં પતિત થતા-પડતાને સારે માર્ગે ચહડાવવામાં સહાયભૂત થાડું તો કેવો આનંદ ! એમ થાય તો જ ગયેલી આખર પાછી મળે, તો જ સુમનની સાથે સુખી થાડું.”

આટલો વિચાર કરી તરફા પાછે પગે ભૂજંગ કે રાણુગારલાભીને ખયર કર્યા વિના જ ધર બદાર, નિકળી ગઈ.

પ્રકરણ ૧૨ સું.

વીણા.

સુરતમાં એચાર માસ થયા ગોપીપુરામાં એક અમદાવાદી કુદુમ્ય
આવી વસ્યું. ન્યાતન્નતનો પાડોશ પરહેશમાં સારો, ભાયડાઓ નોકરી-
ને અંગે આખો દ્વિવસ બંધાર જાય ત્યારે બંધોરે એ ઘડી ડોની
સાથે બેસાયે એ ઐરાંના વિચારે પણ્ણીક પ્રોસીક્યુટર (સરકારી વકીલ)
કિશોરીલાલને આ ડેકાણે ધર લેવું પડ્યું હતું. કિશોરીલાલ એલ. એલ.
બી. હતો. અમદાવાદની સોસાયટીમાં અગ્રેસર હતો, પરન્તુ દુર્લાગ્યે
પત્ની વિચિત્ર મળી હતી. પત્ની ડેળવાયેલી હતી, પરન્તુ મૃત્યુ ગામડા-
માં ઉછેરલી, જુના સંસ્કારમાં જન્મેલી એટલે ન્યાત, જાતની કુથલી,
જમવા ખાવામાં, આને ધેર તેને ધેર જવામાં જ એને મળણ પડતી.
કિશોરીલાલ પત્નીને બંધાર પાડવા, કલખો, સોસાયટીમાં આગળ
પડતો લાગ લે એવી કરવામાં, પોતે એક નમુનાદાર જીવન ગાળે
છે એમ માત્ર જીતાવવા જ નહી પણ ખરેખર એમ જ છે એમ માની
જીતાવવા બહુ બહુ યત્ન કરતો અને પરાણે સંતોષ માનતો. પરન્તુ
પત્ની પતિની જેરહાજરીમાં ડેવળ નિષ્પાપે પતિના પ્રયત્નો વખોડતી.
એને જેટલી મળણ અજ્ઞાન કે અર્ધદર્ઘ સ્વીઓની વાતોમાં પડતી
અથવા એકાંતમાં ગમે તેવાં પુસ્તકો વાંચવામાં પડતી તેટલી મળણ
પતિના બાબ્ય^૧ જીવનમાં-પતિના દર્શાવેલા માર્ગમાં, પતિની સાથે
ચાર સભ્ય પુરુષ કે સ્વીઓને મળવામાં પડતી નહી. અને આમ
છતાં તે પતિને પૂર્ણ પ્રેમથી ચહાતી, પતિની કુર્તિ સાંલળી સંતોષાતી.
ખાલ્યાવસ્થાના, આભ્ય^૨ જીવનના સંસ્કાર શી રીતે ખસેડાય !

આ પતિપત્નીને વીણા નામની એકની એક પુન્ની હતી. પુત્ર
કુનીનીમાં આજ હતું એટલે એને ડેળવવામાં, લાડ લડાવવામાં

૧. બહારના.

૨. ગામડાંનાં.

બાકી રાખી નહોતી. પતિએ ઇંગ્રેજ-પારસી સંસાર જેયો હતો, સ્વીએના જીવનનો અભ્યાસ કર્યો હતો, સંસારમાં સ્વીની પદ્ધતિનો પુખ્ત વિચાર કર્યો હતો. સ્વીએને કેમ કેળવવી તે તેનું ધર્મકાર્ય હતું, એટલે વીણાને ગૃહની અને નિશાળની ઉત્તમમાં ઉત્તમ કેળવણી આપવા અથાગ અમ વેછ્યો હતો. કિશોરીલાલના વિચાર પ્રમાણે સંગીત એ સ્વીને આવસ્યક હોવાથી હાર્મોનીયમની તાલીમ વીણાને અપાવી હતી. કિશીયન કે પારસી રકુલો જેવું શાન મ્યુનીસીપલ રકુલોમાં નથી અપાતું એમ માની મીશનરી રકુલમાં મુકી હતી. હર્ટ્ટ સ્પેન્સર અને ભીજા ઇંગ્રેજ લેખકોના કહેવા મુજબ આળકને સમજાવવાં-લદવું નહીં એ વિચારથી કિશોરીલાલ વીણાને વીણાખણેન કહી ઓલાવતો, એનો વાંક પડું ત્યારે પાસે એસાડી ભાષણું કરતો. વીણા ડાહી ઉમરી થઈ સાંભળતી. પિતા લડવાના નથી એની ખાત્રી હોવાથી ‘વારુ, કુરી નહીં કરું’ કહી એની એ થતી.

આળકને વારંવાર ધમકાવવાં કે મારવાં નહીં ને ક્રીન્ડરગાર્ટના પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવું એ વાત ખરી, પણ તેટલા માટે ડર એક જ કલાકી નાખવા એ સુધ્યારવાને અદ્દે બગાડવાનું પગલું. પરમેશ્વર સ્નોહાળ છે, દ્વારું છે એ ખરું, પરન્તુ એના નિયમનો લંગ કરનાર પ્રત્યે એ અપ્રીતિ દર્શાવું છે અને શિક્ષા કરે છે. ઇંવરનો વાસ નહીં પણ ડર તો નેછું. તે જ પ્રમાણું આળકો માયાપ પાસે દોડતાં આવું, એમની હાજરીમાં કુકુભ્યમાં નનદનવન બનાવે એ જરૂરનું છે છતાં આળકને માતા-પિતા કે વડિલનો જરાયે ડર નહીં, તેમની અપ્રીતિ દુઃખ સમાન ન ગણે, તેમને ઉડાવે એ પણ અયોગ્ય જ.

વીણા મહોટી થતી ગઠ તેમ તેમ વધારે સ્વતંત્ર મીજનની થતી ગઠ. માયાપની સારી સ્થિતિ અને લાડથી ઉછરતી સુંદર વીણા વધારે સૌંદર્યવાન થઈ. તે અક્ષર મોતીના દાણા જેવા લખતી, તેવી જ સુધ્ય

અને સ્વર્ચ રહેતી. માંસલું શરીર, ખોલતી જીવાની, સ્વતંત્રતા અને કૃળવણીની અસર વીણા ઉપર રૂપણ દેખાતાં હતાં. ઈંગ્રેજ મેડીક સ્થાની ભણી હતી, અને પિતા પાસે સંસ્કૃત-ઇંગ્રેજ પુસ્તકોએ રાતના વંચાવતી. દાર્માનીયમ સાથે ચંદ્રનીમાં પિતા અને માતાની હાજરીમાં વીણા અગારામાં એહી એહી એકાદ ગીત લલકારતી ત્યારે આકાશના તારા તેમ જ ચંદ્ર આ મનુષ્ય-કોકીલાનો^૨ હૈવી સૂર સાંભળવા ત્યાં જ દરી ગયા લાગતા. ગોપીપુરામાંના સહેલાણી સુરતીએ અમદાવાહી કુદુમ્બતી આ મેનાના જાખણ વખાણું કરતાં, અને આ મેનાના પોપટ થવા અનેક યુવાનો ફાંદાં મારતા. વીણા સ્વતંત્ર હતી. મરળુમાં આવે તેણી સાથે ખોલતી એ વાત ખરી; પરન્તુ તેણામાં એક પણ જીતનું કચાણું નહેણું. વીણાની માતા કડક હતી. કિરોારી લાલથી વીણા જેટલી ઉરતી નહેણતી તેથી ઉષ્ણ તેની માતાથી ઉરતી અને આનું પરિણામ સારું આવ્યું. નિશાળમાં છિંદિઅન હોકરીએન સોયતમાં પ્રેમની નવલકથાએ—ચુડેલના વાંસા જેવી વાતો—વાંચવાન રસમાં પડતી હતી ત્યાં માતાને ખખર પડી અને વીણા ઉપર હા” રાખ્યો. અને શુદ્ધઅશુદ્ધ પ્રેમ પારખતાં પુસ્તકાઢારા શિખ્યંયું. જગતમ અનીતિ, અગાડ વિશેષ છે ને અનીતિના પરિણામ પણ અનિષ્ટ^૩ છે. આવે છે ખરાં, પણ તેટલા માટે અનીતિ શું છે તે ખતાવવાની જરાં જરૂર નથી. પ્રકાશ નજરે આવતાં અંધકાર શું છે તે જણાવવાન જરૂર રહેતી નથી. સુગંધીદાર પુષ્પોની સુગંધ આવતાં નિર્ઝધી પુષ્પે ખતાવવાની જરૂર હોતી નથી, સન્માર્ગ નજરે પડતાં કુમાર્ગ કરે એ કહેવાની જરૂર નથી. કુદરતે જ આળકને નાનપણુંથી સુંદર ઓછ ખતાં શિખ્યંયું છે. પૈસો ને રૂપીએ મૃકો એટલે આળક રૂપીએ ઉપાડ્યો.

વીણા વયમાં આવતી ગઈ તેમ તેણી માતા વધારે ચોક્ક

થતી ગઈ. એ કયાં ફરે છે, ડાની સાથે વાતો કરે છે તે તપાસતી અને ડાઢવાર પ્રેમથી તો ડોઢવાર ધમકાવીને અયોગ્ય પુરુષો સાથે બેળાતાં અટકાવતી. જુના વિચારના એમ કહે છે કે સ્વીપુરુષોને-તહેમાં યુવાન સ્વીપુરુષોને-મળવા મુકવા, હરવા ફરવામાં ગેરલાલ છે તો તહેમને એટલું જ પૂછવાનું કે એ વરસની છોકરીઓને પણ ‘છોકરા જોડે ન રમાય’ એમ કહેવામાં, મહોટાં થતાં સગા લાંઘોણી સાથે પણ કાંઈ જતાં આવતાં અટકાવવામાં, અગર અંકુશમાં રાખવામાં ઓછું નુકશાન નથી. બનેમાં કાંઈક ગેરલાલ છે અને આ ગેરલાલ માત્ર માઆપો-વડિલો-પોતાની ફરજ-જવાબદારી નથી સમજતાં તહેને લીધે જ છે. બાલકો કયાં ફરે છે, શું રમે છે, આયા કે નોકર સાથે ફરવા જાય છે ત્યાં શા સંસ્કારો પડે છે, છોકરા સાથે રમે છે ત્યાં શું થાય છે, છોકરીઓ છોકરીઓમાં શી વાતો થાય છે, એ તપાસ કરવાની માયાપો જરા ચીવટ રાખતાં હોય, વનના ઝાડની પેડે નહીં પણ એક સારા બાગના વેલા-છાડની માઝેક છોકરાને સંલાળી ઉછેરતાં હોય તો છોકરા કે છોકરી ગમે ત્યાં ફરે હરે તહેની જરાયે કિરર રાખવાની જરૂર રહે નહીં.

આમ રનેલ, મમતા, ઉર અને સારા સંસ્કારોમાં ઉછરેલી વીણા નાભુક સુગંધીદાર વેલી થઈ. લગભગ વીસ બાવીસ વર્ષની થઈ હતી છતાં ‘કન્યાકાળ વહી ગયો છે,’ ‘દાય ! દાય ! આવડી મોટી કન્યા થઈ,’ ‘સાપનો ભારો’ એમ કિરોરીલાલ કે એની પત્નીને થતું નહીં. વીણાના ભાતાપિતા વીણાને યોગ્ય વરની તલાશમાં હતાં. અમદાવાદમાં જ પરણાવવી એવો તહેમનો દુરાયલું^૧ નહોતો. વીણાના વિચાર સુધી રેલા હતા, હરવાફરવાની એ શોખીન હતી, સંગીતની મજલું એણે ચાખી હતી, વિદ્યા-સાહિત્યનું પાન કર્યું હતું એટલે એના આ બધા સંસ્કારો જાગૃત રહે-રાખે અને નમુનાદાર દંપતી નિવડે એ તેમની ખચ્છા હતી. મહોટાં કુદુમ્યોમાં વણીવાર બને છે કે કન્યાઓને સારામાં

સારી કેળવણી અપાય છે, એની સર્વ હેંશ પુરી પાડવામાં આવે છે, પિતાની સાથે ફરવા જય, પાર્ટીમાં જય ત્યારે સ્થળે સ્થળે શાનનાં—સંગીતનાં વખાળું થાય છે, પરંતુ એ જ છોકરી પરણ્યા પઢી અરસિક^૧ પતિના પલ્લે પડતાં દુઃખી થાય છે. એનું જીવન નિરસ^૨ થાય છે, હાર્મેનીથમ ઘૂણુંમાં કટાય છે, સંગીત માત્ર હૃદયની ચેટીમાં જ રહે છે, કાલિદાસ, મીલટન ક્યાટમાં જ રહે છે. જનસમાજ માટેના દંપતીના ઉચ્ચ વિચારો હવાઈ વિમાનમાં ઉડી જાય છે. આ દોષ—આ હિંસાનો દોષ કોને માથે? માબાપને માથે. પતિ ખોળવામાં બેદરકારી રાખવી હોય તો કન્યાને જે સંસ્કાર આપીયે છીએ તે સંસ્કાર પોપાય એવું રથળ છે કે કેમ એ ન જેનાર માબાપે બહેતર છે કે કન્યાને અજ્ઞાન રાખવી. જ્ઞાન એવી વરતુ છે કે અજ્ઞાનથી સંતુષ્ટ રહેતું નથી. કિશોરી-લાલ આ સંધળું સમજતો. પોતાની જાતિની જ, પોતાના સ્નેહીઓની જગમાં વિદૃષી ગણ્યાતી—અહેનમાં અપતી પુત્રીએ અરસિક પતિને પનારે પડી થોડા સમયમાં ક્ષયાહિ રોગથી ખવાઈ મૃત્યુશરણું થયેલી એણે જેઠ હતી, એટલે જ વીણુના સંબંધમાં એમ ન થાય તે માટે એ વધારે ચોક્સ હતો.

અમહાવાદમાં હતા ત્યારે અરવિન્દ, સુમનલાલ, ભૂજંગલાલનાં નામ સાંલબ્યાં હતાં. અરવિન્દનું લીલાની જેડ ચોકડું એસશે એમ જાણુતા હતા તેથી વાત છેરી નહોતી, પણ લીલા ભૂજંગલાલને દૈવાશે એમ ખખર મળતાં અરવિન્દની તપાસ કરી. અરવિન્દ બધી રીતે વીણુને ચોઝ હતો, પરંતુ અરવિન્દનું જીવન ગામડામાં જવાનું હતું, વીણુની ઉમેદ મુખ્યાઈમાં રહેવાની હતી. અરવિન્દ સાદો અને શાન્ત જીવન પસેંદ કરે એમ હતો. વીણુને ફરવા ફરવાનો તેમજ નાટક સીનેમામાં દર શનીવારે અને તો જવાનો શોખ હતો. બીજું ક્રાઈ ન મળે તો અરવિન્દ ડીક છે કરી વાત મુલ્લવી રહી. એટલામાં તરલા અને ભૂજંગલાલનો ગપગોળો—સુમનલાલ સુરત છોડી જતો રહ્યો છે એનો

૧. રસ-ઉત્સાહ વિનાના. ૨. રસ-ઉલટ વિનાનું.

વિવાહ તૂટવાનો છે, એવું સાંભળી વીણાની માતા અને પિતાએ વીણા માટે સુમનલાલને ધાર્યો. ભૂજંગલાલની કીર્તિ સાંભળી હતી. ભૂજંગલાલ તંદુરસ્ત, પૈસાદાર, ખુખુસુરત, બહુલેલા, વગવાળો, મોઢક, અધાને આંજુ હે એવો છે એમ સાંભળ્યું હતું. પણ દીકા સાથે ન ફાયંસું. એવા એકાહ એને એણે ના કંઈ હતી તે વાત પણ કાને આવી હતી એટલે પાકી ખાતરી કર્યા શિવાય વીણાને આપવી ઢીક ન લાગવાથી વાત વમળમાં રહી હતી. એટલામાં સુમનલાલનો વિવાહ તૂટે તો તે ભાવતું હતું ને વૈદે કર્યું એમ હતું.

વીણા મોદી થતી હતી—એનું યૌવન^૧ ખીલ્યે જતું હતું. એ પણ પરોક્ષ^૨ રીતે અરવિન્દ-સુમન-ભૂજંગની અખર કંડાઉતી હતી. આ સર્વમાં ભૂજંગ એના સ્વતંત્ર વિચારને વધારે ઝયો હતો. જેમ બને તેમ બહેલું નક્કી કરવાના ધરીદે વીણાને લઈ સુરત આવવાનો હતો, ત્યાં એની અદલી સુરત થએ. સુરતમાં રહીને વધુ માહિતી મળશે એટલે નક્કી કરીયું એમ ધારી વીણાની વાત વીસારે પડી. સુરત આયં. કસ્તુરીની સુગંધ ટાંકી ન રહે તેમ વીણાની કીર્તિ ટાંકી ન રહી. ન્યાતમાં જાતમાં વીણાનું નામ સંભળાવા લાગ્યું. થોડા વખત ઉપર જે સ્થાન તરલાએ લીધું હતું તે સ્થાન વીણાએ લીધું. તરલા તરલ હતી પણ કાંક શરમાળ હતી. વીણા દેખીતી ગંભીર હતી પણ આગળ પડતી, અધાની સાથે મળી જતી. ગરાયામાં વીણા બહેનના ગરબા શિવાય મજાદ આવતી નહીં. હાર્મેનીયમના સૂરતી મીડાશ વીણાની આંગ-જીઓ ફરતી લારે જ આવતી. પાર્ટીમાં વીણાઝીપી ચંદ્ર પ્રકાશનો ત્યારે જ પાર્ટી રોલતી. જેને વીણાની ઓળખાણું નહીં—જેની સાથે વીણા વાત ન કરે—તહેનું જીવન ધૂળ મનાતું. કાંઈક પોતાની કિમત સમજનારી વીણા કુલાતી અને નાટકની રંગભૂમિમાં જુના એકટર કરતાં નવા એકટરને માન મળતાં તેને જે આનંદ થાય છે તેવો આનંદ તરલાની જગાએ ચોતે આવી છે એ જાણુતાં વીણાને થતો.

ભૂજંગલાલ જેવા અનેક સહેલાણુઓ—સ્વચ્છંદી માતાના હાથે ઉછરેલા સહેલાણુઓ—દરેક સોસાયટીમાં હોય છે. લીલાની પાછળ લમતાં ભૂજંગે તરલાને જોઈ અને તરલાની પાછળ લમતાં વીણુને જોઈ. મુખુષુમાં બેકબે, ચોપાટી કે બેન્ડસ્ટેન્ડ ઉપર જેમ જીવતા સાપો ફરે છે તેમ દરેક ડોમમાં ઝેરી સાપો ફરે છે. ભૂજંગલાલ આમાંનો એક સાપ હતો. બીજી રીતે ડેળવાયેલો—શુરો—ખુદ્ધિશાળી હતો, પરન્તુ એનામાં આ જ મહોટો ગંભીર દોષ હતો. માતા નંદાના જ સંસકારો પડ્યા હતા. આ ખરાખ છે એમ ડોચ કહેનાર—એને વારનાર—મલ્યું નહોઠું, અને આવા મનુષ્યને દમમાં રાખનારી—અંકુશરિપ પત્ની ન મળો તો તે જનસમાજને નાસરિપ થઈ પડે છે. ભૂજંગલાલનું ખાલ્ય જીવન એવું હતું કે એને મહોયે એને ડોચ કલી શકતું નહીં. સૌ એનાથી અંનાઈ જતાં અને એની એણાખાણુ—એની સાથે વાતચિત કરવામાં માન ગણુંતું. છેવટના દિવસોમાં જ્યારે તરલા અને ભૂજંગલાલ વચ્ચે લગ્નકિયા માટે તકરારો થવા માંડી, જ્યારે તરલા ઉપર અંકોશ મેળવવામાં તે નિષ્ઠળ ગયો તે અરસામાં વીણુના દર્શન ભૂજંગલાલને થયાં. વીણુએ ભૂજંગલાલનું નામ સાંભળ્યું હતું પણ નજરે જેયો નહોતો. ભૂજંગલાલે વીણુનું નામ સાંભળ્યું નહોઠું. માત્ર ચોડા વખતથી સુરતમાં આવેલી એક નવી ડકીલાના સંગીતથી લોકો મુગ્ધ^૧ થતાં હતાં એટલું જ સાંભળ્યું હતું, એ સુદ્ધરી તે જ એ—એ જ વીણુએ શાણુગારલાલીને ત્યાં ખરાર પડી અને ભૂજંગલાલ શાણુગારલાલીના શખ્ફે વધારે જગૃત થયો. “વીણુના શા લાર છે કે મહુને ઉરાડે! શાણુગારલાલીના શખ્ફે એમના મહોમાં પાછા નંખાનું જેવું તો ખરો. જે વીણુ શાણુગારલાલી કહે છે એવી સ્વચ્છંદી, મીળજી, અલિમાની હોય તો એને નરમ કરવા ખાતર જ લગ્નકિયાથી પરણીશ અને પરણીને એનો ગર્વ ઉતારી સ્વચ્છંદી જીવન ગાળીશ.

ભૂજંગલાલ કે શણુગારલાલી એમાંથી એકેને તરલાના આવ્યા ગયાના ખબર પડ્યા નહોતા એટલે નિશ્ચિત^૧ હતાં. ભૂજંગલાલ ગયો. તરલા એચાર દિવસથી આવતી નહોતી તે માત્ર સુમનલાલને લીધે જ. એમાંથી એકેદ્યે તપાસ કરી નહીં. શણુગારલાલી તપાસ કરવામાં આગસુ થયાં હતાં પણ ભૂજંગલાલ એદરકાર હતો. તરલા મળતાં લીલાને હેઠેતી મૂકી હતી, તેમ વીણાના નાહે ભૂજંગ મોદ્યો હતો. એ વીણાનો નાદ શોષ્ટો હતો એટલે તરલા ન સાંભરે એમાં નવાદ નહીં. વીણા કુંવારી છે, વીણાને માટે વર ખાળાય છે, વરોમાં પોતાનું નામ પણ ગણ્યાય છે. વીણા—સૈંઈર્યવાન, પૈસાદાર, શોભીલી, હેંશીયાર છે, એ જાણુતાં ભૂજંગે પોતાની ઝેણ વીસ્તારવા માંડી. ન્યાતનાત, સગાંસંબંધીઓમાં જ્યાં મીજલસ, ગરભા કે ન્યાત હોય અને પોતાને નિમંત્રણુરે હોય તો ભૂજંગલાલ ત્યાં જતો. પાછળ રહી ગમે તે બણાને વીણાને બોલાવવા, એની પાસે ગવરાવવા, કે વગડાવવા પેરવી કરતો. હરબદ્ધાને પોતાનું નામ વીણાને કાને જય એમ કરતો અને એમાં ફાય્યો. વખત જતાં નંદાગૌરી મુંબદ્ધથી આવ્યા અને માતાને સમજલવી પોતાને ત્યાં કૌમુકી મહોત્સવઉંની વ્યવસ્થા કરાવી. મીજલસનું આમંત્રણપત્ર કિશોરીલાલને મળ્યું. આમંત્રણ પત્રિકામાં સહી વાંચતાં કિશોરીલાલ અને તહેની પત્રી એક ભીજની સામે જોઈ રહ્યાં. પિતાએ પત્રિકા પુત્રીને આપી. ચતુર વીણા માબાપના ભાવો^૪ સમજ અને સહી વાંચી. ‘ભૂજંગલાલ ! હાશ ! ધણ્યા દહાડાની તરશ આજ છીપશે. એમને વિશે બહુ સાંભળ્યું હતું. લીલા—તરલા એની પાછળ ગાંડાં થયાં હતાં તો એ કુવો છે એ તો જોઉ ! હું કાંઈ લીલા કે તરલા નથી, વીણા છું. વીણા ભૂજંગને નચાવે છે,^૫ ભૂજંગ

૧. નચિત. ૨. નોતરં, ૩. ચાંદનીનો (માણેકઠારી પુનેમનો ઉત્સવ.) ૪. મનની લાગણી. ૫ વીણા નામનું વાળંત સાપને નચાવે છે.

વીજુને નહીં. ગમે તેમ હોય પણ ક્યારે સાંજ પડે અને મીજલસ-માં જાઉં એમ થાય છે. આ પત્રિકા મહુને શા માટે આપી? પિતાજી ના કહેશે તો? પિતાજી ના કહે એવા તો નથી. પણ-બા રે! જીવ આટલે અધીરો શા માટે થાય છે? જે હશે તે જણાશે. વીજુના નાદથી^૧ ભલભલા ભૂજંગ ઉંડા દરમાંથી બેચાઈ આવે છે તો આ ભૂજંગના શા ભાર!

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ભૂજંગલાલને ત્યાં.

નંદાગૌરી મુંબાઇથી હમણું જ આવ્યાં હતાં અને તરલાની હકી-કત પુત્ર પાસેથી સાંલળી ખિન્ન^૨ થયાં હતાં. ભૂજંગલાલ ગમે લાં હરે હરે, ગમે તેમ વર્તે તેણી નંદાને જરાય દરકાર નહેણી. પોતાનો પુત્ર હોંશીયાર છે, ભલી ભલી કન્યાઓ તેનાથી અંનાઈનય છે એ જણી પોતાના પુત્ર માટે કુલાતી. પરન્તુ લમ્બ ન કરવાની ભૂજંગલાલની હદ જરાયે ગમતી નહીં. છોકરો ભણ્યો ગણ્યો, એ પૈસા છે ને કમાતો થયો, ઉમરલાયક છે, માગાં આવે છે ત્યારે શા માટે ના પરણાવું? ધરમાં વહુને ઇરતી જુએ, ચાર દાઢે વહુને સારા દિવસ આવે અને છોકરાના છોકરાને રમાડું એ સ્વભાનાં નંદાગૌરીને હવે આવતાં હતાં. આટલે વર્ષે લીલા જેવી વહુ મળી. શિયાળામાં લમ્બ થશે ને વહુ થેર આવશે એ નંદાની આશા એકદમ નાશ પામી. પછી ભૂજંગલાલે તરલાને પસંદ કરી જાણું નંદાની નાશીપાશી-નિરાશા જતી રહી. લીલા કરતાં તરલા હંજાર દરજને સારી. મુંબાઇ જતાં ગાડીમાં અનુભવ થયો હતો. શથુગારલાલી મારફત તરલાની હકીકત મળી હતી. સુમનલાલ જેવાની સાથેનો વિવાહ તોડી તરલા ભૂજંગલાલની થરો

એ વિચારે નંદાની છાતી ગજગજ ઉછળતી. હવે લમ્બ થવાં જ જોઈએ, નહી તો કોણુ જણે શાંયે વિધન આવશે. એમ ધારી લમ્બની ઉતાવળ કરવા જ નંદા સુરત આવી હતી. પરંતુ ધરમાં પેસતાં જ તરલાના સ્નાન સમાચાર મળ્યા અને નંદાગૌરીના હોશકોશ ઉડી ગયા. “લીલા ગઈ, તરલા ગઈ, ત્યારે હવે ભૂજંગને કોણુ આપશે ?” એ વિચારે નંદા સુઝાઈ. આવતાં વેંત જ નંદા શણુગારલાલીને દેર ગઈ. તરલાની અથી હકીકત સાંભળી. લમ્બ ન કરવાની પુત્રની લડ માટે દીલગીર થઈ અને આમનેઆમ કુળનો અંત આવશે, ગાયને પુંછડે પાણી કોણુ રેડ્શે, સ્વર્ગમાં પીતુઓનું શું થશે, એ વિચારે નંદા ખિન થઈ. પરંતુ શણુગારલાલીએ નંદાને ટાઢાં પાદયાં ને તે બોલ્યાં : ‘નંદા બહેન ! આમ સુઝાવ છો શું ? તમારો ભૂજંગ કાંઈ આવો થાય એવો નથી એ ભાતી રાખજો ! ત્યમારા મનથી એમ કે કદાચ એ પરણવાનું માંડી વાળો, સંસાર છોડી ‘સર્વાન્તરસ ઓદ્ધ ધનીઓ’ જેવી સોસાયટીમાં દાખલ થઈ જય તો શું થાય ! ભૂજંગલાલને લીલા ગઈ ને તરલા મળી, તરલા ગઈ ને ભીજી મળી.’

‘ના-ના. શણુગારલાલી ! કોણુ ? મસ્કરી તો કરતાં નથી ને ?’

‘મસ્કરી ! તમારી મસ્કરી તે હોય ! ભૂજંગ તો પેલા કિશોરી-લાલની વીણા પાછળ ગાંડા થયો છે. લીલા-તરલાના સંબંધમાં તો વાત જૂદી હતી, પણ વીણાના નાદમાં જ ભૂજંગ સપડાયો છે. એ કોઈને પરણે એમ નથી, એનો તો તોર જ જૂદો છે. તોય લીલા કે તરલા જેવી એ જોળી નથી. તમારા જેવાને તો લથેળીમાં રમાડે એવી છે, એવું સાંભળ્યું છે ત્યારથી ભૂજંગલાલ ભાન ભુલ્યો છે. કેવી રીતે વીણા પોતાની થાય તે જાણવા પચીસ વાર મારી પાસે આવી ગયો. મહેં એને એક યુક્તિ બતાવી છે. હવે તમે આવ્યાં છો તો એક પાર્ટી કરો અને તેમાં વીણાને પણ નિમંત્રણ આપો. પછી થઈ પડશો.’

નંદાગૌરીએ વીણાની કૃતિ સાંભળી હતી. અમદાવાદમાં એ છોકરી માટે ઉપરા ઉપરી માગાં જતાં તે જાણુતી હતી અને જે ભૂજંગને

વીણુ મળે તો જ દીલા—તરલાને થાય કે ‘એમના કરતાં સરસ મળી, તો જ એમને પસ્તાવો થાય.’ એમ વિચાર આવતાં નંદાગૌરી ઘેર ગયાં. ભૂજંગને પાર્ટીનો વિચાર જણ્ણાબ્યો. પુત્રને તો ભાવતું હતું ને વૈદે કહ્યું. પાર્ટીનિ દિવસ નક્કી થયો અને આમેન્ટનણુપત્રો નિકલ્યા.

પૂર્ણિમા હતી. આકાશમાં પૂર્ણ ચન્દ્ર બરફ ઉપર સરે તેમ સરતો હતો. ભૂજંગલાલના ઘરની વિશાળ અગાશીમાં પાર્ટીની વ્યવસ્થા રાખી હતી. અગાશીના થોરા ઉપર થોડે થોડે છેટે ભિન્ન ભિન્ન જાતનાં ગુલાબ—મોગરો—ચેપો વગેરે કુલોથી ભરપૂર ઇલાવરપોટો મૂડેલાં હતાં. ડોચ, બઢે નણુનણુ ખુરશાઓ ગોઠવાઈ હતી. નાના નાના મેને ઉપર સફેદ રૂમાલો પાથરી તે ઉપર ઇપાની અને કાચની સફેદ તાસડોમાં સૂક્ષ્મ મેવો, બરફી વગેરે ગોઠવ્યાં હતાં અને નાની નાનો માર્યાદની ત્રીપાઈ ઉપર ઇપાના લોટામાં બરફનાં પાણી હતાં. એક બાજુ મોટા ઇપાના ત્રાટમાં સુગંધીદાર—મશાલાદાર દુધના ખાલા ચેક-કિરણમાં ચણકતા હતા. સાડાનવ થયા અને સ્વીપુરણોનાં ટોળાં આવવા લાગ્યાં. નંદાગૌરી સ્વીવર્ગને અને ભૂજંગલાલ પુરુષવર્ગને આવકાર આપતાં હતાં. સુરતમાં ભૂજંગલાલ માનિતો હતો અને તેમાં તરલાના અનાવે વધારે જણ્ણીતો કર્યો હતો. તરલાને માટે જ આ પાર્ટી છે એમ કેટલાંક માનતાં. ‘સુમનલાલ આવશે કે? તરલા હશે કે? ચાલોને જેવાની મજાહ પડશો! ’ એ વિચારે પણ ધણ્ણાં આવ્યાં હતાં. દશ વાગ્યા, સાડાદા થયા પણ ન મળે તરલા કે સુમનલાલ અને બધાં આવનારાં નિરાશ થયાં. એટલામાં હાર્મેનીયમના અવાજની સાથે મધુર સંગીત નિકલ્યું. સંગીતનો ધ્વનિ^૧ કાને પડતાં જ દુધના ખાલા, બરફી-ના કકડા અને મેવો હાથમાં જ રહ્યો. સર્વત્ર શાન્તિ કેલાઈ અને સર્વની નજર આવતા સુમધુર સંગીત તરફ ગઈ. વીણુ હાર્મેનીયમ વગાડતી હતી અને સાથે સાથે ગાતી હતી. શાણુગારલાલી અને નંદાગૌરીના

આગહને લીધે જ વીણુએ વગાડવાનું ને ગાવાનું કખૂલ કર્યું હતું.
કિશોરીલાલ અને એની પત્નીએ વીણુને બહાર પાડવાનો—ભૂજંગલાલની
નજરમાં લાવવાનો આ સારો પ્રસંગ છે એમ માત્રી વીણુને ગાવા કર્યું
અને વીણુએ સંગીત ઉપાડ્યું:

‘ પૂછશો મા કોઈ પૂછશો મા ॥
મહારા હૈયાની વાતડી પૂછશો મા.
દિલના દરિયાવ મંદી કાંઈ કાંઈ મોતી
ગોતી ગોતીને તેને ચુંથશો મા—
મહારા હૈયાની વાતડી પૂછશો મા.
ટફુકે છે કોકીલા, પુકારે છે પર્ણ્યા
કારણોના કામીને સુઝશો મા—
મહારા હૈયાની વાતડી પૂછશો મા.
આંસુનાં નીર ડો આશાના અકૃરો
આછા આછા તહોય લુછશો મા—
મહારા હૈયાની વાતડી પૂછશો મા.
જગના જોક્ષા ! એક આટલું સુણું જગ્ઞે
પ્રારખનાં પૂર સહામે ઝુઝશો મા—
મહારા હૈયાની વાતડી પૂછશો મા.’

સંગીત ચાલતું હતું. હૈયાને હલમલાવી નાખે એવો રાગ, હામેં-
નીયમનો મધુર સૂર, વીણુની ગાવાની હલક, કાવ્યના ભાવની વીણુના
મ્હેં ઉપર થતી અસર અને શાન્ત ચંદ્ઠની એ સર્વ સાંભળનારને તલ્લીન
કરવા બસ હતાં. ભૂજંગલાલ-ભૂજંગ-સાપ મોરલીના નાદની સાથે
નાયતો હતો. ‘આ વીણુા ! આ તે વીણુા સ્વી છે કે સરસ્વતીહેઠીની
વીણુએ જ સ્વીર્પ લીધું છે ? લીલા-તરલા આની આગળ શી વિસાત-
માં ? હું કેવો મૂર્ખ કે જગતમાં આતું રતન છતાં લીલા-તરલા

જેવા કાચના કકડાને રતન માની એડો હતો. સંગીતના ભાવ જ એસર છે. બડી હોંશીયાર લાગે છે ! ક્રાણ જાણે મને જ સંભળાવવા આ ગીત ખોજ્યું લાગે છે. વીણા ! વીણા ! તહારા હૈયાની વાતડી કોઈ પૂછતું નથી. મહારા હૈયામાં જે થાય છે તે જ તહારા હૈયામાં થતું હશે. હા, તહારા દિલદ્રો દરિયામાં મહારા જેવાં કેટલાંય મોતી લર્યાં હશે તે જાણુવાની મહારે શી જરૂર છે ? હું હોઢ તો બસ. દૂર આંધાવાડી-યામાં ટહુકેતી^૧ કેકોલા-પૈયા ખરેખર અત્યારે આપણુને એને જ મુંજવે છે. વીણા ! જેમ તહારી આશાના અક્ષરો લૃઘ્વવાની તું ના કહે છે તેવી જ મહારી આશાના અક્ષરો લૃધી મહુને નિરાશ ન કરીશ. વીણા ! તેં લીલા-તરલાની દક્કીકત સાંભળી લાગે છે ! પ્રારખના પૂરના^૨ સામે નહીં તુઝું. લીલા-તરલાના નામ સાથે જોડાવું મહારા પ્રારખમાં લખાયું હશે તે થયું, હવે તું છે. હા, હું જગતો જોક્ષો છું, પણ એ જોક્ષને જ્ય અપાવવો તહારા હાથમાં છે.'

ભૂજંગલાલ વીણાની સામું જ જોઈ રહ્યો હતો, પરંતુ વીણાએ તેની તરફ નજર સરખીએ કરી નહીં. ચું વીણાના મનમાં કાંઈ જ નહી થતું હોય ? તેમ હોય તો આ ગીત ગાય જ કેમ ? થતું હોય તો જરા પણ સામું ન જુવે એ કેમ અને ? ભૂજંગલાલ ખરેખર નરમ થયો. આખા શરીરમાં વીણાના તારનો અણુઅણાટ થયો. અગારી, અલ્પાંડ ભમતું હોય એમ લાગ્યું. વીણાની સાથે વાત કરવા, એની સાથે નજર મેળવવા, એના સ્વિમત હાસ્યનો અનુભવ કરવા ભૂજંગલાલે ખણુ બહુ યતન કર્યા પરન્તુ નિર્દ્ધાર.

વીણા નિમંત્રણુપત્રિકા વાંચી ભૂજંગલાલને ત્યાં જવા તલપાપડ થઈ હતી એ જાણુંયે છીએ તો પછી વીણા આટલી બધી ઐદરકાર કેમ રહી હશે એ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય. વીણા નિડર^૩ હતી-શર-

૧. ટહુકો કરતી. ૨. નસીબના રોડ. ૩. હુસતા મોઢાનો દેખાવ. ૪. બહીક વિનાની.

માણ નહોતી, સોસાયટીમાં હરતી ફરતી હતી. પુરુષો સાથે વાતચિત કરવામાં ગભરાતી નહી એ વાત ખરી, પરન્તુ તેની સાથે તે મર્યાદાનું ઉક્ષિંધન કદી કરતી નહી. એક યુરોપીએન કે પારસી બાનુ એકલી મુસાફરી કરી શકે, અન્નરમાં હરીફરી શકે પણ એનું કોઈ નામ ન લે, અને એક હિંદુ યુવતી સહેજ પણ એકલી ન જઈ શકે. એનું કારણ એટલું જ કે હિંદુ સ્ત્રીમાં બાત્યાવસ્થાથી આત્મઅક્ષા-હિંમત રહેવા દેવામાં જ આવતી નથી. ગામડાંની એક કન્યા કે સ્ત્રીનું કોઈ નામ લે તો તે સ્ત્રીને સામે તમારો મારતાં જરાયે ઊર લાગતો નથી. આથી ઉલ્લંઘણવાએલી હિંદુ સ્ત્રી માણુસ વગર ખાંડ પગલું ભરી શકતી નથી. વીણુા આ સમજતી થઈ હતી અને માણાપની મહદ્દી હિંમતવાળી બની હતી. વીણુા નીડર હતી, શરમાળ નહોતી, હસતી ઓલતી હતી એ વાત ખરી, પરન્તુ એનો લાલ લઈ કોઈ એની સાથે છૂટ લેવા આવતું, અગર ‘કુમ, બહેન !’ કહી ડાહી ડાહી વાતો કરવા આવતું તો વીણુાના તહેયાં એવાં ચડતાં કે કોઈ તેની સાથે ભીજુવાર વાત કરવા જવાની હિંમત કરતું નહી. વીણુા એવો તો છણુંકે કરતી કે કેટલાક તહેને અભિમાની-મીનજ લેખતા. પણ વીણુને તહેની જરાયે દરકાર નહોતી. વીણુામાં માણુસ પારખવાની અદ્ભુત શક્તિ હતી અને એને લીધે ઝિંકરે માણુસો સાથે એ આનંદથી હસતી ઓલતી. વીણુએ ભૂજંગલાલ અને લીલા, ભૂજંગલાલ અને તરલા વિશે સાંલજું હતું અને એના સ્ત્રીજાતીના માનને લાગ્યા આવ્યું હતું. “ એ તો લીલા-તરલા એવી કે આટલી છૂટ આપ્યા પછી આમ થવા હે ! દુનારવાર ગરજ હોય તો પરણે. હા ! અમે પુરુષોને ચાહવા બંધાયેલાં પણ એ અમને ચહાય તો જ. અમે કાંઈ રમકડાં નથી કે એક નાંખી ઈંને ખોલ્યું લે. અમે કાંઈ શરત કરવા માગતાં નથી; સમાન હુક્તી ખૂમ પાડતાં નથી. અંતરે મણે પછી એક-

બીજની ફરને બજાવવી એ અમારો ધર્મ છે, પણ રીતો માત્ર પુરુષોના આનંદનું સાધન છે એમ પુરુષો માનતા હોય તો એમની ભૂલ છે. ભૂજંગલાલ સાથે લગ્ન થાય એ મુને પસં છે, પણ રીતી ધરમાં નાંખી મૂકવાનું ઢોર છે, પોતે ગમે ત્યાં ને ગમે તેની સાથે ફરે તેથી અમને કાંઈ થાય નહીં એમ માનતા હોય તો તેની ભૂલ છે. એ ક્યારે આવે? આપણે કંઈ રીતે દંપતીસુખ—ગૃહસુખ બોગવીએ, જનસમાજનાં કર્તાવ્ય કરીએ એમ અમને થાય તેમ પુરુષોને પણ થવું જ જોઈએ. આ પાર્ટી મારે માટે થઈ છે એ હું સારી રીતે જાણું છું; ભૂજંગલાલ હરેક અહાનાં કરી અહીં આવી ગયા. મેવાની તાસક, દુધનો ખાલો મુને આપી ગયા, મહારી સાથે વાત કરવા આવી ગયા એ હું જાણું છું: પણ હું જ પતંગાયું છું ને દીવાની પાછળ પાછળ બમું એવી માન્યતા હોય તો તે કદાવવા માટે જ એના તરફ જોતી નથી, બાકી મુનેએ લાગણી થાય છે. હમણા ડોઢ કે ભૂજંગલાલ ફ્લાણીને પરણે છે તો મહારા મનમાં કેવો ચેરેરાટ થાય તે સમજું છું, પણ અત્યારે તો આમાં જ મળજ છે.” વીણાના મનમાં આવા વિચાર ચાલતા હતા ત્યાં કિશોરીલાલ આવીને વીણાને અગાશીના એક ઘૂણુમાં લઈ ગયા ને કહ્યું:

‘વીણા! પેલાં નંદાગૌરી! ભૂજંગલાલને આપણે ત્યાં કાંદે ઓલા-વાચું? તહારી મરજ હોય તો કહું.’

એક પિતા પુત્રીને વધુ શું કહી શકે? પુત્રીને બનતી રીતે સારામાં સારી કુળવણી આપે, એના શરીર અને મનને ઉત્ત્વાસથી ખિલવા દે. કાંઈક સાંઝે જોડું સમજ શકે એવી થાય છતાં લગ્નના કાર્યમાં એની જરા પણ સંમતિ ન લે તો પછી એનું શું અવિષ્ય? કિશોરીલાલ સમજતો હતો. વીણાને માટે વરની જોળ કરતો હતો, ચોઅ વરનાં નામ—ગુણુ વીણાના ઘ્યાનમાં લાવતો અને પરોક્ષ રીતે એની છંચા જાણુને જ એની છંચા પ્રમાણે જ વરાવવા—વિવાહ કરી

બન્ને વર્ષ્યે માન, સહભાવ, સ્નેહ વધે એવા સંયોગો ઉત્પન્ન કરવા દર્શિતો, અને એટલા જ માટે વીણાને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો. વીણા સંઘળં સમજુ હતી અને નીચી નજરે ‘ લલે ’ એટલો જ ઉત્તર આપ્યો. કિરોરીલાલ ગયો અને શાણગારભાલી ભૂજંગલાલને લઈ કરતાં કરતાં આવ્યાં.

‘ ભૂજંગલાલ ! આ અમારી વીણા ! તમારા મુંખાધમાં આવું મધુર ડોઢ ગાય છે ? છતાં કેવી શરમાળ છે ? વીણા ! આ ભૂજંગલાલ ! એમને ત્યાં આવીને બોલીયે નહી તો અપમાન કર્યું કહેવાય.’

‘ શાણગારકાકી ! હું કયાં નથી બોલતી ? આજની પાર્ટીમાં ખરે આનંદ પડ્યો. અમારા અમદાવાદમાં તો આવી પાર્ટી થાય નહી, અને આમ અધાની વર્ષ્યે કુંવારી કે પરણેલી છોકરીએથી ગવાયે નહી.’

‘ વીણા ! અમારે સુરત-મુંખાધમાં તો એવું નથી. આ શાણગારભાલીને લીધે સુરતમાં અમારે સુખ થયું છે.’

‘ શાણગારકાકી ! તરલા ખેણ કુમ દેખાતાં નથી ? કહે છે કે એ અહુ સારે ગાય છે !’

‘ વીણા ! તમારા જેવું નહિ. તરલાનો સુર તમારા જેવો નહિ. સુર કરતાં એ કાવ્યની ખૂભી ઓાર જ છે.’

‘ ભૂજંગલાલ ! લોલા કરતાં તરલા સારી લાગા અને તરલા કરતાં હું સારી લાગી-કાલ વળી ખીજુ સારી લાગશે.’

‘ વીણા ! વીણા ! જેટલું આવડે એટલું બોલીયે નહી. એ તો હીક છે કે ભૂજંગલાલ છે-ખીણને ખોદું લાગે.’

‘ શાણગારકાકી ! એમાં રૂ બોદું બોલી ? મુને નકામી ખુશામત ગમતી નથી.’

આટલું ખોલી વીણું ચાલી ગઈ અને ખીજા ટોળામાં લણી. ભૂજંગલાલ વીણું તરફ જોઈ રહ્યો. મનુષ્યને જ્યારે એક વસ્તુ ઉપર મોઢ લાગે છે ત્યારે એ વસ્તુની ખોડમાં પણ ખૂબી લાગે છે. વીણુના આ ઉત્તરથી ભૂજંગલાલને ખોઙું લાગવાને બદલે વીણું તરફનો મોઢ વધ્યો. લીલા-તરલા નમાલાં-હીમત વગરનાં લાગ્યા. ‘મહારે માટે તો આ જ ચોગ્ય છે અને એને મારી કરે’ એ જ વૃત્તિ ભૂજંગલાલની રે રે ગે વ્યાપી રહી. પાર્ટી ખલાસ થવા આવી અને જતાં જતાં કિરોરી-લાલે ભૂજંગલાલને નિમંત્રણ આપ્યું. વીણું ચતુર અને ભૂજંગલાલના હૃદયને સમજ ગયેલી વીણાએ પણ ‘જરૂર આવનો! ખોલ્યું ચાલ્યું માઝ કરનો,’ એ શબ્દ ભૂજંગલાલને મંલળાવતી હોય તેમ નંદાને કહ્યા.

ભૂજંગલાલના મનમાં એવી ખુમારી હતી કે સ્વર્ગની અપસરા આવે તો પણ તે પોતાના મનનો કાણું ખૂબે નહીં. પોતાની છંચા પ્રમાણે અનેક ચુવતીઓને ટળવળાવે, મરજીમાં આવે ત્યારે તે તરફ એદ્દરકાર રહે પણ પોતે ડાઢની પાછળ ગાંડા થયો છે એ અને જ નહીં. મુંઘાઈમાં લીલાને મળતો-લીલા સાથે વિવાહની વાતો કરતો પણ એનો ઉદ્દેશ એટલો જ હતો કે અરવિન્દ કરતાં મદારામાં આકર્ષણું શક્તિ વધારે છે એ દર્શાવવું. તરલાને જોઈ તેની પશુવૃત્તિ તે તરફ ગઈ. હું જ ખરૈ કે સુમનલાલનો વિવાહ તોડાવું. બોળી-તરલ સ્વભાવની તરલાને લગ્નને નામે ઇસાવું. લગ્નની બેડી એને મૃળમાંથી જ પસંદ નહોતી. ‘ધર્શિર-લગ્ન એ મનુષ્યની માની લીધેલી વાતો છે.’ તરલાની નખળાઈએ જાણી લીધી. આન્ટરોડાના સ્ટેશન ઉપર ડેવળ તરલા ઉપર છાપ પાડવા માટે જ અસો ઇપીઆ આપ્યા. જે વાતો તરલાને ગમતી તેવી જ વાતો તરલાને મોઢે કરતો-સુમનલાલ રસિક પતિ નથી અને તરલા જેવી રસિક સ્ત્રીને રસિક પતિ જ જોઈએ, એવું વારંવાર કહી સુમનલાલ તરફ કાંઈક અભાવ કરાવ્યો. ઉચ્ચય-હિન્દ્યરે સ્નેહની વાતો કહી કેવળ

લાગણીથી દોરવાતી તરલાને—લોહચુંઅક લોખંડને એંચે એમ—એંચી, પરન્તુ તરલા તરલ સ્વભાવની હતી—લાગણીથી ભરેલી હતી એ વાત ખરી પણ એ લાગણીએ લક્ષકી નહોતી. તરલા ઈશ્વરને ઓળખતી, ક્ષમની જવાખદારી અને જરૂરીઆત સમજતી. ખ્રી કે પુરે એક કાર્ય કરો એસી રહેવાનું નથી પણ એ કાર્યથી જનસમાજ ઉપર જે સમાજમાં ચોને છે તે ઉપર શી અસર થશે તે જોવાનું છે એમ તે સમજતી. એની ડેગવણી ઉપલકીયા નહોતી. એ આર્ય મંસારની રચનાનું રહસ્ય^૧ સમજતી. નીતિના ઉચ્ચ સંસ્કાર પડયા હતા અને ઉચ્ચ લાગણીથી એંચાતા છતાં સારાસારનો^૨ વિચાર કરી શકી હતી, અને જે પળ એને લાગ્યું કે ભૂજંગલાલ લગ્ન કરવા ઈચ્છતો નથી તે જ પળ એની પ્રત્યેનું સન્માન નષ્ટ થયું^૩. ભૂજંગલાલ પ્રત્યેના ભાવને દાખી નાખતાં એને ધાણું છષ્ટ થયું, પરન્તુ ભૂજંગલાલને બહલે સુમનને વિશેષ બગથી હૃદયમાં જરૂરો. જુના સરકારોને લીધે ભૂજંગલાલની હાજરીમાં લાગણીએનો વેગ થઈ આવતો, પરન્તુ ક્ષણુંવાર ક્ષોલ થયા પછી એ શાંત પડતો.

ભૂજંગલાલ આમ તરલાના સંયંધમાં નાશાપાશ થયો હતો ત્યાં રંગભૂમિ ઉપર વીણા દાખલ થઈ. વીણાનું સૌંદર્ય, વીણાની એલાવાતી છટા જ એવી હતી કે ભૂજંગલાલ આકર્ષણીયો. લીલા—તરલાનાં ન ફ્રાનલા ભૂજંગ રહેને આમાંએ ન ફ્રાનું એ લયે મનનું સમતોલપણું ગુમાવતો ગયો. અને વીણાના સંગીતમાં ભૂજંગ લુખ્ખ^૪ થયો. વીણાનો એંચ્યો જંચાયો. વીણાના નામની રટણું ચાલી. એને જ સ્વર્ણામાં જોવા લાગ્યો અને વીણા વિના જીવન શુષ્ક^૫ નિરસ લાગવા માંડયું.

૧. અંદરનો ભેદ. ૨. સાંડ માદું. ૩. માયાની લાગણી જતી રહી. ૪. મોહિત. ૫. સુષ્ક.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

ભૂજંગની વીળા કે વીળાનો ભૂજંગ ?

વીળા આજ સહવારમાં વહેલી ઉઠી હતી. નિત્યાનિયમ પ્રમાણે સ્નાન-ઈશ્વરની સ્તુતિ વગેરે કરી પરવારી હતી. પેટીમાં જેટલાં કપડાં હતાં તે દસેક વાર બહાર કલાડી ‘આ પહેંચ કે આ ?’ માં કલાક ગાળ્યો હતો. આખરે સર્ફંદ ગુલાબી ખૂદ્દાવાળું મલમલતનું પોત પસંદ કર્યું ને પહેંચ્યું. અડધી નવી-અડધી જુની ફેશનનો ઝુલ્ખવાળો રેશમી ઝુદાનો કુયનો પહેંચ્યો. વાળ ચોલ્યા, કપાળમાં ચાંલ્યો કર્યો અને ચાટલામાં મહેં જેયું. વીળા સામાન્ય રીતે શાન્ત અને ચોક્કસ હતી. પણ આજ એનો જીવ ડેકાણે નહેનો. કિરેશારીલાલે ચાહમાં નાખવા ખાડ માગી ત્યારે ખાંડના ડાખલાનું ઢાંકણું લઈ ગઈ. એની માચે ગરણી માગી ત્યારે ચ્યબચ્યો આપ્યો. ચાહ પી પરવારી ઓરડામાં ગઈ, કખાટમાંથી ટેનીસનની ‘પ્રીન્સેન્સ’ વાંચવા લીધી. એ પાનાં વાંચ્યાં ન વાંચ્યાં ત્યાં ચકર લમ્યું. ‘સરસ્વતીચંડ’માંથી ‘પ્રમાધન મુજ સ્વામી સાચા’ ગાવા માંડયું—ત્યાં ભવભૂતિ સાંભર્યો. ઉત્તર રામચરિત નાટકમાંથી ત્રીન્દે અંક વાંચવા શરૂ કર્યો, ત્યાં રાકુંતલ નાટક યાદ આવ્યું. એ લીધું—એ પડતું મુક્કયું એટલામાં ધરનું ભારણું ઉધડયું હોય એમ લાસ થવાથી ‘ક્રાણુ’ ની ભૂમ પાડી.

વીળા શરમીદી પડી ગઈ. ‘હાય હાય ! બાચે પકડી નો?’ અને હતું પણ તેમજ. ભૂજંગલાલ આવનાર છે-પિતાની સાથેની વાતનું શું પરિણામ આવશે? મહુને એ મળશે કે કેમ? પિતા મળવા દેશે કે કેમ? એ વિચારે વીળા ભાન ભૂલી હતી. રાતનાં સ્વેનાં પણ એવાંજ આવ્યાં હતાં. પાર્ટીમાં ભૂજંગલાલ તરફ લક્ષ નહોનું આપ્યું તે માટે પસ્તાવે કરતી હતી અને ‘હવે ભૂજંગલાલ આવે-હવે ઓલાવે તો

એમને-પણ એવી રીતે વર્તું તો પછી લીલા-તરલા જેવી મહારી સ્થિતિ કરે તો ? હું તરલા-લીલા નથી. સો ગરણે ગળાને પાણી પીઉં...આવવાનો વખત થયો છે. આવે તો અધા એડા હોય ત્યાં એસું કે ચાલી જાઉં ?—એમાં શું ! પિતાજ પાસે ખીંચ આવે છે ત્યારે એસું જ છું તો પછી આમાં શો વાંધો ? કયાં હજ વિવાહ થયો છે ? ને થયો હોય તો એ પિતાજ કાંઈ જુના વિચારના નથી. એ શું કહે છે—એમને જોવાનો પ્રસંગ તો મળે-પણ પિતાજ જ ના કહેશે તો ?—ને મને મળ્યા વિના-બારોબાર જ એ ચાલ્યા જશો તો ?’ તો કહેતાં વીણા દીલી ટ્યુ થધ ગઈ-રોવા જેવી થધ ગઈ. જાણે ભૂજંગલાલ આવી ગયા હોય ને વીણાને મળ્યા વિના જ—નજરે પડ્યા વિના જ—ચાલ્યા ગયા હોય એમ વીણાને લાગ્યું. એટલામાં વળી બારણું ઉઘડ્યું ને વીણાથી ‘કોણુ’ એટલું ખોલાદ્ય જવાયું. “એ તો હું ભૂજંગલાલ !” આ શબ્દે વીણાના આખા શરીરમાં ઝણણાટ થયો. નાયુક વેલી ડાંડા પવનના સુસવાટે ધૂંને, દરિષ્ઠી વીજળીના ચમકારે ધૂંને તેમ વીણા ક્રૂજવા લાગી. ‘મેં ક્યાં પૂછ્યું ! હવે શું કરં ! જાઉં કે ઉભી રહું ? કેવો મધુર અવાજ ! પાર્ટીમાં એમના સામું પણ ન જોવાની ધીરજ રહી હતી પણ અત્યારે મૂછ રાંડ હીમત કયાં જઈ એડી છે ! એમને ના કહેવાશે ? કદાચ એ ના કહેશે તો—’

વીણાને અત્યારે આશ્વાસનની—એક અંગત મિત્રની દાજરીની બહુ જરૂર હતી; પરંતુ દુર્ભાગ્યે કોઈ નહોંનું. પિતા કે માતાના કલ્યા વિના જવું ગમતુંયે નહોંનું અને જવું એટલે વાતો સાંભળવી તો રહે પણ દર્શનની શાન્તિ ખોએ થાય. ન જય તો કહાચ માતાપિતા ગુસ્સે થાય તો ?—આમ અનેક વિચારોમાં હલ્લેસાં ખાતી વીણા બારી પાસે ઉભી જ રહી અને કિરોડીલાલ ભૂજંગલાલને લઈ ઉપર આબ્યા. બારીની પાસે જ એક મોટો કાચનો તકતો હતો. એ તકતામાં દાદરેથી ચડનારનાં પ્રતિબિષ્ય પડતાં અને એ પ્રતિબિષ્ય

કારાએજ વીણુએ ભૂજંગલાલને જેયો. ભૂજંગલાલની આંખ વીણુની આંખ સાથે એ તકતા મારકેત મળી અને વીણુની છાતીમાં ધબડારો થયો. એ ધબડારો વીણુ સંભળવા લાગી. જે વીણુ પાર્ટીમાં પોતાના પિતાની સાથે ભૂજંગલાલ પાસે ગઈ હતી. શાણુગારલાભીની સન્મુખ એધડક વાત કરી હતી, તે જ વીણુ અસ્યારે આરી પાસેથી તસુ ખશી રાકી નહીં. પોતે ઓરડામાં છ જ નહીં એમ બધા સમજે અને વાતો કરે તો સારું એમ વીણુને થતું હતું. ત્યાં વીણુની માતાએ કહ્યું—

‘વીણુ ! પાછલા ઓરડામાં જ ને બધું તૈયાર કર !’

પોતાના કરવા માગતા ભૂજંગલાલ માટે ચાહ નારતો તૈયાર કરવાનો-લાવવાનો વખત આવ્યો, એથી વીણુને આનંદ થયો. એના એ ચાહમાં વધારે મીડાશ—લહેજત શી રીતે લાવવી એની યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરવા વિચાર થયો. પણ અત્યારે પોતાના ગ્રિયજનથી દ્શ્વી પાડનાર માતા દુઃખમન જેવી લાગી.

વીણુ પાસેના જ ઓરડામાં ગઈ અને ચાહ-પુરી વગેરેની વ્યવસ્થામાં રોકાધ. ગમે તો કાકતાલીય ન્યાયે બન્યું હોય કિંવા વીણુના સ્વભાવની માદીતગાર માતાએ જાણુનોછનેજ આ ઓરડો પસંદ કર્યો હોય, પણ ગમે તેમ આ ઓરડામાંથી અહાર થતી બધી વાત સંભળતી હતી, અને તેમાં વીણુએ સધળી વસ્તુ આરણું પાસે જ લાવી મૂકી. સ્ટવનો અવાજ આવતો હતો પણ ત્યાં એનું ચાલે એમ નહેતું, બાકી રહેને કાંઈ અખડાટ થાય એ ખીક બધી વસ્તુ ધીરે રહીને મુકૃતી અને લેતી.

નેડેના ઓરડામાં વાત શરૂ થઈ.

‘ભૂજંગલાલ ! લગ્નના સંબંધી આપના શા વિચાર છે તે હરકત ન હોય તો જણાવશો ?’

‘કિશોરીલાલ ! ખારા પાછલા જીવનને અંગે આ પ્રશ્ન થાય તે સ્વાભાવિક છે; પરંતુ પરિસ્થિતિ સમજનારને મારી વર્તણું અયોગ્ય નહીં લાગે.’

‘પણ લમ સંખ્યી કાંઈ ન બોલ્યા ?’

‘લગ્ન જરૂરનાં છે એમ હવે મુને લાગે છે. સંસારમાં લમની રીતીથી અનેક કલેશ-વિષવાદ-મારામારી અટકે છે, પણ લગ્ન માત્ર શરીરનાં જ ન હોય તો.’

‘શરીરનાં કે મનનાં તે તો શા રીતે જણાય ? બન્ને પક્ષ કુળવાયેલ હોય-પોતાના માભાપની સંમતિ મેળવી હોય-ઉભર લાયક હોય-એક ખીંડ માટે ભાવ છે એમ કહે, પછી બીજું શું કરી શકાય ?’

‘તો બસ. બીજું શું જોઈએ ?’

‘અને પછી એક પક્ષ ના કહે તો ?’

‘તો એ સ્નેહ નહીં જ.’

“લમ પહેલાં ના કહેવાય તો સારું, પણ એ સ્નેહ નથી એમ પછી જણાય તો ?”

‘કિશોરીલાલ ! એ મુશ્કેલી છે ખરી. એકજ વસ્તુ ઉપર ભાવ રહે કે રહેવો જોઈએ એકેમ બને ?’

ઓરડામાં વીણાની સામે સ્ટવ⁹ ઉપર કદાઈમાં ઘી ઉકળતું હતું અને તેના હદ્યમાં લોહી ઉકળતું હતું. “‘એક વસ્તુ ઉપર ભાવ રહે કે રહેવો જોઈએ એ કેમ બને ?’ ત્યારે એમને તો અરેખીચન નાઈસના શાહનદા માર્ક નવી નવી શાહનદા જોઈતી હોય એમ લાગે છે. એ દક એકલા પુરુષોને જ અક્ષવા માગતા હશે કે ?’”

‘જ્ઞાનગલાલ ! ત્યારે તો તહેમે આણુગમો થાય લારે ધ્યાદેઝા આપવા-લેવાની તરફેણુમાં દર્શો. સારું થયું કે લીલાને પરણ્યા પહેલાં જ છોડી !’

‘કિશોરીલાલ ! મહારે માટે સારો જોટો અલિગ્રાય ખાંધશો નહીં. હું તો માત્ર એક ચર્ચા ખાતર જ વિચાર જણાવું છું. લમની

આવશ્યકતા^૧ હું સ્વીકારે છું. લીલાની વાત જૂદી હતી. હું સુખાઈનો તે વખત બીનઅનુભવી હતો અને લીલા અરવિન્દને પરણુવાની હતી. એ એ મળ્યાં હતાં. અરવિન્દ લીલાને ચાહતો હતો. એ બધી ખબર પડ્યા પછી લીલાને ઝડપી કરવી એ મદને હીક ન લાગ્યું ને મેં વાત છોડી.’

‘પણ એજ ગ્રમાણે તમે કોઈને હીક ન લાગો ને તમે ત્ણેને ચાહતા હો ને એ તમને છોડ તો તમને કેવું લાગે?’

‘દા-પણ.....હું ત્ણેને ચાહતો હોઉં ને એ મદને ન ચાહે એ ન જ બને.’

‘તરલાને તમે ચાહતા હતા—તરલા તમને ચાહવા શીખી હતી જ્તાં તરલાએ ના કહી ને?’

ભૂજંગલાલ મલાત થયો. તરલાએ શા માટે ના કહી એ પોતે ને તરલા જ જાણતાં હતાં, અને એ કહેવાની એની હીમત નહોતી. લસ વગર જ તરલા સાથે રહેવા માગતો હતો એ કહે તો પોતાની હીણુપરસ્તી થાય અને વીણા મેળવવાનો રસ્તો હમેશને માટે અંધ થાય—આઅર બેઆઅર થાય એટલે બોલ્યો—

‘તરલા ! દા કાંઈ એવું હતું, પણ એમાં સુમનલાલ જેડે પરણી સુખી નહી થાય એમ એને લાગ્યું હતું. એણે ના કહી એમ નહી પણ મેં જ ના કહી. આપણામાં સખળ કારણો શિવાય સગાઈ તૂટતી નથી અને મારે ખાતર સુમનલાલ જેવા ભલા માણુસનો સંસાર ધૂળ મેળવું એ હીક નહી એમ મદને લાગ્યું.’

વીણાએ શાણગારભાની મારકેત તરલાની બધી લડીકત સાંભળી હતી એટલે ભૂજંગલાલનો જવાય એને જરાયે રહ્યો નહી. ‘પરદુઃખ-ભંજન વિક્રમ રાજ ! સુમનલાલ ખાતર તરલાને ખોધ. એવું હતું તો તરલાની પાણી આટલું ભન્યા જ ચું કામ ! બીચારીને લોકમાં ફૂટકટ કરાવી. લોકો પણ એવા છે કે જ્યાં ડોઢિની આબરૂની—ચાલની

વાત આવી કે માની જ લેવાના. ઇલાણો ખરાય છે—ઇલાણી ખરાય છે એટલું કહ્યું એટલે થઈ રહ્યું. સ્વપ્ને પણ જેમણે અનીતિનો વિચાર કર્યો નથી એવા માટે કહેવાતા ડેળવાયલા મિત્રો એવી વાત ઉરાડે છે કે કાનના કીડા બહાર નીકળે. એ કરતાં અજ્ઞાન ગામડીયા સારા. આટલા જ માટે એવા નવરા નિંદાઓરોથી દૂર જ સારા. ’

‘ હીક ! હવે લમ્બ કરવા વિચાર છે ?’

‘ આપ મુરખ્યી આગળ વધુ શું કહું ? મારી માઝે આપને વાત નો કરી હશે જ. આપનો આભાર માનીશ અને ડોઈ રીતે અસરોષ ન થાય એ જોઈશ.’

‘ વીણા ! તૈયાર થયું હોય તો લાવને ’ ની માતાની ખૂબ સાથે જ વીણાએ ત્રણ તાસંકા લાવી મેજ ઉપર મૂકી. દુધના ઘાલા લેવા ગઈ. દુધના ઘાલા દરેકના લાથમાં અપાયા અને ભૂજંગલાલને આપતાં તાસંક નીચેથી સામસામી આંગળીઓ અડકી. વીજળીના એ તાર મળતાં જે ઝાટકો લાગે તેવો જ ઝાટકો અન્નેને લાગ્યો, અને વીજળીના તારનો ઝાટકો પકડનારને લાગે છે ને એ બીજાથી દેખાતું પણ નથી તેમ આમાં પણ થયું.

‘ ભૂજંગલાલ ! સઉ સારાં વાનાં થશે. હું હાથ ધોઈ આવું છું ’—કહી કિશોરીલાલ ઉઠ્યો. તાસંકા લઈ વીણાની માતા ઉડી અને આખા એરડામાં ભૂજંગલાલ અને વીણા એ જ રહ્યાં. એકાદ એ મીનીટ તો બન્નેના મનમાં એમ થયું કે હમણાં ડોઈ આવશે. પણ ડોઈ આવ્યું જ નહીં અને બન્ને આડી નજરે એકથીજા સામાં જોતા ઉલાંજ રહ્યાં. બન્નેના હંદ્યની લાગણીએ. બન્નેના સુખ ઉપર રૂપી જથુાઈ આવતી હતી. લીલાની પાછળ લમનારો, તરલા માટે કેટા સુંબાધથી સુરત આવવા નિકળેલો ને વલસાડના સ્ટેશન ઉપર તહેના ડફા તરફ જનારા ભૂજંગની જુલ જ આજ સીવાઈ ગયેલી લાગી. શું કહું ? શું ઓલું ? એમ એને થયું. વીણા પણ પત્થરના પુતળા માઝેક

ઉભી જ રહી. માતપિતા ગયાં ને હું ઉભી રહી એ ખોડું કર્યું એમ પળવાર થયું, પણ જ્યારે પાસેના જ ઓારડામાંથી તાસક મૂકી મા અને હાથ ઘોધ પિતા ન આવ્યા ત્યારે જ કારણું સમજાયું અને હિમત આવી. ભૂજગલાલ બોગરદમ જેતો બોલ્યો:

‘વીણા ! બેસોને ! શાળુગારભાનીને લાં તો બોલવામાં હિમત આવી હતી અને અલારે એકાંત છે લારે—’

‘એકાંત છે એટલે જ હિમત ગઈ છે.’

‘શું મહારી ખણીક લાગે છે ?’

‘હા ! પુરુષોનો શો વિશ્વાસ ? એક બેને તળ તેમ મુદ્દાં પણ ચાય તો—’

‘વીણા ! મહેણાં ના મારો ! એ ભૂજંગ ને આજના ભૂજંગમાં આસમાન જમીનનો ફેર થયો છે.’

‘તે હશે. પણ લીલા ભાચારી ભરવા પડી તે તમારા વિશ્વાસે રહીને જ ને ? તરલાના શાન્ત જીવનમાં અશાન્તિ થએ. તરલા-સુમનલાલ હજુ પરણુશે કે કેમ એવી સ્થિતિ થએ ને તમારે લીધે જ ને ?’

‘વીણા ! વીણા ! મદારીની મોદલીથી સાપ નાચે તેમ હું તારી પાછળ નાચું દું. મદારામાં મદારાપણું નથી રહ્યું. કોણું જણે કેમ જે સત્તા લીલા ઉપર બોગવતો, જે સત્તા તરલા ઉપર ચલાવતો તે ત્હારા આગળ ચાલતી જ નથી.’

‘મહુને ખખર છે. લીલા-તરલાને આવા જ શર્દે તદ્દે બોળવી શક્યા હતા. મહુને બોળવતા નથી એ શી ખાત્રી ?’

‘ખાત્રી ? વચન આંણું, ખીણું શું ?’

‘વચન ! વચન ! પુરુષોનાં વચન ઉપર મહુને વિશ્વાસ નથી. પત્નીને આંખની કૌમુદી, હુંયાનો હાર માનનાર પુરુષો-સંસારમાં પુરુષોને પરણા વિના ન ચાલે, છોકરાં સાચવવાં, ધડપણુમાં ચાકરી કરાવવા ખીજીવાર પરણવાને તૈયાર ચાય છે. સ્વીએને પરણા વિના ચાલવું જ જોઈએ,

પુરુષોને જ ન ચાલે. લીલાની સાથે તમારે નક્કી થયું ન હતું ? એ ખીચારીએ તમને પતિ માની અરવિન્દને નિરાશ કર્યો. તેને છોડી ખીજ પાછળ ભમનાર તમેજ ને ? એ ખીચારી જીવે છે કે મરે છે તેની જરાએ દરકાર તમે કરી છે ? ધરનું કુતરે માંદું પડે, પાડેશી માંદું પડે તો ખખર કદાચીએ છીએ તો પછી આ તો તમારે લીધે જ મરવા પડી, તહેને જરાએ સંભારો છો ?'

‘વીણા ! વીણા ! લીલાને માટે મહારો કાંઈક વાંક છે ખરો. હું આકર્ષી શકું છું એમાં હું મોટાઈ સમજતો. મારી દુષ્ટ ઈચ્છાએ તે વેળા ખળવતર હતી.’

‘લીલાના સંબંધમાં એમ પણ તરલાનું શું ? તમે એને નહોતા ચાહતા ? એ ત્થમને ચહાવા નહોતી શાખી ? ખીચારી લાગણી અને અંતરના સ્નેહમાં તદ્દાવત સમજ નહીં અને દુઃખી થઈ.’

‘તરલા ? હા તરલા તરફ મહારો ભાવ હતો.’

‘ત્યારે એજ પ્રમાણે આજ મહારા ઉપર ભાવ છે, કાલે ખીજ ઉપર કેમ નહીં થાય ? ત્થમને એકને એક વસ્તુ ઉપર ભાવ રહે એ ગમતું નથી. રહેવો જ જોઈએ એ સિદ્ધાન્તના નથી તહેનું કેમ ?’

‘વીણા ! એ વિરો મહેં હજુ ખાલ વિચાર કર્યો નથી. ખરે કુંઠું ? અત્યારસુધી લગ્ન એ અંધન લાગતું. તરલા મહેને અંધનમાં નાંખવા માગતી હતી, મહેને એ ન ગમ્યું ને તરલા ખોઇ. તહારા સંબંધમાં આવ્યા પછી—આ એ ચાર રાત્રીની અસ્વસ્થતા પછી—મહેને લાગે છે કે મહારા જેવાને એ અંધન જ હિતકારી છે. મહારી ઝુદ્ધિ, મહારાં મન માન્યું કે સૌદર્ય, વૈભવ, સત્તાનો સદુપ્રેયોગ કરવા તહારા જેવી ખીના અંકુશની જરૂર છે. નહિ તો હુંક સમયમાં મહારા જીવનનો, મહારી આયરોનો, મહારી સત્તાનો—વૈભવનો અંત આવશે. મહેને અનુભવ પછી લોકો ધરમાં નહીં રાખે. તરલા લાગણીનો બંડાર છે પણ એનામાં વિદ્ધા, સત્તસંગ, કુદુંઘના સારા સંરક્ષાર પડ્યા છે: મહારામાં તથી ઉલદું જ છે. મહારા કુદુંઘમાં નીતિને બદલે સ્વચ્છંદાઈ જ શરીર્યો છું. મહારા

દોસ્તો, મહારાં પુસ્તકો, મહારા મોજશોખો મહને કુમાર્ગે જ લઈ જનારા નિકળ્યા છે. વાતમીકી ઇથીને જેમ શિકાર કરતાં અચાનક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું તેમ વીણા—વીણા ! તહારા દર્શને મહારે જીવન બદ્લાયું છે. તો પછી તહારા સતત^૧ સહલાસથી ખરે હું સુધરીશ. લીલા—તરલાની ક્ષમા માગીશ અને મહારા ભૂતકાળના પાપનો પસ્તાવો કરી તહારા જેવી હેવીથી પવિત્ર બનીશ.’

‘ ભૂજં ગલાલ ! માઝ કરને ! અમો સ્વીએ ધીએ. આપણા દેશમાં હજ હીક છે. એટલા તો સ્વતંત્ર વિચાર આવ્યા નથી. આર્થ ભંસારના રહસ્યો ભુસાયા નથી, પણ પશ્ચિમના દેશોમાં તમારા જેવા મનુષ્યોને લીધે અમારે સ્વીએને બહુ સોસવું પડે છે. જન્મભર ખમવું પડે છે, આનું કારણું એટલુંજ કે લાગણીનું જેર. સૌદર્ય, વૈભવ, સત્તા અથવા મધુર શાખદથી ભોગવાઈ તરલા જેવી અનેક જીવતીએ દુઃખી થાય છે. પુરુષો લગ્નની જવાબદારી સમજતા નથી—સમજવા માગતા નથી અને બોગવવું પડે સ્વીએને. તરલા જરા મોડી નજરે પડી હોત તો લીલાની શી રિથતિ થાત ? કંનું તો તહમારી પત્ની થઈ એક ખૂણે પડી હત અગર રીખાઈ ચુંઝાઈ મરી ગઈ હત. તરલા તહમારા ઉપર વિશ્વાસ રાખી, તમારા સ્વર્ગીય રનેહને માની સુમનલાલને છોડી તમારી સાથે રહેવાને તૈયાર થઈ હોત તો આજ લોકો એના સામુંએ જીવત કે ! બીચારી હજ સુમનલાલને પરણે ત્યારે ખરી ! એ તો સારું છે કે તરલાની પવિત્રતા માટે કોઈ શબ્દ કહી શકે એમ નથી. સુમનલાલ જનુની નથી અને ચંદ્ર બહેન જેવાં વચ્ચમાં છે. આકી તરલાનું શું થાત ? તેમાં તમને શું ? તમને તો મનમાન્ય થાત ! પુરુષો ખરાખ—એમાં ખદાફુરી મનાય છે ત્યાંસૂધી આપણી કોઈની સમાજ સુધરવાની નથી. નિર્દોષતા અને લાગણીને વશ થઈ જેંચાતી સ્વી કરતાં જેંચનાર અને પછી ત્યજનાર પુરુષને જ ઝાંસીએ ચદ્રાવવા જોઈએ. ભૂજં ગલાલ માઝ કરને. પણ આજ ધણું દ્વિસનો ઉલરો કહાડ્યા વિના રહેવાયું નહીં.’

‘ વીણા ! વીણા ! સ્વીએ દેવી છે, દેવી બની શકે છે અને દેવી બની અનેક કુળોને ઉદ્ઘારે છે એ -હોતો માનતો, પણ આજ તમારા સમાગમથી માનું છું. ખરે લીલા-તરલા પણ દેવી જ છે. એમનામાં તમારા જેટલું મનોઅળ હત તો બસ દતું. પરમેશ્વર એમને સુખી રાખે. લીલા અરવિન્દને પરણી અને તરલા સુમનલાલને પરણી સુખી છે એમ ખબર પડ્યો ત્યારેજ મને શાન્તિ વળશે. પરન્તુ મહને શો ઉત્તર આપો છો ? શું ત્થભને મહારે માટે કાંઈ થતું નથી ? મહને ચાહી શકતાં ન હો તો ના કહો. મહને તારવો હોય, એક પાપી આત્માનો ઉદ્ઘાર કરી જગતમાં અતાવતું હોય, કે સ્વીનામાં જેટલી શક્તિ હોય છે, અંધકારમાં પ્રકાશ ફેલાવી શકે છે, એમ હર્ષાવતું હોય તો કખૂલ કરો. સ્વીકારો. હું ત્થારો જ છું ને ત્થારો જ રહીશ.’

‘ કઈ વિધિએ લગ્ન કરશો ? ધિશ્વરને તો ત્થમે માનતા નથી.’

‘ વીણા, ત્થને ઝાવે તે વિધિથી. ધિશ્વર ! અરે ધિશ્વરના નામ શિવાય મહેં કાંઈ સાંલાજું નથી. નાનપણુમાં પૂર્ણ મોજશોખમાં ઉછરો છું એટલે ધિશ્વર સમજવા વખત આવ્યો નથી. મહારા કુદુઅમાં ધિશ્વર કે ધર્મની કોઈ દ્વિસ વાત જ થઈ નથી. યુરોપીઅનોમાં તો રવીવારે પણ દેવળમાં જવાનું. જુના વિચારોના દિંદુઓમાં ધરમાં દેવમૂત્ત અને દેવપૂજા વગેરે રહેણાં. દ્વારે નવા દિચારવાળાને ત્યાં ન મળે મૃત્તિં કે ન મળે દેવહર્થન. કોઈ દ્વિસ નહી દરિયા કે પર્વત ઉપર જઈએ તો ત્યાં પણ કુદરતને નોઈ ધિશ્વરનું ભાન કરાવવા યત્ન જ પ્રાત્ર થયેલો, પછી ધિશ્વર શી રીતે માનીએ ? વીણા ! જેમ તું લગ્ન, નીતિ, સંયમના પાડ શિખવે તેમ એ પાડ પણ શિખવને. અને જેટલાક મહાત્મા કહી ગયા છે તેમ દંપતી થઈ, આપણે ધિશ્વરપદ હોય તો પામીશું. વીણા ! હમણાં કિશારીલાલ આવશે !’

‘ ભૂજંગલાલ ! તમારે માટે મહને લાગણી છે કે નહી એ કહેવાની જરૂર નથી ધારતી; પરંતુ તરલાને મળ્યા પછી વાત.’

‘તરલાને? વીણુા! એ ડોછ દિવસ હવે સારો અભિપ્રાય આપે? તારો સાથે જરૂર તો એતી ક્ષમા માગવા ધારે છું.’

‘લગ્ન-સ્નેહને પણ કસેટીની જરૂર છે.’

એટલામાં કિરોરીલાલ આવ્યા અને વીણુા ચાલી ગઈ. ભૂજંગ-લાલ આશાનિરાશામાં ઓલા ખાવા લાગ્યો ને આખા દિવસના થાકુફણી ન્હાવા પછી થાકુ ઉતરી જય ને શરીર હલકુ લાગે તેમ વીણુાની સાથેની વાતથી વધારે પવિત્ર, નન્દ બન્યો હોય, હદ્દ્યમાં રાન્તિ થર્ડ હોય એમ ભાસ્યું. કિરોરીલાલની રણ લઈ, ફરી મળીયું કહી ખાડ નિકળ્યો અને ભૂજંગની વીણુા કરવા આવેલો ભૂજંગ વીણુનો ભૂજંગ બની ગયો.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

કાયદા, ન્યાત કે આપદ્યાત.

મુંબઈમાં ડોટમાં ફ્લોરા ઇઝિન્ટન આગળ મેડોઝ સ્વીટના નાકા પાસે એક ઉંચા મકાનના ત્રીને મજલે મેશર્સ માકુલાચ ધનજિશાહ અને કંપનીની સોલીસીટર્સની ઇર્મ છે. આ પેટીમાં આજ દંમેશાં હોય છે તેમ સાંજ પડવાથી અસીલો, બારીસ્ટરો અને બીજાની પુષ્કળ ધમાલ હતી. આ આપો મજલો આ પેટીએ રોક્યો હતો. શરૂઆતમાં પટાવાળો પાટ ઉપર બેઠો બેઠો પેરણ શિવતો હતો. અંદર બારણુા આગળ એક સુકલકડી, નંખાચ ગયેલો ગુજરાતી જ્વાનીયો ટાઈપિ કરતાં કરતાં હજર વાર આશાયેશ લેવા ખુરથી ઉપર અદેલી ઐસતો. પણ મેજ ઉપર ટાઈપ કરવાનો થોકડો જોઈ વળી પાછો કામે લાગતો. એઝીસમાં જુના અને ધરડા થયેલા બીજા કારકુનો ડોઈ ડોછ વાર ટીંખળ કરતા, પણ આ જુવાનીઓથી હસાતું જ નહી. બીજુ બાજુ એક રાવ સાહેબ કાળી ટોપી પહેરી બેઠા હતા. નાકનાં ચશમાં કૃપાળે ચઢાવ્યાં હતાં. એક બાજુ એઝીસના કાગળો વિભરાયેલા

પડ્યા હતા. એનાજ ઉપર પાનની ચમચી, સુડી, કાથા ચુનાની ડઢી - ડાખલી પણ પડ્યાં હતાં. રાવસાહેબના મેજના ખાનાના ભાગમાં અને એક પાયાને બાંધેલા લુગડાના કકડા ઉપર તેમજ પાયા ઉપર કાથા ચુનાની અંગળીએ લોવાથી કાખરચીતરા વાધતી ભાન્તિ થતી હતી. રાવસાહેબ કાંઈક ઓઝીસ ને કાંઈક ગામગપાટાની વાત કરતા હતા ત્યાં ઓઝીસર જેવો એક ગૃહસ્થ આવ્યો અને રાવસાહેબને માકુલાઈ છે ? એમ પૂછ્યું. રાવસાહેબ તમાકુની ચીમટી ભરતાં જરા પણ હાલ્યા ચાલ્યા વિના બોલ્યા, ‘શેડ કામમાં છે, ઐસો હમણાં.’ આટલું કલી રાવસાહેબ ભરતી સાથે વાતમાં પડ્યા. પેલો ઓઝીસર લાગતો ગૃહસ્થ રાવસાહેબની સભ્યતા, માકુલાઈની ઓઝીસનો તાલ જોઈ કાંઈક હસ્યો, કાંઈક ચ્છીડાયો.

‘મહેરાની કરી મારો કાર્ડ માકુલાઈને મોકલશે ?’ રાવસાહેબ હંચ્યું જોયું. પટાવાળાને બોલાવી કાર્ડની કે કાર્ડ આપનારની જરાયે દરકાર કર્યા વિના કાર્ડ અંદર મોકલ્યો અને રાવસાહેબ લખવા મંદ્યા. મીનીટ થઈ હશે ત્યાં ઓઝીસનું આરાયું ઉઘડ્યું ને માકુલાઈ પોતે જ આવ્યા.

‘ એં લો ! સુમનલાલ ! આમ અત્યારે તમે ક્યાંથી ? તમારે વળી કાર્ડ મોકલવાની જરા શી ? એરે ! વામનરાવ ! તમને તે કયારે અકલ આવશે ! પાનની ચમચીમાંજ પેશવાઈ ગુમાવી. કોણું આવે છે કોણું નહિ તે તો જરા ધ્યાન આપો ! બધાએ ગમાર જેવા મળ્યા છે તો ! ધ્યાંકુ ! સુર્ખા એક ખુરશીએ બેસવાની ન અપાઈ ?’ માકુલાઈનો મિનજ આવો કહિ ગયેલો નહતો. ટાઈપીસ્ટ જુવાનીએ તો બીચારો ત્યાંજ ફરી ગયો. રાવસાહેબ અડધી ગુજરાતી અડધી મરાઠીમાં કાંઈક બધાયા, અને તોઝાન શમ્યું.

‘ માકુલાઈ, હું શ્રૂમાં^૧ સુરતથી આવું છું, આરોખાર અહીં

આવ્યો છું. મહારે અંગતનું જરૂરી કામ છે અને તુમે ન્યાતના એટલું જ નહિ પણ બાળસનેહી છો એટલે.’

‘ સુમનલાલ ! એ શું બોલ્યા ? હું તમારો જ છું. મને કાયદાને અંગે કે ખરી લાગેશો તે જ સલાહ આપીશ. બોલો ! કોઈ નથી અને હમણાં કોઈ અંદર નહિ આવે એમ મહેં વરધી પણ આપી છે.’

‘ માડુલાઈ ! કદાચ સુરતની અકૃવા તમારે કાને આવી પણ હશે. પણ આ વાત આપણા બેનાથી ત્રીજને કાને ન જય હોં !’

માડુલાઈ સોલીસીટર જરા ગંલીર બન્યા ને બોલ્યા, ‘ને પેટમાં વાત ટકી શકતી ન હોત તો સોલીસીટર તરીકે અમારાથી રહેવાત નહીં. ’

‘ માડુલાઈ ! મને પૂરૈપૂરો બોણખ્યો છે ?’

‘ સુમનલાલ ! આવા પ્રશ્ન શા મારે ? સુમનલાલને ન ઓળખ્યું ભુંઘાઈમાં-ગુજરાતમાં કોણ છે ? પેલા કુંડન કેસમાં સ્તીમરતા કુંડન પાસેથી હોશીયારીથી જથ્થાબંધ કુંડન કલાડવનાર તમે જ કે બાળ ? તરલા જેવી સુશીલ કન્યાના થનાર પતિ તે તમેજ કે બીજા ?’

‘ માડુલાઈ ! એ તમારી સુશીલ તરલાના પતિ થવાનું દુલોંય મહારાં છે.’

‘ દુલોંય શા મારે ?’

‘ અમારી સગાઈ થાઈ છે, એમે એકજ ધરમાં રહીએ છીએ, અમારાં લગ્ન નથી થયાં પણ હું એ સગાઈ તોડવા માગું છું.’

‘ આપણી ન્યાતમાં સગાઈ તૂટતી નથી.’

‘ હા, અને એટલાજ મારે તમારી સલાહની જરૂર છે.’

‘ તો એમ સાચીત થવું જોઈએ કે વર અને કન્યામાંથી એક સમર્થ નથી અને ત્રીજું જેરવર્તાણુંકે.’

‘ પહેલી એ શરતો મહારા કેસમાં-અમારા કેસમાં-નકામી છે.’

‘ ત્યારે ત્રીજી ?’

‘ હા, એના મારી પાસે પુરાવા છે. પણ માહુલાઈ ગેરવર્તાણુક એટલે માત્ર હું એનો થતાર પતિ છતાં બીજાની સાથે વાત કરે છે, બીજાની વાતમાં રસ લે છે, અને પરણુવા કદાચ વિચાર કરે છે.’

‘ એટલુંને ! નીતિને નિયમ તોડ્યો હોય, અને વિદ્યાને, આભરને કાંઈ બદ્દો લાગે એવું પગલું તરલાયે લયું છે ?’

‘ ના, એમ તો બહુ પવિત્ર છે, લઘુ ડાની સાથે કરવું એ શિવાય બીજા વિચાર એને આવ્યા હોય એમ હું ધારતો નથી.’

‘ ત્યારે સુમનલાલ ! તમે હેમાયા છો એટલું જ. કદાચ એને બીજાને પરણુવા મરળ હશે, પણ તરલા નાની નથી. મોઢે પૂછતા કેમ નથી ! સગાઈ તોડવા આટલા પુરાવા ઉપરથી નાત મંજુરી આપી શકે જ નહીં અને કાયદાની રૂપે પણ મળી શકે એમ નથી. સુમનલાલ ! તરલા એ તમારી અવિષ્ટની પત્ની નકી થયેલી છે છતાં ડોએ દિવસ તમે બીજી સ્ત્રી સાથે વાત કરી છે ? વાત કરી હોય, ડોએની સાથે ઈર્ઝા હોય તો તે વખતે તમે તરલાની ધર્યા જાણું હતી ? તમે ડોએ બુદ્ધિશાળી, જાહેરમાં કામ કરનારી, તમારી ભિત્રપત્નીની વાતમાં રસ નથી લેતા ? તમારા ભિત્રની ગેરકદાજરીમાં ડોએ વાર એવીની સાથે અમરસ્તી પણ વાત નથી કરી ? તો પછી શા માટે તમે એમજ માનો છો કે તરલા દોષીત છે ? દોષીત હોય તો પણ આ પુરાવા પુરતા નથી. આથી નાહક ઇજેટ થશો. ન્યાત સગાઈ તોડવા મંજુરી આપશે તો તરલા જેવી પત્ની જોશો, ને મંજુરી નહિ આપે તો તરલા સાથેનું તમારું જીવન દુઃખી થશો. છુટાછેડામાં હમેશાં માનો છો એટલું સુખ નથી હોય ! સુમનલાલ ! ચંદ્ર બહેન જેવાની મહદ્વથી દળ પણ તમે સુખી થશો. માટે આ વાત જ માંડી વાણો.’

સુમનલાલ સુરતથી નિકળ્યો. ત્યારે ‘હું નહીંકે એ નહીં’ કરી નિકળ્યો હતો. અસ તરલાનું નામ ન હેવું. કુવારા રહો સરકારી નોકરીમાં કે દેશસેવામાં જીવન ગાળવું એ નિશ્ચય કરી આવેલો સુમન સોલીસીટરની પેઢીમાંથી નિરાશ થઈ નિકળ્યો.

“ માદુલાઈ શું સમજતા હશે ? કાયદો જ નકામે ! આ સાવ ખુલ્લેખુલ્લી વાત છે. તરલા શરતમાં હનરો માણુસ વર્ષે ભૂજંગ-
લાલ પડ્યો તેથી મુર્છાંગત થઈ. ભૂજંગલાલને શાણુગારલાલીને ત્યાં
મળે. અરે હું-એનો પતિ-કહું છતાં મહુને ન ગણુકારી ત્યાં ચાલી
નાય છતાં કહે છે કે પુરાવા નથી. આ પુરાવા નહીં તો બીજું શું ?
ન્યાતમાં કયાં ઢંગ બન્યા છે ! ન મળે બંધારણુ કે ન મળે કાયદા
કાનુનો. ન્યાતમાં ધણા ધરાર બીજના લાથનું આય, દાર્ઢીયે, ગમે તેમ
વર્તે એમ જણે છતાં કાઈ ન કરે ને એક જણુંયે જાહેર
કર્યું કે એને નાતખાર મર્કે. કાચય ન્યાત મળે તો કોઈની ઓલાવાની
હિમત નહીં. કેમ મળ્યા છે એમ જણે છતાં કાઈ ઓલે નહીં. સગાઈ
ન તોડાય ! એટલે ન્યાતના છોકરા એમ તો કુંવારા રહે. રહે જ તો.
લાયક હશે તે પરણું ને નાલાયક હશે તો રહેશે રખૃતા. ન્યાતમાં
ન ચાલે સરકારનું. સુધારાવણા તો ન્યાતના દુઃમન થઈ પડ્યા છે
એટલે ન્યાતને ફાવ્યું છે. ત્યારે શું કરવું ? મુગે મુગા જોઈ રહેવું ?
હવે શું જોઈ રહે ? મારા મનથી એમ કે માદુલાઈ સલાહ આપશે. ત્યારે
માદુલાઈએ તો ધોણ્યું ! એમની દ્વારા તો જુવો ! ‘તમે કેમ બીજ
ખીની વાત કરો છો ?’ એટલે ? એમે તો પુર્ણ છીએ, ખીએએજ
મર્યાદામાં રહેવું જોઈએ. ત્યારે કાયદો કે ન્યાત કાંઈ કરી શકે એમ
નથી. સુમન ! સુમન ! તું કોણ ? કસ્ટમ્સ એશીસર ! હનરો જણા
તને સલામ કરે ! તારી શા શા આશા હતી ? તરલા ! તરલા !
તારી સાથે લગ્નથી જોડાઈ મહારે કેવાં સુખ બોગવવાં હતાં ? નસુતે-
દાર દીપતી થઈશું એમ હું ધારતો હતો. એ અધું કણુમાં નાષ્ટ થઈ
ગયું. જીવનમાં હવે શો રસ છે ? તરલાને મારી કરે ? પણ એ કયાં
મહારી થાય એમ છે ? એમ હત તો મહારી ચીહી હેંકી દઈ ચાલી
જત ? તો તરલા બીજની થાય ને હું જવું ? આ વિચાર થતાં
સુમનલાલાની નજરે ભૂજંગલાલ તર્યો. ભૂજંગલાલ અને તરલા પતિપત્ની
તરીકે ફરતાં હરતાં, વાત કરતાં એને લાગ્યાં. ‘દાય દાય ! મારી આ

સ્થિતિ! હું જીવતા છતાં—મહારામાં વર લેવાની શક્તિ છતાં—તરલા ખીજાની—એ હરામીની! એ બન્ને સાથે હરેકરે ને હું જોઈ રહું! ખૂન કરે! ખૂન! ખૂન કેણું? ભૂજંગને મારે તો તરલા—મહારા પ્રેમનું ફેલું પાત્ર વિધવા થાય. પરણી ન હોય તો સુમન, ભૂજંગ તેમ ત્રીજો! એ સ્થિતિ એને ગમે ખરી? ભૂજંગને મારે પછી હું તો ઝાંસીને લાકડે કે કાળા પાણી જ જાઉ ને? તરલાના નાળુક અહનમાં છરી લોકું તો? એ નાળુક અહનમાં આ હાથે છરી બોંકારો ખરી? જે તરલાનો આત્મા, જે તરલાનું અહન મહારા આનંદનું સ્થાન હતું તેનું જ મહારે હાથે ખૂન? ના, ના, એ તો ન જ બને. ત્યારે એકજ ઉપાય—હું જ જાઉ. આપચાત કરે તો? બસ એજ. તરલાએ જ વાત નહોતી કહી કે આનંદરાઝાના સ્ટેશન ઉપર પેંડો આદમી કચુાઈ ગયો તે ભૂજંગે અસો ઇપીએઓ આપ્યા હતા. આપ મુંબ પીછે કુઝ ગઠ હુનિયા. પછી બલે તરલા અને ભૂજંગ પરણે, હૈખવુંએ નહિ ને દાઢાંદું નહિ. સુરતથી કયાં જાઉં છું એ મંદું કોઈને કર્યું નથી. તરલા શણુગારલાલીને ત્યાં ગઈ હતી. અહી હજુ કોઈ મહિયું નથી અને કાઈને મળગવાનો નથી. માદુલાદ્યે સંકાદ આપ્યો હત તો ન્યાતમાં વાત લાવત. આ તે હવે એજ? સુમનલાલ—સુરતનો જાણીતો કસ્ટમ્સ એક્સ્પોર્ટ-જનની અનેક ઉમેદોથી ભરેલો સુમનલાલ—એક ગાંડા માણસની માફક ચાલ્યો જતો હતો.

સાંજના સાત વાગી ગયા હતા. ચર્ચેટ સ્ટેશન ઉપર દરિયા-કિનારે હજરો લોકાની અવરજવર ચાલતી હતી. ચર્ચેટના ઝાંપા ઉધાઉવા વાસવા ઘડીયે ઘડીયે ડેરીનમાંથી ધંટ થતા, દરવાળવાળા ચીપાઈએ સંચાની માફક ઉડતા, આવતીજતી ગાડીઓના ઘોડા ઉપર ઝાંપો હેંકતા હતા. ફાટક પાસેથી પગપાળાનું ટોળું નિકળતું હતું. એક્સ્પોર્ટ, વિદ્યાર્થીઓ, વ્યાપારીઓ જેએ સુંબધનાં ગામડાંમાં રહેતા હતા તેઓ ૭-૫૪ ની ફાસ્ટ લોકલની વાટ જોતા હતા. પાસવાળા-પાસવાળા છે એમ રોક્યથી મનાવનારા અને રેલ્વેની સખ ચોકરી

છતાં વગર ટીકીટે મુસાફરી કરનારા બારોબાર પૂલ ઉપરથી જ ડાઉન પ્લેટફોર્મ ઉપર જતા હતા. સુમનલાલ આમાંનો એક હતો. સુમન-
લાલ પૂલ ઉપર ચઢ્યો. ત્યાં સામે ઘૃઘવાટ કરતો વિશાળ સમુદ્ર નજ્દે
પડ્યો. સમુદ્રનાં મોણાં સુમનલાલની પાપમય-આપદાતની લાગણીનું
ઝ્ય ખરી ઉછળતાં હતાં. આકાશનું તેજ તરલાના પૂર્વ પ્રેમ જેવું ચળકતું
હતું અને કણવાર આનંદ પસારતું હતું. ડેલાબાની દીવાદાંડી સુમન-
લાલના મગજની માફિક ચકર ચકર ક્રરતી હતી. સુમનલાલ પૂલ ઉપર
અપ અને ડાઉન પાટા જેતો ઉભો જ રહ્યો. પૂલ ઉપર ભીડ થવા ન
હેનાર પોર્ટર “સાબ ! ખડે મત રહો” એ ચાર વાર કહી ગયો, પણ
સુમનલાલે તે ઉપર ધ્યાન ન આપ્યું. ફાસ્ટ ગાડી આજ લેટ હતી.
૭-૪૫ થઈ ગયા હતા, દૂર જનારા ઉતારણો અધીરા થઈ ગયા હતા.
એમને કેર જવાની ઉતાવળ હતી. સુમનલાલને ખીજુ ઉતાવળ હતી.
ચર્ચિએનું સ્ટેશન, પ્લેટફોર્મ ઉપરની કરકર, દરરિયો, હાયફાર્ટ, એન્ડ-
રસ્ટેન્ડ, આકાશ, પૂલ, સર્વ ક્રરતાં હતાં. તરલાની સાથે મુખ્ય ઘણી
વાર આવ્યો હતો ત્યારે બને આજ પૂલ ઉપર ઉભાં રહી કુદરત
નિલાળી આનંદ પામતાં હતાં અને કયારે પરણ્યાય એમ એમનાં હુદય
કહેતાં હતાં. એજ સુમનલાલને તરલા મૃત્યુનું કારણ થઈ પડી હતી.
તરલા અત્યારે આવે, ફરીને પગે પડે, ભૂજંગલાલ અને મસારે કંચ જ
નથી, જે છો તે તમેજ એમ કહે તો આ જ સુમનલાલ અત્યારે તો
કાયદા, ન્યાય, આપદાતને વિસારી જરૂર પૂલ ઉપર જ હજારો માણુસો
સમક્ષ, સ્વચ્છ આકાશ, ઘૃઘવતો દરરિયો અને સરતા ચંદ્રની દાજરી-
માંજ પ્રણય ડોલ આપે. પરન્તુ એ ક્યાં ? ફાસ્ટ જેટલી મોડી આવે
છે તેટલી ખીજુ દુનિયામાં જવાની વાર થાય છે. આડ વાખ્યાથી
નાટકશાળામાં જર્દ બેસી રહેનારને સાડાનવ થતાં, નણુ ધંઠડીમાંથી
આકી રહેતાં જે મનની સ્થિતિ થાય તે સ્થિતિ સુમનલાલની આ જ હતી.
ક્યારે હાથ પડે, ક્યારે ફાસ્ટ આવે ને હું પડું, એમ એને થતું હતું.
સુમનનું હુદય ધબ્બકરું હતું. ‘રખેને પડતાં કોઈ અટકાવે, રખેને એન્જનની

આગળ પડવાને બહલે ડબા ઉપર કે એની આગળ પાછળ પડું. એમ થયું તો મરવાનું તો ગયું ને પાછી હાંસી થવાની'.

એટલામાં કેબીનો ઘંટ વાગ્યો. જાંપા અંધ થયા, હાથ પડ્યો ને દૂરથી એન્જનનો દિવો દેખાયો. ફાસ્ટમાં જનારાં જાગૃત થયા, પાછળ પડી ગયેલા પૂલ ઉપર દોડવા લાગ્યા. 'બાંદરા લોકલ કે?' 'બાંદરા સ્ટેટ?' 'દાદર ઉલ્લી રહેશે કે?' 'એકદમ બાંદરા', એમ અંદર અંહરથી અવાજ આવતા હતા. વાંદરા અને ચર્ચિંગટની વચ્ચમાંનાં સ્ટેશન ઉપર જનારાઓ ધીરે ધીરે જતા હતા. દૂર જનારાને માર્ગ આપતા હતા. ગાડી દેખાઈ. દૂર દેખાતી સીગનલ પાસે આવી. સુમનલાલને સ્વર્ગ દેખાવા લાગ્યું. તરલાની છબી ક્ષણુવાર નજરે આવી, ક્ષમા માગતી હોય એમ લાગી. એક આજુ તરલા ને બીજુ આજુ ગાડી ઓલાવતી હોય એમ લાગ્યું. એક પત્થર માઝક ઉલ્લો હતો. ધન્જન પાસે આવે ને પડું એમ નિશ્ચય કર્યો. ફાસ્ટકવાળાએ નાનો જાપી અંધ કર્યો. એક યુરોપીએન પાટે પાટે સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ ઉપર જવા નિકળ્યો ત્યાં પોર્ટ-રોએ 'સમાલો'ની ભૂમ પાડી. સમાલોની ભૂમની સાથેજ સુમન ટટાર થયો. 'અસ એ જ. તરલા ! જાઉ છું. હું તથને પ્રેમથી ચાલનો હતો, ચાહું છું. તહારી સાથે સુખી જીવન ગાળવાની મહારી આશા ગઈ. પ્રભુ તથને સુખી રાખે. તરલા ! તરલા !'

આટલું ઓલી સુમન કુદ્વાની તૈયારી કરે છે ત્યાં એક હંપતિનું જોડું અને એ ત્રણ છોકરાં ધીરે ધીરે પૂલ ઉપર જતાં હતાં. એમને ફાસ્ટ ગાડી પકડવાની નહીં હોય એમ લાગ્યું. એ છોકરાં આવતી ગાડી જોવા સુમનની સાથે જ ઉલાં હતાં. આ એ છોકરાંમાંની એક છોકરી હતી. છોકરીનો હાથ સુમનના ખુટ નીચે દાખાયો, કારણ સુમન પુલના દોરા ઉપર પગ મૂકી કુદ્વાનો વિચાર કરતો હતો. હાથ ચગદાતાં છોકરીએ ઉંચું જોયું. સુમનના સામું જોઈ રહી ને એકદમ 'બા—બા, સુમન કુવા ! સુમન કુવા ! ભાઈઓલાવે' કરી કુવાનો હાથ એણે પકડી રાખ્યો.

અક્રણી ૧૬ સું.

ચર્ચ્યોટનું સ્ટેશન.

“સુમન કુવા ! ભાઈ એલાવે” કરી ક્રીકીએ જેવો સુમનનો હાથ પકડ્યો તેવો જ સુમન જખક્યો. સુમનની નજર-સુમનનો જીવ-ધર્મસી આવતી ગાડી ઉપર હતો. મૃત્યુ જેતો હતો, ‘ગાડી આવે, પળવારમાં ચગદાઈ જઈશ, હુઃખમાંથી ધૂઠીશ’ એમ ધારતો હતો ત્યાં વિશ્વ આવ્યું. સુમનનું ચાલતું હત, સુમન સ્વભાવથી જ કૂર હત તો તો ક્રીકીને ઉપાડી ફેરાઈ દીધી હત; પરંતુ સુમનનું હૃદય જ સુમન^૧ જેવું ડામળ હતું. ક્રીકીને જોતાં જ, તહેનાં બીજાં ભાઈઓને જેંચ કુદરતી જ્ઞાલ ઉલ્લાઘ આવ્યું, અને ક્રીકીની અંગળી પકડી પાછળ જુંને છે તા ચંદ્ર અને વસન્ત વાતો કરતાં આવતાં જણાયાં.

સુમન સુરતથી જાનો આવ્યો હતો. સોલીસીટરને મળી સુરત પાછો જવાનો હતો. પણ સોલીસીટરને ત્યાં મનની ધારણા પાર ન પડી એટલે આપધાત કરવા ચર્ચ્યોટ સ્ટેશન ઉપર આવ્યો; પરંતુ ત્યાંએ જ પવાનો વારો ન મળ્યો. મુંબાઈની નવ લાખ માણુસની વસ્તીમાં કોઈ ન મળ્યું, ને મળ્યાં ત્યારે જેને દૂર કરવા માંગતો હતો તે જ ! હવે શું કરવું ? શું કહેવું ? આ વિચારમાં હતો ત્યાં વસન્તલાલે આવી સુમનનો હાથ પકડ્યો.

‘વાદ રે સુમન ! આ ડીક કહેવાય કે ? આમ કેમ ? કેમ એલાતા નથી ? કયારે આવ્યા ? બીજે ઉત્તર્યા હશો !’

‘વસન્તલાલ ! જરણનું ડામ હતું એટલે આવ્યો હતો અને આજ જાઉં છું.’

‘આજ જાઉં છું એટલે ? એ ન બને !’

‘તમારી ગાડી જરો, જાઓ.’

‘ છો જતી ! ચંદ્રા, તું અને છોકરાં જાઓ, અને અમે પાછળ આવીએ છીએ.’

‘ ના, ના. હું નહી આવું.’

સુમનલાલ એવી દ્વિમાં ઐલ્યો કે કાંઈક ગંભીર વાત છે એમ ચંદ્રા સમજુ અને બન્નેને વાત કરતા રાખી પોતે છોકરાંને લઈ સ્ટેશન ઉપર ગઈ. વસન્તલાલ અને સુમનલાલ સ્ટેશન જલાડ નીકળી સ્ટેશનની સામે જ પદ્ધિમ તરફ મોં રાખી પાઠલી ઉપર એડા.

‘ સુમન ! ચંદ્રાને ખોણું લાગે છે, તમારે આવવું જ પડશે. આજ જમીને જને, દાદર્થી એસને.’

‘ દાદર મેલ ઉભો રહેતો નથી અને મારો ને તમારો સંબંધ તૂટવાનો છે.’

‘ સુમન ! આ શું એલો છો ? એ તે કાંઈ નહાનાં છોકરાંના એલ છે કે ? સંબંધ તૂટવાનો એટલે ? એમ કાંઈ વિવાદ તૂટે એમ નથી. વળી તરલા અને તમે અણુસમજણું નથી.’

‘ તે હશે, પણ હું ન્યાત પાસે સગાઈ તોડવાની રણ માગાશ, દંડ ભરીશ, તરલાને પોતાને તોડવા કહીશ.’

સુમનલાલના આ શષ્ટ્ટો સાંભળી વસન્તલાલ તો ગલરાઈ જ ગયો. જે જ્ઞાતિમાં સગાઈ તોડવાનો રીવાજ છે તે જ્ઞાતિમાં પણ વર્ષોનાં વર્ષોં સગાઈ રાખ્યા પછી ગંભીર કારણ ન હોય તો સગાઈ તૂટતાં અને કુદુર્મમાં ડેટલો કલેશ થાય છે તેનો અનુભવ થનારને જ ખર્ખર પડે એમ છે. તેમાં વળી વર કે કન્યા એમાંથી એકને મળતા હોય-એક-બીજાને ચાદતાં હોય અને માખાપ કાંઈક કૌદુર્યક, નાતના કે એવાંજ કારણુથી સગાઈ તોડવા નીકળે છે ત્યારે ખરેખર ગંભીર પરિણામો આને છે. એ થનાર પતિપત્ની-થવાનાં પતિપત્નીનાં જીવન નિરાશ થઈ જય છે. આ વખતે તેમના અંગત સગાના હોશકોશ ઉડી જય છે, અને તેમાં પણ કન્યાનાં માખાપની નિરાશાનો પાર

રહેતો નથી. “વળો કુને ઓળખો ? બીજે કુંવો મળશે ?” શા મારે વિવાહ ભાગ્યો હશે તેવી અકૃપા ચાલવાથી કોઈ વર કન્યાને કખૂલ કરતા નથી. વસન્તલાલને આ બધા વિચારો થઈ આવ્યા. સુમનલાલ અને તરલાનું જોડું-જુગતું જોડું હતું એમ માનતો હતો ત્યાં આ શું એમ થયું.

‘સુમન ! હું માનતો નથી. એ બને જ નહીં.’

‘પણ હું માનું છું તો ! મારે સગાઈ તોડવી છે. વસન્તલાલ ! મારે કરશો, પણ મહારે દીકખરીરીની સાથે સગાઈ તોડવાની કેરળ પડે છે.’

‘સુમન ! તું ગંભીર ભૂલ કરે છે. તહારામાં કોઈ જાતનો દોષ નથી, તું પવિત્ર જીવન ગાળે છે, ને તરલા-તરલા મહારી જ્હેન છે પણ હું એને નાનપણુથી ઓળખું છું. તરલા પવિત્ર છે, શુદ્ધ છે; એને માટે કાંઈ સાંભળ્યું હોય, કોઈ દેખીએ ઉરાડ્યું હોય તો માનિશ નહીં. તરલા જેવી પત્ની મળતાં તું સુખી થઈશા.’

‘વસન્તલાલ ! મહારી ભૂલ નથી. તરલામાં તમે દોષ જોઈ ન શકો એ સ્વાભાવિક છે.’

‘સુમનલાલ ! કદમ્પિ ભૂજંગ સંબંધી તમે કહેતા હશો, પણ એ વાતમાં કાંઈ જ દમ નથી. નાલક જ્હેમાઈ જીવન બદલાન ન કરો. લોકમાં નિનાપાત્ર થશો. તમે પુરુષો તો ભૂલાઈ જશો. પણ ગરીબ બિચારી તરલા હુલકી પડશો. જ્હેને ચંદાએ એ સંબંધી વાત કરી હતી, પણ હવે એમાંનું કાંઈ જ નથી. સાહસ ? ન કરશો. એટલી જ મહારી ભલામણું છે.’

‘એમાં સાહસ જેવું છે જ નહીં. મને અનુભવ થયો છે, પુરાવા છે, એટલે એમાં કોઈની સલાહ લેવા જેવું રહ્યું જ નથી.’

‘તે હશો, પણ હજ વિચારો. હજ વાત અગડી નથી. ચંદાને વાત કરો. ચંદાના નિરસ થયેલા જીવનમાં રસ રૈનાર, અમારા જીવનને એપ આપનાર, અને સ્વર્ગ સુખે આણુનાર તરલા હતી-

છો, તરલા ધારો છો, એવી નથી. નથી. એના તરલ સ્વભાવને અંગે, સ્વતંત્ર હરવા ફરવાની ટેવને લીધે, નિડરતાથી^૧ ભીજાની સાથે વાત કરવાની ટેવને લીધે કદાચ બહેમાયા હશે. આપણામાં સ્વીએ આટલી વય સૂધી કુંવારી નથી રહેતી અને આમ સ્વતંત્ર હરી ફરી શકતી નથી, માટે કદાચ લોકો વાત ઉરાડતા હશે. પણ એમનું માની જીવનનો રસ ન ખૂબો. મહારી બહેન છે માટે કહેતો નથી હો ! પણ મહારા ઘરમાં દેવી તરીકે પૂજાતી હોય તો તરલા. જરા ચંદાને પૂછો. ચંદા તહમારો બહેમ કાઢી નાંખશો.'

સુમનલાલ અને વસન્તલાલ માત્ર તરલાને અંગે સગા હતા એટલું જ નહી પણ બન્ને મિત્રો હતા અને તેથી જ આટલી દ્શૃષ્ટિ વાત કરી શક્યા હતા. સુમન વસન્તલાલની વિનંતિ નાકખુલ ન કરી શક્યો અને અને અને દિવસે સન્નારે દાર આવવાને ત્યાં જ જમવાનું નિમંત્રણ સ્વીકારી બન્ને મિત્રો દ્શૃષ્ટા પડ્યા.

પ્રકરણ ૧૭ સું.

અરવિન્દ અને લીલા.

એક વખત મુંબાઈની સોસાયરીની, પાર્ટીએની, ગરખાની માનીતી લીલા—અરવિન્દ અને ભૂજંગલાલની પ્રેમપાત્ર લીલા—સીક પડી લાનોલી હવાઝેર માટે ગઠ હતી તે આપણે અગાઉ કહી ગયા ધીએ. લાનોલીમાં ડાક્ટરોની સારવાર, કૌવત આપે એવી હવા અને માખાપની દેખરેદ્ધથી લીલાની તથીયત સુધરતી ચાલી. પરવારી બ્યોરનાં લીલા સાથે બીજીક ડે ફ્રાઇટની રમત રમવામાં લીલાની માનો વખત જતો. ‘સ્વીએધ’ જેવાં ચોપાનિયાં વાંચી લીલાના દુઃખી જીવને કાંધક આરામ આપતી. સુરત ડે મુંબાઈની વાત જ લીલાને કાને આવવા

દેતી નહીં. ભૂજંગલાલ-તરલાની વાત મુંબાધથી લાનોલી સુધી આવી હતી; પરંતુ લીલાએ એમાં મરચું મીઠું લલરાવી જેમ બને તેમ ભૂજંગલાલનો વાંક નિકળે એમ વ્યવસ્થા કરી હતી. લીલાની માતા શરૂઆતમાં અરવિન્દને ખફલે ભૂજંગલાલને લીલાના પતિ તરીકે જેવા ઉત્સુક હતી અને અરવિન્દ પ્રત્યે સદ્ગાવ નહોતો દર્શાવ્યો એ આપણે જોઈ ગયા છીએ. લીલાના પિતાને અરવિન્દ માટે પક્ષપાત હતો પરંતુ પત્ની આગળ તહેનું ચાલ્યું નહિં, અને લીલા તે વખતે ભૂજંગના મોહુલ્યાં મીઠા શાખથી અંનાઈ ગઈ હતી, અને તેની પ્રિય સખી વિનોહે અરવિન્દ સામે કાન લંબેયાં હતા એટલે લીલાને પણ અરવિન્દ અકારો થઈ પડ્યો, અને ઉત્સાહબેર આવેલા અરવિન્દને નિરાશ કરી કાઢ્યો. વખત જતાં ભૂજંગલાલ પ્રત્યેનો મોહુ ઓછા થતો ગયો નહિં, પણ ભૂજંગલાલ તરલાની પાછળ ભરે છે, ભૂજંગલાલને પોતાના કરતાં તરલા વધારે ગમી છે, એ વિચારે લીલાના જીવનની મળાહ ઉડી ગઈ. સંસાર શુષ્ક^૧ લાગ્યો. પોતાની પ્રિય વસ્તુ—સંસારનો આધાર—સુખનું સાધન-તરલાએ જુંટાવી લીધું, એવી સમજથી લીલા તરલા ઉપર ચંદીધઈ, એના ઉપર અળવા લાગી. પણ શું કરે! પોતાના માનિતા ભૂજંગે જ પોતાને તરછોડી ત્યાં તરલાનો શો વાંક! આમ હદ્યનું ખૂન કરનાર ખૂનીને શા માટે ફંસી ન હેવી નેદ્ધાએ એમ લીલાની માતાને થયું. લીલાની સ્થિતિ કફેડી થઈ પડી. પોતાને માટે મરી પડતા અરવિન્દને પોતે તિરસ્કાર્યો. જેને માટે પોતે મરી પડતી તેણે પોતાને તિરસ્કારી. આ અધાંના પરિણામે લીલાનો મંદવાડ આવ્યો અને લ્લાલસોયાં માબાપ હીજગાતી—ક્ષયપીઓિત^૨ દીકરીને લઈ લાનોલી ગયાં, અને ત્યાં સાત આડ મહિનાની લાગત સારવારથી લીલા સાજ થઈ.

લીલા ફરીને મુંબાધ આવી. પહેલાં અને લાલની લીલામાં આસમાન જમીનનો ફેર હતો. લીલાનું હલેતાપણું જતું રહ્યું હતું. પક્ષીની પેઠે તેનો ફુડ્ઝાટ અને આનંદી સ્વલ્પાવ નાશ થયો હતો.

૧. સુષ્કા, રસ વિનાનો.

૨. ક્ષય—ખદીથી પીડાતી.

સંસાર વનમાં કાંટા છે જ નહી એ માન્યતા જતી રહી હતી. સધળું સારું જ—આનંદમય છે એમ લીલા હવે સમજતી નહી. લીલા મુખાઈ આવી વિનોદને મળી. પહેલી જ ભૂજંગલાલની વાત નિકળી. ભૂજંગે લીલાને છોડી તરલાને માટે કાંદાં માર્યાં, તહેની સાથે લગ્નક્રિયા કરવા નહોતો ધર્યાતો તે, લીલાને તિરસ્કાર, વીણા પાછળ ગાંડો થયેલો ભૂજંગ, મહમસ્ત વીણાની બેટરકારી, ભૂજંગની આજુજુની વાતો સાંલળી લીલાથી રોવાઈ જવાયું. અત્યારે તેની નજર આગળ ભૂજંગલાલ અને અરવિન્દ બન્ને ઉભેલા લાગ્યા. અરવિન્દનો તિરસ્કાર અને ભૂજંગ માટે પોતાનાં વલખાં સાંભરતાં શરમાઈ. ‘વિનોદ ! અરે કન્યા માટે—યુવાન કન્યા માટે વરની ચોગ્યાયેાયતા ? જોવા માટે કન્યા પોતે લાયક નથી, માઝાપ જ છ. તે વખતે મહુને કોઈએ એમ કહ્યું હતું કે અરવિન્દનો જ પરણું પડશો તો હું જેર ખાઈ મરત. જે ભૂજંગ મહુને સ્નેહની મૃત્તિ લાગતો હતા તે જ ભૂજંગલાલ અત્યારે કેવો છે ને સમજ શકું છું. મહુને અત્યારે લાગે છે કે જે થાય છે તે સારા માટે જ. ભૂજંગને પરણુને હું દુઃખી થાત. કદાચ ભૂજંગને ન પરણું વાથી આપદ્યાત કરવા ધારતી હતી તે પરણુને ખીને જ દાઢાડે કરત.....દાય ! દાય ! શુદ્ધ સ્નેહની સાચી મૃત્તિ અરવિન્દનો મહું કેવા તિરસ્કાર કર્યો હતો !’

અરવિન્દનો તિરસ્કાર. અરવિન્દ ક્યાં દશો, અરવિન્દ પરણેયો દશો કે કેમ ? એજ વિચાર લીલાને આવવા લાગ્યા. હમણાં અરવિન્દનું નામ પણ લીલાએ સાંભળ્યું નહોતું. તે હિવસે અરવિન્દ દાહર ઉપરથી ઉત્તરો ને સામેથી ભૂજંગલાલ હરીક આવ્યો તે હિવસથી અરવિન્દ લીલાના મગજમાંથી ખરયો હતો. મુખાઈ આવતાં, ભૂજંગલાલની હકીકત સાંલળતાં અરવિન્દ સાંલરો. એટલું જ નહિ પણ ધરનાં બારણાં ઉધૃતતાં અરવિન્દના લણુકારા લાગવા લાગ્યા. ટપાલવાળાને જોતાં રખેને અરવિન્દનો કાગળ હોય એમ લાસવા માંડયું.

બીજુ બાળુ અરવિન્દની જુદી જ સ્થિતિ હતી. ખખે વાર મુંબાઈ આવી ગયો. લીલા જેવી પત્ની મળતાં ગૃહસંસાર સુખમાં ગાળવાની મોટી ઉમેદો રાખ્યા પછી નિરાશ થતાં મોહમ્મદી મુંબાઈ, મુંબાઈની સોસાયરીને તિલાંજલી^૧ આપવા નિશ્ચય કર્યો. પરન્તુ હદ્દ્ય-માંથી લીલાની રમ્ય મૂર્તિ ખસેડી શક્યો નહીં. તેણી સાથે લમ્બ ઉપરથી જ એની વૃત્તિ ઉડી ગઈ. એના ગામડાના શાંત જીવનમાં શાન્તિ વધારનાર, સનેહરાન્ય સ્થાપનાર પત્ની પોતાને ન મળે તો ડેવળ ધન્દ્રિયસુખ માટે પત્નીની જરૂર અરવિન્દને નહોતી. અરવિન્દના વિચારો, અરવિન્દની જીવન-ભાવના ઉંચી હતી. લીલાને છોડી અરવિન્દ પોતાને ગામ આવ્યો, ત્યાં એકવાર વસન્તલાલ આવ્યો અને લીલા ભૂજંગની આડકતરી રીતે ખખર પૂછ્યી. ભૂજંગે લીલાને ત્યાજ ને લીલા ગંભીર મંદ્વાડમાં છે એની ખખર મળી હતી. પરન્તુ દંવ આ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી ખખર કલાડવી ઢીક ન લાગતાં મુંગેં રહ્યો. પોતાની જાગીર ડેવી રીતે સુધારવી, ખેડુતાને ડેમ સુખી કરવા, એજ અરવિન્દનું એક ધ્યાન હતું. પોતાના ખેડુતોમાં દાડ અને જુગાર અંધ થવા માટે વ્યાખ્યાનો કરવા કે સલાઓ જરવાને અફલે એણે પોતાને ખરચે નાની નિશાળ સ્થાપી દરેક ખેડુતને લણુવાની અતુકૂળતા માઝુક શિક્ષણદારા કરી આપી. જન-માઝમી કે એવા પર્વને દિવસે ગામડીઓ લોકો જુગાર રમે છે એ વાત ખરી, પરન્તુ વધારે સુધરેલા ધોડાની શરતમાં કે બીલીયડમાં પૈસામાં પૂણો નથી મુક્તા? આખા વર્ષ દરમિયાન તાપ-વરસાદમાં મહેનત કર્યા પછી કાંધ ગમત જોઈએ. દાઢ્યી થાક ઉતરી જાય છે, જુગારબાળ ઘડીભરની ગમત છે, વર્ષમાં એક દઢ્ઠાડો રમવામાં વાંધો નહીં, એમ માનતા અરૂણ લોક બીજું શું કરે? આનંદનું બીજું સાધન એમની આગળ સુડો તો પછી દાડ જુગાર એની મેળે જરો. અરવિન્દ આ સમજતો અને આને માટે જ નિશાળો ઉધાડી, વાર તહેવારે હરિકથા, ભજન કે ડોર્

૧. હમેશને માટે છોડી દેવું એ માટે આ શખ્ષ વપરાય.

ભાટચારણ પાસે વાતો કહેવડાવવાનું નક્કી કરી એડુતોને ભેગા કરતો. એડુતોને ત્યાંની મીજલસોમાં જને હાજર રહેતો, દુનિયાની નવાઈઓ, બનાવો કહેતો. નકશામો મંગાવી એમના શાનની સીમા મહોટી કરતો, ટેલીસ્કોપ કે ફોનોઆઇ મંગાવી એમને મોઝ આપતો. આમ શાન, ગમ્મત અને અરવિન્દના સમાનલાવથી^૧ એડુતોમાંથી જાડ અને જુગારની બદી દૂર થઈ. અરવિન્દને દવે મુંબાઈ સાંભરતું નહોતું. કાહિયાવાડમાં ચોરવાડ, વેરાવળ કે પ્રભાસપાટણમાં એકાદ હિવસ જરૂર આવતો અને જે આનંદ તહેને ત્યાં પડતો તેવો આનંદ મુંબાઈમાં નહી પડે એવી એને ખાત્રી થઈ હતી. વસન્તલાલે એચાર કાગળ લાઘ્યા હતા, પણ અરવિન્દ એકનો એ થયો નહી. ‘મુંબાઈ! મુંબાઈ શા માટે જરૂરું? લોડો પાસે મસ્કરી કરાવવા? ત્યાં જાઉં ને લીલાને જોઉં, ડોઈ લીલા માટે પૂછે તો? લીલા માટે આવ્યા હશો! બબેવાર હાર આખા પછી મુંબાઈ શા માટે જરૂરું? બળવા માટે? ગઠ ગુજરી ડાણુ ઉધાડે.’ લીલાના મનની સ્થિતિ અરવિન્દ જાણુંતો હત, ભૂજંગલાલનો દવેનો ઈતિહાસ એને મળ્યો હત, પોતાને માટે લીલાના વિચારો જાણ્યા હત, લીલા—જ્હાલસોઈ લીલા—અરવિન્દના નામની જ્યુપમાળ જર્યે છે એમ જાણુંતો હત તો મુંબાઈને વિઝ્કારનારો અરવિન્દ ફરીને એકવાર લીલા પાસે જત. પણ અરવિન્દ આમાંનું કાંચિજ જાણુંતો નહી અને આવી સ્થિતિમાં પોતાને માટે હલકો અલિપ્રાય બંધાવવા જરૂરું યોગ્ય ન ધાર્યું.

પરંતુ એમ અન્યું કે એની જગીરને અંગે મુંબાઈ જવાનું આવ્યું. અરવિન્દને મુંબાઈ જવાનું આવતાં મુંબાઈના ભૂતકાળના સધળા હિવસો સાંભર્યા. ‘બસ! મુંબાઈ જરૂરું તો ખરું, પણ બદ્દરો-ભદ્રાર હોટેલમાં ઉતરી કામ કરી બીજે હિવસે ત્યાંથી નિકળી જરૂરું’ એમ નકી કરી અરવિન્દ મુંબાઈ આવ્યો. તાજમહાલ હોટેલમાં ઉતર્યો. જે કામે આવ્યો હતો તે કામ પૂર્ણ ન થયું. એક હિવસ રહેવું પડ્યું, સાંજના એકથે ઉપર ફરવા ગયો અને એકએની રેતીમાં જરૂર અસ્ત

૧. એક સરખા ગણુવાની લાગણીથી.

પામતા સૂર્યી, ઉછળતા સમુદ્રને જોઈ હડ્યના લાવો ઉછળતા જુવે છે ત્યાં ડોઈએ ખલા ઉપર હાથ નાખ્યો. અરવિન્દ ચમક્યો ને પાણી જુવે છે તો વસન્ત.

‘વસન્ત ! તું અહીં ક્યાંથી ?’

‘કોઈને ન મળવું કરી આહો રેતીમાં બેઠો ત્યાં તું આવી યાયો !’

‘કેમ ! ત્યારે નહોતું મળવું એમ ને ? હું તો લીલા નથી ને ?’

‘વસન્ત ! જે વાત સંભારવામાં માલ નહીં તે શા માટે ખંલારે છે ?’

‘હશે, નહીં સંભારીયે. ખોલ ક્યાંથી—ક્યારે આવ્યો ?’

‘કાલ આવ્યો, આજ જવાનો હતો, પણ રોકાઈ રહ્યો. કાદિયાડનાં ગામડાંમાં મુસાફરી કરી.’

‘તે તો ખબર છે કે ભાઈને ધૂળવાળા રસ્તા, એતરો, ઝાણુ-મારીનાં ધરો એવું જ ગમે છે, શહેરને નામે સુગ છે.’

‘હા. તમારાં શહેરોમાંની મીલમજુરો અને માલેકા વચ્ચેની તક-રારો અમારે ત્યાં નથી. તમે શહેરીઓ, પેસાહરો ગરીબનો કચરધાળું વાળવા એડા છો.’

‘અમારે ત્યારો Labour Question (મજુરોનો પ્રશ્ન) નથી સાંભળવો. પણ ત્યારે દાદર આવવું પડશે.’

‘ના, મારે કાલે તો જવું છે.’

‘તે હશે, પણ આવ્યા વિના દ્શ્ટકોં નથી. નહીં ચાલે, ને સુમન આવ્યો છે?’

‘સુમન આવ્યો છે ? તરલાનું યું થયું ? કહે છે ભૂજાંગ—’

‘લોકઅસ્કવા ઉપર તું પણ વિશ્વાસ રાખે છે ? આવને એટલે અધ્યું સાંભળીશ.’

‘બીજું ડોણું ડોણું આવનાર છે ?’

‘ત્યારી મરજ હશે તો લીલાને ખોલાવીશ—’

એટલામાં લોકલ આવી ને અરવિન્દને સાહેબજી કરી વર્ણિત દોડયો.

પ્રકરણ ૧૮ સુ.

મંડળ મહિયુ.

દાદરમાં વસન્તલાલના ખંગલામાં આજ ઉત્સાહ-ચિંતા-ધાંધક હતાં. અરવિન્દ, સુમનલાલ ઉપરાંત ભીજ ડેટલાક મહેમાતોની આજ પરોણાગત કરવાની હોવાથી ચંદ્ર વહેલી ઉઠી રસોઈની ખટપટમાં પડી હતી. વસન્તલાલ ધરમાં બદારની વ્યવસ્થામાં રોકાયો હતો. છોકરાંને તો આજ હૈયામાં હરખ માતો નહોંતો. જમવાનું હતું; સુમન કુવા, અરવિન્દ કાકા આવવાના હતા. વસન્તલાલ આજ ઉત્સાહભર ફરતો હતો, પરંતુ સુમનલાલનું મુંબાઈ આવવાનું કારણ જાણ્યું હતું ત્યારથી તરલા ખાતર એનો જીવ ઉદ્દેશમાં^૧ હતો. કેમ કરતાં તરલાનું ડેકાણું પડે અને સુમનલાલ સમજે એજ ચિંતા હતી, અને ચંદ્રને ગમે તેમ કરી શાન્તિ ફેલાવવા કહેતો હતો. ચંદ્ર અન્યારી તરલા માટે મરી પડે એમ હતી. પોતે ભૂજંગલાલનું સાંભળી સુરત ગઈ હતી; શરતમાં તરલાની સ્થિતિ જોઈ હતી અને તરલાની સાથે વાત કરી સુમનલાલ ગ્રત્યેનો સ્નેહ જાગૃત કરાવી આવી હતી, છતાં પાછું આમ કેમ થયું એ ચિંતા હતી. ચંદ્રને તરલા સંઅધી જ અવસ્થા કરવાની હત તો તે આટલી નિરાશ ન થાત. પરંતુ અરવિન્દ આવ્યો છે એ ખખર મળતાં જ પોતાની નાની ખહેન લીલા સાંભરી. લીલા ને અરવિન્દનું ચોકડું એસે તો ગંગા નદીએ એમ એને થતું હતું. પણ અરવિન્દ ગાનશે કે કેમ તે શક હતો. અરવિન્દ અખેવાર મુંબાઈ આવી નિરાશ થઈ પાછો ગયો હતો તો પછી એને હવે કેમ કહેવાય ?

આમ પોતપોતાની ઉપાધિથી^૨ ચિંતાગ્રસ્ત થયેલાં પતિપલી મહેમાતો માટે વ્યવસ્થા કરતાં હતાં ત્યાં મહેમાતો આવવા મંદ્યા. હસ્તે મહોડે ને ઉછળતે હદ્દે વસન્તલાલ અને ચંદ્ર મહેમાતોને

૧. ચિંતામાં. ૨. જંનળ.

આવકાર આપતાં હતાં, અને મહેમાનો પણ આ સુખી કુદુમ્યને જોઈ આનંદ પામતા હતા. વસન્તલાલ ભારણું પાસે જ ઉલો હતો. આવવામાં માત્ર અરવિન્દ આવ્યો, અને મીઠીંગો, પાર્ટીંગાને ધાંધલ માનનારો અરવિન્દ એકદમ ઓલી ઉદ્યો:

‘ વસન્તલાલ ! હું મોડો તો નથી ને ? મહેમાનો વધારે લાગે છે. હું પછી મળવા આવું તો ? ડાણું ડાણું છે ? ’

‘ લલે ! પછી આવવું હોય તો પછી આવજે, પણ લીલા આવી છે ! ’

લીલાનું નામ સાંભળતાં જ અરવિન્દ ઢાલો થઈ ગયો. પછી આવવાનું નામ જ ન લીધું. લીલાની ધરની અંદરની છેલી મુલાકાત પછી—લીલાના ગંભીર મંદ્વાડ પછી—લીલાને આજ જ મળવાનું હતું. હવે શું કરવું ? રહેવું કે જવું ? લીલાએ ના પાડી હતી. લીલા ઉપર પોતાનો કાંઈજ હક્ક નહોતો, જ્તાં લીલાના હર્ષન કરવા, લીલાના દેદાર જોવા, લીલાની સાથે બને તો એ અક્ષર ઓલવા અરવિન્દ તલખી રહ્યી હતો, અને ધયકતી છાતીએ, હમણું સામી લીલા મળશે એ બહીક અંદર દાખલ થયો.

‘ અરવિન્દ ! હમણું મહેમાન બહુ છે. તમારી મરજ હોય તો પછી આવજે, હમણું જરૂર નથી. ’

‘ બહુ સારે ! મારે ચંદાને મળવું છે, ત્થુમને નહીં. ’

‘ ચંદાને કે પછી ચંદાની બહેનને ! ’

અરવિન્દ અને વસન્તલાલ હોલમાં દાખલ થયા. ચક્કવાક પક્ષી આડ ઉપર બેઠેલાં અસંખ્ય પક્ષીમાંથી પણ પ્રિય ચક્કવાકીની આંખો જોળી કહાડે છે તેમ હોલમાં બેઠેલા મંડળમાંથી વાયરલેસ ટેલીઅશ્રીની માઝુક અરવિન્દે લીલાને—લીલાની આંખોને—તે દારા લીલાના હૃદયને ઓળખી કહાડ્યું.

લીલા—પ્રેમધોલી—દુઃખી લીલા—મંદ્વાડ પછી વધારે નરમ થઈ

ગાઈ હતી. એનું કુમળું છદ્ય વધારે મૃદુ^૧ થયું હતું. અરવિન્દ ગામમાં છે—અહો આવનાર છે—એ લીલા જણુતી નહોતી, અને ખંધી—સ્તોલાળ ચંદાએ કણ્ણું પણ નહોતું. વસન્તલાલની સાથે અરવિન્દને જોતાં જ લીલાની છાતીમાં અજઘ ધખકારો થયો. એ ધખકારો પોતેજ સાંલળી શકી. ધખકારા સાથે ભૂજંગલાલ અને અરવિન્દની મૂર્તિએ ખડી થઈ. અરવિન્દને ના પાંડેલી સ્થિત સાંલરી અને એની આંખમાં ઝગ-જળિયાં આવ્યાં. અરવિન્દ અને ચંદાએ લીલાની સ્થિતિ જોઈ. અરવિન્દ માનાપમાન ભૂલી જઈ, વિનય ખાતર નહી પણ એક મનુષ્ય તરીકી, પ્રભુપ્રેમ ખાતર લીલા પાસે ગયો અને ઓલ્યો, ‘કેમ છે લીલા ! તરીખત હવે તો સારી છે ને ? ’

લીલાને અરવિન્દના પ્રસ્તુતિ, થોડા સમયથી વિસરાઈ ગયેલ્લા અવાજે છદ્યમાં કાંઈ કાંઈ લાગણી ઉત્પન્ન કરી. અરવિન્દના ઉપર જે ભાવ અત્યારે થયો હતો, અરવિન્દ માટે જે પ્રેમ ઉત્પન્ન અત્યારે થયો હતો તેવો ભાવ, તેવો પ્રેમ લીલાને પહેલાં કહી થયો નહોતો.

‘આપણે ધણા દિવસે મજ્યાં તહેં તો પછી મુંબાઈ આવ્યા જ નહિ. ’

અરવિન્દ લીલાનું છદ્ય સમજ્યો. લીલાની આંખમાં આંસુ હતાં, લીલાનું શરીર કુંજરું હતું, એનાથી લાગણીના જોરે બરાબર ઓલાતું નહિ. વસન્તલાલ, સુમનલાલ, ચંદાના મનમાં ભીજાજ વિચાર ચાલતા હતા એટલે અરવિન્દ અને લીલાને સ્વતંત્ર રીતે વાત કરવામાં બહુ મુશ્કેલી નહી નહી. બારી પાસે ખુરસીમાં બેઠાં અને નાળુક વાતો ચાલી. અરવિન્દ ખાનગી કામે મુંબાઈ આવ્યો હતો, લીલા ગામમાં હોય તોએ ન મળવું એ નિશ્ચય કર્યો હતો, છતાં વસન્તલાલના આગ્રહથી જ આજ આવ્યો હતો, ત્યાં લીલા મળી ગઈ અને આજ નવીજ સુધી ભાર્તી. જીવનમાં રસ પડવા લાગ્યો. લીલાની આશા અંધાઈ એટલું જ નહી પણ જે લીલા અને પોતાની વર્ચ્યે

અંતર લાગતું હતું તે મરી જર્દ લીલા અને પોતે હૃત્યથી વધારે જોડા-
એકાં લાગ્યાં.

એક બાળુ એક હૃત્યમાં આનંદ છવાતો હતો, સંસાર સુખમય
લાગવા માંડ્યો હતો, પ્રેમનો વિકાસ^૧ થતો, ત્યારે ખીજુ બાળુ
આનંદનું નામ નહોટું, સંસાર અરણ્ય જેવો લાગતો હતો, પ્રેમ એ
માત્ર ખોટો શબ્દ છે, એમાં કાંઈ જ નથી એમ ભાસતું હતું. સુમન-
ની આ સ્થિતિ હતી. વસન્તના આચલથી આવ્યો હતો ખરો પણ એને
જરાએ શાન્તિ નહોટી. ચર્ચાએટના રેશન ઉપર આપવાત કરતાં
અટકાવનાર છોકરાં કાળસમાન લાગ્યાં હતાં. તરલાની સર્વ વસ્તુઓ,
તરલાનાં સર્વ સગાં ઝેસમાન લાગતાં હતાં. અરવિન્દ એને લીલાની
વાતો, એમના ભાવ નોઈ એના પોતાના હૃત્યમાં કાંઈ કાંઈ થઈ
જતું. ચંદ્ર આ સધળું જોયા કરતી હતી એને સુમન સાથે વાત
કરવા પ્રસંગ જોગાતી હતી, એટલામાં સુમન જ ચંદ્ર પાસે આવ્યો.

‘ સુમનભાઈ ! હું તમને નોઈ આજ અહુ રાજ થઈ છું.
મહારં તમારી સાથે વાત કરવી છે, એસો. ’

જે સુમન ચંદ્રને મળવા, એની સાથે વાત કરવા હુંમેશાં
ઉત્સુક રહેતો તે જ સુમનને પાંચ મીનીટ કાળ જેવી લાગી. આદીથી
કયારે દ્રોષ્ટકા થાય એ દ્રઘાએ જવાઅ આપવા આતર જ જવાઅ
આપવા લાગ્યો.

‘ સુમનભાઈ ! સુરતમાં શરત પછી હું તમને મળી હતી. બધું
દંડું પડ્યું હતું જ્ઞતાં આજ આમ કેમ ? તમે અદી કેમ ન ઉત્યારી ?
પૂલ ઉપર થું કરતા હતા ? ’

‘ ચંદ્ર બહેન ! કાંઈ નહી. તમને મળ્યો એ હીક થયું. હું
આજ સાંજના કે કાલ સવારના જવાનો છું. ’

‘ વાર ! પણ તરલા કેમ છે ? એને વિશે તો કાંઈ જ
તમે કહેતા નથી. ’

‘હું ધારું છું કે એને શરીરે સારું છે.’

‘ધારું છું એમ કેમ બોલ્યા? સુમનલાલ! તરલાને હું લીલા કરતાં પણ વધારે ચાહું છું. આજનું ખારું સુખ તરલાને લીધે જ છે. જી તરલા ઉપરથી નહેં ગયો નથી? તરલાનો વાંક હતો— દશે પણ વાત અગડી નથી. તરલાની સાથે વર્તતાં આવડનું જોઈએ. ડેટલીકવાર વિઅારવાથી—ત્યાગવાથી અનેક માણસોનો પાત્ર થાય છે, આથી ઉલટાં ક્ષમાથી, લાગણીથી પડતાંને અચાવી શકાય છે. તરલા માથે જરા ક્ષમાથી વર્તો, એને પ્રેમથી અમૃક રસ્તે જતાં અટકાવો ને તે તે ત્ફમારી થરો, જગતમાં નમુનેદાર સ્ત્રી થરો. મહારા અહીં આવ્યા પણી શું થયું તે તો કહો.’

‘ચંદ્ર જહેન! મહેને તમારે મારે માન છે એટલે બધુ બોલી શકતો નથી. તમને વસન્તલાલે અધું કર્યું દશે જ. મહેં ના કલ્યા છતાં શાખુગારલાનીને ત્યાં એ ગઈ, ત્યાં ભૂજાંગને મળી, મહેં ખાસ બોલાવી ત્યારે ના આવા ને ચાલી ગઈ. હું નહીં કે એને નહીં એમ મહેં કર્યું હતું છતાં મહેને ગણુકાર્યો પણ નહીં. આથી વંધારે શી સાખીતા? આપણી ન્યાત જ ખરાય છે. સગાઈ તોડાય નહીં, આમ સાખીતા છતાં ન તોડાય? હું આપધાત કરવાનો હતો ત્યાં કીકી નહીં ને મહારી અધી વુક્તિ લાંગી ગઈ. ગમે તેમ થાય તો પણ દવે તરલા નહીં. તમને દેવી લાગતી હશે, મહારે મનથી તે રાક્ષસી છે.’

એટલામાં હાલમાં કોઈ હાખલ થયું એટલે વાત અટકી. ચંદ્ર ઉર્કેરાઈ ગઈ હતી. તરલા નાદકની ગુનહેગાર ગણ્યાઈ હતી અને એના ઉપરથી તહેમત હૂર કરાવી તરલાનું જીવન સુખમય કરી આપવું એજ ઉદેશથી સુમનલાલને પોતાના ઓરડામાં લઈ ગઈ. બન્ને સામસામાં એહાં ને ચંદ્ર બોલી:

‘સુમનલાલ! હું જરાંયે ભૂલતી નથી. તમે પૂરેપૂરી તપાસ જ કરી નથી!’

‘ એટલે ! નજરે જોઈ એ વાત હોડી ? ઢેંગીલીએ મહને ચાહ પાયો, એજ સતિ પોતાના—ને ભળવા શણુંગારભાભીને ધેર ગઈ, એના—ને બચાવવા મહેં એકાલાવી જ્તાં ન આવી. એને હું નથી ગમતો, ભૂજંગ ગળ્યો લાગ્યો છે. ડાણું જાણે કાઈ દેવળમાં જરૂર વીઠી બદલાવી આવ્યાં હોય તોએ શી ખખર પડે ? રહેને મહને જેર આપે ! ’

‘ સુમનલાલ ! સુમનલાલ ! આ શું એલો છો ? તરલા અને ખૂન, તરલા અને પાપ, એ એ બને જ કેમ ? પવિત્ર તરલાના હૃદયમાં એ વિચાર આવે એ હું માનું જ નહિ. ’

‘ ચંદ્ર બહેન ! શું ત્યારે હું હોટો ? મહારં હૃદય ચીરાઈ જય છે. તરલા ! તરલાની સાથે પરણું કેવી કેવી ઉમેદો મેં રાખી હતી. તરલા માટે મહારા ભિત્રોમાં, સાસાયટીમાં બેધડક હું અભિમાન રાખતો. તમે સુરત આવ્યાં ને વાત થયા પછી બધું ભૂલી ગયો. પણ પાછું એનુંએ. ચંદ્રબહેન ! ચર્ચાગેટના પૂલ ઉપરથી પડી મરી ગયો હોત તો જ સુખ આવત. તરલા—એક વખતની રહારી તરલા આવી—’

‘ સુમનલાલ ! આમાં કાઈ ગંભીર ભૂલ છે. એક બીજા માટે બહેમ ભરાયો છે અને એ બહેમ વધતો જય એવા પ્રસંગ અને છે, બાકી તમે ધારો છો એમાંનું કાઈ નથી. તરલા પવિત્ર છે. કદાપિ થોડીવાર એને ભૂજંગલાલના વિચાર આવ્યા હશે પણ એ ક્ષાંતિબ્ય છે. આપણે માણુસ છીએ, દેવ નથી. આ વર મળ્યો હત, અગર આ કન્યા મળી હત એમ વિચાર ન આવે એ કેમ બને ? એવા વિચાર દાખવા, અપવિત્ર વિચારો દૂર કરવા એ ઘરે, પણ આવ્યાં તો તે તરફ ક્ષમાની નજરથી ન જોવું એમ તમે માનો છો ? જુઓ, મહારે ત્યાં જ એમના શી સ્થિતિ હત ? તે વખતે રીસાઈ ને હું પીયર ચાલી ગઈ હત તો લોકમાં ફનેતી થાત અને હું અને એ એ દુઃખી થાત. દુટા-છેડાના રીવાજથી પણ કલેશ થાત. આ તાં તરલા બહેન આવ્યાં ને ક્ષમા આપતાં—લેતાં શિખબ્યું અને આને અમે કોઈ દિવસ નહોતાં

એવાં પતિપત્ની તરીકે જીવન ગાળીએ છીએ. એ પ્રતાપ તરલા બહેનનો હોં. ’

‘ ચંદ્રા બહેન ! તમારે કહેનું ખરું છે. તમારી વાત જૂદી હતી. મહેં ડાઢ દ્વિવસ તરલા સિવાય બીજુનો વિચાર કરો નથી. મહેં તરલાને લાથમાં રમાડી છે તેણો આવો અહ્લો ? અસ એ તો એ જ. મહારે તરલા ન જોઈએ.’

‘ સુમનલાઈ ! તરલા મહારી બહેન નથી. એટલું કીલા માટે નથી થતું એટલું તરલા માટે થાય છે. એને તજ શું કરશો ? તમે એમ માનો છો કે એ ભૂજગને પરણુશે ? ધારો કે તરલા ખરાય છે તો એને વધારે ખરાય અનાવશે ? તરલાનો ઝેણે દજુ તમારી તરદ્દ જ છે. ભૂજગ ભૂજગ^૧ છે એ એ જાણું ગઈ છે. ભૂજગ તો વીણુને પરણુશે.’

‘ ભૂજગ વીણુને પરણે કે નહી તેની મહેને શરી પરવા છે ? તરલાને માફી ! એ ન જ બને ! મહેં તરલા માટે સહન કરવામાં મળ્યા નથી રાખી. એને ચાલવામાં મહેં મારા કુદુમ્યની હરકાર રાખી નથી. એ મને નર્કમાં^૨ લઈ ગઈ છે. લોકો મહેને તરલાવાળો કરી આંગળાઓ કરે છે. એ પતિત^૩ સંક્રિદ રાક્ષસી છે, એનું મારા આગળ નામ ન હેઠો. વસન્તલાલ અને તમે ન હોતા તો હું ચાન્દ ચાંદા આવત જ નહી. મારે જીગર તરલાએ કાર્પી નામયું છે. મારા કુમળા દીલમાં એણું તીણું છરી બોંકી છે.’

સુમનલાલ ઉષ્ણેરાઈ ગયો હતો. કોધ, વૈરથી તેનું આંગ્રેઝ શરીર ધુજતું હતું. આંખમાંથી દેવતા વરસતો હતો. ચંદ્રા તો આલીજ બની હતી. પરન્તુ તરલાની પવિત્રતાની, તરલાના સ્નેહની, તરલાના સ્વભાવની ખાત્રી હેવાથી ઈચ્છાગ હતી અને તરલાની વહિલાત કરવામાં જરાયે પાછી હડી નહી.

‘‘પતીતપાવન સીતારામ’’ એ વાક્ય ભૂલી નહીં ગયા હો. આણીમાત્રને-ધિક્કારનારાને પણ ચાહોં, એ ધર્મવાક્ય ઉપર વિશ્વાસ નહીં હોય.’’

સુમનલાલ હસ્યો. પણ એના હસવામાં તિરસ્કાર રૂપી દેખાતો હતો.

‘‘ચંહાખણેન ! તે ખરું, પણ આપજે જહેને ધિક્કારતા હોઈએ તહેને શી રીતે ચાલાવાય ? મારું કરજે પણ—’’

એટલામાં નોકરે આવી ચંહાના લાથમાં તાર મુક્યો. ચંદાએ તાર ઉંડલ્યો—

“ ત્યાં હોય તો સંભાળજો—હું આવું છું.
તરલા ”

‘‘સુમનલાલ, કોઈક મહેમાન આવનાર છે ને તેમને તમારી જરૂર છે, મારું આજનો હિસ્સ રોકાનો—અર્દી અગર ફૂલે ત્યાં.’’

‘‘આડુ સાડુ.’’ કંઈ સુમનલાલ ચાલ્યો ગયો.

પ્રકૃષ્ટણ ૧૮ સું.

ઘણે વખતે.

લીલા અરવિન્દની સાથે વાત કરી પાસેના ઓરડામાં ગઠ. અરવિન્દ ધુસણુંયો હત-શરમાળ નહેંત તો તો ક્યારેનોયે લીલાની પાછળ અદાનું કાઢી અંદર ગયો હત. પરંતુ રખેને ભીજા ટીકા કરે એ બદ્દીક હુદ્દય અને નેત્ર લીલાની સાથે ગયાં હતાં છતાં એ ત્યાં ને ત્યાં એંગરી રહ્યો.

શ્રીદીવાર થઈ ને અધ્યા ઉડયા. એક, એક એ એના ટોળામાં ફૂરવા લાગ કોઈ અરવિન્દ પણ ઉડ્યો અને લીલા જે ઓરડામાં હતી લાં ગયો. બારણું ઉધાઉતાં જ લીલાની આંખ એ

ખાળુ ગઈ અને ધર્ણે સમગ્રે મળેલાં એ પ્રેમાળ હૃદયનાં દૈયાં ધર્મક્રમાં, નેત્રે નેત્ર મજ્યાં અને કાંઈક હસાઈ જવાયું.

‘મહારા મનથી કે ધર્ણે વખતે દાર્માનીયમ કે સારંગી સાંભળીશ. અમારા ગામડા ગામમાં તો એ મળાછ કયાંથી હોય?’

‘હા’, મારા મનથી કે ભદ્રાર ક્ર્યાં સૂધી રહી શકો છો તે ને નો કંદિં. આખરે ખીલાડી ધી સુંધતી સુંધતી આવી ખરી?’

લીલા લીલા પાસે પડેલા ડોચમાં પડી હતી. ડોચની પાસે જ એક ગોળ ટેબલ પડ્યું હતું. ટેબલ ઉપર ચુજશરાતી દ્વારે ચોપડીઓ, કારા કાગળ, પેનસીલ, ચોપાતીયાં પડ્યાં હતાં. પેનસીલ લઘ લીલા કાગળ ઉપર પોતાનું નામ વખતી હતી અને એ રસ્તે હૃદયમાં થતી લાગણીઓ ભદ્રાર કાઢતી હતી. લીલા મહારાડમાંથી દમણું જ ઉઠી હતી. પોતાનું શું થશે એના વિચાર આવતા હતા. અખેવાર ના કલ્યા પણી અરવિન્દ આવે એ સ્વસ્નામાં પણ નહોંનું. ભૂજંગલાલ ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો હતો. સુમન-તરલાને દ્શ્શા પાડી પોતે સુમનને લે એ પાપમય લાગતું હતું. અરવિન્દ! શું કરે ને અરવિન્દ મળે એ વિચાર કરતી હતી, ને આમ અરવિન્દ આવ્યો એ એને ગંગા મળી હતી. દરખ્થી તેનું હૈયું ઉછાતું હતું. અરવિન્દને કોધીને બહલે પ્રેમાળ જેણો એટલે તો વધુ આનંદમાં આવી હતી. અન્ને એકખીણને મળવા તલપતાં હતાં, છતાં બન્ને એક જ જગાએ મળ્યાં એટલે મુંગા થઈ ગયાં. જલ જ ઉપડતી નહોંતી. આડી આંખે એકખીણને જેતાં, એમનાં હૃદય વાત કરતાં હતાં, પરન્તુ મહોએ બહુ શાખો ઓલી શકતાં નહોંતાં.

આખરે લીલા ઓલી, ‘જુઓને, મહેં નકામા કેટલા કાગળો અગાઉયા! ચાલો, જાઉં દવે.’

‘ઉભી રહે. ધર્ણ વખતથી પૂછવાનું આકી છે તે પૂછું—’

લીલા એડી પણ શું પૂછવાનું હશે તે વિચારે ગલરાધને ધીરે રહી ઓલી, ‘પૂછો.’

अरविन्दे हाथमां पेनसील लीधी अने कागળ उपर लध्यु ने कह्युं, ‘आ मारो सवाल.’

‘ज्या. ए. न. ब. क्ष. क. ए. ल. ला. ह. मा. के. ते. व. मा. ए. वि. के. हु.?’

अरविन्दना मनथी ऐम ज छतुं के लीला कांध ज नही समझे. लीलाए कागण हाथमां लीधो, ऐचार अक्षरो वाच्या अने थाईक वारमां अंधकार नाश पाख्यो. प्रकाश पडयो अने हसती हसती ऐदाः

‘अर्थ कहुं के उतर आपुं?’

‘पहेलां उतर आप अने पडी आपले एकछीजनी अक्षलनी परीक्षा करीये.’

‘वाढ त्यारे, आ मारो जवाबः—

‘ए. व. भी. उ. अ. ए. न.’

‘समन्या?’

‘ऐल नेडे, भेडे युं पूछ्युं हतुं?’

“‘ज्यारे ए नाडी बने, क्षमा करो’ ऐली हती त्यारे हमेशा माटे के ते वर्खत माटे ए विचार कर्यो हतो?’ आ तमारो सवाल घरो ने? हवे भेडे जवाब शो आप्यो ते कहो.”

‘भराभर. हवे त्यारो जवाब आ हतो: “ए वर्खत धीने उतर अपाय ऐम नहेतुं.” त्यारे तो म्हारा अत्येनो भाव गयो नहेतो.’

‘म्हने तो ऐमज थतुं के म्हने तमे क्षमा आपी शकरो के केम?’

‘लीला! क्षमा! म्हने तो ऐम थाय छे के हवे ज आपणे एकछीजने वधारे उच्चा स्नेहिथी याही शकीयुं. आ विधनी जडर हती. एथी आपणो स्नेह वधारे कसोटीये चहुयो छे?’

आ अन्ने आम ऐमक्यामां पडयां हतां त्यां कांधिक कामसर चंदा आवी चडी. चंदाए अउधुं बारषुं उधाउयुं त्यां अन्नेने मुंगां कांधक लखतां, वांचतां, वांचावतां नेई उली ज रही. चंदा लीलानी

મહોદી બેન હતી, લીલાના પ્રસંગોની એને ઘભર હતી. એજ લીલા અત્યારે એના એ અરવિનદ સાથે પ્રેમકથામાં પડી હતી એથી એને શાન્તિ થઈ. પણ તે જ ક્ષણે બહેન કરતાં પણ વધારે લીલા તરલાની સિથિત યાદ આવતાં લીલાની^૧ થઈ. એક બાળુ આ બન્ને છદ્યો છૂટાં પ્રેલાં નોડાય છે ત્યારે બીજુ બાળુ નોડાયલાં છદ્ય છૂટાં પડે છે! ‘હું શું કરે કે તરલા સુમનલાલની ચાય! સુમનલાલના છદ્યમાંથી બેન રી રીતે કઢાવું? તરલા આવે છે એ હીક જ છે, ને તરલા આવે છે એ સુમનલાલને નથી કહ્યું એજ સારું છે. પણ સુમનલાલનો રો ભરોંસો! કાંઈ નારી જય તો? આપધાત કરી બેસે તો? ના, ના. મહેં એમને દેખરેખ રાખવા કહ્યું તો છે. લીલા! લીલા! પરમેશ્વર તને સુખી રાખે, પણ તરલાનું જ્યાં સુધી સ્થીર થયું નથી ત્યાંસુધી ત્યારી આ બહેન જ પીને બેસવાની નથી.’

ચંદાને ઓરડામાં જવું દતું એટલે મહેં ડાવકું રાખી દાખલ થઈ ને બોલી: ‘અરવિનદ લાઈ! માઝ કરનો. ગામડામાં રહેનારા-ઓમાં આવી લુચ્યાછ હશે એ મહેં નહેતું ધાર્યું. આમ કોઈને ત્યાં મહેમાન થઈ એમના જ ધરમાં છાની વાતો કરવી એ તમારા જેવાને મારે લાયક નહીં.’

‘ચંદા બહેન! બોલાવનારાં તમે જ હતાં. હવે તો તમારા હાથમાં આવાવાના. તમને ન ગમતું હોય તો આ જઈએ, ભ્યો.’

અરવિનદ ઉઠ્યો અને મહેમાનો પણ કલાક પકી જવા મંડ્યા. અરવિનદને રાતના ઉંધ ન આવી. ઉંધતાં અને જગતાં લીલાની મૂર્તિ કનુંવા લાગી. મયદાનીયાની લીલા અને અત્યારની લીલા સરખાવવા લાગ્યો. તે વખતે પોતે ઉતાવળ કરી નારી આવ્યો એમ લાગ્યું. આખી રાત પથારીમાં તરફડીયાં માર્યાં પકી સહવાર થતાં જ ઉઠ્યો. પરવારી લીલાના ધર તરફ ગયો. ગાઈ વખતે ‘હું જ મૂર્ખો’ કહેનારો

અરવિન્દ હેંશભર્યો જતો હતો. લીલાના ધરમાં પેસું જ જુનો પટેલ મળ્યો.

‘અરવિન્દ ભાઈ ! તમે ક્યાંથી ? ધણે વખતે ? આપને ડાને મળવું છે ? રોઠને કે બહેનને ?’ પટેલ અંદર ખખર કરવા ગયો ત્યાં અરવિન્દ અંદર દાખલ થયો. ‘આ જ દાહર ! આ જ દાહર ઉપરથી નિરાશ થઈ હું ઉત્તરતો હતો. એ વખતે મારા મનતી રી સ્થિતિ હતી ! આમ થણે એમ કદી ધાર્યું હતું ?’ આખા હોલમાં નજર કરી તો એજ ચીને હતી, પણ અત્યારે દરેક દરેક ચીજ પ્રિય લાગતી હતી. અરવિન્દ આરામ ખુરશી ઉપર પડ્યો. સામે મોટો અરિસો હતો. એ અરિસામાં પોતાની જાતને જેતો હતો ત્યાં પાછળથી ડાઈ આવતું હોય એમ લાગ્યું. નાંજુક અંગડીઓનો મધુર અવાજ આવ્યો. અવાજ આવતાં વળી તકતામાં નજર પડી, અને પ્રત્યક્ષ આંખ મળે તે પહેલાં પ્રતિબિમ્બ માં આંખો મળી અને નેત્રો હૃસ્યાં. અરવિન્દ ઉલ્લો થયો. લીલા સામી આવી ઉભી. લીલાની પણ અરવિન્દના જેવી જ સ્થિતિ હતી. આપી રાત અરવિન્દના વિચારમાં ક્યાં ગઈ તેનું તેને ભાન નહોતું. ક્યારે સહ્યારે પડ્યે અરવિન્દ ક્યારે આવે એમ થતું હતું ત્યાં મારું આગળ પેલે વર્ધી આપી. અરવિન્દને જેવા લીલા ભીજે રસ્તે થઈ આવી અને નેત્રથી જોઈ હૃદ્યને સંતોષયું.

‘લીલા ! લીલા ! ચું આ ખરે છે ? ‘એ નલી અને’ એવું સાંલાખવાનો વખત તો ફરી નલી આવે ને ?’

‘અરવિન્દ ! હવે એ વાત સંભારી મણે હુઃખી ન કરો.’ એટલામાં સામેથી લીલાની માતા આવી અને લીલા આધી ખસી ગઈ. માતા અરવિન્દ અને લીલાને જેતાં જ તેમના હૃદ્યના ભાવ સમજ ગઈ હતી. જે માતા અરવિન્દને ધિક્કારતી હતી, જે માતા ભૂજંગને જમાઈ કરવા તલપાપડ થઈ હતી તે જ માતાને અરવિન્દ ગમ્યો.

હતો. પોતાની ભૂલ સમજુ હતી અને કેવળ બહારના ડોળથી અંજાધને કેટલાં માબાપો પોતાનાં છોકરાને, તેમાંએ છોકરીઓને હિંદુ સંસારમાં પરણુંની નાખ્યી દુઃખનું કારણ થઈ પડતાં હશે તે સંલારી દીલગીર થઈ. તેમાંએ લીલાનો લયંકર મંદ્વાડ, તેમાંથી બચ્યાં એ યાદ આવતાં લીલાની માતા હીલી થઈ ગઈ અને કુમળું હેઠય આ બન્નેને જોઈ વધારે પ્રેમાળ અન્યાં.

‘અરવિન્દ ભાઈ ! ક્ષમા કરને, તમે સમજુ છો.’

‘માણ, કાંઈ નહિ, એમાં તમારો વાંક નથી. હું પણ ઉતાવળાએ ઓછો નહોતો.’

‘પરમેશ્વરે જ તમને મુંઆદ એલાભ્યા. હવે તમારી થાપણું લઈ જાએ એટલે ગંગા નાચ્યા. ખરે ! દીકરીઓ નહી માંગતા લોય તેમાં ડલપણું છે.’

‘થાપણું ! પહેલી કાયહેસર થાપણું કરી આપો પણી વાત.’

‘કહો તો કાલ.’

‘કાલ ? ના, ના. કાંઈ તૈયારી કર્યા વિના એમને એમ થાય ? હવે તો બાંને કોઈ ભૂજંગ કે સાપ નથી નઉવાનો ને ? વખત છે વિનોદ અહેન જેવાં આવી સલાહ આપો ને મન ફરે તો ડાણુણણે !’

‘અરવિન્દ ભાઈ ! હવે તે બને ? લીલાના બાપ મુંગા રખા હતા જે લીલાના મંદ્વાડને લીધે જ. એમણે મને હપેડા આપ્યો છે તે મન જાણું છે. એ તો સારું થયું કે લીલા જીવી અને મહોં રહ્યું, બાકી અમારું મહોં બહાર કાઠી શકત નહી. આવતા અડવાડીયામાં લમ કરીયે તો વાંધો છે ?’

‘વાંધો તો કાંઈએ નહિ પણ ન્યાતજાતની રીત પ્રેમાણે કાંઈ ઘરેણું, લુગડાં લતાં તો કરવાં ને ?’

‘મહારી તરફથી કોઈએ નથી. આપણે તો ચંદ્ર બહેનને સોંપવાનાં છીએ.’

લીલા—અધીરી—શરમાળ લીલા પોતાની માતા અને પ્રિય અરવિનંદ વચ્ચેની વાતો સાંભળતી હતી, અને ભૂતકાળના દુઃખ પછી ભવિષ્ય જોઈ આનંદ પામતી હતી. લભ આવતા અડવાડીયાને બદલે આગળ ઉપર રાખવાની અરવિનંદની ધૂંછા અધિરી લીલાને બીલકુલ ગમી નહીં. ‘એ વળી ડાઢા થાય છે તો ! લુગડાં અને ધરેણું મહારે નથી જોઈતાં. એકવાર લભ થવા દોને, કોણું જાણે શાંયે વિદ્ધ આવે’ એમ થતું હતું. ત્યાં લીલાની માતા ‘હીક છે, એ થઈ પડશે’ કરી ચાલી ગઈ અને આખા હોલમાં પાછાં બન્ને એકલાં પડ્યાં. લીલા અરવિનંદની પાસે આવી ને બોલી, ‘કેમ ! લગ્ન આવતા મહિનામાંઝે બહેલાં પડશે કેમ ખરે ને ? આવતે વર્ષે રાખીયે તો શું ખોઢું ?’

‘લીલા ! મહારા મનમાં કે ધરેણું—લુગડાં લતાં થયાં નથી તે ત્હેને નહીં ગમે. એમ ખખર હત તો હું તો આજનું જ લભ કરવા કહેત.’

‘તમને શેની ખખર કે પુરુષોને ડેલર, નેકટાઇ કે ખૂટ, કોટ નવા નવા જોઈએ એટલે બૈરાંને પણ એમજ હશે એમ માનો. પુરુષો કરતાં સ્વીચ્છા પ્રેમની વધારે ભૂખી હોય છે. હમે કાંઈ લુગડાં લતાંને નથી પરણુતાં હોં કે !’

‘લીલા ! લીલા ! ભૂજાંગનો પ્રસંગ અન્યા પછી—એ વિદ્ધ આવ્યા પછી—આપણાં હુદ્દ્ય વધારે સચોનયાં લાગ્યાં છે. મહેં કોધ હિવસ આશા રાખી નહોતી છતાં એમ તો ખરે કે પરણુવાની વાત આવતાં એમજ થતું કે પરણું તો લીલાને જ.’

‘અને મહારી પણ એજ વિનંતિ હતી.’ ‘એ નહીં અને, ક્ષમા કરો.’ એ બોલતાં બોલી તો ખરી પણ તે જ હિવસથી મહારું હુદ્દ્ય તમારી સાથે જ ગયું હતું એમ મહને લાગે છે. ભૂતકાળ વિસરી ગયા છા ને ? હવે તો મહારા ઉપર શંકા નથી ને ?’

‘શંકા ! શા માટે શંકા ?’

કોણું જાણે વાત કોણું લઈ ગયું પણ લીલાની સખીઓ આવી અને 'ગજ્યું મ્હેં કરવો બા ! એખાને અનિરૂપ મજ્યો' કરી લીલાને ચ્હીડવવા લાગી. આ સખીઓમાં વિનોદ પણ હતી, અને ભૂજંગલાલને બહલે અરવિન્દ પસંદ કરવા માટે લીલાને ધૂન્ય-વાદ આપતી હતી.

પ્રક્રણ ૨૦ મું.

તરલા મુંબાધમાં.

શાણગારભાલીને ત્યાં તરલા ગાઈ તે માત્ર એક દ્યાનું કામ કરવા જ. રખેને સુમનલાલ કોધમાં ને કોધમાં ભૂજંગલાલનું ખૂન કરે એ માટે પરોક્ષ રીતે^૧ ભૂજંગને ચેતવા ગાઈ હતી. સુમનલાલની ચીરી તરફ તરલાનો અભાવ હતો એમ નહીં, કેવળ એ કામ વધારે જરૂરનું છે એમ માની ત્યાં ગાઈ હતી. પરંતુ પવિત્ર, સહાવરના પોરના નામના સુમનલાલ પ્રત્યે પોતાની વર્તાણુક તિરસ્કારપાત્ર લાગ્યો અને હવે બગડેલી બાળ શી રીતે સુધારવી એ વિચારમાં પડી. શાણગારભાલીને ત્યાં સાંભળેલા શખ્ષો ધડીયે ધડીયે તરલાને સત્તાવતા હતા. રખેને ભૂજંગલાલનું ખૂન કરે એ વિચાર તરલાના મગજમાંથી અસ્તી ગયા. ભૂજંગનું કાલ ખૂન થતું હોય તો લલે આજ થાય, માત્ર મારા સુમનને હાથે નહીં એટલી જ એની ધર્ઘા હતી. તરલાનો તરલ સ્વભાવ-તરલાની તરલતા-ક્ષણવાર જતાં રહ્યાં. શાણગારભાલીને ત્યાંથી એકદમ ધેર આવવા નીકળી, ત્યાં રસ્તામાં જ એનો વિશ્વાસુ નોકર રામો સામો મજ્યો. 'ઘેણ ! સુમનભાઈ ચ્હીડાયા હોય એમ લાગે છે ને કાંઈ પણ સામાન લીધા વગર રટેશન ઉપર ગયા છે.'

૧. આઉકતરી રીતે.

એટલું સાંભળતાં જ તરલાના હોંશ ઉડી ગયા. ‘હું નહી કાં એ નહી’ એ સુમનના શબ્દો સાંભર્યા. રેખેને સ્ટેશન ગયા હોય ને આપધાત કરે. આપધાતની સાથે આન્ટરેડનો હેખાવ નજર આગળ તરી આવ્યો—ખીચારા આદમીની દ્વારાનક રિથતિ સાંભરી આવી. તેને થયું કે એ હોંશભર્યો જેતનેતામાં ક્રપાઈભૂવો ને એનાં નિરાધાર થયેલાં સ્વી-છોકરાં રજણી પડ્યાં. હું પરણી નથી પણ સુમન શિવાય જીવીને થું કરે ?” ગરીબ બિચારી તરલા અત્યારે જ પોતે વિધવા થઈ હોય એમ રોધ પડી. રામો શાન્ત કરવા લાગ્યો, પણ નિરર્થક.^૧

‘રામા ! લાઈન-બંહેનને કહેને કે તરલાબંહેન મુખ્યાદ ગયાં છે.’

‘પણ, બંહેન, હું સાથે આવું ?’

‘ના. તથારે કામ નથી.’

આટલું કહેતાં જ તરલા ગાડી કરી એકદમ સ્ટેશન ઉપર આવા. સુરતના સ્ટેશન ઉપર તરલા અને સુમનલાલને ન એણાંએ એમ ભાગ્યે હતું એટલે સુમનલાલની તપાસ કરવામાં મુસ્કેલી નડી નહી. સુમનલાલ મુખ્યાદ ગયા એ વાત જાણુતાં જ તરલાને કાંઈક ધીરજ આવી. ‘હુરકત નહી, ભૂતનું ડેકાણું આંબલી. ચંદ્ર બંહેનને જ મળવા ગયા હરો’ જાણી એણે ચંદ્રને તાર કર્યો અને રાતની ગાડીમાં પોતે મુખ્યાદ જવા નીકળી.

દાદરમાં તરલા આવવાની છે એ વાત માત્ર વસંતલાલ અને ચંદ્ર જ જાણુતાં હતાં, અને તેમાં એ ચંદ્રને કાંઈ જ કામ સજાતું નહોતું. સવાર પડી, મેલનો વખત થયો, મેલ આવી ગઈ. આન્ટરેડની લોકલ આવી અને ઝાઠને તેઝવા ગયેલાં છોકરાંએ ઝાઠને લઈ આવ્યાં. ધરમાં બહારથી આનંદ છવાયો. બંહેન લાઈને મળા પણ હૃદયની વાત કહી શકી નહી. નણું-ભોળાઈ એકલાં પડ્યાં અને તરલા છૂટે મુદ્દે રોધ પડી. ભાલીના એણામાં ઉધું માથું નાખી ખૂબ રોઈ ને એલી, ‘ભાલી ! હવે મફને મારો કે જીવાડો.

એ ક્યાં છે ? અહીં આવી એમણે શું કર્યું ? શું કલ્યાં ? એમના વિનાની એક ઘડી મહને જુગ જેવી લાગે છે. રખેને એમણે ન કરવાનું કર્યું હોય ! ભાબી ! કેમ ઓલતાં નથી ?

‘તરલા બહેન ! શું બોલું ! તમારે માટે જીવ બળે છે. તમારી એક ટેવે આ બધું દુઃખ ઉત્પન્ન કર્યું છે. તરલા, શરત પણી બધું હશું પણ હતું તે પાછું ક્યાંથી ઉપદયું ? ભૂજંગ મારેનો તમારો મોદું હજુ ઓછો થયો નથી ? એમ હોય તો ચોપણે ચોપખું કહી દો ને ?

‘ભાબી ! હજુ તમે મને નથી ઓળખી ? હું સાચું કહીશ. ભૂજંગલાલને એક વખત પરણું માગતી હતી ખરી, પરંતુ એ મોદું તમારા શખે ઉરાડી દીધો છે. સુમનની સુગંધ આવી છે, ભૂજંગ હન સાપ જેવો લાગે છે.’

‘તો પણી સુમનલાલે ઓલાબ્યા જ્તાં ત્યાં ન જતાં શાયગારાલાભીને ત્યાં જવાની રી જરૂર હતી ?’

‘ભાબી ! એમણે મહને ચીહીમાં લખ્યું હતું કે “એ નાદી કાં હું નાદી” એ શાષ્ટોએ મહને ગલરાની. રખેને એ ભૂજંગલાલનું ખૂન કરે, અને ખૂનની નામોશી આવે એ બહાડ આડકતરી રીતે ચેતવા ગઈ હતી, અને ગઠ તો સારું જ થયું. ગઠને મહેં ત્યાં ને કાનેકાન સાંભળ્યું ત્યારથી મહારા હંદ્યમાં ભૂજંગની કાંપપણું છાયા હતી તે સાવ નાશ થઈ ગઠ. હવે સુમન-સુમન શિવાય કાંઈ ગમતું નથી. ભાબી, જીતાવો એમને. એમને પગે પણું, એમને લાયે મરું, હવે એ મને પરણે તો હીક ને ન પરણે તો હું એમની પાછળ જ ભમીશ. રખેને એ જાન ઉપર કાંઈ કરે !’

‘તરલા ! હસો શું કહું ! કાલ ચર્ચાટના સ્ટેશન ઉપર ઓજ થવાનું હતું. આપવાત કરવાની ઈચ્છાથી જ એ પૂલ ઉપર ઉલા હતા ને આ છોકરાં જઈ ચઢ્યાં. બાકી આજ કાણું જાળે શુંયે થાત !’

‘ભાબી ! હાય, હાય ! એ બધું આ પાપીણીને લીધે જ. દુનિયા માં હું પાપીણી મનાછ, મહારા સુમનનો પ્રેમ ઓયો, તમ જેવી

ખેણનો વિશ્વાસ ખાયો. ભાબી, હવે મહારે પરણુંનથી. માત્ર મરતાં પહેલાં સુમનનાં દર્શન કરવાં છે. એ પ્રેમમૂર્તિ, પવિત્ર મૃત્તિને પરો પડી ક્ષમા ભાગવી છે. હાય હાય ! ખેણ એ વિશ્વાસુ, પ્રેમાળ, ડોમળ હૃદયમાં છરી લોંકું છે. એમનું શાંત જીવન ધૂળ મેળવ્યું છે. ભાબી ! મને નહીં બતાવો એ કયાં છે તે ?'

' ખેણ ! શાંત પડો. તમે મહારા નિરસ જીવનમાં રસ આપ્યો છે, તમે મને દુઃખસાગરમાંથી સુખસાગરમાં આપ્યું છે, તો પછી તમારે માટે હું શું નહીં કરેં ? તમારા ભાઈ આજ એજ તજવીજમાં છે. અરવિન્દ ગામમાં છે. કદાચ અરવિન્દને ત્યાં હોય કે હોટલમાં હોય. એ તજવીજ કયાં વિના નહીં રહે. હમણાં આવરો. તમે થાક ખાયો, જમી લો.'

' ભાબી, થાક ખાવો કે જમતું કાંઈ નથી. હું જે કામે આવી છું તે નહીં થાય ત્યાં મૂખ્યી મહને કાંઈ નહીં સુઝે.'

' જુએ આ તમારા ભાઈ આવ્યા...કેમ એકલા ? સુમનલાલ કયાં ?'

' તરલા ! તું ગભરાઈશ નહિં હોં. સાંજસોરા આવરો. ચંદા ! અરવિન્દને ત્યાંએ નથી ને હોટલમાંથી નિકળી ગયા છે. કયાં ગયા હશે ? સ્ટેશન ઉપર તો પોલીસને કલી મૃકુંછ એટલે એ બાળુ જાય તો અખર પડ્યા વિના રહેણે નહિં.'

વસન્તલાલના એક એક શબ્દ ગરીબ બિચારી તરલાના હૃદયમાં ઉંડા ધા મારતા હતા. તરલાના ભયમાં વધારો થયો. અત્યારે જ સુમનલાલને હમેશાને માટે ઓઈએડી હોય એમ એને લાગ્યું. ચંદા અને તરલા રોવા લાગ્યાં. વસન્તલાલ અનેને આશ્વાસને આપતો હતો. પણ મનમાં સમજતો હતો. એણે આખા મુંયાધમાં તપાસ કરાવી હતી. પોલીસના-કસ્ટમ્સના નોકરોની નીકળી પડ્યા હતા પરન્તુ સુમનલાલનો પતો ન મળ્યો. સંઘ્યાકાળ પડી. સુરત તાર કર્યો. પણ સુરતથી જવાબ આવ્યો કે સુમનલાલ લાં નથી. વસન્તલાલ ઓશીસમાં ગયો. પણ તે નામનો જ. એનો જીવ સુમનલાલમાં અને તરલામાં

હતો. દાદર ઉત્તરો, પેપર લીધું, વિચારમાં ને વિચારમાં અંગલે આવ્યો. તરલા અને ચંદ્ર ખાસકેર બહાર નિકળ્યાં. વસન્તલાલને એકદો, મુંગો-દિલગીર જોઈ નથુંદ ભોજનધની ધીરજ રહી નહીં. તરલા લાઈની આગળ ઓલી શકતી નહીં. ‘લાઈને મહારે માટે હલડો અભિપ્રાય થયો છે. હું એમની નજરમાં ખરાય લાગી છું, મહારે લીધે જ સુમન કંટાળી આપધાત કરશે એમ થયું છે.’ તરલા-શંકાશીલ-નરમ વેંશ થયેલી તરલાનો આધાર માત્ર ચંદ્ર. ચંદ્રને હજ વિશ્વાસ છે એ વિચારે જ તરલા જીવતી હતી. એટલામાં કીકી આવી અને આપના હાથમાંથી ‘પેપર’ લઈ લીધું. કીકીને ‘પેપર’ વાંચવાની ટેવ પડી હતી. એને વસન હતું. ખાધા વિના ચાલે પણ ‘પેપર’ વિના ન ચાલે. નિશાળનું લેસન વાંચતાં પણ ‘પેપર’ આવે તો તે પહેલું વાંચ્ય. બધુંચે નહીં પણ ઉપર ઉપરથી વાંચ્યે તો જ એને ડાક પડતું. કીકીએ ‘પેપર’ નું વચ્ચું પાનું ઉઘાડ્યું ને મોટા અક્ષરે છાપેલું નજરે પડતું. વાંચતાની સાથે જ હંમેશાની માઝુક તે ઓલી ‘આ, બા, તરલા ફાઈ! આંદે કોઈએ આપધાત કર્યો.’ આપધાતનું નામ પડતાં જ વસન્તલાલ, તરલા અને ચંદ્ર એકદમ ઉલાં જ થયાં. ‘આપધાત! કાણું કર્યો? લાવ, જોઉ! બિચારી કીકીને સ્વર્ણમાં પણ જ્યાલ નહીં કે આપધાતની આ ખખરથી આમ પોતાના જ કુદુર્યમાં આઠલો હાલાકાર વર્તાશે. ત્રણેનાં ધડકતાં હદ્દ્ય, અશુભીનાં નયન જોઈ એ તો હાયકી જ ગઈ. વસન્તલાલે પેપર જુટાવી લીધું ને વાંચવા લાગ્યા. તરલા, ચંદ્રથી ન રહેવાયું. ‘મોટથી વાંચોને, કોનો આપધાત છે?’ વસન્તલાલે વાંચવું શરૂ કર્યું.

એક હિન્દુનો આપધાત.

‘આજ બપોરના એ વાગ્યાના શુમારે એપોલો અંદર ઉપર યાટ કલબની નજીકના વરંડા ઉપરથી કોઈક દરિયામાં પડતું એવો ધખકારે પાસે ફરતા પોલીસને સંલગ્નતાં તરત જ મછવાવાળાની મદદથી તપાસ કરી. ત્યાં અગાડી પાણી બહુ ઉંડું હોવાથી બહુ

તપાસ કરી છતાં કાંઈ પત્તો લાંયો નહીં, પરંતુ એક કલાકને અંતરે દરિયામા એક પથર આગળ બાજી રહેલી લાશ મળી આવી. ઉપર લાવતાં જીવ લશો કે કુમ એ શક આવતાં પાસેની હોસ્પિટલમાં લાશને લઈ જવામાં આવી હતી. આપદ્ધાત કરનારના વેશ ઉપરથી ઉંચી નાતનો ડેળવાયેલો માણુસ લાગે છે. એને ઓળખનાર માટે લારા ઝુદ્ધી ભૂકવામાં આવી છે.”

આઠલું વાંચતાં વાંચતાં વસન્તલાલને નવનેજાં થયાં. આંખમાં આંસુ આવ્યાં. વગર પરણેલી તરલા વિધવા ! સુમનલાલ ! પ્રિય સુમન-લાલનો આમ અંત ! ચંદ્ર બિચારી ગભરાઈ ગઈ. તરલાના હુઃખની અવધિ આવી. તરલા તો એકદમ ચીસ પાડી નીચે જ પડી, અને ‘સુમન ! આ પાંચિણીને ક્ષમા ! હાય હાય ! હું ખૂની ? ત્યારાં ખૂન મેંદું કર્યું ?’ એમ અભિહતી આગોટવા લાગ્યા. ગરીબ બિચારી કોકી તો શદ જ થઈ ગઈ. એને તો એમજ થયું કે મેંદું ક્યાં પેપર વાંચ્યું ! વસન્ત-લાલ-ચંદ્રને એવંદું હુઃખ થયું. રંમને એ સુમનલાલ હોય આ તરફ તરલાને ભાન નહોંયું. ‘ઘડી અધઘડીમાં ગાંડી ગઈ જશો, મરી જશો, હુંયનો ધારકારો અંધ થશે’ એમ લાગતું. તરલાને શરીરે, મગજને તાવ ચડ્યો અને કુરુઅભમાં ત્રાસ વર્તી રહ્યો. ચંદ્ર-હુઃખમાં અહુગ દૈર્ય રાખનારી ચંદ્રએ પતિને કહ્યું:

‘તમે છિસ્પીતાલમાં જઈ જોઈ આંચા. પ્રભુ કરે ને સુમનલાલ ન હોય. એ હોય ને વખતે સાઢેએ થાય. જાંચો ને ખખર કાઢો. વચ્ચમાંથી અરવિન્દ લાઈને અહીં મોકલો. હું તરલા બહુનતે સાચવીશ. તરલા મહારી કોકી કરતાં વધારે છે. આ સુખ એમને લીધે લોગવું છું. હાય ! હાય ! બીચારી તરલા ! તમે જાંચો, એમને હું સાચવીશ. એમને હીક થશો, એમની સાચે વાત કરીશ. સુમનલાલની ખખર આવશે ત્યારે સોપારી આઈશ. કોકી ! પંચાંનાખ. રામા ! પાણી લાવ.’ વસન્તલાલ ઉંચે જીવે મુંખાઈ ગયો અને અહીં તહેડતી, જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચે જોલા જાતી તરલાની ચિંતા કરતી ચંદ્ર તેની પાસે જ બેસી રહી.

પ્રકરણ ર૧ સું.

સુરતમાં.

વીણા પાસે હા પડાવવા ગયેલો ભૂજંગલાલ, તરલાને પૂછવા ઉપર હા પાડવા કહેનાર વીણાથી નિરાશ થયેલો ભૂજંગલાલ, કિશોરી-લાલના ઘરમાંથી નિકળ્યો, ધેર આગ્યો. નંદાએ પૂછ્યું પણ શો ઉત્તર આપે? ત્યાંથી નિરાશ થઈ શણુગારલાલને લાં ગયો. ત્યાં બંધી હકીકિત કંડી અને શણુગારલાલના શબ્દો ખરા પડતા લાગ્યા. લીલા—તરલા હતાં પણ વીણાની તો વાત જ જૂહી છે. વીણા હાથમાં આવે એવા સંભવ જ નથી. ગામદ્દાઈ શણુગારલાલી સુરતનું રોળંદું પેપર હતાં. ‘રિટરન તાર’ એમને ત્યાંથી શુદ્ધતા હતા! ગામ પરણામના સારામાડા અખરો એમને ત્યાંથી જ મળતા. ભૂજંગ-લાલ જેવા અનેકનાં શણુગારકાડી સંતોષનું સ્થાન હતાં. ઉમર લાયક કન્યાઓના ચુક હતાં. ભૂજંગલાલનો રોક જતો રહ્યો હતો. વીણા અને તરલા બન્ને જાય એ કરતાં એક આવે તો શું? તરલાની જોડે લસ કરવા વિચાર નહોંતો, પણ વીણા ન જ માનતી હોય તો તરલાની સાથે જ લસ કરવું એમ નકી કરી શણુગારકાડી પાસે ગયો. શણુગારકાડીને વાત કરી, અને ગામમાં થતી ઇજેતીમાંથી અચાવવા વિનંતિ કરવા લાગ્યો. લીલા, તરલા ને વીણામાંથી ડ્રાઈ મળતું નથી. લીલાનો વિવાહ અરવિન્દ સાથે નકી થયો અને થોડા દિવસમાં લસ છે એ હકીકિત સુરતમાં આવી હતી. તરલાને ધેર ભૂજંગલાલ દવે જઈ શકે એમ નહોંતું, એટલે ગમે તેમ કરી તરલાને શણુગારકાડી મારફત એમને ત્યાં જ મળતું અને શામ, દામ, લેદથી સમજાવવી એજ સારું એમ માની એ તરફ પ્રયત્નો કર્યા. શણુગારલાલી પણ હમણાની તરલા કેમ નથી આવતી એ વિશે ચિંતા કરતાં હતાં ત્યાં આ લાગ હીક છે માની તરલાની ખખર કાઢવા શણુગારકાડીએ નોકરને મોકલ્યો.

નોકર જધ આવ્યો ને ખખર કહી કે સુમનલાલ અને તરલા બન્ને મુંબાઈ ગયાં છે. આ સનાનના સમાચાર સાંભળતાં જ ભૂજંગલાલની એ તરફની આશાનો નાશ થયો. વીણુા? વીણુાએ તો ચોખ્યું સંભળાંયું હતું કે ‘તરલાને પૂછ્યા પણી વાત અને સ્નેહને કસોટીની જરૂર છે.’ કસોટી પણ સ્નેહ હોય તેને ને? વીણુા ગામમાં તપાસ કર્યો તો ભૂજંગલાલના શુણોણી યાદી નિકળશે. એ યાદી સાંભળ્યા પણી—તરલા—લીલાની હકીકત સાંભળ્યા પણી—વીણુા પરણુના તૈયાર થાય ખરી કે? હવે? આ તો હાથે કરી કુવામાં પડ્યા. ફૂલેતી થએ. ન મળ્યા રામ કે ન મળી માયા! હવે શું કરતું? શણું-ગારલાભીએ ભૂજંગલાલને આશ્વાસન આપ્યું: ‘લીલા, તરલા, વીણુા ગયાં તો ખીજું.’ પરંતુ ભૂજંગલાલ હવે વધારે અલ્લો થયો હતો. દુનિયામાં ખતા આધા હતા. સારી સોસાયટીમાંથી દૂર થયો હતો. લીલા જેવી ડામળ હૃદયની કન્યાને મરણપથારીએ લઈ જનાર પોતે ગણ્યાયો હતો. તરલાના પવિત્ર જીવન ઉપર કલાક આણુનાર. ન્યાતન્યાતમાં ફૂલેતી કરાવનાર પોતે મનાયો હતો. ન્યાતમાં—સોસાયટીમાં પ્રતિષ્ઠિત લોકો ભૂજંગલાલને આમંત્રણ આપતા નહોતા. અવિવાહિત^૧ ઉમરલાયક કન્યાએ ભૂજંગલાલનો સાપની માઝેક ત્યાગ કરતી. ખીએમાં તહેના નામના ગરાા ગવાતા હતા. આ અધું ભૂજંગલાલને કને આવ્યું હતું અને હવે એને પોતાનું જીવન નિરસ લાગતું હતું. આમ છતાં વીણુાનો તેની ઉપરનો મોહગયો નહોતો. એચાર દ્વિસંહિતારીલાલને લાં ન જતો અગર એ રસ્તે ન જતો તો હરખાને વીણુા ભૂજંગલાલને ઓલાવતી. ભૂજંગલાલ ડેળવાયેલો હતો. ખુદ્દશાળી, રસિક હતો એ વીણુા સારી રીતે સમજતી. માત્ર નંદના શિક્ષણે બાલ્યાવસ્થામાં સ્વતંત્ર જીવન ગાળેલું હતું તહેના પ્રલાવે જ શિથિલ વૃત્તિવાળો થયો હતો. ધર્ષિતને માનતો નહોતો. વીણુા—દદ મનની વીણુા—સાપને સાંડસામાં પક્કાવા સરળયેલી વીણુાને ભૂજંગ જ ગમી ગયો હતો એ

૧. નેની સગાઈ અછ નથી એવી.

ઉપરથી એમ નથી માનવાનું કે વીણાને અનીતિ કે સ્વતંત્રતા પસંદ હતી. વીણાનો સ્વભાવ જ એવો હતો કે એને સરળ, લક્ષા દીક્ષાનો પતિ રૂચે નહીં. આ ઉપરાંત વીણાને ખાતરી હતી કે ભૂજંગલાલ ધૂષરને માનતો થાય, સ્થીર ચિત્તનો થાય, શુદ્ધ સ્નેહ એ શું એ સમજતો થાય તો એના જેવો બીજો પતિ જગતમાં મળવો મુશ્કેલ છે. એને પતિ કરનાર સુંદરીનું જીવન સ્વર્ગસુખમાં જાય. રખેને પોતાને છોડી વળી બીજુને ખોળે એ બહીક દરખદાને ભૂજંગને એલાવતી અને એના આશાતંતુ મજબૂત રાખતી. ભૂજંગલાલને પ્રિય એકાદ ગાયન ગાતી, “તમારે માટે હું તો બહુ સારા અલિપ્રાય સાંભળું છું, લીકા તો તમારાં વખાણુ કરે છે ને મદને કંદુ છે કે ‘ને ભૂજંગલાલને તમે પરણી શકો તો તમારાં જેવાં કાઈ ભાગ્યશાળી નહિં. ભૂજંગલાલ તમને સ્વર્ગસુખ આપશો. પરણ્યા પણેલાં પાંચ દસ કન્યાઓ ગણુત્તા હશે પણ પરણ્યા પણી બીજુનું સ્વને પણ નામ ફેણો નહિં.’ ભૂજંગલાલ ! મદને બાધર નહીં કે તમે આવા હશો. મારા મનથી કે પરણ્યા પણી પણુ કેટલાક પુરુષો સ્વતંત્ર જીવન ગાળે છે તેમ તમે પણ ગાળશો.”

વીણા આમ હરેક રીતે ભૂજંગલાલને ઉત્તેજની અને નીતિ-અળ વધારે ને વધારે મજબૂત કરતી. એક બાજુ આખી ન્યાતમાં વીણા જ એના તરફ હતી. આથી વીણાનો પ્રેમ મજબૂત રહે, એની સાથે લક્ષ થાય તો જ સંસારમાં સુખ મળે એમ ભૂજંગને હતું. અને એ સુખ મેળવવા વીણાના અલિપ્રાયમાં ફેરફાર ન થાય તેવું વર્તન રાખે તો જ અને એમ હતું. એક બાજુ આખી સુરતની સોસાયટીમાં વીણા જ એનું સારું બોલતી, અને બીજુ બાજુ એનું કાઈ જ નહોતું. સુમન-તરલા મુંખાદ ગયાં હતાં, વીણા તરલાને મળવાની હતી, આ સ્થિતિ ભૂજંગલાલ જેવા આવેગવાળા માણસને ગલરાની નાખે એમાં નવાદ નથી. ‘શું કરે ને તરલા-લીકા મારે માટે સારો અલિપ્રાય આપે ! ચંદાને મળું ? મહુરી વગ કોણ ચલાવે ? અત્યાર સ્ફેરીનું મારું

જીવન કેવું છે ? ડોચ મહને ધરમાં પ્રેમથી બોલાવે નહીં, મહને નિમં-
ત્રણ આપે નહીં, મહારે લીધે લીલા—તરલાએ આટલું સહન કર્યું અને
હવે એ મહારે માટે સારો અલિપ્રાય આપે ખરાં ?' ભૂજંગલાલ—સહેલાણી
ભૂજંગલાલના હેંશકાશ ઉડી ગયા. એ વીણુને મળવા જતો, છેવર-
નો ઉત્તર આપવા વિનવતો. પરંતુ વીણુ—હૃદયથી ચદાતી વીણુ—
પરંતુ ભૂજંગલાલના હૃદયમાંથી મળ કાઢવાની પ્રતિના કરનાર વીણુ—
વાત લંઘાવતી અને આથી ભૂજંગલાલ વધારે ખિન થતો.

ભૂજંગલાલે આખરે મુંઅંધ જઈ ચંદ્ર—લીલાને મળી તરલાની
ક્ષમા માગી, વીણુને ભલામણું કરાવવા નિશ્ચય કર્યો અને માતાને
જણાવ્યા વિના જ મુંઅંધ ગયો હતો. પરંતુ સુમનલાલનો પતો નથી,
સુરત છે કે કેમ એવો તાર સુરત આવતાં સુરતની નવરી ન્યાતમાં
—બીજાનું ધસાતું બોલાય એમાં જ મળણ માનનાર ન્યાતમાં—વાત
ઉડી : 'સુમન નારી ગયો ! તરલા અને ભૂજંગલાલે પહેલેથી જ ગોડ-
વણું કરી હશે ને એ એ કાંઈક ચાલ્યાં ગયાં.' તરલાના, સુમનના
સ્નેહીને આ અઝીવા સાંભળીને જરૂરો આધાત થયો. ચકલે ને ચૌટે,
વાટે ને ધાટે તરલા—ભૂજંગલાલની નિંદા થવા માંડી, ભણુંતર વખો-
ડાવા લાગ્યું. આ નવરાની વાતોમાં ડોચ ભાગ લેનાર ન હોય તો તે
માત્ર વીણુ જ હતી. વીણુએ તરલાના હૃદયને ઓળખણું હતું. ભૂજંગ-
લાલે તરલાના જીવનમાં જે વિષ રેઝયું હતું તે વિષ કાઢી નાખવા
પ્રયત્ન કરતી હતી. ભૂજંગલાલ મુંઅંધ ગયા એ સાંભળતાં જ વીણુ
કાંઈક ગલારાઈ હતી. ભૂજંગલાલના હૃદયમાંના ખરાય સંસ્કાર હૂર કરા-
વવા માગતી હતી એ વાત ખરી, પણ એને હૃદય આગામી હૂર
કરવા જરાયે ઈચ્છતી નહિ. રોમને મહારી ઐદરકારીથી કંટાળી, મહારા
હૃદયનો લાય છતાં, ઉપરની ઐદરકારીથી નિરાશ થઈ નારી ગયા
હોય એમ વીણુને થયું, અને વસન્તલાલ ઉપર તાર કર્યો.

"ભૂજંગલાલ ત્યાં આવ્યા હોય તો સંભળણે. કાગળ પાછળ
આવે છે."

ગુરુણુ રર મું.

સુમનની તપાસ.

વસન્તલાલ ચંદના પેલા પ્રસંગ પછી વધારે ડોમળ બન્યો હતો. પતિ અગર પત્ની સંરક્ષારવાળાં હોય તો એકને ભીજ માટે પણ વિશ્વાસ હોય છે. એકનો સ્નેહ બીજુ હિશામાં ગયો છે એ જાણુતાં કૃટલો આવાત થાય છે, ધરમાંથી-કડુમ્યમાંથી આનંદનો, સ્વર્ગસુખનો કેવો લોય થઈ જય છે,^૧ એ જાણુતાં વસન્તલાલ વધારે પ્રેમાળ બન્યો હતો, અને એને લીધે જ તરલા પોતાની બહેન છતાં સુમનલાલના છદ્ય માટે એ વધારે બળતો હતો. સુમનલાલની માનસિક સ્થિતિ સમજ્યો હતો, અને જેમ તરલાએ ચંદ અને પોતાની વચ્ચેનો લિનલાવ દૂર કરવી એકતા કરવી હતી તેમ તરલા અને સુમનલાલ એક થાય તે માટે વસન્તલાલ અહુ ધંતેજર હતો. ચંદ તરલાને માટે મરતી હતી. સંસારમાં સગી બહેનોને માટે ન થાય એવી લાગણી નથું હને માટે થતી નોઈ વસન્તલાલ પરમેશ્વરનો ઉપકાર માનતો. સુમનલાલની તપાસ કરવા એ નિકળ્યો ત્યારે એક ધંતની માઝક જ એના પગ ચાલતા હતા. એનું છદ્ય-ચિત્ત તો સુમનલાલ અને તરલાના લવિષ ઉપર જ લિંગતું હતું. ‘સુમનલાલે આપધાત કર્યો દશો તો ? ધર્મપીતાલમાં જાઉં ને ત્યાં કાંઈક માડા સમાચાર સાંભળું તો !’ વસન્તલાલ લોકવમાં ખેસી આરા-નિરાશામાં જોકાં ખાતો મરીનલાઈન્સ આવ્યો. વિકોરીયા કરી ગોકળાસ તેજપાલ ધર્મપીતાલમાં આવ્યો. હાઉસ સર્જનને મળ્યો અને વાત કરતાં જણાયું કે એપોલો બંદર ઉપર આપધાત કરનાર હમણું જ ગુજરી ગયો છે ને એના લાશ સગાંવદાલાંની ઓળખાણું માટે બરક્કમાં મૂકી છાંડી છે.

^૧ સુખ જતું રહે છે.

ડાક્ટરો જગતનું હિત કરનારા છે. અનેક દુઃખી કુદુમ્ય, નિરાધાર થતાં કુદુમ્યને રોગમુક્ત કરી જીવન ફરીને રસમય બનાવે છે, જ્તાં ધર્ષી વાદ્યાપ કર્યાથી, ચિત્રવિચિત્ર રોગ અને સ્થિતિના મનુષ્યના સહજવાસથી અથવા યુદ્ધહેવની માઝુક સંસારમાં-હેતુમાં કંઈ નથી એમ આવી જવાથી હો, કે ગમે તેમ હો પણ ડાક્ટરો ધર્ષે વખતે લાગળી વગરના થએ જાય છે. ડાક્ટરના શખ્દ ઉપર જીવન બાંધનાર, ડાક્ટરને પરમેશ્વર માનનાર રોગીનાં સગાંને “એ હિવસમાં મરી જશે, મરી ગયો છે” એમ સ્પષ્ટ કહેતાં કંઈ જ લાગતું નથી. બિચારો વસન્તલાલ કુદુકે હંદે શું હશે, શું થશે કરતો હોડતો આવ્યો, તહેને એકદમ જ ‘તે આદમી મરી ગયો છે ને જેવો હોય તો જાઓ પણે’ કહ્યું. ડાક્ટરના આ શખ્દથી વસન્તલાલના હોથડોશ ઉડી ગયા. ‘સુમન મરી ગયો ! તરલા-ચંદાને શું જવાબ આપીશ ? અહિં સુમન ગયો ને લાં તરલા જશે. હાય ! હાય ! મારી આ સ્થિતિ અને આ કાળોનરી મદારે જ લએ જવાની !’ વસન્તલાલનો પગ જ ઉપડ્યો નહીં. ‘સુવેલાં મડદાને જોઈ હું શું કરે ? અધાને બોલાવી આતું ? ના, ના, પણ જેવું તો ખરો !’ આટલું બોલી હમાલ સાથે વસન્તલાલ સુદૂરાં રાખવાની એરડીમાં ગયો. હમાલે એરડીનું તાળું ઉધાઉયું. તાળું ઉઘડતાં જેટલી વાર થએ તેટલામાં વસન્તલાલ જાણે પોતાની સામે જ પાણીથી કુગાઈ ગયેલું સુમનલાલનું સુડું હોય એમ માનવા લાગ્યો. મારાથી સુમનલાલનું શખ કેમ જોવાશે ? હમાલ મારે શું ધારશો ? આ વિચારથી બીચારો વસન્તલાલ કુજવા લાગ્યો. આંખે અંધારાં આવ્યાં. ગળગળો થયો, સંસારઅસાર લાગવા લાગ્યો, ને મારા જેતું જગતમાં ડોએ દુઃખી નથી એમ માનવા લાગ્યો. હમાલે તાળું ઉધાઉયું ને વિલાયતી સાંકળ ઉંચી નીચી કરી ખ્સેડતો હતો. એ સાંકળનો અવાજ વસન્તલાલને વીધી નાખતો હતો. સાંકળ ઉઘડતાં જેટલીવાર થતી તેટલીવાર બધાલા સુમનનું સુડું જોવામાં થતી. આખરે સાંકળ ઉધડી ને ત્રાસદીયક દેખાવ નજરે પડ્યો. ચારે ખાળું ટેખલ ઉપર

વિશાળ પાકા કાચની પેટીએ પડી હતી. એમાં બરક્ક હતો અને બરક્કમાં મડદાં હતાં. દરેક મડદા ઉપર નંબર હતો. રણસંગ્રહમાં ધવાયેલા શુરવીર લડવૈયાનાં મડદાં ખોળવા આવેલા જેવી સ્થિતિ વસન્તલાલની થઈ હતી. એક પછી એક પેટી જેતાં છેલી પેટી પાસે આવ્યો. હમાલે કહ્યું, ‘એપોલો અંદરવાળું મુડું આ.’ આ કહેતાં એક સેકન્ડમાં જ સુમનનું મુડું જોઈશ એ વિચારે પુતળાની પેઠે ઉભો. આંખો મીંચી. બીજી જ પણ ઉધાડી ને હમાલે ઉધાડેલી પેટીમાંના મુડદા સામું જોઈ રહ્યો. મડદાને ધારી-ધારી નેયું, એ ચાર વાર નેયું ને વસન્તલાલ એકદમ કૂદ્યો. ‘ન હોય! સુમનલાલ નહીં, આ તો બીજો. દાશ! જીવતો હશે.’ મૃત્યુની ચેહામાંથી રનેણી પાછું આવે ને જે આનંદ થાય તે આનંદ ક્ષણવાર વસન્તલાલને થયો. આ નહીં, મહારો સુમન ઘેર હશે, અરવિન્દને ઘેર ગયો હશે, એમ ઉત્સાહ ને આશામાં ડોલતો વસન્તલાલ હમાલને કણા વિના એક ગાંડા માણસની માઝક એચરડી બહાર નિકળી રહ્યે પડ્યો. આ સુમન નહીં, એટલું થતાં હોંશમાં ને હોંશમાં વસન્તલાલ દરિપીતાલમાંથી નિકળ્યો તો ખરો, પરંતુ ત્યારે સુમન ગયો કયાં? એને કયાં ખોળવો? ઘેર રી રીતે જરું? ચંદ્ર-તરલાને શો જવાબ આપવો? એ વિચારેથી મુંજાગ્યો. એકલ એન્જનની માઝક રહ્યા ઉપર લોકો સાથે અથડાતો, મોટોર, વિકટોરીયાવાળાની ગાળો ખાતો ચાલ્યો, ને આખરે મરીનલાઈન્સ સ્ટેશન ઓળંગી સામે પત્થર ઉપર એડો. ઉછળતાં મોણાં, સૂર્ય પ્રકાશમાં સહેત હેખાતાં ફીણો, અને એ પાણીમાં ધારેધારે જતાં શદ્વાળાં વહાણો જોઈ વસન્તલાલ દિગ્નમુદ્ર જ થયો. જે મરીનલાઈન્સના પત્થર ઉપર એકલો અથવા ચંદ્ર કે મિત્રો સાથે એસી હમેશાં આનંદ મળતો તેનાટેજ પત્થર આજ તહેને ખાવા ધાતા હતા. જેમ જેમ વિશાળ દરિયા તરક્ક જેતો ગયો તેમ તેમ તેને વધારે ગભરામણ થઈ, અને ઘેર જવા વિના છુટકો નથી માની ઉડી લોકલ પકડવા સ્ટેશન ઉપર ગયો. હમેશનો સરળ, શાન્ત વસન્તલાલ આજ બાધા જેવો

થઈ ગયો હતો. તે સુમનલાલના ગુમ થઈ જવાથી અને હજ સુધી તેનો પતો ન લાગવાથી મુંજાઈ ગયો હતો. જે તે ચંદ્ર અને તરલાને ચહાતો નહુંત, જરાક નરમ મનનો હત તો પોતે ઘેર પણ ન જત. દાદર ઉતર્યો અને ઝાંપામાંથી ઝહાર નિકળતાં ધરના વિચાર આવતાં એના પગ ઢીલા થયા. અને ભીડ જવા દઉં એમ માની બાંકડા ઉપર એડો. દાદરના સ્ટેશન ઉપર વસન્તલાલને ન એળાએ એવું કોઈ નહોંતુ. સ્ટેશન માસ્તર ‘સાહેબજી’ કરી વસન્તલાલની સાથે વાતમાં પડ્યા. પરન્તુ માસ્તરની વાતમાં વસન્તલાલને આજ જરાયે મળાહુ પડતી નહીં. એની નજર તો આમ તેમ ફરતી હતી. વાત કરતાં કરતાં ઝાંપાની ભીડ એકીધી થઈ કે કેમ તે તરફ નજર ગઈ અને છેદી ભીડમાં એક પરિચિત મનુષ્ય લાગ્યો. શાંકા આવતાં, આશાનાં બીજ, જુક અને કુલ ભીલતાં જ સ્ટેશન માસ્તરને એમનેએમ મૃદી એ દોડ્યો. પેલા માણુસને ખલે હાથ નાખી એંગ્યો.

‘ અરે સુમન ! તું-તમે ક્યાં ગયા હતા ? અમારા તો હોશકોશ ઉડી ગયા હતા. અત્યારે તહમારે મારે જ મુંજાઈ જઈ આવ્યો. આ જ ગાડીમાં હતા ત્યારે ક્યાંથી એડા ? મારા-અમારા મનથી કે તમે નાશી ગયા કે આપધાત કર્યો. એપોલો બંદર ઉપર ગઈ કાલે જ આપધાત...’

‘ વસન્તલાલ ! આમ ગભરાવ છો શાના ? હા ! હું તરત ન આવ્યો એટલે આવી સ્થિતિમાં તમને, ચંદ્ર બહેનને આવું થાય એ વાત ખરી, પરન્તુ આપધાત ઘડીયે ઘડીયે થતા નથી. અને તે પણ ચંદ્ર બહેનને આવવાનું મહેં વચન આપ્યું છે, એટલે બીજું કંઈ થાય એમજ નથી. હા, મહેં અહીં આવું જીવ ઉપર આવ્યું છે. કોઈ આવવાનું છે એવો તાર હું હતો ત્યારે જ આવ્યો હતો. મહારું એમ માનવું છે કે તે તરલાનો હશે અને તેથી જ હું એ દિવસ પુને જઈ આવ્યો.’

‘ જહાંનગમાં જય તમારું પૂના. એ દિવસથી અમે સુઝે એડાં નથી અને નિરાંતે ખાંધું નથી. તમારે શું ? સુમનલાલ ! હવે આવું ક્યાં

સુખી ચલાવવું છે ? તરલા ઉપર આટલો તિરસકાર કેમ આવ્યો છે ? એ બિચારી તમારે માટે જીવ કહાડે છે. દેર જઈશું ત્યારે શુંએ સાંલાણશું ! એને ભરતી મૃક્ષિને તમારી ખોળમાં નિકષ્યો હતો. ગોકર્ણાસ તેજપાળ ધર્મપીતાલમાં આપથાત કરનાર કોણું છે તે નેવા ગયો હતો ત્યાં મહારં શું થયું હતું તેની તમને શાની સમજ પડે ! જરાક પોસ્ટ-કાર્ડ તો નાખવો હતો !'

' પણ, વસન્તલાલજ ! મારું મનજ ઉઠી ગયું છે. મફને તમે નકામો હેરાન કરો છો ! હું માનવાનો નથી. મફને સંસારમાં દ્વે મોદું રહ્યો નથી. તમે તરલા—તરલા કરો છો પણ મહેં એનાં લક્ષ્યણ જોયાં છે. મારી નજરે—મારી જાતે જોયા પઢી હું કેમ શાન્ત થાડું ? ભણેલી, ઉંચા કુટુમ્બની, જેને પરણી હું સંસારમાં સ્વર્ગ માનત તેણે મફને દરો દીધો છે. જેનું મન ખીજ ઉપર ચોંટયું તેનું શું ધારવું ? એ ન હોય, ચંદ્ર બહેન. એની ઝોંચે તરલા નામ પાડ્યું છે તે વ્યાજખી છે. એ સ્વભાવની—મનની તરલા જ છે.'

' પણ સુમનલાલ ! એમ વહેમાચ્ચો નહીં. કદમ્પિ તમે કહો છો એ ખરું દશો. આ તો પરણી નથી, ધારે તો—સગવડ થાય તો—ભૂજંગ-લાલને પરણી શકે એમ છે, પણ મારા આખમાં શું હતું ? હું પરણ્યો હતો, છોકરાં હતાં જ્ઞાં મહારં મન ખીજે ગયું હતું, તેજ હું પાછો ચંદ્રનો થઈ રહ્યો છું, અને અમે ધારતાં હતાં કે અમે સ્વર્પે પણ સુખી નહીં થઈએ તે જ અમે આજ સુખમાં મહાલીયે છીએ. સુમનલાલ, શુદ્ધ સ્નેહ જોઈએ, ધૂંછા જોઈએ, ક્ષમાર્શાલ સ્વભાવ જોઈએ. જે પ્રભુની આપણે ક્ષમા માગીયે છીએ તે પ્રભુને આપણે બતાવવું જોઈએ કે ક્ષમા અમે આપી શકીયે છીએ. આપણે માણુસ છીએ, ક્ષમા કરી પડતાંતે—પડેલાંને—બચાવો. પ્રેમથી પાસે લો અને સુખી થાવ.'

સુમનલાલનું મન વસન્તલાલના આ હુદ્યના શખ્દોથી પલણ્યું. સુમનલાલ તરલાને ચલ્યાતો નહોતો એમ નહીં. તરલા શરતમાંથી દેર આવ્યા

પછી—તરલાના હાથની ચાહ પીધા પછી—સુમનલાલ ભૂજંગલાલની વાત વિસરી ગયો હતો. ચંદાના શખે શાન્ત થયો હતો અને તરલાની સાથે પરણી સુખી થશે એમ દૃઢતાપૂર્વક માનતો હતો. અરવિન્દે બખેવાર લીલાને છાડી ને પાછો એજ લીલા મળતાં આનંદીત થયો હતો. એમ પોતાનું જીવન પણ રસમય થાય એમ છંચ્છતો હતો. પરન્તુ એમાં વિદ્ધ આવ્યું. પોતાની પ્રાણ છંચ્છા હતી ત્યારે તરલા ન આવી ને શાણુગારલાલીને ત્યાં ગઈ. ત્યાં ગઈ એટલું જ નહી પણ ‘હું નહી કાં એ નહી’ એ શખદનો ગંભીર અર્થ સમજ નહી. સુમનલાલે તરલાથી દૂષ્ટા થવા અને તેટલા યતન કર્યા. વડીલની સલાહ લઈ સગાઈ તોડવા કાંદાં માર્યાં, ચર્ચેગેટના પૂતુપરથી પડી આપદાત કરવા ધાર્યું પણ બાળ બગડી. ચંદા ઉપર ડોણું જાણે કેમ એને અંધારકી એડી હતી. પચાસ વસન્તલાલનું ન માને એ ચંદાના એક શખે હીલો થતો હતો, અને જો સુમનલાલ આ ફેરી નાસી ન ગયો અને પાછો મળવા આવ્યો હતો તે ચંદાને લીધે જ—નહી કે તરલાને લીધે. સુમનલાલ અને વસન્તલાલ ઝાંપા બહાર નિકળ્યા ને બંગલાનો રસ્તો લીધે.

‘સુમનલાલ, તરલા ઉપર પણ હુદ થઈ. હવે ગઈ વાત વિસરી જાઓ, ક્ષમા આ.—’

‘વસન્તલાલ ! તમને તમારી બહેન માટે થતું હશે, પણ જ્ઞારે તો જીવન ધૂળ થયું છે. મદને જરાપણ સુખની આશા હત તો કાંઈ જવા હઉં એવો નથી, પણ એ આશા જ નથી. એ ઢાંગી છે. ડોણું જાણે કેમ મુંબાઈ આવી હશે. મદને તો એની યુક્તિ લાગે છે.’

‘સુમનલાલ ! આમ નાહક શાંકા શા માટે લાનો છો ? એનો તાર તમારે માટે આવ્યો, એ તમારી પાછળ ગાંડી થઈ હોડી આવી છતાં તમે યુક્તિ—ઢાંગ માનો છો. હું એનો લાઈ છું પણ ચંદા એમ ઢાંગીને ધરમાં જરાપણ ઉલ્લી રહેવા હે એમ નથી.’

સુમનલાલ અને વસન્તલાલ એ જણા બંગલા તરફ જતા હતા

ત્યાં પાછળથી એક સાઈકલ આવી. સાઈકલવાળાએ વસન્તલાલને જોતાં જ સાઈકલ ઉભી રાખી. સાઈકલ ટપાલ એઝીસ-તાર એઝીસની હતી, અને પટવાળાએ વસન્તલાલના લાથમાં તાર અને તારનું સહીનું ફોર્મ મુક્યું. વસન્તલાલે સહી કરી ફોર્મ પાણું આયું ને તાર ઉખાડ્યો. સુમનલાલની નજર તાર ઉપર પડી. એમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:-

‘ ભૂજંગલાલ આવ્યા હોય તો સંભાળને. કાગળ પાછળ આવે છે.-નીણું. ’

આટલું વાંચતાં જ સુમનલાલનું લોહી ઉકળી આવ્યું. તે એદી ઉક્યો : ‘ વસન્તલાલ ! હું કહેતો હતો તે ખોડું ! જુઓ ભૂજંગ આવ્યો છે. એનાથી સંભાળવા-બચવા વીણું લખે છે. તરલાના ઢોંગ નદિ તો બીજું શું ? તરલા અને ભૂજંગલાલની ‘અન્નેની પહેલેથી જ ગોડવણું વીણું બીચારી સંભાળવા લખે છે. વસન્તલાલ ! આથી કાંઈ વધારે ખાત્રી નંદિએ ? જવાદો ! મદારે નથી આવવું. ચંદા બહેનની મદારી તરફથી માઝી માગને. હવે ઘેર આવવાથી કે તરલાને મળવાથી શો લાલ ? તમારા મનમાં શંકા હતી તે હવે દૂર થઈ દરો. મારું માનો તો તરલાને ભૂજંગલાલ સાથે પરલુંંબો ને સુખી કરો. હું મારું ફેરી લઈશ. તમારો, ચંદા બહેનનો ઉપકાર થયો છે, અનીશ તો ઉપકાર વાળીશ. હવે મફને ખોળવા ન આવશો, તેમ મદારી ઇકર ન કરશો.’

સુમનલાલ ઉકેરાઈ ગયો હતો. વસન્તલાલ મુંજાયો હતો. વીણાનો તાર શો ! ‘ ભૂજંગલાલ આવ્યા હોય તો સંભાળને,’ એનો અર્થ શો ? ભૂજંગલાલ કાંઈ તોઝાન કરવા આવ્યો દરો ને તેની વીણાને ખખર પડતાં સાચવવા લખતી હરો. આવો તાર આવે વખતે જોઈ સુમનલાલની શંકા વધે એમાં નવાઈ નથી. હવે એ કુઠી ઉપાયે રહેવાનો નથી. તરલા ! તરલા તે સાચી કે ઢોંગી ! અરે પ્રભુ ! હવે તો આ દુઃખનો છેડો લાવ ! તરલા ભરે તો.....

આ શાફદ હજુ વસન્તલાલની જીબ ઉપર છે ત્યાં બંગલા તરફથી નોકર હાંકલો હાંકલો દોડતો આવતો દેખાયો. વસન્તલાલે એકદમ ઉલો રાખ્યો ને પૂછ્યું:

‘રામા ! ક્યાં જય છે ? શું છે ? આમ ગલરાય છે ડેમ ?’

રામો ગલરાયો હતો. દોડવાથી એટલો શ્વાસ ચડી ગયો હતો કે એકદમ અટકવાથી અને સુમનલાલ અને વસન્તલાલને જોવાથી એ ઘડી ઓલી શક્યો જ નહીં, ને ત્યાં ને ત્યાં જ એસી ગયો. રામો બિચારો ઓલી શકતો નહોતો ને વસન્તલાલનો જીવ જતો હતો. આખરે રામાએ ગલરાતા ગલરાતા જવાય દીધાઃ

‘સા...હે...અ ! અરવિન્દ ભાઈ.’

‘શું છે અરવિન્દ ભાઈનું ! ઓલની જણી.’

‘સા—હે—અ અરવિન્દ ભાઈ આવ્યા છે ! ડાકટર....’

‘સુદૂની વાત કહેને ! રાયલું જવા હેને.’

‘ડાકટર સાહેબ કહે છે કે તરલા બહેન નહીં જીવે. કલાકમાં સુમનલાધને ઓલાવે....’

આરલું સાંભળતાં જ વસન્તલાલથી રોવાઈ જવાયું. બિચારી દુઃખી તરલાનો આમ અંત ! જે બહેન ઉપર મોટી આશા બાંધી હતી તે બહેનનો આમ અંત ! ‘સુમનલાલ ! હવે તો આવો ! તરલા ઢોંગી હોય કે સાચી હોય, પણ હવે તે તમને હેરાન કરવાની નથી. પછી ઝાવે તે કરજે, પણ મોત વખતે એને ક્ષમા આપી એને શાન્તિ આપશો તો અમારા ઉપર ઉપકાર. એ તમને સંભારે છે તો છેદી વાર મહેં જોઈ લો.’

સુમનલાલ તરલાને મૃત્યુ પથારી ઉપર છે એ જાણુતાં નરમ ચયો. એનો ગુસ્સો નાશ પાણ્યો અને મુગો મુગો વસન્તલાલ સાથે ચાલ્યો.

પ્રકૃતણુ રડ સું.

મરણ પથારી.

સુમનલાલ ખોળનું દુઃખ લેધ શકતો નહીં. એનું હૃત્ય પ્રેમાળ હતું. તરલાના અનાવથી, એ સંયાધી આવી પડેલા સંયોગોને દીધે એ ધારે ધારે બહેમી થયો હતો એટલે તરલા મરવા પડી છે એ વાત એણે માની નહીં. આ તરલાની જ મદને ઓલાવવાની યુક્તિ—ટેંગ. પણ મદને ઓલાવવાથી એને શો લાલ ? ને ભુજંગલાલને ચહાતી હોય ને એને પરણવા ધર્યાણી હોય તો મહાંશું કામ ? કદાચ મરવા પડી હોય અને મૃત્યુ અને દુઃખથી પીડાઈ પસ્તાવી થતોએ હોય. મહારી ક્ષમા માગવા અને પાપમુક્ત થવા તવપતી હોય. આવે વખતે હું ન જાઉં ને કદાચ મરી જાય તો હું ધાતકી કહેવાઉં— અરે પાપી થાડં. ગ્રલુ આપણને માર્ઝી ના અક્ષે તો કેવું થાય ! અને જન્મભર પસ્તાવાનું થાય. દુઃમનને પણ અંતકણે ક્ષમા આપવી નોઈએ તો તરલા તો એક વખતની મહારા મનતી માલેક — આશાની વેલ હતી. હું જતાં સુંદી તો જરૂર એ જીવતી હશે. કદાચ બંગલે પહોંચા પહેલાં શુજરી ગાધ હશે તો મહારા મનથી તો ફરજ અન્નવી ગણ્યાશે ને.’

આમ વિચારથી સુમનલાલ વસન્તલાલની સાથે વસન્તલાલને બંગલે ગયો. બંગલાનાં પગથીયાં કદડતાં વળી મન પાછું હદ્યું. ‘ના, ના. પાછો જ જાઉં. ટેંગ હશે તો મહારાથી શાન્ત રહેવાશે અડં ?’

વસન્તલાલ અને સુમનલાલ અંગલામાં પેડા. છોકરાં-હંમેશનાં તોઝાની છોકરાં આજ તરલા ઝાઈના મંદવાડને ધીધે ગરીબ ગાય નેવાં થધ બાગના એક લાગમાં બેડાં હતાં. બંગલામાં, હ્લાલમાં પેસતાં વસન્તલાલે નોકરને પૂછ્યું, ‘અંદર કોણ કોણ છે ?’

‘ ડાક્ટર, અરવિન્દલાઈ અને ચંદાબા.’

પગલાં સાંકણતાં જ ચંદ્ર ખડાર આવી અને વસન્તલાકના સામું પણ ન જોતાં, સુમનલાકને જોઈ ક્ષાળુવાર હૃદ્ય ઉછલ્યું ને તેનો હાથ પકડી અંદર લઈ જતાં ઓલી, ‘હારા ! હવે નિરાંત થઈ હિવસ ને રાત, હર મીનીટ તમારું જ ચિંતવન કરે છે.’

‘બરક લાવો.’ ડાક્ટરની ખૂસ અંદરથી આવી.

અરવિન્દ બિચારો સફલોના ઉડ્યો અને ખડાર બરક લેવા આવો અને સુમનને જોતાં જ બાળકની માઝક રોતો ઓલ્યો, ‘સુમન ! સુમન ! બિચારી જથ છે ! ડાક્ટરે આશા મુક્કી છે.’

સુમનલાલે અરવિન્દને જોતાં જ, અરવિન્દને રોતો જોઈ તરલાનો ટોંગ છે એ વિચાર કાઢી નાંખ્યો. સુમનલાલ ડાઈનાં આંસુ જોઈ શકતો જ નહીં. તરલા ભરવા પડી છે એથી જુના પ્રેમનો ઝરો પૂર્ણ જોશથી વહેવા લાગ્યો ને તરલાને ભગવા, એના બળતા હૃદ્યને શાન્ત કરવા, એને ક્ષમા આપવા, એની ક્ષમા માગવા, એને પ્રેમથી નિદ્રાળવા તલપાપણ થઈ ગયો, અને એમને એમ તરલાના ઓરડા તરક્ક દોડ્યો.

ઓરડામાંથી તરલાના હુંકારા, તરલાના ઓલવાનો અવાજ આવતો હતો. તરલાને માથે ગરમી ચુદી ગઠ હતી. આમું શરીર ભડીમાં હોય તેમ તપતું હતું. ભાથા ઉપર બરકનાં ગંચળાં ને ગંચળાં વસાતાં હતાં. તાવમાં, સનિપાતને લીધે આમથી તેમ આણોટી હતી. જેમમાં ને જેમમાં ઉલ્લિ થતી હતી. ઘડિકમાં માથાના વાળ તો ઘડિકમાં પથારીની ચાદર હાથ વતે એંચતી હતી. કુદરતી રીતે સ્વરૂપવાન ને ગોરી તરલાનું મુણું આજ અતિશય તાવથી લાલ સુરમ થયું અને એ મીનીટમાં મગજ ક્ષાણી જરો એમ અધાને બહીક લાગતી હતી. આંખો કંકળવીકળ ફૂરતી હતી અને જુલે સુમનના નામનો લવારો કરતી હતી. સુમન અંદર દાખલ થયો. જાણે સુમનને સુગંધ આવી હોય

તેમ તરલાને થતાં તેણે બારણા તરફ જોયું ને સુમનને જોતાં જ એની છાતી ઉછળી. પથારીમાંથી સક્કાળી ઉડી, ‘હાશ ! હાશ ! સુમન ક્યાં ગયા હતા ? મહારા બજાલા ! હું બજુ દુઃખી થઈ ! તમને મૂકી નર્કમાં પડી. બજાલા મને ક્ષમા કરો ! હવે હું જાઉં છું ! પ્રભુના ધરનાં તેણાં આવ્યાં છે, પણ તમારી ક્ષમા વિના મહને પેસવા હેતા નથી. ચંદ્ર બહેન ! હું ગમે તેમ ઓલીશ ! હા, હું એમને ચાહું છું ! સુમન ! આવો, આવો, એકવાર તમારે હાથ લાવો. અરે ! પાણી લાવાને ! કેમ કોઈ લાવતું નથી ? ખુરસી ! પાણી નથી જોઈતું. મહારા સુમનને ઓલાવો. તમે સુમન નહીં.’ ડાક્ટરે ચંદ્રને કહ્યું, ‘એને પથારીમાં સુવાડો ને માથે બરફ રાખો, નહીં તો અધઘડીમાં મરી જશે. ઉસ્કેરાવાનું ડામ નથી. મી. સુમનલાલ, એને શાન્ત કરો.’

ચંદ્ર-એઆકળી ચંદ્ર-પોતાના જીવનમાં રસ રૈનાર તરલાને પોતાનાજ ધરમાં આમ દુઃખી લાલતમાં મરતી જોઈ ગરભાઈ ગઈ હતી. એના વંશમાં, એના ઓલવામાં, એના દરવાદરવામાં ગાંડી લાગતી હતી. અધઘડીમાં મરી જશે એ શણ્દ કાને પડતાં જ સજળ નેત્રે, પોતાનાં આંસું લોતી ચંદ્ર તરલા પાસે ગઈ ને ઓલી,

‘ બહેન ! બહેન ! શાન્ત થાઓ. લો, પાણી. મહારા બહેન નહીં. જે સુમનલાલ આવ્યા છે. એ તદ્દરે માટે તલસી રહ્યા છે. જે જે, ડાણું છે ? હોય કે સુમન ! હાં હા, મારી બહેન ! કેવી હસી છે ! એ રહ્યા.’

સુમનથી તરલાની આ સ્થિતિ જોવાઈ નહીં. તરલાને દૂર કરવા, તરલાથી છૂટો થવા તૈયાર હતો, પરન્તુ તરલાનું સૂત્યુ જોવાની હિમત નહોતી. સુનનલાલ અત્યારે પાછલો સમય વિસરી ગયો હતો. તરલા કેવી રીતે શાન્ત થાય એ જ એનું લક્ષ્ય હતું. એ ચયતાતુર હંદ્યે ને ધીરે પગલે તરલાની પથારી પાસે ગયો. ખુરસી ઉપર એકો અને એક હાથ તરલાને કપાળે સુક્યો. હાથ મુક્તાં જ દાડ્યો, ને એ દાડતાં હંદ્ય દાડ્યાંયું. તરલાની આવી સ્થિતિ જોઈ, રોણું રોણું થઈ ગયો, પણ

આટલા બધા માણુસો વચ્ચે લાજ જય માની સુગો રહ્યો. કંઈ જ બોલ્યો નહીં-ખોલી શક્યો નહીં.

તરલાના માથા ઉપર, કપાળ ઉપર પ્રિય સુમનનો હાથ પડતાં જ આખા શરીરમાં અમૃત જેવી શાન્તિ છવાઈ રહી ને આંખ ઉંચી કરી તે ખોલી:

‘સુમન ! આવ્યા ? હાશ ! હવે હું તમને બહુ વખત દુઃખ નહીં દઉં. કલાક માંડ જીવીશ. તમારા હાથથી મારો તાવ ધીરો પડ્યો છે એટલે હું વાત કરી શકું છું, એટલી વારમાં મને કહેવા હો.’

સુમનના ચેરા ઉપર શોક છવાયો હતો. એતી આંખો ભીતી થઈ હતી. હત્ય ધડકતું હતું. તરલાનો ડેમગ પણ ધગધગતો હાથ પોતાના એ હાથમાં લીધો ને પ્રેમથી પંપાળવા લાગ્યો. તેનાથી એક અક્ષરે ઉચ્ચારાયો નહીં.

‘સુમન ! મારે આટલું જ કહેવાનું છે. હાશ, હાશ ! તમારા હાથ ડેર્ઝ દિવસ નહોતો લાગતો એવા ઠોડો લાગે છે. સાંભળો. મહેને તમે ઢોંગા ધારી હતી-ધારી છે, ખર્ઝે ? આને મારે અંતકાળ છે. પૂછો ડાક્ટરને. ઘડીની મહેમાન છું, ખોડું નહીં બોલું. સુમન ! મહેને ક્ષમા આપો. તમારા જેવા પતિ છતાં મહારી લાગણીના નેરે-એનું નામ પણ નહિં દઉં, એ પાપને મારો કરવા વિચાર થયો. સુમન ! હું પવિત્ર હતી-છું. વિચાર-હા, વિચારમાં એક રીતે પાંચ થઈ, પણ માણુસ છીએ. તમને કોઈ ભીજુનો, ફ્લાણી મંગી હત તો સારું, એમ વિચાર નથી આવતો ? લાગણી કુણ્ણમાં હોય તો ન આવે, આવે તો હાયાવાય, હું એ કરી શકી નહીં. પણ મારી વિદ્ધા, સુકર્મના પ્રતાપે હું પડી નથી. હજુ પવિત્ર છું...સુમન, ક્ષમા આપો, ભૂજંગને મહારા હંદ્યમાંથી તે દિવસનો કાઢી નાખ્યો છે. જીવત તો તમને સુખી કરી, જગતને બતાવી આપવા હોંશ હતી કે ઉંચાં-કેળવાયેલાં, સાદા પ્રેમીલાં, પ્રલુને સમજનારાં પતિપત્ની કેવાં હોય છે એ બતાવી

આપત; પણ હવે લાચાર. મનની મનમાં રહી ગઈ. લોડા મને ખરાબ માને છે—માનશે, પણ જે તમે ન માનતા હો તો બસ. જ્હાલા ! મને તમારી જ દરકાર છે. તમારે મન હું પવિત્ર હોઉં તો બસ. હું પાપીણી છું, પણ આપણાં શાસ્ત્રોમાં મહાન પાપીઓને પણ ખરો પસ્તાવો થતાં માઝી મળી છે ના ? તમે માઝી નહીં જ આપી શકો ? તમે પવિત્ર છો એટલે બધાં પવિત્ર કુમ ન રહે એમ માનો છો ને ?

સુમન તરલાના અંતકાળના હૃદયના આ શાખ્દોથી વિધાતો હતો. સુમનલાલે ધાર્મિક જીવન ગાળ્યું હતું, ભગવતગીતાનો અભ્યાસ કર્યો હતો, ધર્મના સિદ્ધાન્તો સમજ્યો હતો અને પોતાની તરલાને આમ ટળવળતી-ક્ષમા મેળવવા માટે કળકળતી જોઈ એનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. એને અરવિન્દ, ડાક્ટર, ચંદ્ર, વસન્તલાલ છે તેનું લાન ન રહ્યું, ને મુરદી ઉપરથી હોઇયા એસી, તરલાનો લાથ લાથમાં લઈ માયું નાખી વ્યાળકની પેડે સુમન રોયો.

તરલા—તાવથી ફેરફારી તરલાને શાન્તિ થઈ હુંય એમ તે ઓલીઃ ‘ લાશ ! મારા સુમનનું હૃદય સુમન જેવું કામળ છે તે હું જાણ્યા હતી ! હવે મારે ભીજા કોઈની દરકાર નથી. પ્રણામ ! ચંદ્રાખહેન ! મારી મા કરતાં વધારે ચાલનાર ચંદ્રલાલી, નમરકાર ! જાઉં છું. વસન્તલાઈ, પ્રણામ. અરવિન્દલાઈ ! લીલાને સુખી કરનો.’

ડાક્ટરે ચંદ્રને કહ્યું, ‘ હવે અહું થયું હો. એ ઉસ્કેરાય છે તેટલો અંત વહેલો આવશે, પછી તમો જાણ્યા.’

સુમનલાલના હૃદયમાં એક પછી એક એટલી લાગણીઓ થઈ આવી હતી કે એનાથી એકે શાખ ઓલાયો નહીં. તરલા—મરવા પડેલી તરલાને હૃદયથી ક્ષમા આપી, એ તરલા અને સુમન એ જ સમજ્યાં. તરલા થોડા કલાકની જ મહેમાન છે એ જાણુતાં સુમનનો જીવ ઉડી ગયો. તરલાનું મુત્યુ ભરારથી નહીં જોવાય એમ કંઈ ત્યાંથી ઉડી ગયો. તહેના હૃદયમાંથી ભૂજંગલાલ સંબંધીના સર્વ વિચાર નાશ પામ્યા હતા. તરલા આમાંથીપાછી ઉઠે, ડાક્ટર કહે કે જીવશે તો તે આજ

ને આજ તરલાને પોતાની કરે અને ક્ષમા માગવાથી, અંધુ આયુધ્ય આપવાથી તરલા જીવશે એમ કોણ કહે તો તેમ કરવા પણ તે તૈયાર હતો.

ડાક્ટરના ફુકમને માન આપી ખધાં ખસી ગયાં-કેવળ ચંદ્રાં ને ડાક્ટર એ જ તરલા પાસે એડાં. અરવિન્દની સાથે સુમન બીજા ઓરડામાં ગયો ને ત્યાં અરવિન્દના ખલા ઉપર માથું નાખી રોતાં રોતાં ઓલ્યો:

‘ અરવિન્દ ! મદને એમ થાય છે કે ચર્ચેટના પૂલ ઉપર છોકરાં આવી ચહુંયાં તે સારું જ થયું, નલી તો હું એને પાપીણી માનતો ભરી જત અને એને હુંઘી કરત. તરલા અલી આવી છે, માંદી છે તે હું માનતો જ નહોતો, ને તેમાં વળી વીજુણાના તારે મદને વધારે બહેમમાં નાંખ્યો. તરલા ભયંકર મંહવાઉમાં છે એ હું માનતો જ નહીં-મહેં માનયું જ નહોણું. હેઠળ ખંગલા સુખી યુક્તિ છે એમ ધાર્યું હતું. અંદર પેઢો ત્યાં સુદ્ધી એમ જ થતું કે માંદી હોય ને ભરી જય તો સારું. પણ અરવિન્દ હવે પસ્તાઉં છું; કેમે કરતાં જું ! ડાક્ટરાંએ આશા છોડી છે, અંતકાળ છે, કયાંથી જું ? હું જ કમનસીય છું. પણ તરલાને આવી વખતે મળી, ક્ષમા આપી મહું મારું કર્તવ્ય કર્યું છે એમ હું માનું છું. મદને ખરી શાન્તિ આજ જ થઈ છે. એક નિરાધાર અને પવિત્ર અથગાતે અંત વખતે શાન્તિ આપી છે. હવે હું ગમે ત્યાં જગ્યાશ, પણ તરલા-મદારી તરલાને તો નહીં જ મળું ને ! આવતે જરૂર તરલા જ આપને. મદને ક્ષમા આપવાનો ને આનંદ મળ્યો છે તે કાયમ રહેણે. તરલાનું જીવનભર રૂમરણ કરી એના પ્રેમનો નેગી થઈ એકદો રહી કરેલા પાપની ક્ષમા મેળવીશ. ભાઈ ! મદારથી એની એવી સ્થિતિ નહીં જોવાય ! હું આ ઓરડામાં પડ્યો છું. મદારી તરલા એકાવે તો, ડાક્ટર આશા આપે તો એલાવને હોં.....’

પ્રકરણ ર૪ અં.

લગ્ન.

લીલા અને અરવિન્દનાં ચકડોળે ચુટેલાં લગ્ન આખરે નક્કી થયાં. અમેવાર લીલાની આશા મૃકી ગામડાંના જીવનમાં મોજ માનનાર અરવિન્દ લીલા માગતાં—લીલાના લગ્ન પોતાની સાથે નક્કી થતાં—ધર્યાલો થઈ આમતેમ ફુરવા લાગ્યો. ‘મહારા ભાગ્યમાં લીલા ! મુજંગ નેવા સોસાઈના માણુસને મૃકી લીલા મહારી થણે એ મહેં માન્યું જ નંદાતું. પેસો—દા, પેસો મહારી પાસે છે પણ તે ક્યાં ? આંખો હિવસ દોરદાંખર, ગાડાંના અવરજનવરથી વંત વંત ધૂળથી લરેલા ચર્ચાવાળા ગામડાંમાં. રામચંદ્રજીએ રસીતાજુને વનવાસ આપતાં કંચું કંચું કે વનમાં રથ, ધોઢા, પલંગ, મહેલ કાંઈ મળશે નથી, તેમ મહારે પણ કંદેવાનું છે. લીલા સુંબાઈમાં ઉજરી છે, મોટરો, પાર્ટિઓ, કલ્યો, જુમખાનાં, બેંડસ્ટેન્ડ, પાલવાનો લાલ લીંધા છે; સારામાં સારી ઝેણનાં કપડાનો પરિચય છે, ધારી—ભટ વગર એને ચાલે એમ નથી. મારે ત્યાં માણુસો રાખ્યો શકું એમ છું, પરંતુ વરમાં માજી, દું ને લીલા શિવાય કોઈ નથી. ત્યાં વખત પુષ્કર માણવાનો તો પણી ભટ રાખવાની જરૂર ભરી ? એ વખત અચાવવાથી ખાસ લાલ ખરો ? સુંબાઈ નેવા શાહેરમાં જ્યાં વખતની મારામારી ત્યાં વખત અચાવી જનસેવાનાં કામ કરવાં એ વ્યાજારી, આકી તો કેટલાંક કુદુમ્ભોમાં એને છે તેમ સાંજસવાર કલાકના કલાક ઘર અગર અંગલાના ઝાંપા આગળ એ ત્રણું ચાર જણુંનો ઉભી જ રહે છે એને આવતા જતાની ડીકા જ કરે છે તેમ થવાનું. એના કરતાં તો ધરનું કામ કરે તો શું જોહું ? લીલાને તો એ માણુસની રસોઈ કરવાની. મહેમાન પરોણા વખતે તો ભટ જોઈએ એટલા ગામમાંથી મળે છે. ત્યાં લીલા કલાક કુયાંથી લાવશે ? ઉંચી એડીના ખૂટ, નવી નવી

કેશનનાં કપડાં પહેરી કર્યાં જશે ? શું એટલા માટે હું માર્ણ જીવન બદલું ? ગામડું સુકી મુંબાઈ આવું ? ગુમારતા મારફત ઐતર, ગામ જભીન સંભાળું તો પછી કમાયા શું ? હું જાતે રહી મધારા ગામના લોકને ડેળવણી આપી શકું છું. મધારા ગામના એકુંતોના હલકા વર્ગમાં હાર વગેરે પેસવા નથી દીધું તેનું શું થાય ? લીલા સાદા વેશમાં, મારા ગામના સાદા લોકમાં, ત્યાંની સ્વીઓમાં નહીં લણી શકે ?'

અરવિન્દને આ વિચારે થઈ આવ્યા. પરંતુ ધણે હિવસે ધણી આતુરતા પછી મળેલી લીલાની સાથે લગ્નથી જોડાવાના ઉત્સાહમાં આ સર્વ વિસરી ગયો. લગ્ન એ જીવનની ઉત્તમ પણ છે. એક નહીં પણ હજારો દિંહુ આગાડા માત્ર અણુસમજમાં જ પરણી આ ઉત્તમ પળની મળાડ ખૂબે છે, અને મહેરાં થતાં બીજાને પરણતાં જોઈ તે જ વરીએ ઉંડા નિસાસા નાંખે છે. ડેળવણી વધતાં આવા નિસાસા ડેળવાયેલા પુરીષા તરફથી વધારે નિકળે છે. કારણ તેઓ લગ્નની જવાઅદારી, પતિપત્નીનો સંઅંધ સમજતા થયા હોય છે જ્તાં લમ્બમાં તેઓને ધણીવાર પ્રાણી વર્ગમાં ‘સ્વી’ નામે ઓળખાતાં એક પ્રાણી સાથે લગ્ન કર્યું પડે છે. સરદભાગે અરવિન્દની આ સ્થિતિ નહોંતી. લીલા અને અરવિન્દ વચ્ચે અન્તર નહોંતું. બન્ને ઉમરલાયક હતાં, બન્ને વચ્ચે સ્નેહના અંકુર પૂર્યા હતા અને એકઅન્નને માટે આકર્ષાતાં હતાં.

મુંબાઈમાં દિંહુ લગ્ન અને ગુજરાત કાઢિયાવાડના લમ્બમાં ભેદ છે. દેશમાં લમ્બની ધર્મકિયા અને સાડો આનંદ વિશેષ જણાય છે, જ્યારે ધર્મકિયા કરતાં લમ્બની બદારતી શોલા મુંબાઈમાં વિશેષ હોય છે. લીલાના પિતા મુંબાઈની ઉચ્ચી સોસાયટીમાં જાણીતા હતા. લીલા લરમંદવાડમાંથી ઉડી હતી, અંદાનાં લમ થયે ધણું વર્ષ થઈ ગયાં હતાં, આ લમ કુદુર્યમાં છેક્ષાં હતાં. આ બધા સખ્યે લીલાનાં લમ પૂર ભપકાથી કરવામાં આવ્યાં. અરવિન્દનાં કુદુર્યમાં બહુ માણુસો

નહોતાં એટલે અરવિન્દ તો પોતાના ચુમાસ્તા, એ ચાર સારા ઘેડુતો અને વાણીયાને લઈને જ આવ્યો હતો. એની તરફ ગણે તો વસંતલાલ કે સુમનલાલ. પણ સુમનલાલ તેમ જ વસંતલાલ તરલાના મંદ્વાડને લીધે ઉંસાહુપૂર્વક ભાગ લઈ શકે એમ નહોતા. અરવિન્દ કેળવાયેલો હતો, જાગીરહાર હતો, પરંતુ મુંબાછની સોસાયટીમાં જાણુતો નહોતો, એટલું જ નહી પણ તેને સોસાયટીમાં ઇરવું ગમતું ન હોવાથી મુંબાછની ‘લીલાના વર’ તરીકે ઓળખાતો હતો. મુંબાછ આવતાં વાર જ અરવિન્દને માટે રેશન ઉપર મોટરો તૈયાર હતી. કાડિયાવાડના ખૂણુના ગામડાના રહેવાશી, ગામડાના પટેલ, ઘેડુતો, શેડ ઉપનામથી ઓળખાતો વાણીયાઓએ જન્મભર મોટર જોઈ નહુંતી, તેમને અરવિન્દની સાથે મોટરમાં એસતાં કાંઈ કાંઈ તજુખી થઈ; પરંતુ ડાઢા એટલા જ કે તેઓ મુંગા રહ્યા. અરવિન્દને માટે વાલકેશ્વર ઉપર ઉતારો હતો. સામે દરિયો, વિશાળ આગ, સૌંદર્યવાન અંગદો અને તેમાં લમ્બનિમિત્ત કરેલી શોભા: આ સર્વ ગૃથ્યી ઉપર સ્વર્ગનું ભાન કરાવતી હતી. શાન્ત, સાદું જવન ગાળનાર અરવિન્દને આ અધું વધારેપડતું ને બીજારીયાતનું લાગ્યું. અરવિન્દનું ચાલ્યું હત તો લમ્બક્રિયા સાદામાં સાહી રીતે કરત; પરંતુ લીલાના માતાપિતાને એમ લમ ઘસેડી કાઢવાની જરાએ મરજ ન હોવાથી મુંબાછના મોટાં કુદુર્મોમાં લગ્નો થાય છે તેમ જહેર મિલાવડાયો, લપકાંધ વરદ્યોડા, પાર્ટીયો, અને વર્તમાનપત્રોમાં નોંધો સાથે લમ થયાં.

લીલાને પોતાને પણ આવા જ લમની હોંશ હતી, અને તે હોંશ પ્રલુએ પાર પાડી. લમના પોશાકમાં અરવિન્દની સાથે ઉલ્લિ હતી, ચોરીમાં અધિની આસપાસ હેરા ઇરતી હતી, મંગળાષ્ટકો ગવાતાં હતાં, તે વખતે હાયકોર્ટના જરૂરનાં ધણીયાણી, કાઉન્સિલના મેમરો, વર્તમાનપત્રના અધિપતિયો, પારસી, યુરોપીયન અને દેશી અમલદારો અને તહેમની પત્નીયો, લીલા પાસે આવા રનેહથી, વિનેકથી કે ડાળથી હસી શેકહેન્ડ કરતાં—અલિનંદન (મુખારકબાઈ) આપતાં તેથી લીલાનું

હેડું હરખથી ઉછળતું હતું. જીવનની સક્રિયતા થઈ એમ લાગતું હતું—
 ‘અમારી લીલાને સુખી કરને’, ‘લીલા જેવી ડેળવાયલી, વિવેકી, શર-
 માળ, ડાહી પત્ની મેળવવા તમે લાભશાળી થયા છો એ માટે તમને
 મુખારખાઈ’ એવા શબ્દો અરવિન્દના કાને પડતા. લીલાની ઐનપણી-
 ઓના, લીલાના માતપિતાના સ્નેહીઓના તાર, બેટો આવતી હતી;
 પરંતુ અરવિન્દ તરફથી કાંઈજ નહોતું. અરવિન્દને ક્ષણબલર લાગ્યું કે
 ‘આ લભથી હું સુખી નહી થાડું. મહોટાની કન્યા લેવાથી જીવનનો
 શાન્ત આનંદ જોવો પડે છે. આ શોભા—આ એકતરફી શોભા, બેટ,
 મુખારખાઈના તારોથી લીલાના મનમાં કદાચ પોતાને માટે વધારે
 ઉંચો મત અધાર જશે. ‘અરવિન્દને કાંઈ ઓળાખતું નથી, મફરે લીધે
 એ ઓળાખાય છે, એમ કાંઈ થશે.’ આમ લાગતાં અરવિન્દની આંખમાં
 આંસુ આવ્યાં. આ આંસુ દર્દી અને જ્વાનનાં હતાં. લીલા તરફ
 અરવિન્દનો શુદ્ધ પ્રેમ-લાચ હતો. લીલા પોતાની થાય, અને એની સાથે
 પોતે શાન્ત ગામડાનું જીવન ગાળે એ એની મહેરભાઈ હતી તે પુરી
 પાડવાનો આજ પ્રયંગ આવ્યો જાણ્યી આનંદ થયો. પરંતુ લભની
 ચોરીમાં જ પોતે કાંઈજ નથી, લીલાને લીધીજ પોતાની ગણુના થફાછે
 અને લીલાને બહારના દમામ બહુજ પ્રિય હોય એમ લાગવાથી લવિષ્ય-
 માં કદાચ સુખી નહી થવાય એમ વિચાર આવતાં પેદ થયો. લભ-
 લભસુખોના વિચારો નાશ પાણ્યા, અને સુખી થવામાં માત્ર અભ્યાસ,
 સ્નેહ એકલાં જ જરૂરનાં નથી પરન્તુ લાગ, ખીજને શા રીતે સુખી
 કરવાં એ વિચાર સતત મન આગળ રાખી તે પ્રમાણે અમલ કરવાની
 એણી જરૂર નથી. સાદું જીવન, ઉચ્ચ વિચાર, પ્રભુપ્રેમ અને શુદ્ધ
 સ્નેહ હોય તો જ લભ પણીનું જીવન સુખમાં જય છે એમ અરવિન્દને
 લાગ્યું. પણ હું શું કરે? ‘લીલાથી સુખ નહી મળે એવા વિચાર અનુભવ
 વિના અત્યારથી કરી શા માટે દુઃખી થવું?’ એવો પણ વિચાર આવ્યો.
 લભ થઈ રહ્યું. વરકન્યા વળાવવાનો સમય થયો. લીલા અને

અરવિન્દ મોટરમાં એડાં અને બન્ને બાજુનાં માણુસો સાથે વાલકેશ્વર તરફ સરધસ ચાલ્યું. ચોપાડી ઉપર આવતાં, અસ્ત પામતા સૂર્યનાં પ્રતિભિમ્બ વિશાળ સમુદ્રમાં જોઈ પતિપત્નીને જીવનસંધ્યાના વિચાર આવ્યા. દિવસ અને રાત્રીની જેમ અદી સંધી^૧ થઈ તેમજ આ પતિપત્નીની આજ સંધી થઈ. એ સંધી પણ આ સંધીના જેવી જ આકૃતિક, આનંદમય લાગતી હતી. માત્ર જેમ આ સંધી પછી રાત્રીમાં ચંદ્રનું અજવાળું પડનાર હતું, તેમ આ બન્નેની જીવનસંધીથી રાત્રીમાં પણ એવું જ અજવાળું પડી અન્નેને સુખી કરે તો અસ એમ થતું હતું. સરધસ વાલકેશ્વર પહેલાંચ્યું. વાલકેશ્વરના અંગલામાં પેસતાં જ ગાતિના રીવાજ પ્રમાણે અંગલાના ઉમરા આગળ કાચા દોરા આંધેલા એક ઉપર ભીજું ઉંઘું વાળેલું એવું મારીનું ડેડીયું સ્વીમંડાંથી એકે ભૂક્યું. હિંદુ સંસારમાં એવી માન્યતા છે કે ધરમાં પેસતાં જેનાથી આ ડેડીયું પહેલું અંગાય તેનું ધરમાં નંર ચાલે. અરવિન્દ આ જાણુંતો હતો પરંતુ એને એ સંખ્યા મમત જ નહોંતો, એ ઉપર બહુ અદ્ધારે નહોંતી, અને હોય તો પણ ગુદ એ સ્વીનું જ છે એમ માનતો, અને તહેમાં વળી આજ તો વિચારમાં હતો એટલે એ તરફ લક્ષ જ નહોંતું. લીલાના મનમાં જુદા જ વિચાર હતા. ‘આ ડેડીયું પહેલું ભાંગને-પહેલો પગ ઉપાડને’ એમ એક નહી પણ અનેકવાર એવી બહેનપણીએવી કહ્યું હતું. લીલા ઉતાવળી થઈ હતી. ડેડીયું સુકેતાં જ લીલાએ પગ ઉપાડ્યો ને ડેડીયાંના ચુરેચુરા કર્યા.

‘મારી લીલાખહેનનાં પાયાં પાશે રે,’ ગીત ગવાયાં અને થોડાકે સમયને માટે પોતાના થયેલા અંગલામાં લીલા અને અરવિન્દ પતિપત્ની તરીકે પહેલવહેલાં દાખલ થયાં. લીલાના પક્ષનાં માણુસો અરવિન્દની રજા લઈ, લેટસોગાહ લઈ વિદ્યાય થયાં, અને અરવિન્દ અને લીલા ઉપર અગાર્થામાં, પૂર્ણિમાના ચંદ્રના પ્રકાશમાં, ઉદ્ઘિની^૨ સામે, આકાશમાં ઉગેલા વશિષ્ટ અરન્ધતી તારાની તળે ક્ષણ વાર બોલ્યા

વિના ઉલાં જ રહ્યાં. બન્નેના હદ્દ્યમાં અનેક ભાવો ઉછળતા હતા, બન્નેનાં નેત્રોમાંથી રનેહ વરસતો હતો, પણ તે રનેહ અને ભાવ દર્શાવવાની શક્તિ જુલ્ભમાંથી જરૂરી રહી હતી. ચંદ્રને લેટવા દરિયાનાં મેજાં ઉછળતાં હતાં તેમ લીલાનું હદ્દ્ય પણ પતિને મળવા ઉછળતું હતું. અરવિનદની નજર લીલા ઉપર પડી અને પોતાની છાતી સાથે લીલાને ચાંપી, નાગ અની, ગ્રભુની કૃપા ધૂઢ્છતો ઉલો જ રહ્યો.

પ્રકૃષ્ટ રૂપ સું.

ગામ તરફે.

લગ્ન પછી અરવિનદ અને લીલા વાશેક દિવસ મુંખઘંભાં રહ્યાં. નવાં વરવહુએ મુંખાદનાં જોવાલાયક સ્થળો—મુંખાદનાં આનંદસ્થાનોનો પુરતો અનુભવ લીધો. મિત્રો, રનેહાએ અને સભ્યગૃહસ્થેને ત્યાં જમી આચ્યાં, પરંતુ આખરે ‘ધર’ સાંભર્યું. વતન—વદાલું વતન, માતા, અરવિનદને સાંભર્યો. મુંખાદમાં લીલા વાલ્કર્ચરથી પિતાને ધેર જરૂરી આવતી. એકદી માતાપિતાની સાથે તેમજ અરવિનદની સાથે ફરતી, પતિપત્ની દિવસના ભાગમાં બાહું થાડીવાર એકલાં પડતાં અને રાત્રીના કંટાળેલાં મુંખાદવાસીઓની માફક ધણીવાર ગામડાંનાં સુઝોની કદ્યપના કરી સુખ માનતાં. કેટલાક દિવસો વહી ગયા અને પતિપત્નીએ કાઢિયાવાડ તરફ પ્રયાણ કર્યું. રટેશન આવતાં જ અરવિનદનું એ મજબૂત—કદાવર અળદનું લાગ્યું સીગ્રામ તૈયાર જેયું. અંદરનાં તણું પાઠીયાં ઉપર ગાઢી નાભી દીધી હતી. પાઠીયા નીચે પેટી, આવાનાનો ઉખ્યો પાણી વગેરે સાધન લર્યો હતાં. મુંખાદમાં ટ્રામ, વિકટોરીયા, મોટરમાં બેસનારી લીલાને સીગ્રામ નવાઈનું લાગ્યું. પણ હોંશમાં—પતિગૃહે જવાના ઉત્સાહમાં આ ફેરફાર બહુ મહત્વનો લાગ્યો નહીં. સીગ્રામમાં પતિપત્ની એહાં—પડ્યાં. સીગ્રામના પડ્યા હતા, તેમાંથી લીલા બેતરો, દૂર દેખાતી

પર્વતમાળા, આકાશ, આવતાં જતાં ગાડાં, વટેમાર્યુંએ લીલાને આનંદ
આપવાનાં સાધન નિવડયાં. રસ્તામાં આવતી નદીએ, ત્યાં આગળ
ઉતરી, નદીના ખળખળ વહેતા પાણીમાં-ભીડા-ડંડા પાણીમાં-દાથ મેં
ધોઈ લાયું ખાવાની મજાહ, વડ કેવા જાડની નીચે જાંખરાં લેગાં
કરી કે નવિન પદ્ધતિનો સ્ટવ સણગાવી ચાહ પીવાની મજાહ, મુંખાઈ-
વાસીએના નસીબમાં ક્યાંથી એમ લીલાને થયું, અને ખરેખર
ગામડાંના જીવનમાં પણ એર આનંદ છે એમ એને લાગ્યું. આમ
મુકામ કરતું, આનંદ ભોગવતું દંપત્યુંમાં આખરે ગામડાંમાં પહોંચ્યું.
નાના ગામડાંમાં લસ કરી વર કંન્યા જીવાનાં હોય કે આવવાનાં હોય એ
ગવર્નર કે વાચસરેયની પધારામણી કરતાં પણ વધારે આનંદનો દિવસ
હોય છે. એક કંન્યા પરગામ જન્ય તો આખા ગામની જ પુત્રી-જમાઈને
આખા ગામનો જ-અને એમ માનીને જ નિર્દોષ ગામડીયાએ રનેદથી વર્તે
છે. સામાન્ય રીતે એમ હોય તો પછી આ તો પોતાનો માલીક-રાજ જે કહો
તે અરવિન્દ હતા તો પછી ‘શોકાણી’ આવનાર હોવાધી,-‘આ’ આવનાર
હોવાથી-ગામડાંમાં ધેરધેર મંગળ ગવાતાં હતાં. આખું ગામ, સ્વી પુરુષ,
આળદો ગામની પાધરે લેગાં થયાં હતાં. ગામના ઘાસણો, માગણો એ પેસાની
આશાએ ચાંલો કરવા કંડું લઈ ઉલા હતા. અલી સુરતનું રજાકનું કે
ગવર્નરનું પોતાનું ઐન્ડ મળી શક એમ નહોતું એટલે દેવનાં દુંદુભી
વાળાં ગણ્યાતાં ઢોલ અને શરણ્યાઈ તંયાર હતાં. દૂરથી સીઆમ હેખાતાં
જ ઢોલ-શરણ્યાઈના અવાજ શરૂ થયા અને નવિન આવેલી લીલાના મનમાં
શું શું થશે તહેની કદ્યના કરતો અરવિન્દ હસતો હતો. અરવિન્દના
કહેવાથી લીલા નીચે ઉતરી અને અરવિન્દની સાથે ચાલી.

હિંદુ સંસારનું બરાબર અવલોકન કરનારે અને શહેર અને
ગામડાંનાં જીવનમાં તક્કવત શો છે, ક્યાં છે અને કેમ છે તે સમ-
જનારને તટસ્થ રીતે જોતાં ધણું રિખવાનું ને જોવાનું મળે છે.
મૂળે કાહિયાવાડ અને તેમાં પણ ગામડું એટલે ગામની સ્વીએ અરવિન્દની

લાજ કાઢે જ. લિંધુના જુના રીવાજ પ્રમાણે—ગામડાંના રીવાજ પ્રમાણે ખેડુતો, વાણીયાએ અને ગામના લેકોએ અરવિન્દભાઈનાં વહુએ મોટો સાલ્દો પહેરોં હશે, લાથમાં મ્હોટા ચુડા અને પગમાં સાંકળાં ઘાલ્યાં હશે, લાજ કાઢી હશે, એમ કલ્પના કરી હતી; પરંતુ આ તો ભીજું જ નિકળ્યું. જડા ઉખલ-હોઠીયા સાહ્યાને બહલે રેશમી ઝીણું પોત, કમખીને બહલે ચાળા, મોટા ચુડાને બહલે મોતાની નાળુક અંગરીએ અને પગમાં કાંદિયાવાડી જડાં સાંકળાને બહલે નાળુક ઘંગીશ કંપનીનાં સ્લીપરો હતાં. ગામમાં આટલા બધા લોક વચ્ચે વહુ આમ વરની સાથે વાત કરે એ ભીચારાં અજ્ઞાન ગામડીયાને કેમ ગમે? એમાં એમનો હોષ શો? જેવા જેના સંસ્કાર! અરવિન્દ આ બધું જેતો હતો—સમજતો હતો. લીલાને કાંઈક નવાઈ લાગતી પણ તે બોલતી નહીં. વ્યાલણે આવી વરવહુને ચાંદા કર્યા. ગામના પટેલીએ ચાંદા કરી નાળીએર, સાડી-પાથડી-મૃક્યાં, અરવિન્દે પ્રેમભર સ્વીકાર્યી, બધાની ખખર પૂછી અને બધાની સાથે ઘર તરફ ચાલ્યો. ઘર આગળ આવતાં જ રૂદ્ધ માણ વહુદિકરાનાં એવારણું લેવા બદાર આવ્યાં, અને એમને માથે લાથ ફેરવી કપાળ સાથે આંગળાં બેરવી ટચાકા ફેડ્યા. માળુને જેતાં જ અરવિન્દની આંખમાં આંસુ રહ્યાં નહિ. એકદમ માળુને સાણાંગ હંતુત પ્રણામ કર્યા અને માળુએ ઉડાડ્યો ત્યારે ઉડ્યો. અચારી પુસીનો ડોઢ ભાવ પૂછતું નહીં. અરવિન્દ વગર મુજાતી—અરવિન્દ વગર દુધ પીવામાં મનાદ ન માનનારી પુસી મીઆઉમીઆઉ કરતી ફરતી હતી, પણ આ ધાંધકલમાં તેને ડોઢ સંભારે? નવી આવલી લીલાને સુંધતી પુસી ગેલ કરતી કુદતી હતી.

ગામડાના રીવાજ પ્રમાણે સામૈયામાં આવનારને, ગામમાં માણ તરફથી સાકરો વહેંચાઈ, અને આજ ગામને જમવાનું પણ અરવિન્દના તરફથી જ હતું. જૂદી જૂદી રાતિના, જૂદી જૂદી સ્થિતિના ગામડાના લેકો જમવા લેગા થયા અને રસ્તામાં જ-દૂરી સાઢ કરેલી જમીનમાં એસી પત્રાળામાં આવતી રસોઈ આનંદથી ઉરાડવા લાગ્યા. સાસુર્પ માણના કહેવાથી અને અરવિન્દના ઉત્સાહમાં ઉત્સાહ રૈઝવા

લીલા આમતેમ ફરવા લાગી. લીલાનું જવન મુખાઈમાંજ ગયું હતું. મુખાઈની રીત પ્રમાણે રાતિલોજન વાડીયોમાં થતાં જોયાં હતાં, પણ આવી જમણું પાર્ટી જન્મમાં તેણે જોઈ નહોણી. ગામડાના સાદ્ધ લોક હેંશથી એક નોતરે વિના સંક્રાચે આવ્યા હતા અને પૃથ્વી માતાની સપાઈ ઉપર સ્વચ્છ જમીન ઉપર એશી સૃષ્ટિસૌંદર્ય^૧ વર્ચે નિરાંતે જમતા હતા. આ જોતાં લીલાને મુખાઈની પાર્ટી સાંભરી. ન્યાતને બહલે પાર્ટી-'એટહોમ' માં તે ફનરવાર ગઈ હતી. કાઈ મોકલી સભ્ય ગૃહરથેને ઓલાવવામાં આવતા, આવનાર માન સમજતા અને સામાન્ય વાર્તા કરતાં પોતપોતાનાં ટોળાં બાંધી ફરતાં. મોટા માણુસ આવતાં ચુપચાપ થતા. હોલમાં, બાગમાં કે અગારીમાં સફેદ ચાહરોવાળા મેજ ઉપર સુશોભીત રીતે જોડવેલી ડીશા-માંથી મુખ્ય ગળાતા માણસો વરસુ ઉપાડ્યા પછી જ ઉપાડાય અને એ અંધ કરે એટલે અંધ કરાય એમ જોનારી લીલાને આ જમણું જોઈ કાંઈક આનંદ અને આશ્રય થયું. ક્રાઇપણું તરેણના સંક્રાચ વિના, જરા પણ અગાડ વિના, ડીશામાં રાખ્યા અભરચી-એખ કે કેન્દ્રાકટરનો ઉપરોગ કંધો વિના, આ લોકા પાર્ટીનું ખરું સુખ લેતા હતા. સર્વત્ર આનંહઉસાલ ઉભરતો હતો. લીલાને એમ લાગ્યું કે આવા જમણુવારો ફરજ્યાત ન હોય, સ્થિતિ અને અનુકૂળતા પ્રમાણે થતા હોય, તો પાર્ટી કરતાં આમાં એછો આનંહ નથી. ડેટલીવાર પાર્ટીએ કર્યી પડે છે, એમાં પણ નાતવરા કરતાં વધારે ખરચ થાય છે તેમ છતાં અગાડ એછો થનો નથી.

જમણ પૂર્વ થયું અને પેટેલીયાએના હોકા સળગ્યા. નવા શેડ-શહારીના સ્વભાવની, એમના સુખની વાતો થવા માંડી. અરવિન્દ પેટેલીયાએ પાસે જઈ એમનાં સુખદૂઃખની, એતીની વાતો કરવા લાગ્યો. આમ વખત વીતી ગયો, અને અલાઉદીનના દીવાની માઝે જંગલમાંથી મંગળ અને મંગળમાંથી જંગલ થયું હોય તેમ, મુખાંધ-વાસી લીલા પોતાના ગામડાના નાના ધરમાં પોતાના જાલા પતિની સાથે જ ગામડાના સુખ-શાન્તિનો અનુભવ લેતી ગાઢ નિદ્રામાં પડી.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

ગૃહજીવન.

અરવિન્દ પરણ્યો—ભૂજાગલાલના હાથમાં જતી લીલાને પોતાની કરી, મનની ઉમેદ પાર પાડી; ગામડાંના જીવનમાં—નવા વાતાવરણુમાં લીલાને ઓડાક માસ એચ મળાય આવી હતી, અને પતિના જ્ઞાનમાં, ગામડાના નન્દેખ સાદા જીવનમાં લીલાને અણુગમતું આવ્યું નથી, અને અરવિન્દને એમજ લાગ્યું કે ‘હુઃખી થધશ’ એ કલપના ખાડી હતી. અરવિન્દને લગ્જીવન-પતિપત્નીના જીવન માટે જૂદાજ વિચાર હતા. ‘મોટી વયે, એક ખીંચને કાંક ઓળખ્યા પછી, પરણ્યો એ હુઃખી થાય જ કેમ! અભણુ, માખાંપે પરણાવેલા, પરણુનાનું સાંભરતું એ ન હોય એવા હિંદુભાઈઓનાં ગૃહજીવન શાન્ત, આનંદમાં ચાલે છે તો પછી કેળવાયેલા કુદુર્યમાં શા માટે અમૃતોપ, કલેરા હોય? ખીંચનું ગમે તેમણે પણ હું તો મહારી લીલાની સાથે આનંદમાં દિવસો પસાર કરીશ. લીલાને હું ચાહું છું, એ મદ્દને ચાહે છે. પ્રભુના પ્રેમની જણું છે. ખીંચને સુખી કરવા એજ અમારી ધ્રચા છે, પછી શું? અત્યારસુધી હું એકલો હતો, મહારે જીવનમિત્રના જરૂર હતી તે મળ્યો. મહારે ગુદ્ધિણીની જરૂર હતી તે મળી; મહારે મહારાં કર્તવ્યોમાં ભાગીદારની જરૂર હતી તે મળી, મહારે મહારા સ્નેહનું પાત્ર નેર્ધતું હતું તે મળ્યું. હવે શું? અમારે શું હુઃખ છે? વતન છે, જાગીર છે, એ હું સાચવીશ તો ખાવાપીવાની કે એ પૈસા વાપરવાની તંગી પડવાની નથી. અમારે કલખ કે સોસાયરીની શા જરૂર છે? લીલા મહારે ઘર સાચવે, મહેમાન પરોણાનું સ્વાગત કરે, ગરીબ ગામડીયાના હઠ્યમાં કંઈ સારા સંસ્કારો પાડે, એમનાં હુઃખ એમની સાથે લળી ઓછાં કરે, સ્વીચ્છો માટે સ્થાપેલી કંન્યારાળામાં જરૂર અવારનવાર સૂચના કરે, બિચારી અજ્ઞાન સ્વીચ્છોમાં ગામડાંમાં

જણ્યાતા ‘મેમાનગીરી’—સાધાર્થ—એકઝીજને મદ્દ કરવાની ટેવ ખીલવી, એમનામાં ડેલવણી પસારી જહેમો ફર કરાવી એમની ઉભતિ કરવા મહા કરે તો એજ અમારાં મંડળી, એજ અમારી જનસેવા ! લીલાને બીજી નોકરી અગર બીજી સમાજસેવા કરવાની રીત જરૂર છે ? એમને આરામ મળે, એમની સાથેની વાતોમાં અમારાં હૃદ્ય વધારે ડ્રામળ અને, અમે વધારે જોડાઈએ, એ નેડાવાથી અમારી પ્રજા—અમારા ખેડુતો—પાડોશીએ વધારે સુખી થાય, અમારા ગામમાં શાન્તિ—સુખ, પ્રેમની કૃપા થાય તો પછી બીજાં સું જોડાએ ? એ જ લમ્બસુખ ! આ થાય પછી ગામઅલાર રહ્યાના સાંજ જેતરોમાં, નાના મહિરોમાં, નહીંકાંડે જરૂરે, પ્રલુલીલા જોડાએ, ખેડુતોનાં વરોમાં જરૂર તેમની સ્થિતિ જોઇએ તો પછી મુંબાધના પાલવાયંદ્ર, એન્ડર્સ્ટેન્ડ કે નાર્ટક-શાળાની રીત જરૂર છે ?” અરવિન્દના આવા વિચાર હતા. લીલા પતિ, પતિનું ગૃહ, તેણી સાથે રહી ગામડાંના જીવનમાં જ આનંદ માનશે અને લીલાને ડેઢાપણ વાતનો અસ્તેાપ નહીં થાય, એમ અરવિન્દ ધારતો ન હતો. કેમકે લીલા મુંબાધમાં ઉછરી હતી, સ્વી અને પુરુષ લમ્બથી મિત્ર અને છે, અન્ને એક થાથ છે, એકઝીજની ન્યૂનતા પૂરે છે, અન્ને સંસાર રથનાં એ પૈડાં છે. મહાકવિ ટેનીસન કહે છે નેમ ‘ભિન્નતામાં પણ એકતાનાં રૂપ છે’ એ માન્યતા લીલાથી બરાબર સમનાધ નહોતી. ટેનીસનની ‘ઓન્સસ’ ની માઝેક લીલાને અનુભવની જરૂર હતી. લીલાએ સ્વી—પુરુષના સમાન હક વિશે સાંભળ્યું હતું, વાંચ્યું હતું. સ્વીને પણ પુરુષની માઝેક વ્યક્તિત્વ (individuality) છે એમ હતું. જીવન બીજને માટે કરતાં પોતાને માટે છે. પોતાની સવરૂ, પોતાના ઉપભોગના વિચાર ફરયા હતા. સ્વી ડેવળ ધરમાં એસી રહેવા નથી સરળાઈ એમ માનતી. પોતાના ધરની, પોતાના પતિનાં સગાં, પાડોશી કે સંબંધીઓની સેવા એ સેવા નહીં. જ્યાંસુધી જહેર ભંસથામાં જોડાઈ જહેર કામો ન થાય, પોતાનું નામ ન આવે, ખાલાર ન પડાય, એ રીતે જ ફરવા હરવામાં લૂગડાંલતાં હેરી વખણ્ય નહીં ત્યાં સુધી એકાન્ત-

શાન્ત શ્વરન નકાસું એવી કાંઈ ભાવના લીલાની હતી, અને આથી અરવિન્દનો અગાધ પ્રેમ છતાં, પૈસાટકાની શી વ્યવસ્થા કરે છે એની જરાયે દરકાર રાખતો નહોતો, લીલાને બદાર જવામાં અટકાવ કરતો નહોતો, પુસ્તકો—ચોપાનિયાં મંગાવવા સ્વતંત્રતા હતી, પોતાની સાથે અનેક જાતની વાતો કરાવતો છતાં લીલા અસંતુષ્ટ રહેવા લાગે. ગરીબ લીલા—ભોળી લીલા ધર્શનીવાર અરવિન્દને કહેતી હતી કે ‘મહને ગમતું નથી. તમે લદતી નથી છતાં મહને કાંઈક ઓછપ લાગે છે.’ આટકું કહી રોતી. અરવિન્દ બીચારો લીલાને બદાલથી પાસે લેતો, એના માથા ઉપર—વાંસા ઉપર—દાથ પસવારી શાન્ત કરતો અને આ પ્રેમાળ નેડું આમ વળી પાછું શાન્તિમાં હિવસ પસાર કરતું.

મહિનાના મહિના ગયા અને અરવિન્દ થોડે હર પાતાના ખેતર સંબંધી તજવીજ કરી અપોરના મેર આંચ્યો. જુગડાં કાઢી ઓરડામાં પેડો ત્યાં લિંગકા ઉપર લીલા ચંદાનો કાગળ વાંચતી હતી. અરવિન્દ હમેશની રીત મુજબ લીલાની પાસે જ લિંગકા ઉપર એંકા ને લીલા ઓલી—

“ ચંદાનો કાગળ છે. હ્યો ! એમાં તમારો કાગળ પણ છે. અક્ષર ઉપરથી તમારી—તમારી પેદી ભાલીનો કાગળ લાગે છે. ચંદાનો કાગળ આવે છે ત્યારે મદારો આખો હિવસ આનંદમાં જાય છે. એ લખે છે કે “ કાકો ને છોકરાઓને લઈ ચંદા સુભન ‘ કાદ-મ્યરી’ ના નાટકમાં ગયાં હતાં.”

અરવિન્દ મુંઝા જ હતો. લીલાનો આપેલો કાગળ એણે યંત્રની માઝુક લીન્હા અને વાંચ્યો. એ પત્ર અરવિન્દના ઓરમનલાઈ જુગલની કરી લીધિલી સ્લી ગંગાનો હતો. અરવિન્દને ઓરમનલાઈ હતો. પિતાના મુત્યુ પણી એ જૂહો રહેતો અને કુદુમ્ય, સગાં બદાલાંના આગ્રહ છતાં પરણ્યો નહોતો. નાદાન હોસ્તો, પૈસાની અનુકૂળતા હોવાથી કુસંગમાં પડ્યો અને દુકાળના વખતમાં આવી પડેલી ગંગાને

ધરમાં રાખી રહ્યો હતો. આવાં અનીતિમય કૃત્યેનાં પરિણામ હમેશાં આવે છે તેમ એ પૈસેટકે દુઃખી થયો અને ધરખાર મૂકી ઘન્ને ચાલ્યાં ગયાં. મુંખાઈ જેણી વિશાળ નગરીમાં ફાવણે એમ માની લ્યાં ગયાં. પણ તે હિવસથી જુગલનું નામનિશાન ભૂલાઈ ગયું. બીચારા અરવિન્દને ભાઈને માટે થતું, એને પાછે રસ્તે લાવવા, એને એ પૈસાની મદદ કરવા સહા તૈયાર હતો અને એની તપાસ કરવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા હતા. ગંગાનો આ બીજો પત્ર હતો. કેટલાક માસ ઉપર ગંગાએ એક પત્ર લખ્યો હતો અને એમાં લખમું હતું કે ‘મદને તમારા ભાઈએ કાઈ મૂકી છે. અમે ડાયકાની નજરે પતિપત્ની નથી છતાં અમે પતિપત્ની તરીકે જ રહ્યાં છીએ, અને મદને કાઈ મૂકી છે તે પણ અદારા કાઈ અરાય કામ માટે નદી પણ તદ્મારા ભાઈની પેસા સંખ્યા સ્થિતિ સારી ન હોવાથી જ. આ પત્ર મદારે માટે નથી લખતી, માત્ર તદ્મારા ભાઈને જ માટે મદને ચિંતા થાય છે.’ આ બીજી પત્ર ઉપરથી જણાનું હતું કે ગંગા પાછી જુગલ પાસે જ હતી. જુગલે એક અદાર ગામની મિલમાં નોકરી લીધી હતી, પણ ઉપરીની સાથે તરકાર કરી નોકરીનું રાજુનામું આપ્યું હતું અને અને પાછાં મુંખાઈ આવ્યાં હતાં. મુંખાઈની એક ધર્મશાળામાં જુગલ મૂત્યુ પથારીમાં હતો અને અરવિન્દને ઝંખારતો હતો. પાસે પાઈ નહોંતી એટલે ગમે તેમ કરી ચંદ્ર મારફત ગંગાએ પત્ર મોકલ્યો હતો.

ગંગાનો પત્ર વાંચતાં અરવિન્દના મણો ઉપર શોક છવાયો હતો, અને એની કામળ લાગળુંને લીધે એની ચાંખમાં ચાંસુ આવ્યાં. લીલાની નજર અરવિન્દ તરફ ગઈ ને પોતાના બાલા પતિનાં ચાંસું તે જોઈ શકી નદી. ‘શું છે? મદને જદ્દી કડો !’

‘જુગલભાઈ થોડા હિવસના જ મહેમાન છે. મદારે જતું જોઈએ.’

લીલાના હોરા ઉડી ગયા. એના મગજમાંથી ચંદ્ર, મુંખાઈ, કાદમારીનું નાટક, સધળું ઉડી ગયું ને બોલી ઉડી—

‘કયારે જશો ?’

‘કાલે.’

‘હું તમારી સાથે આવું ?’

‘લીલા ! તને આ વિચાર ક્યાંથી આવ્યો ? શું ત્યાં કંઈ મોજ ભારવાની છે ?’

‘એમાં ક્યાંથી કેમ ? હું તમારી સાથે આવું એમાં શું ? એ અણાને હું જરા સુંખાઈ જઈ આવીશ, અધાને મળીશ. હું કાઈ તમારા કામમાં વચ્ચે નહીં આવું !’

‘લીલા ! હું અમસ્તા કામસર જતો હોઉં ને તું કહે કે બેગી આવું, એ દીવસ સુંખઈ જઈ આવું તો તે લેખે. હું શા માટે જાઉં છું તે જાણે છે. ભદરો પોતાનો લાઈ, જે સારો રખો હત-સારો હત તો આ જગ્ગારનો અડધો લાગીયો હોત તે ભાઈ-કાડી અદ્દામ વિના સુંખાઈની ધર્મશાળામાં ભરવા પડ્યો છે. અરે મારે એને અણી લાવયો નોંધાયો. એક લાઈ તરીકે-મનુષ્ય તરીકેની ફરજ અદ્દા કરવી નોંધાયે, એને ખાગવા, એને સમજાવી અણી રાખવા હજારો પ્રયત્ન કરેલા ને નિષ્ઠળ ગયેકા તે આને સફળ થવાનો વારો આવ્યો છે. એને મળું, એની છેક્ષી ધર્મિયા પુરી પાડું, એને શાન્તિ આપું, એમ થાય છે તે વખતે તું કહે છે કે સુંખાઈ આવું ! આ શું બાલે છે ? પણ પ્રભુપ્રેમ-મનુષ્યપ્રેમ-રનોદ એજ જાણુતી હોય તો ત્થને લાગણી થવી નોંધાયે, ને તું શું બાલે છે ?’

લીલા-ભોગી લીલાના હૃદયમાં ધા વાગ્યો. અરવિન્દને થતી લાગણીનો એને ઘ્યાલ જ નહોંતો. જગતમાં ધણા માણુસો ગરીખાઈ-માં ભરે છે ને જુગલ ભરે તેમાં રીતનાઈ ? એથી શું ? બીજાને માટે લાગણીની ડેળવણી મળી નહોંતી. પોતાની વાત પહેલી. ચંદાના

કાગળમાં બધાંએ કાદમ્પરીનું નાટક જોઈ આવ્યાનું લાગ્યું હતું અને પોતે હજ આ ગામડામાં જ પડી છે. મુંખાદ સાથે મુંખાઈનાં નાટક, મુંખાઈની સોસાયટી સાંભરી અને લીલાને એમ જ લાગ્યું કે પોતે આંદામાનના ટાપુમાં દેશનિકાલની સણ ભોગવે છે.

‘ અરવિન્દ ! તમારે જે કહેવું હોય તે કહો ! હું તો આવીશ. જે તમે સાથે નહીં લઈ જાઓ તો પાછળથી આવીશ. એમાં મહેંશું કહ્યું કે આને વિચાર કર્યાંથી એમ કહો છો ? તમે ન જતા હો ને હું બોલી હોઉં કે મધારે મુંખાદ જવું છે તો કાંઈક ખરં, પણ આ તો ત્યાં તમે જવ છો, મહને ગામડાંમાં ગમતું નથી, એટલે ખસ હું તમારી સાથે તો આવીશ.’

‘ લીલા ! લીલા ! જરા સમજ ! તું નાહક હડીકી થાયછે. તું માને છે એમ મનાલ કરવાની નથી. મહારા લાઈ કોણાંજું કેવીએ જગાએ સરૂતો દરો. ત્યાં તડને લઈ જવી ફોંચ એમ નથી અને તહારા આવવાથી તેને લાલ નથી. તું તડારા આપને ત્યાં ઉતરે, પણ હું શા કામ માટે મુંખાઈ આવ્યો. શું તે મહારે કોઈને જણાવવું નથી. ચંદ્ર જનણું છે, પણ ચંદ્રખણેન સમજું છે. લીલા ! તું મહને જગવડ કરતાં અગવડ રૂપ થઈશ હો !’

‘ તદ્વન ખાડું. તમે મને ચાહતા જ નથી. જ્યાં તમે ત્યાં હું.’

‘ લીલા ! ગંગાનું તેં મહોએ જોયું નથી ને જોવુંએ નહીં ગમે. એની સાથે ચાત કરવી તહેને નહીં ફોંચ. એનો ધર્તિહાસ જૂદો છે.’

‘ મહારે એના ધર્તિહાસનું શું કામ છે ? મહારા પતિના લાઈ માંદા છે, મારા પતિ ત્યાં જય છે તો પછી મહારે એની સાથે જવું જોઈએ. તમારી જગીરના ભાગીદારને જોઉં તો ખરી ! પછી અંતરથી કાંઈ બીજું તો નથી ને ?’

‘ લીલા ! લીલા ! તું આ શું બોલે છે ? મહારા હદ્યમાં હોળા સળગે છે ને તું ગમે તેમ બોલે છે ! તહેને અહીં એકલી ન ગમતું

હોય તો તું જુનાગઢ જા, વઢવાણું જા, પણ મુંબાઈ મારી સાથે આ વખતે આવી શું કરીશ ? મહારા આ દુઃખમાં—ચિંતામાં હું તારી સાથે નહી કરી શકું વાત કે નહી કરી શકું આનંદ. મહારો ભાઈ જીવતો હોએ કે મરી ગયો હો ! પાંખો હત તો અત્યારે ઉડીને જત એમ થાય છે, ત્યાં તું...'

‘હા, મહારે માટે તહમને અલિપ્રાય જ હુલ્કો છે. મહારી વાત જ તહમને રૂચતી નથી. વઢવાણું જાઉં તો પછી મુંબાઈ કેમ નહી ? તમારા બોલવામાં જ કાંઈક બેદ છે. શું તમારી સાથે આવવાનો મહારો હક નહી ? સ્વીઓને ગુલામ ગણવામાં હિંદુઓ પહેલા છે એ વાત આ જ અનુભવી. અમે તમારી ગુલામડીઓ !..

‘લીલા ! મ્હેં તહેને ક્યે દિવસ ગુલામડી ગણ્ણી ? તો પછી મ્હેને પરણ્ણી શું કામ ? ભૂજંગલાલ ને હું બન્નેનો અનુભવ હતો !’

લીલાની આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યાં જતાં હતાં. પુસી બન્નેના જોગામાં દોડતી હતી પણ એમાંથી કોઈ તહેનો ભાવ પૂછતું નહી. અરવિન્દ નરમ થયો, લીલાને શાન્ત કરવા—સમજનવવા લાગ્યો, પણ નિરર્થક. એક સહજ અગવડ ખાતર ધરમાં કલેશ ન ધાલવો એવી ઘણ્ણાએ અરવિન્દે લીલાને સાથે લેવાનું નક્કી કર્યું, ને એ નક્કી થતાં લીલાનાં આંસુ સુકાયાં, મ્હેં ઉપર હસવું દેખાયું ને બન્ને પ્રેમવાતોમાં પડ્યાં, અને ધડી ઉપર બોલાયલા શર્ષણો અત્યારે તો વિસરાઈ ગયા.

પ્રકરણ ર૭ સું.

જુગલભાઈ.

મુંબાઈમાં ચીંચપોગળીના રસ્તા ઉપર એક હોટલ છે. આ હોટલના બારણું ઉપર “હિંદુ હોટલ-આવા, પીવા, રહેવાની સોઝ સગવડ-એક વખત અનુભવ કરો” એવું પાઠીયું માર્યું હતું. એક આજુ કોટની તાજમહાલ કે મેજસ્ટીક હોટલ ને બીજુ આજુ આ ગંદીગોઅરી હોટલ. હોટલના નામને લન્જવનાર પેથાપુરી ધાનણ મેલથી કાળું થયેલું જનોધ ને કાળું ધોતીયું પહેરે શરીર ઉપર દાદર થયેલી એવો આ હોટલનો માલિક હતો. હોટલમાં સોઝ સગવડમાં દિવસના પણ અંદર થતાં કાળાં કામ ન જોવાય એટલા માટે સુરજનાં કિરણું પણ જઈ શકતાં નહીં! અંધારી એરડીમાં માકણુંથી ભરેલી જાહીયે, ચીમની વગરના ધુમાડના જાટેગોટ નીકળે તેવા દિવા, ચિત્રવિચિત્ર રીતું પુરેષો, તેમની ન છાજતી વાતો અને વર્તણુંક આ ઉત્તમ હિંદુ હોટલમાં જણ્ણાતાં હતાં !

અરવિન્દ અને લીલા આવ્યાં ત્યારે જુગલની સ્થિતિ તેમના ધ્યાયાં કરતાં વધારે ગંભીર હતી. પોતાના લાઇને આવા ત્રાસદાયક મહાન-માં મુત્યુપથારીપર પહેલો જેઠ અરવિન્દ ખરેખર મુંજાયો. પોતે જ્યારે જ્યારે મુંબાઈ આવતો ત્યારે કાં તો વાલકેશ્વર કે પરામાં રહેતા ધનાદ્ય મિત્રોને ત્યાં ઉત્તરતો કિંવા ઉંચામાં ઉચ્ચી હોટલમાં રહેતો. સેકન્ડ કલાસમાં જ મુસાફરી કરતો, દર ત્રિજે દિવસે કપડાં અદ્ભુતો, ગાડી-બોડામાં ફરતો અને ઘેર આગળ નાનું સરખું રાજ બોગવતો, તેનો ભાઈ આવી સ્થિતિમાં, અને એ પણ ખૂબી જ કે આજે એ જ ભાઈની સારવાર કરવા માટે એવી જ હોટલમાં રહેવાનો વારો આવ્યો. મુંબાઈ જેવા શાહેરમાં રસ્તાઓ પહોળા થાય, ચારલા જેવા થાય, તેને માટે જેટલી તજવીજ કરવામાં આવે છે તેની અર્ધી જ તજવીજ જે આવી હોટલો સુધારવામાં, લોકાને રોગના બોગ થતા અટકાવવામાં થતી હોત તો મુંબાઈ અલખેલી નગરી જ

થાત. પરંતુ મહાન् કવિ ગોલ્ડસમીથ કહે છે તેમ The Rich makes the law & the law grinds the poor.

અરવિન્દ અને લીલાને મુંખાધમાં બીજે ઉત્તરવાની જગા નહોતી એમ નહીં, પરંતુ પોતાના ભાઈને માટે આવેલાં એઠલે તેઓ પણ આરોધાર આ જ જગાએ આવ્યાં. આવી ઉત્તમ હોટલમાં પણ જગા સુરાઈ ગઈ હતી અને માંડમાંડ પાછળ ગલીમાં પડતી એક રૂમ આ પતિપત્નીને ભળી. પોતાની ઓરડીમાં સામાન મુકીને તરત જ લીલાને છોડી અરવિન્દ ભાઈની ઓરડી તરફ હોડ્યો. ઓરડીનું બારણું ઉધાઉતાં જ ગંગા સામી ભળી.

‘ગંગાભાસી ! જુગલભાસને કેમ છે ?’

‘અરવિન્દભાઈ ! તમે આવ્યા ? આવરો કે કેમ એની મહને ખાત્રી નહોતી. અમારા સામું જેચું તો ખરું. પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરો. ભાઈ ! તમારા ભાઈ આખર છે, તમારું નામ જ રટ્યા કરે છે. એકદા છો કે સાથે લીલાખણેન છે ?’

અરવિન્દને ઉત્તર આપવા વખત નહોતો, ઉત્સાહ નહોતો, એનું ધ્યાન કેવળ જુગલમાં હતું. ક્યારે જુગલભાસનું મોંડ જોઉં એજ એની ધ્યાણ હતી. ગંગા જેટલી વાર કરતી તેટલી અધીરાઈ વધતી હતી. ગંગા અને અરવિન્દ વાત કરતાં હતાં ત્યાં લીલા આવી પહોંચી અને લીલાએ ગંગાને પહેલવહેલી જ નોઈ. ગંગાને જેતાં લીલાને તીરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. પોતાના પતિને આવી સ્વી સાથે વાત કરતાં જોઈ કોધ ચયયો. અને જુગલને કંચા આવેલી-જુગલની સારવાર કરવા આવેલી-લીલા ‘હું તો આપણી રૂમમાં એડી છુ’ કહી ચાલી ગઈ. અરવિન્દ લીલાનો સ્વભાવ જાણુતો હતો. એની ટેવો અને માતુમ હતી અને એટલા જ માટે સાથે ન લાવવા ધાર્યું હતું, પરંતુ તેમાં તે ન ફાયદો. અરવિન્દ ગંગા સાથે ભાઈ પાસે ગયો.

ગંગાએ સામેનું આરણું ઉધાઉયું અને જે હેખાવ અરવિન્દની નજરે પડ્યો તે કમકનાઈ ઉપનલવવા બસ હતો. બારણું ઉઘડતું

ત્યારે જ કાંઈ આંખું અજવાળું ઓરડીમાં આવી શકતું. ઓરડીની ચારે ભીતિ ઉપર ધૂમાસ હતો, ભીંતમાં બાકારાં હતાં, દિવસના વખતમાં પણ ઉંદ્રોની દોડાહેડ થતી. એક ખૂણામાં ગંધાતો ખાળ, બીજા ખૂણામાં એક ભાગેદી રૂંક અને પાસે બીજીઓનાં ખાખાં ને એનો જ કચરો પડ્યો હતો. પથારી-એને પથારી કહી શકીએ તો પાએક ઈચ્છા જાદીની લનન થી ગડાંવાળા ગોટ્ઠી બાબાનેનના વખતની હતી, તે ઉપર જુગલ કરતાં જુગલનું શરીર પડ્યું હતું. નહોનું એઠાવાનું ડેકાણું કે નહોનું પહેરવાનું ડેકાણું. શરીરનાં હાડકાં સરણતાથી ગણી શકાય એમ હતાં. આંખા ઉંડી એને નિસ્તંજ હતી. જીવનું હાડપિંજર અગર એક પગ પછી નિઃસત્ત્વ થનાર મનુષ્યનું સુડું પડ્યું હોય એમ જુગલ પડ્યો હતો. જુગલનું શરીર જેતાં જ ‘આ મદારો ભાઈ હોય મરો’ એમ ક્ષણીવાર અરવિનદને થયું, પરંતુ ધારીને જેતાં ન રાક હૂર થયો. ભાઈને જેતાં-ભાઈને એંગઘતાં જ-એના હાડપિંજરથી ન ગભરતાં એની ગંધાતી જોડી એને એના ભયંકર હેખાવથો ન ભીતાં, સજળ નેત્રે અરવિનદ જુગલની પથારી ઉપર એડો. ભાઈનો સત્યનત લાથ લાથમાં દીંગા. શરીરને કાંક અહકયું એવું ભાન થતાં જુગલે ઉંચું નંચું, ટીકીટીકીને અરવિનદના સાસું જેવું. હંસ્યના ઉંડા ભાગમાં એણાખાળું પોરી એને સહજ રિમત કર્યું. એ રિમત એવું તો ભયાનક હતું કે અરવિનદને એમજ લાગ્યું કે આ તો જુવનત રાક્ષસ છે કે કેમ? અરવિનદ શાન્ત થયો. આ અંધારી ઓરડીમાં, પાપમય વાસનાથી ભરેલી ઓરડીમાં મંદિરનું સ્તવન કરી જ્યોતિ ફેલાવી. જુગલની પાસે ગયો, તેના કપણે લાથ મુક્યો એને હથેળી પંપાળવા લાગ્યો. જુગલમાં કાંક જેમ આવ્યું એને વળી પાછી આંખો ઉંચી કરી ધીરેથી બોલ્યો. ‘અરવિનદ, મારી આ સ્થિતિ હશે એવો તને વિચાર પણ આવ્યો હતો?’ અરવિનદ ગમે તો જુગલની શરીરિક સ્થિતિથી, ઓરડીના વાતાવરણુથી કે ભાઈ માટેની લાગણીથી, ગમે તે હોય પણ એટલો ગભરાયો હતો કે ઉત્તર જ આપી શક્યો નહીં. ‘હા-ના, પણ જુગલભાઈ!

આમ છેવટે ખખર અપાતી હશે? આમ શરીર છેકજ લથડી ગયું છતાં મને ખખર નહીં? કયાં છો તેનો પણ પતો નહીં? ભાઈ, હવે કેમ છો?

જુગલ અરવિન્દનું નામ રટો હતો, એ ભાઈ આવ્યો છે એ શખ્દ કાને પડતાં, ધણા દ્વિવસથી જેને માટે તલપતો હતો તે આવ્યો એટલે કંક તેનું માનસિક બળ વધ્યું હતું અને એ બળને અંગે જ જાગૃત થયો હતો. એણે અરવિન્દ સાથે વાત કરવા માંડી, પણ પછી કરી નહીં કે કરી શક્યો નહીં. આથી અરવિન્દનો ગભરાટ વધ્યો. અરવિન્દે લીલા આવ્યાની ખખર કહી અને જુગલને કંક સંતોષ થયો હોય એમ એના મંડો ઉપરથી જણાયું. લીલાને એલાંનું કરી અરવિન્દ ઉડ્યો. અને અરવિન્દને આ બધાનું પોતાની લાગણીએ દ્વારા વાતાવરણ જરૂરનું હતું. પરંતુ ખદાર આવ્યા પછી જ એને લાગ્યું કે લીલાને આ સ્થળે લાવવાથી એના હૃત્યને વધારે દુઃખ થશે એટલે લીલાને લઈ જવાનો વિચાર માંડી વાલ્યો. ત્યાં લીલા અરવિન્દના ગભરાયેલા ચહેરા સામું જેંદ્ર એલી ઉઠી:

‘કેમ! શું છે? આટકા ગભરાયેલા કેમ છો?’

‘અરે ત્રામ થાય છે! હું સુંઝાઉં છું. લીલા! લીલા! તું મારી સાથે શું કામ આવી?’

ક્રાણ જાણે કેમ લીલા અરવિન્દના આ પ્રશ્નથી જરાયે રહીઓ નહીં. મોદમયી સુંખાઈમાં મોજ માણવાની આશાએ આવંકી લીલા આ દરિદ્રાના દુઃખના વાતાવરણથી શાન્ત થઈ કે ક્રાણ જાણે કેમ પણ તે અરવિન્દની પાસે ગઈ. તેનો દાથ હાથમાં લઈ છતી સાથે ચાંચ્યો અને એલી,

‘મહને જુગલભાઈ પાસે લઈ જાયો. એથી અન્નેને લાલ છે. હું એમની પાસે રહીશ, એમની સેવા કરીશ. કારણ જણા વિના, જુગલભાઈને નજરે જેયા વિના, તમારો આ ગભરાટ મને વધારે ગભરાવે છે. શું હું તમારો ગભરાટ-જુગલભાઈનું દુઃખ હુર નહીં કરી શકું? મહેરખાની કરી મને લઈ જાયો. મુંખાઈ લાવ્યાનો પસ્તાવ્યા નહીં થાય હોં! ’ અરવિન્દ મુંગો મુંગો ચાલ્યો અને લીલા એની પાછળ

ગધ. અરવિન્દના ધ્યાનમાંથી ગંગા આ વખતે જતી રહી હતી. લીલા ગામડામાં રહી હોત, જો હઠ કરી અરવિન્દ લાવ્યો ન હત તો કદાચ ધરમાં કલેશ વધત. લીલા સુંખાઈ આવી પોતાને પિયર ઉત્તરી હત તો આ સ્થળનાં હુઃખ—જુગલની ખરી સ્થિતિ બરાબર તે સમજ શકેત નહીં. ધ્રિષ્ટર જે કરે છે તે સારાને જ માટે. લીલામાં આજ ઉત્સાહ વધ્યો હતો. મહાનું કવિ વર્ડ્ઝવર્થ કહે છે તેમ લીલા આજ Ministering angel થઈ હતી. એના મહો ઉપર સ્નેહ, આનંદ છવાયો હતો. પોતે પોતાના પતિને ઉપરોગી થઈ પડ્યો એ વિચાર તેને ઉત્સાહ આપતો હતો. અરવિન્દની સાથે જુગલની એરડીમાં દાખલ થઈ. અરવિન્દના મનમાં તો એમજ હતું કે આ નર્ક્સ સમ એરડીમાં ગંધાતી ગોદડી પાસે, ઘડી પણી મૃત્યુહેવનો બોગ થનાર પાસે, લીલા એશા શકરો કે કેમ? પરન્તુ લીલા દ્યાની હેઠી હોય તેમ જુગલની પથારીમાં આવી એડી અને તેનો હાડપીંજરવત્ત હાથ જોળામાં લઈ પંપાળવા લાગી. પોતાના ધગધગતા, ખડખયડા શરીર ઉપર નાનુક કમળ જેવો થંડા હાથ અડકતાં જુગલે ઉંચું જોયું તો અરવિન્દને બદલે એક નવયૌવનાને પોતે જન્મભર ન જોયેલા એવા ડ્રુસમાં પોતાની પથારીમાં એડોલી જોઈએ અને તેને ક્ષણુવાર ટીકોને જોઈ જ રહ્યો. લીલા—મધુરી લીલા પ્રેમથી હાથ પંપાળતી એલી, ‘ભાઈ! હું તમારી બહુન છું હો! તમે મને કદી જોઈ નથી એ વાત ખરી, પણ એક હિવસ એવો નહીં ગયો હોય કે જે હિવસે અમે તમને નહીં ભંભાર્યા હોય! હવે ફિકર ન રાખશો હો! સારું થઈ જશો. અમે આવ્યાં છીએ’ જુગલના મહોં ઉપર સ્વિમત ક્ષણુવાર છવાયું. મનુષ્ય માટી હોય, જીવન અને મૃત્યુ વર્ચ્યે જોલાં આતો હોય, ડાઈ કરતાં ડેઢાઈ જ આપણું ન હોય, શક્તિ ન હોય, સાધન ન હોય, તારે માનસિક જે સ્થિતિ થાય છે તે માત્ર અનુભવથીજ સમજન્ય છે. આવે વખતે અક્ષરમાત આપણો બન્ધું તો શું પણ એળખીતો પણ આવી રહુડે તો કેટલો આનંદ—કેટલો ઉત્સાહ થાય છે? તો તો આ તો

પોતાનાં ભાઈ-ભાબી હતાં. જુગલને અંદર પીડા થતી હતી, એ પીડાને લીધે એનાથી ખૂસ પડાઈ અને આખી ઓરડીમાં ત્રાસ વર્યો. મૃત્યુપોક સાંભળતાં જે સ્થિતિ થાય છે તેવી સ્થિતિ થઈ. જુગલનું મહેં વધારે ને વધારે બીયામણું થતું હતું. લીલાથી એનેવાતું નહોટું એટલે ધરીમાં ચોગરદમ ઓરડીમાં તો ધરીમાં જુગલ તરફ નોતી એલી, ‘જુગલભાઈ! તમને આ ઓરડીમાં, આવી જગામાં ફાવતું તો નહીં જ હોય. બને તો આપણે એમને કોઈ સારી જગામાં લઈ જઈએ નહીં વારિ?’

‘લીલા ! લીલા ! તથે ફાંવ તે કર. કહે તે ડાક્ટરને એલાંનું, કહે ત્યાં લઈ જાઉં, પણ મહારા ભાઈને’ આટલું કહેતાં અરવિન્દની આંખમાંથી આંસુ સરી પડ્યાં. અરવિન્દે જરૂરથી મૃત્યુશાયા સમજાયુંમાં આવ્યા પછી નેચ નહોટી. મૃત્યુ મૃત્યુમાં પણ ફેર હોય છે. કોઈનું શાન્ત મૃત્યુ હોય છે ત્યારે કોઈનું ત્રાસજનક હોય છે. જુગલ-પોતાનો ભાઈ જરૂરીને દુઃખી થયો હતો. એના શરીરમાં કાંઈ નહોટું. નાનપણુંથી યુવાવસ્થાની સ્વતંત્રતાનાં પરિણામો ભોગવતો હતો, અનેક રોગોએ આજ સાંચાન્ય મેળવ્યું હતું, એનાં સર્વ પાપો જુગલની નજરે તરી આવતાં હતાં. રોગોની પીડા, મૃત્યુવત શરીરને નર્કની યાતના-અસંઘ દુઃખોમાં નાંખતા હતા. અશક્ત શરીર આમ તેમ આળોટતું ખૂબો પાડતું. દુષ્મનને પણ આમ તરફડીયાં મારતો જેતાં આપણુંને લાગણી થાય છે તો આ તો પોતાનો ભાઈ એટલે અરવિન્દને થાય એમાં શું નવાઈ ! પોતે ભાઈની મહદે આવ્યો હતો, ભાઈને અંતની વખતે આશ્વાસન આપવા આવ્યો હતો, બને તો એને લઈ જવા આવ્યો હતો તે અરવિન્દ ચોગરદમ સળગી ઉઠેલી આગમાં ગલરાઈ ફરતા મનુષ્યની માઝક આખી ઓરડીમાં ફરવા લાગ્યો. લીલાને ન લાગ્યો હોત તો ? કદાચ આજનો બનાવ-આ મૃત્યુશાયા-આ દુઃખી વાતાવરણ લીલાના મોજશોખના વિચારો હમેશને માટે ફર ફરશે એમ લાગ્યું, અને જે મૃત્યુ પોતાના ભાઈને લઈ જઈ અંતરમાં

કુલેશ ઉત્પેન કરવા તત્પર થયું હતું તે જ મૃત્યુ પોતાના કુડાયમાં-
પતિપત્ની તરીકેના જીવનમાં-અમૃત રેડો એમ લાગ્યું, અને લીલાએ
સાથે આવવાની હઠ કરી એ હીક જ કર્યું એમ લાગ્યું.

લીલા અરવિન્દના ડેમળ હૃદયને-તેની લાગણીને-સમજ હતી
એટલે એનું દુઃખ હૂર કરવાના હેતુથી ડાક્ટરને બોલાવવા મોકલ્યો.
અને તેના ગેરહાજરીમાં આ ઓરડીમાં શાન્તિ, આનંદ અને સગ-
વડા ફેલાવવાના ઉપાયો યોજવામાં ગુંધાઈ. પોતે સાથે લાવેલી
પથારી, કપડાં અને ડેટલોક સામાન જરા પણ સંકાચ વિના-મ્હારે
શું થશે એનો વિચાર કર્યા વિના-જલદી લઈ આવી અને લાઈ
માનેલા હિયરને આ અંતકાળે જેટલી બની શકે તેટલી માનાસક
શાન્તિ આપી. અરવિન્દ ડાક્ટરને લઈ આવો ત્યારે ઓરડામાં જૂહો જ
હેખાવ માલમ પહુંચો. ઓરડીમાં કચરાનું નામ નહોતું, આરણાં ઉધાડાં
હતાં. જુગલની પથારી ઘાળી બાસ્તા જેવી હતી અને એમાં ચાદર
પણ નવી જ હતી. જુગલે એટેલું રગ પણ નવું જ હતું. અરવિન્દ
સમજ ગયો કે આ લીલાનું જ કામ. પણ જે લીલાને ગરીબ-દુઃખી-
નો વિચાર સરખો નહોતો આવતો, જે લીલાને માત્ર સોસાયટી, પાર્ટી,
નાટકનો જ ખ્યાલ હતો તે લીલા આમ એકાએક અફ્લાઈ ગયેલી
લાગી. અરવિન્દનો અન્તરનો રનેલ જગ્યો, અન્તરમાં પ્રભુનો ઉપ-
કાર માન્યો અને આ સ્થળને ખલ્લે ધરે હત તો જરૂર લીલાને
પ્રેમથી વધાવી લેત. જે ખાળ ઉપર દુર્ગધની છાક આવતી ત્યાં લીલાએ
પોતાની પાસેનું ઉંચામાં ઉંચું સુગંધીદાર પાણી રૈઝ્યું હતું. ગુલાબ,
મોગરો અને ચંપાનાં કુલો પથારીમાં પડ્યાં હતાં. હવાના ખાલા,
વાસણું સાંક ચકચકિત થયાં હતાં. જુગલના માથા નીચે રૂના ગાબલા-
નો ડેમળ તકીયો હતો અને રાઢાતના જુગલ અને અત્યારના
જુગલના શરીરમાં તો ફેર નહોતો પડ્યો, પરંતુ હેખાવમાં તો ફેર
હતો જ. ગંગા જુગલને માટે દેરેક પણ ક્રિકર કરતી. ગંગા-લીલાની
નજીરે પોતાને હલકી માનતી ગંગા-લીલાનો પડતો એલ ઉપાડી
લીલાને મહદુદ કરતી અને લીલા ગંગાના જીવનનો જરા પણ વિચાર

કર્યા વિના પ્રેમથી બોલાવતી અને જુગલના શરીર અને આત્માને શાન્તિ ફેલાવવા યત્ન કરતી.

ડાક્ટર જુગલની પાસે એઠો, અને ક્ષણુંવાર તેના સામું જ જોઈ રહ્યો. ડાક્ટર શું કહેશે એ હિકરે અરવિન્દ, લીલા, ગંગા ટેળું વળી પોતાના હૃદયના વધતા જતા ધખકારાને પણ હૃદયવા યત્ન કરતાં ઉલાં હતાં. ડાક્ટરે નાડ તપાસી, છાતી ઢોકી, આંખો જોઈ. દરેક વખતે-દરેક પળે એનું મહો ગંભીર થતું હતું. એનું માથું હાલતું હતું અને લય હોય એમ સર્વને લાગતું હતું. ઉંડો નિશ્ચાસ નાંખી બોલ્યા વિના ડાક્ટર ઉડ્યો-લીલાએ મુકેલી મેમોરેન્ડમ બુકમાંથી પાતું ઝાડી પ્રીસ્કીપશન લખ્યું અને ખાવા માટે કાંઈક સૂચના કરી ચાલ્યો ગયો. ડાક્ટર ગયો અને જુગલે આંખ ઉધાડી. આ વખતે બાઈને અહલે ભાલીને બોલાવી.

‘ બહેન ! મને કાંઈક હીક લાગે છે. તમે અહીં રહેશો ને ? તમે ન હત તો મારે શું થાત ! આ બધું નહું નહું સારું સારું લાગે છે. આ ક્યાંથી લાવ્યાં ? તમારો સામાન હશે. તમે શું કરેશો ? ’ માત્રી-જરણી બહેન હોય, માતા હોય તેમ જુગલે લીલાનો હાથ પોતાની છાતી ઉપર લીધો, આંખે મુક્યો અને શાન્તિ મળી હોય એમ ક્ષણ વાર પડી રહ્યો.

‘ બહેન ! મને પાસું અહલાવરો ? આજ ધણું દાઢાથી પાસું અહલ્યું નથી. શરીર, વાંસા ગુમડાની ચેઠે દુઃખે છે.’ લીલાએ અરવિન્દ-ગંગાની મદદથી પાસું અહલાવ્યું. પાસું અહલાવતાં અરવિન્દનો હાથ જુગલના પાંસણે અડક્યો. ધગધગતા અંગારાને અડકતાં જે થાય તે લાગણી જુગલના શરીરને અડકતાં થઈ. શરીર હમણું ભાગી જશે, હાડકાં તૂટી જશે એમ લાગ્યું અને અરવિન્દથી પોતાના લાઈ ની આ સ્થિતિ ન જોવાતાં તે બધું એમનેએમ મુકી પોતાની ઓરડીમાં જતો રહ્યો.

પ્રકરણ ર૮ સું.

હોટલમાં.

અરવિન્દના ગયા પછી લીલાએ ગંગાને દ્વા વગેરે પાવાની સૂચના કરી. જુગલને સુવા દેવા-આરામ લેવા દેવા કહી તે અરવિન્દ પાસે ગઈ. જેવી લીલા ઓરડીમાં દાખલ થઈ કે તરત જ અરવિન્દે સવાલ કર્યો,

‘ લીલા ! જુગલભાઈને મટશે ખડે ? ’

આ પ્રશ્ન પૂછતી વેળા અરવિન્દને લીલા સામું જોવાનો સમય મળ્યો. લીલા કાંઈ નવી નહોતી. લગ્ન થયાને-સાથે રહ્યાને આજ ઘણ્ણો સમય થયો હતો, પરંતુ સૌંદર્યમાં-લીલાના દેખાવમાં આજે અરવિન્દને કાંઈ ઓરજ મોદ દેખાયો. લીલા આ જ મુંબાઈમાં મેદાનીયામાં રમતી લીલા-જુજંગલાલથી મોદ પામેલી લીલા-ગામડાના જીલનથી કંટાળેલી કેવળ આનંદ લેવા માટે મુંબાઈ આવવા હથ લીધેલી લીલા-આ જ કે બીજી ? મુંબાઈ આવ્યા પછી, આ હોટલમાંના દેખાવ નંયા પછી નથી સંભાવ્યું પાથર કે નથી રાખ્યી દરકાર આરામની ! લીલાએ જુગલ માટે ગમેતેમ સંભાવ્યું હતું. ગંગાનો કાગળ વાંચી ડાઈ પાપાણીનો કાગળ હેઠ તેમ તે હેંડી દીધ્યો હતો, તે જ લીલા પોતાના સગા ભાઈની ન કરે જેવી સેવાચાકરી જુગલની કરતી હતી. જુગલ માટે મરી પડતી હતી. ગંગાને પ્રેમથી બોલાવતી હતી. ધર આગળ પાણી માટે નોકરની ધૂળ કાઢી નાખનાર લીલા જુગલનાં મળમૂત્ર ધોવામાં જરાપણ સુંગ નહોતી ચડાવતી. આ ઉપરાંત અરવિન્દની પોતાની સગવડ માટે દરશવાર હોટલવાળા પાસે ને દરશવાર ઓરડીમાં જતી હતી. આ બધું જોઈ અરવિન્દ તો આલો જ બની

ગયો હતો. પોતાના હૃદયની ધીરજ બોર્ડ એડો હતો અને લીલાના બળ-
થીજ પોતે જુવે છે એમ અત્યારે લાગ્યું.

‘હાલા ! ગભરાશો નહીં ! તમારા ભાઈ-અરે મારા ભાઈ-ત્રણ
દ્વિસ માંડ કાઢે એમ ડાક્ટરનું કહેવું છે. આમ છતાં કાંઈ કહેવાય
નહીં. લુગડાં બદ્ધાવી શકી અને એમને શાન્તિ મળી એથી મને અહુ
નિવૃત્તિ થઈ છે. મરવું ન મરવું એ પ્રભુ આધિન વાત છે, પણ એમને
જરાક શાન્તિ તો વળી જ છે.’

‘લીલા ! લીલા ! તારું કહેવું ખરું છે. આ ગંગાથી આમાંનું
કાંઈ જ થાત નહીં. તું આવી તે અહુ જ સારું થયું ! હું જ મૂર્ખો
કે ત્થને અટકાવતો હતો. તું ન આવી હત તો મારું શું થાત ? લીલા !
તું આવી હઠથી, તારામાં આવો પ્રભુપ્રેમ વસતો હશે, એ મહેં આજે
જ જાણ્યું. તારી હાજરીથી સર્વત્ર સગવડ-શાન્તિ પ્રસર્યા છે. અંધારું-
અગવડ નાશ પાય્યાં છે. અરે મધ્યારા પોતાના જ શ્વવનમાં આજ
નવો જ પ્રકાશ પડ્યો છે. વલાલી ! ક્ષમા કર. મહેં તંતે ન કહેવાનાં
વચન કહ્યાં છે.’ આટલું બોલતાં અરવિન્દે લીલાને પોતાની છતીસરસી
ચાંપી અને પ્રેમથી આલિંગન દીધું.

‘શિય અરવિન્દ ! તમે મને નાહક શું કામ કહ્યાંવા છો ! ખરે
અહેને હઠ રહ્યી હતી તેમાં પ્રભુનો શુલ હેતુ જ હોવા નેર્ખ એ. બદ્ધા,
ખરું કહું ? તમને જ્યારે તમારા ભાઈનો કાગળ આવ્યો, તમે સુંબાઈ
જવા તૈયાર થયા, ત્યારે મારા મનમાં આમાંનું કાંઈ જ નહોતું. હું
ગામડાના શ્વવનથી કંટાળી હતી. નહેને અહીં સુંબાઈમાં ફરવા હર-
વાનું મન થયું હતું. મહેને તમારા ભાઈ કે લાલીની જરાયે હરકાર
નહોતી. સુંબાઈ જવાનું ખણાનું છે માનીનેજ તમને મહેણું માયો હતાં.
શિય અરવિન્દ ! ક્ષમા કરશો. હું આ હોટલમાં આવી મહારી ઓરડી-
માં હતી ત્યાંસૂધી હું એવી જ હતી. આવા ડર્ટી મહાનમાં શું કામ
લાવ્યા હશો ? મહેને પિયર જવા હે ને પછી તે તેમના ભાઈની

સારવાર કર્યા કરે એમ થતું હતું. પણ જ્યારે હું જુગલભાઈની ઓરડી-માં આવી, ત્યાંને ચોગરદમનો દેખાવ જેયો, ગંગાનું પડી ગયેલું મ્હોં જેયું. જુગલભાઈની સ્થિતિ જોઈ, એમનાં હાઉકાં જોયાં, એમના હુંઘની ખૂબો સાંભળી ત્યારે મારામાં અવનવો ફેરફાર થઈ ગયો. આજ જુગલભાઈ છે, કાલ હું હોઉં. અરે! લગ્ન પહેલાનું મહારે જીવન સાંભર્યું. હું પોતે જ મૃત્યુને કિનારે હતી. મારી, ભાઈ, પિતા, ચંહાખેનની ચિન્તા મહેં નજરે જોઈ હતી, એ પીડા મહેં અનુભવી હતી. અરે! મહારે તો મહારી દેખરેખ રાખનાર મહારાં મા, બાપ, બંધેન હતાં, હિવસના દસવાર ડાક્ટરો આવતા. લાનોલી, ખંડળા જવાની અનુકૃતા હતી. પણ આ જુગલભાઈને એમાંનું કાંઈ છે? પીડા તો મહને ને એમને સરળી જ થતી હશે ને? એકજ પ્રભુનાં અને બાળઙ્કાને! તો પછી આપણા દનરો ભાઈઓ દુઃખ, હીદ્રતમાં પીડાય ને વખતે આપણું મોજશોખ કરવાનો શેંા હક છે? એ કાગળાં થઈ આવી અને મહારામાં ફેરફાર થયો! આજ જ નવું જીવન શરૂ થયું આજ જ જીવનનો હેતુ સમજુ, અને એ બધું શાને શીર્ષિં? જુગલભાઈના મંદ્વાડને લીધું. પરમેશ્વર જુગલભાઈને મટાડી હું. પરંતુ આજ મહને નવું જ શિખવાનું મળ્યું છે અને એ માટે હું પ્રભુનો ઉપકાર માનું છું. જ્યાદા! મહેં તમને બધું કનુયા છે. જે ઉદ્દેશો, કે નિયારો હું તહમારા સહવાસમાં રહી, તહમારા વિચારો જણી, તહમારા ઉપદેશોથી-તહમારા કહેવાથી નહોતી સમજ તે ઉદ્દેશો, તે નિયારો હું આજ જુગલભાઈની મૃત્યુપથારીથી શાખ્યા.'

અને દિવસે લીલાએ ગામમાંથી એક સાધુ પ્રાણીને ખોલાવી શ્રી ભગવતગીતાનો પાડ જુગલભાઈની પથારી પાસે કરાવ્યો. ભગવત-ગીતાના પવિત્ર લેખિના અવાજ જુગલના કાનમાં પડતા હતા. જુગલે જન્મીને પરમેશ્વરનું નામ લીધું નહોતું. પરમેશ્વર છે કે કેમ તેનો વિચાર સુધીં કર્યો નહોતો. હોય તો તેને કાંઈ લેવાહેવા નથી એમ

માનતો. સંસાર એટલે આનંદ. સર્વ ધન્યિયોને તૃપ્તિ આપવી એવ
તેના જીવનનો ઉદ્દેશ હતો. પ્રભુને પ્રભુ પ્રાર્થના એ નકામા ઢોંગ છે એમ
માનતો. એને મનથી ગીતાનો પાઠ એ વખતનો દુર્પયોગ જ હતો.
પરંતુ આ વખતે એને કાંઈ કહેવાની શક્તિ નહોંતી. અરવિન્દ એક
જૂણુમાં નીચો પડી પ્રાર્થના કરતો હતો. લીલા જુગલની પાસે
એથી નીચે મહોયે સ્તોત્ર લાખુતી હતી. એ દિવસ ઉપર જે ધરમાં,
જે ઓરડીમાં પવિત્ર વિચારોનું નામ નહોંતું, જે સ્થળે ધૂષિરનું
અસ્તિત્વ મનાતું નહોંતું, જે સ્થળે ચીસો, દુર્ગધ, મચ્છર હતાં તે જ
જગાએ આજે પવિત્રતા, સુગંધ, શાન્તિ ફેલાયલાં હતાં. ધૂષિર
હો યા ન હો, તેની પ્રાર્થનાથી લાલ થતો હો યા ન હો, મૃત્યુ
પછી સ્વર્ગમાં જવાતું હોય કે નક્કમાં, પણ એની પ્રાર્થના, પવિત્ર
વિચારો કરવાથી, વિનિતતા દૃશ્યાવવાથી, આ ઓરડીમાં કાંઈ નવું જ
તેજ દેખાયું. જુગલના મહોડા ઉપરથી પીડા-દુઃખની નીશાનીઓ દૂર
થઈ હતી. મહેન જેવી લીલાની મહદ્દ્યી પાસું બદ્દલી રાડતો. દુધ
કાંણ પી શકતો ને અંદરની પીડા કમી થઈ હતી. થોડીવાર ઉંઘતો.
જુગલે ધાણે મહીને ઉંઘ જોઈ એને ઉંઘ-સર્વ દુઃખને સમાવનાર
ઉંઘ-આવતાં જુગલના શરીરમાં નવું જ જોર આવ્યું. એને એમ
લાગ્યું કે કાંઈક આરામ છે. તેને જીવવાની આશા આવી.

સર્વત્ર શાન્તિ પ્રસરી. લીલા-અરવિન્દને એમ થયું કે જુગલની
તથીયત સુધરશે એને ડાક્ટરના ત્રણુ દિવસ ખોટા પડશે, પરંતુ
એકાદ કલાક ગયો. નહિ હોય ત્યાં જુગલ ઉંઘમાંથી ઝયકી ઉંઘ્યો.
જેને પાસું બદ્દલવાની શક્તિ નહોંતી તે એકદમ જોમમાં ને જોમમાં
એડો થયો, નાસવા લાગ્યો. ‘ભાઈ ! મહેન કરડી ખાય છે, બચાવો !’
કરી પાછો પડ્યો. જુગલને તાણુનાં ચિનદુ લાગ્યાં. આખું શરીર
ખેંચાવા લાગ્યું, ઉધરસ વધતી હતી. ગળામાંથી ગળદ્રા નિકળી
શકતો નહીં.

એક રાત, એ રાત આમને આમ પસાર થઈ. અરવિન્દ,
લીલા એને ગંગા પોપચાં મીચ્યા વગર રાત ને દિવસ જુગલની

પથારી પાસે બેશી જ રહ્યાં પાછળી રાતના જુગલને શાન્તિ વળી હોય એમ લાગ્યું અને અરવિન્દને એમ થયું કે આંખ મળી. આ જોઈ અરવિન્દ ઉડવા જતો હતો ત્યાં જુગલને ધ્સારો લાગ્યો. તે જગ્યો ને ‘ભાઈ! મફને છોડી ન જાઓ. ઓડીવાર છું’, એટલીવારે નહીં બેસો? અંધકારમાં મૃત્યુસાચ્યા પાસે આ શખ્દો અરવિન્દને હૃદયમાં ઉડો ધા પાડવા અસ હતા. અરવિન્દ બેસી જ રહ્યો. કુકડાં બોલ્યાં, જ્ઞાણાં વાયું ને જુગલની આંખ પાઢી મળી. આમને આમ ત્રણ દિવસ ચાલ્યા ગયા. આગળ પાછળનાને એમ જ લાગ્યું કે આશા નિરાશા જ હતી. જુગલને પોતાને પણ સ્વર્ગ કે નર્કની ભૂમિ દેખાવા લાગી અને મહેં ઉપરનું રહેલું તેજ નષ્ટ થયું. વખતના વહેવાની સાથે જુગલની પીડા વધી. ‘ઓ બાપરે! મરી ગયો!’ની ખૂમે પાડવા લાગ્યો. પાસે બેઠલાં સ્નેહીજનો આંસુ લહેતાં, હૃદય આળતાં, ‘ભાઈ, ભાઈ, શું છે? ઓ મા, મટી જશો, ભાઈ! પ્રલુ મટાડશો! લાવ ચોણું?’ કહી જુગલને આરામ આપવા તજવીજ કરતાં. પણ એ આરામ ક્યાંથી મળે? સેવા કરવાથી ડોછ કંટાળેલાં નહેતાં, ડોછ આવી કહે કે આમને આમ અખંડ સેવા આપો મહીનો કરવાથી જુગલ સારો થશે તો ત્રણું જ્ઞાનાં ભૂખ્યાં તરસ્યાં બેસી રહેવા તત્પર હતાં; પરંતુ આશા ન હોવાથી હવે તો એમને એમ જ થતું કે આ દુઃખ જેણાં કરતાં—આ દુઃખ સહ્યાં કરતાં તો પ્રલુ જુગલને ઉપાડી લે તો જ સારે. પરંતુ મૃત્યુ માગ્યું આવતું નથી. જુગલ હેરાન થતો હતો અને એનાં સ્નેહીજનો પણ માનસિક દુઃખે પીડાતાં હતાં.

લીલાએ ડોછ દિવસ આવી મહેનત લીધી નહેતી. મુંબાઈ હતી ત્યારે તેમ જ પોતાને ધેર સહવાર સાંજ ઝરવા જતી, અને આરામ લેતી, તેજ લીલાએ આજ કેટલા દિવસ થયા આ ઓરડીની અષાર પગ મૂક્યો નહેતો. ઉણગરાની સાથે માનસિક ચિન્તા કરી મહેનત ઉડાવી હતી અને તેનું પરિણામ એજ આવ્યું કે તે પટકાછ પડી. તેને શરીરે તાવ ચડ્યો. અરવિન્દે, ડાક્ટરે સ્વા-ધીજ ઓરડીમાં જવા

આયહ કર્યો, પણ જુગલભાઈને આવી સ્થિતિમાં મૂકીને નહી જાઉં એમ કર્યું, અને તાવને ન ગણુકારી જુગલને દુધ પાવા, જુગલને પાસું બહલાવવા, એનો ગળાફો કાઢવા એની પથારી પાસે એસી જ રહી.

આમ ને આમ પાંચ હિવસ ગયા અને જુગલની અશક્તિ વર્ધી. હંન જુગલથી પાસું બહલાતું નહી, લાથપગ પણ ઉપાડવાની શક્તિ જરૂર રહી, અને લીલા, ગંગા, અરવિન્દના સામું જેતો પણ ડાઈને એણાખ્તો દર્શને કે કેમ તે શક છે. લીલાએ ધીનો દીવો સળગાયો, અને ગંગાને ગાતા ભણુવા આયહ કર્યો. ધૂપની સર્ગાયો સળગાવી, ગંગા ધૂકતે હુદ્દે ગીતા વાંચવા એડી. ગીતાનો અધ્યાય પૂરો થતાં પહેલાં, ગંગાના મહેંમાંથી ‘માસેક’ શરણું પ્રજ – ‘એક મહારે શરણું આવ’ એ શાખાને નિકળે છે ત્યાં જુગલે નિશ્ચાસ નાંખ્યો અને એનો આત્મા હતો ન હતો થઈ ગયો.

અરવિન્દ છેક પોતાના દેશથી વણે વર્ષે પતો મેળવેલા ભાઈને મળવા – પોતાને ત્યાં લઈ જવા આવ્યો હતો. એને સ્વમામાં પણ નહોતું કે આમ અહુવાડીયાંમાં જુગલનું સ્વમવત દર્શન થશે ને ગુમ થશે. અરવિન્દે મૃત્યુ – મૃત્યુની પીડા જોયાં નહોતાં અને તેથી આજ જુગલના શથને જોતાં જ, એમાં કાંઈ જ ન લાગતાં ખાળકની પેટે મેટેથી ને રોયો. આ જ પણ એને જીવનનાં સુખ – દુઃખ, ઉપયોગીતાનો વિચાર આવ્યો અને સંસાર વિષમય લાગ્યો. પરમાત્માની કૃપાથી લીલા – ઇરી ગયેલી લીલા – સાથે હતી એટલું સારું હતું. સુખના વખતમાં ગમે તે દર્શો પણ દુઃખમાં વજસ્રમ ધૈર્ય રાખનાર સાધવી સ્વીના સહાવાસથી નર્ક પણ સ્વર્ગ અને છે – દુઃખ પણ સુખમય લાગે છે. અરવિન્દની સ્થિતિ આવી હતી. લીલાના સ્નેહાળ શબ્દથી એ બધું દુઃખ વિસર્યો, એના અંધકારમય જીવનમાં પ્રકાશ પડ્યો. અને પત્ની – સ્નેહાળ પત્ની ગૃહસંસારમાં જ રહી કર્તાવ્ય બળવે તો જે આનંદ સોસાયટીમાં ઇરવા દરવાથી નથી મળતો તે આનંદ કુવો ફેલાવી શકે છે, એનું એને લાન થયું. લીલા પોતે પણ સમજ અને ગૃહદેવી – ગૃહલક્ષ્મી સ્વીએને

શા માટે કહેવામાં આવે છે તે જાણી શકી. આ દેરી મુંબાઈ આવતાં સ્વૃધી તે સ્વી હતી-પત્તી હતી, આ મૃત્યુશથ્યાએ જ તેને ગૃહદેવી બનાવી હતી, અને તે માટે પ્રલુનો ઉપકાર માનતી હતી.

જુગદના મૃત્યુસંસ્કાર થયા ત્યારે જ સગાંબદ્ધાદાનને ખબર પડી કે લીલા-અરવિન્દ મુંબાઈ આવ્યાં છે. લીલાનું શરીર કથળ્યું હતું, તાવ પીછો છોડતો નહોંતો અને ડાક્ટરની સલાહની જરૂર જાણુતાં લેવાઈ. અરવિન્દને હજ પોતાના ભાઈનો ધા રૂઝાયો નહોંતો, મૃત્યુપથારીનું ચિત્ર હજ મગજમાંથી ખરચ્યું નહોંતું ત્યાં લીલાની ચિન્તા શરૂ થઈ. આ ચિન્તામાં ડાક્ટરના રાખ્યે વધારો કર્યો. ડાક્ટરી તપાસમાં જાણ્યાયું કે લીલા સગર્ભાં છે. આ વાત જાણુતાં લીલાની આવી સ્થિતિમાં ભાઈના મૃત્યુ પદ્ધી તરત જ આનંદ પામવું કે હેમ એ પ્રશ્ન અરવિન્દને થઈ પડ્યો. ‘લીલા ! લીલા આ ધારીમાંથી બચશો ? અને ખાળકને લઈ પાઢી મારા ગામડાના શાન્ત જીવનમાં રસ લેવા આવશો ? –આવી શકશો ?’ એમ અરવિન્દને થયું.

અકેરણ રહે સું.

ગલરાયલો ભૂજગ.

“ ભૂજંગદાલ ત્યાં આવ્યા હોય તો સંભાળનો,—કાગળ પાછળથી આવે છે ” એ વીણાના તારથી મુંબાઈમાં કેટલો ત્રાસ વત્યો હતો એ આપણે જોઈ ગયા છીએ. તરલા ભીચારી મૃત્યુપથારીમાં સુમનના નામની માળા જપતી હતી તે જ વખતે એ જ તાર વાંચી સુમનલાલે વસન્તદાલને કહ્યું. “ વસન્તદાલ, હું કહેતો હતો તે જોકું ? જુએ ભૂજંગ આવ્યો છે, એનાથી સંભાળવા વીણા લાંબ છે, આ તરલાના દોંગ નહી તો ભીજું શું ? ” વસન્તદાલે સુમનને બહુ સમનબ્યો, પરન્તુ એના હૃત્યમાંથી હેમ ન જ ખરસ્યો. જે કામ ચંદા,

વસંતલાલ ન કરી શક્યાં તે જ કાર્ય પ્રભુએ કર્યું. તરલાને ભૃત્યુપથારી-માં જેતાં એની પીડા, ચોતાને માટે એના લાગણીલરેલા શખ્દો સાંભળી સુમનનું ડેંબળ હુદ્ય નરમ બન્યું, અને તરલા દેખિત હોય તો પણ અંતઃકરણુથી તેણે ક્ષમા માગી તે આપી. સુમનને હવે જ ખરેખરે દુઃખ થયું. તરલાના ગુણો, તરલાની સાથે ગળાઈ રહકાત એવા દિવ-સોનાં સ્વખનાં હવે જ સાંભર્યાં, અને લવિષ્યમાં થનારી પવિત્ર પત્નીને દુલ્ખી તે માટે પશ્ચાત્તાપ કરતો, હવે એકલો જ દુનિયામાં ભમવા, ડાક્ટર આશા આપે તો એલાવને કહી સુમન ચાલ્યો ગયો.

ચંદ્ર ઉપર ભૂજંગલાલનો તાર આવ્યો હતો. એ તારનો અર્થ ચંદ્ર સમજ નહોતી અને તરલાના લયંકર મંદ્વાડ આગળ એ વિશે વિચાર કરવા વખત પણ નહોતો. વસંતલાલે સુમનલાલના તાર સંખ્યા ઉદ્ગાર ચંદ્રને કલ્યા હતા અને પતિપત્ની તરલા, સુમનના જીવનની ગુંચ વધારે ગુંચવાતી જય છે માની નિશ્ચાસ નાંખતાં ઐસી રહ્યાં. ભૂજંગલાલ આવે છે તે માટે વીણા શા માટે તાર કરે? ભૂજંગ-લાલથી શું સંભળવાનું છે? એ વિચાર ચંદ્રને થયો. ઝાંકે દિવસે કાગળની રાહ બહુયે જોઈ પણ કાગળ આવ્યો નહી અને તરલાના મંદ્વાડમાં વાત વિસારે પડી. સુમનલાલ શાન્ત થઈ-દુઃખી થઈ તરલાની આશા ભૂકીને ગયો અને થોડીવારે ભૂજંગલાલ આવ્યો. તરલાની રિથ્તિ ગંભીર હતી. ચંદ્ર-વસંતલાલ ઉભે પગે તરલાની ઉઠ-વેઠ કરતાં હતાં. તરલાને સન્નિપાતનાં ચિન્હ થયાં હતાં, પરંતુ સુમનલાલની ક્ષમા મેળવી શાન્ત થઈ હતી એટલે એના ચહેરા ઉપર ઉકળાડું ત્રાસ નહોતો. પરંતુ પ્રભુના નામને બદલે ચંદ્ર-સુમન એટલા જ શખ્દ નીકળતા. તાવ ચહેરા માંડયો હતો, માથા ઉપર બરફનાં ગછેગછાં ક્ષણુવારમાં ધસાઈ એગળતાં હતાં. ડાક્ટર, નર્સ અવ-સાનના કલાકો જ ગણુતા હતા ત્યાં નોકરે આવી ચંદ્ર બહેનને ધીરે રહી કહ્યું, “બા, બદાર કોઈ ભૂજંગલાલ નામે આવ્યા છે, તમને મળવા દુચ્છિ છે. ” કાણુ જાણુ કેમ તરલાને આ જ વખતે લાન આવ્યું

હોય અગર પીડાને લીધે જ લાન નથી એમ લાગ્યું હોય પણ ભૂજંગ-
નું નામ સાંભળતાં જ, “ભાબી ! બચાવો, મહુને ભૂજંગ કરડ્યો, ” કરતી
ચીચીયારી પાડી. ચીચીયારી પાડતાં જ તરલા હીલી થઈ પથારીમાં
પડી અને તે જ ક્ષણે આખા શરીરે પરસેવો છુટ્યો. ડાક્ટરે એ કલાક
માંડ કાઢે એમ કુંચું ને બીચારી ચંદ્રથી રોવાઈ જવાયું. “ અરે !
ભૂજંગ-કાળો નાગ છેક સૂકી દંશ હેવા આયો. સુમનને મળ્યા પણી
બિચારી શાન્ત થઈ હતી તેને અન્તસમે ભૂજંગનું નામ કયાં કને
પડ્યું ! મુંવો એ ! ” ચંદ્ર-મરતાંને મેર પણ ન કહેનારી ચંદ્રથી આજ
‘ મુંવો ’ કહેવાઈ જવાયું. તરલાને આમ મૃકી ખદાર જવાય નહીં અને
એને અંદર બોલાવાય નહીં. આ સ્થિતિમાં ચંદ્ર હતી ત્યાંથી ખદાર જઈ
પતાવી આવવા વસન્તલાલે કુંચું ને ચંદ્ર ખદાર જઈ ભૂજંગલાલને ઉભી
ઉભી જ મળી. ચંદ્રની આંખ રોવાથી, ઉણગરાથી સૂકેલી હતી.

‘કુમ ! શું છે ?’

‘ ચંદ્ર બહેન ! હું તરલાની માઝી માગવા આવ્યો છું. એ
મીનીઠ મળવા કહેશો ? ’

‘ તરલાની માઝી ? માઝી માગવાનો આ વખત છે ? તમારે લીધે
સુમન જેવા પતિનો પ્રેમ જોગો, બિચારીની લોકમાં ઐઆખડ થઈ,
સસાર ખારો કર્યો અને એક કલાકમાં ગ્રલુપદ પામરો. એણે તો
માઝી આપા મૃકુલી છે. પરમાત્માને માનતા હોય તો એની માઝી
માગો. કે તમને આવી ડામળ કન્યાએને ફુસાવવા દુર્ખાદ્વિ ન આપો.
તરલા ઘડીસાસ છે, તમારા નામથી ત્રાસે છે. તરલાની રાખ્યથી શરીર
ચોળને કે પવિત્ર થવાય.’

“ ચંદ્ર બહેન ! ચંદ્ર બહેન ! શું તરલા અન્તકાળે છે ? બહેન !
મહુને ક્ષમા કરો ! જુના ભૂજંગ ને આ ભૂજંગમાં ફેર છે હોય ! કખૂલ છે
કે મારે લીધે બીચારીની આ સ્થિતિ થઈ. બહેન, મહુને ખખર
નહીં કે આમ ગંભીર માંદગી હશે. લીલા-તરલાની ક્ષમા માગવા,

અને વીણા સાથે નવું જ જીવન ગાળવા ઉમેદ હતી. તરલાની ક્ષમા મળે તો જ વીણા મારી થાય એમ છે. પણ લીલા એકવ ખત મારે લીધે જ મૃત્યુમુખ જોઈ આવી, મારે લીધે જ તરલા મૃત્યુદારે પહોંચે છે, તાં પછી હવે વીણાની સાથે સુખી શી રીતે થાઉં? એ અભિશાપથી હૃદયની શાન્તિ રહે ખરી? ફંહેન! હું કાંઈ નહીં બોલું. આજ મહારં મહોં છેખવહેલું જ જોશો. મહે તરલાના પગ માથે અડકાડી કૃતાર્થ થવા હો.''

ચંદાના ક્રોમળ હૃદય ઉપર ભૂજંગના શબ્દોની અસર થઈ. ભૂજંગને ખરેખરે જ પશ્ચાત્તાપ થયો છે એમ ચંદાને લાગ્યું. તરલાનું મહોં જુયે, અને પગ માથા ઉપર અડકાડી ક્ષમા માગે એ વિચાર થતાં ચંદા ભૂજંગલાલને અંદર લઈ ગઈ. ભૂજંગલાલને આવતાં જ બસંતલાલનાં લખાં ચૂહી ગયાં. પણ આ જગ્યા એવી હતી, કે જ્યાં મૃત્યુની પાંખ પથરાયેલી હતી એટલે કાંઈ જ બોલ્યો નહીં. ડાક્ટરે-નસેં ઝંગા રહેવા આંગળી કરી. ચંદાએ જન્મુદ્ધ ખેલની માફક ભૂજંગલાલને મૃત્યુવત તરલા તરફ આંગળી કરી બતાવી અને ભૂજંગ ઢાલો થઈ ગયો. ને તરલાની પાછળ પાંતે ગાંડો થયો હતો, ને તરલાને હંકાવવા આંક રાખ્યો નહોતો તે જ તરલાની આ સ્થિતિ અને તે પોતાને જ લીધે! જીવનના અનુભવ પછી-વીણાના સહવાસથી ભૂજંગમાં ઘણ્ણો ફેર પડ્યો હતો. પ્રભુ-પાપ-પુણ્ય સમજના લાગ્યો હતો અને તરલાની ક્ષમા યાચી વીણા સાથે પવિત્ર જીવન ગાળવાના ઉદ્દેશથી જ અત્રે આવ્યો હતો. પરન્તુ અહીં તો ત્રાસજન્ય જ દેખાવ નજરે પડ્યો. તરલા મરી જય તો તેનો ખરો ખૂની પોતે. એ પાપભાર શીલાય? સુમન, ચંદા અને જગત એની તરફ આંગળી કરે જ. વીણા પણ કદાચ એને ખૂની માને! તો પછી એવા જીવનથી શો લાભ? આમ છતાં તરલાની અંધારીયે એની ક્ષમા યાચી, એના દેદારનાં દર્શાન કરવાં એ પવિત્ર ફરજ માની ચંદાને અંદર લઈ જવા વિનતી કરી, અને એ વિનંતી સ્વીકારાઈ. ભૂજંગલાલ અંદર આવતાં જ

તરલાની પાંગથે પડ્યો, લાંખા હાથ કરી તરલાની પગની આંગળીઓને અડક્યો, ને તે માથે—આંપે અડકાડી. પગને આંગળીઓ અડકતાં જ તરલા અબકી, “ લાલી ! એસ બાપરે ! ભૂજંગ કરડયો ! ” ભૂજંગ ગળગળો થયો—છોલ્લિલો પડ્યો. અત્યારે પાસે છરી કે બંધુક હત તો આપધાત કરી ત્યાં ને ત્યાં જ મરી જત. તોપણ ડાક્ટર, નર્સ કે ક્રાઇની દરકાર કર્યા વિના જ તરલાની પાસે જદુ ધૂટહુંચે પરી એલ્યો, “ તરલા ! તરલા બહેન ! મહેન ક્ષમા આપો ! આ પાપીને ઉક્કારો—”

તાવે ક્રક્કાતી, વિચારે ધૂમતી, ગભરાતી તરલા એકીટશે ભૂજંગ સામું જેઠ જ રહી, અને ક્ષણુવાર પછી એક ગાંડી સ્વીતી માફક હર્સી. વળી ચ્હિડાઈને એલી, “ ડાણુ ? ભૂજંગ ? મહેન અને મહારા સુમનને ડંશ હેનાર ભૂજંગ ? વેર લેવા આવ્યો છે કેમ ? આટલાથી ન ધરાયો ! પણ મહારા સુમન—દાશ, સુમન ! તમારા નામથી જ મને સુમન જેવી શાન્તિ મળે છે—મહારા સુમને મહેન માઝી આપી છે. સ્વર્ગમાંથી પણ એમના ઉપર હું સ્નોહનો વરસાદ વરસાવીશ. દાય, દાય, લાલી ! ”

“ ભૂજંગલાલ ! આ વખત વાતો કરવાનો નથી. તરલાની રિચ્યતિ જુએંદો છો. ડાક્ટર—નર્સની મના છે કે ક્રાઇને ન આવવા હેવા. વળી ખીજુ વાર, ઈશ્વરની મરજી હરો તો..... ”

ભૂજંગલાલ એમને એમ જ એશી રહ્યો. “ બહેન ! તરલા બહેન ! હું આપની માઝી માગી સુખી થવા આવ્યો હતો. વીણાએ મહારામાં અભ્યાસ ફેરફાર કર્યો છે. તમારી ક્ષમા યાચી પવિત્ર જીવન ગાળવા વિચાર હતો. વીણાનું હવે ગમે તે થાવ. ક્ષમા આપો તો આ જીવને સંતોષ થાય, ને આનટરોડ સ્ટેશનના... ”

“ ભૂજંગલાલ ! આનટરોડ સ્ટેશન ? દાય દાય ! લાલી ! પેલો પોર્ટર સાંભરે છે કે ? ભૂજંગલાલ ! તમે ખરેખર પસ્તાતા હો તો જાએં, તમને હું અંતકણે ક્ષમા આપું છું. મહારા સુમન તો એવા

ભલા છે કે મેં ક્ષમા આપી છે એમ એને કહેજો. વીણુા ! વીણુાના તારો ભૂજંગ ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવરો એને રીતી જાત પુરુષને સત્પણે ? લઈ જનાર દેવી છે એ સિદ્ધ કરશો. પ્રભુ કલ્યાણ કરો. ભાઈ ! બહેનના આરીવાદ ! ”

ભૂજંગના જીવનમાં આ ક્ષણું અલોકિક્જ હતી. આખું જીવન મોજશોભમાં જ વ્યતીત કરેલું તેને એક ધડી પવિત્ર વિચારો કરવા કુરસદ નહોતી. આજ મૃત્યુશથ્યા પાસે પવિત્ર દેખીના શાણદ સાંભળી ભૂજંગલાલના હૃદયનો મેલ નાટ થયો, પાપવાસના દ્વર થઈ એને હૃદયનું જેર જતું રહ્યું. ચુસ્ત ધર્માલિમાની ધર્મગુરુ પાસે પોતાનાં પાપો કશૂલ કરી ક્ષમા મળતાં જે શાન્તિ-આનંદ ભોગવી, હૃદયનો ભાર ગયો એમ માને છે તેમ આજ ભૂજંગને થયું એને પ્રયાણ, અલિમાની ભૂજંગ નરમ ગાય જેવો અની અનુભીનાં નથને નમન કરતો એરાડા બદાર નિકળી ગયો.

તરલા આજ બહુ ઉસ્કેરાદ હતી. એક બાજુ તાવની ગરભી અસ્વસ્થ બનાવતી હતી. ધણુા દ્વિવસના મંદ્વાઉથી અશક્તિનો પાર નહોતો. મંદ્વાઉમાં પણ એના મગજમાં સુમન, જીવન, ભૂજંગના જ વિચારો ઘૂમરાતા હતા. પોતે પાપીએ છે, પોતાના સુમનને પીડનારી છે, એમ માનતી હતી એને સુમનની માઝી મેળવી લાગ્યશાળી થઈ હતી. સુમનનાં દર્શન કરી, સુમન સાથે વાત કરી, હૃદય બોલી કૃતાર્થ થઈ, જીવન કરતાં મગજનો ભાર હલડો કરી શકી હતી. મૃત્યુમાં પણ દુંગ એને લય નહોતો. ત્યાં ભૂજંગ આવ્યો. જુના સંસ્કારે, મંદ્વાડે, અર્ધલાનમાં ભૂજંગ નામ સાંલળતાં ત્રાસ દૂધયો. પણ પવિત્ર સંસ્કારવાળી તરલા શાન્ત થઈ એને વીણુાના નામે, ક્ષમા એજ પ્રભુતાનું ભૂષણ છે માની, એ જ ક્ષમા સુમન પાસે મેળવી પોતે શાન્ત પામી હતી તો પછી આમ માગવા આવેલાને શા માટે

ન આપવી એમ તરલાને થયું. અધુરામાં પુરુષ ભૂજંગે આન્ટરોડ સ્ટેશન સંભાર્યું. ભૂજંગની પહેલી એળખાણને દિવસે સ્ટેશનનો ત્રાસ-દાયક અક્સમાત મૃત્યુપથારીમાં યાદ આવતાં કોમળ હૃદયની તરલા ગલરાઈને ઉશ્કરાઈ ગઈ અને ભૂતકાળની દુરમનાવટ, સ્નેહ-ઉર્મિએનો આવેગ વીસરી જઈ, ભૂજંગ અત્યારે જ આપધાત કરતો હોય એમ ગલરાઈ આવેગમાં ને આવેગમાં જ ભૂજંગને આશીર્વાદ આપ્યા. આશીર્વાદ મળતાં જ ભૂજંગ ચાલ્યો ગયો ને તરલા શાન્ત થઈ પથારીમાં પડી. ડાક્ટર-નર્સ પાસે આવ્યાં અને સ્વાભાવિક રીતે આ આવેગનું પરિણામ શું આવશે એની ચિંતા કરતાં પાસે એસી રહ્યાં. પા કલાક ન થયો ત્યાં તરલા શખવત્ થઈ. ડાક્ટરે નાડ તપાસી, નર્સ આંખાનાં પોપચાં ઉચ્ચાં કર્યો, કપાળ દ્વારા મૂકૃતાં ગરમ લાગ્યું. ચંદ્ર-વસન્તલાલ ઉચ્ચે શાસે-ધડકતે હૃદયે ને રોછિરોછ આંખે નીચાં વળી જોઈ જ રહ્યાં. ઘરમાં શુન્યકાર થઈ ગયું. અંદરના લાગમાં મૃત્યુની તૈયારી થઈ. છોકરાં પાડોશીના બંગલામાં ગયાં. ચંદ્ર-ગરીબ ચંદ્ર તો બેખાકળી બની ગઈ હતી. હમેશાની ધીરી સમજુ ચંદ આજ ગાંડી જેવી થઈ હતી. તરલાના સામું જોતાં જ થતું કે, “આ જ તરલા જ્હેન ન હોત તો મફારો સંસાર આ જ ખારો થઈ ગયો હત. અરેરે ! મારા સંસારમાં રસ રેઝનાર તરલાનો સંસાર નિરસ ન અને એમ હું ભર્થી અને આશા આવી ત્યાં તરલા જવા બેડી ! હાય ! હાય ! પ્રભુને ધેરે શી ખોટ પડી તે તરલા જ્હેન ગમ્યાં ? ” તરલા વગર શું થશે એ વિચાર જ ચંદને મુંજાવા બસ હતો. વસન્તલાલ તો પથ્થરવત્ હૃદય કરી ઉલો હતો. તરલાનો જીવન-નક્ષેરો હૃદયમાં ચિત્રતો, પવિત્ર આત્મા સંસારમાં દુઃખી થઈ, પુનિત કરી ચાલ્યો જય છે એ જોઈ નિશ્ચાસ નાખતો હતો. ડાક્ટર-નર્સ વાર-વાર સ્થિતિને બોગ્ય ઉપાયો લેતા હતા. શું થશે ? હમણાં જ પતી જશો, દીવો જુઝાઈ જશો, એમ સર્વેને થતું હતું. સર્વનાં અંતર સમજતાં હતાં પણ જરાક અવાજ પણ થતો નહીં. આશા, નિરાશા,

ચિંતામાં કલાક વહી ગયો ને તરલાના અહેરા ઉપરનો રંગ અદ્ભુત્યો. સ્વર્ણામાં કે સનિપાતમાં એના અહે ઉપર હાસ્ય ફેલાયું. ડેમળ કમળશાં નયનો ઉઘડ્યાં અને ચોગરદમ નજર કરી. ડાક્ટર-નર્સ, વસન્તલાલ તરફથી નજર ચંદ્ર તરફ ગઈ અને કાંક હિમત લાવી ઓલી—“ ચંદ્રાખહેન !”

ચંદ્રાખહેન એ શબ્દ તરલાના મહોમાંથી નિકળતાં જ ચંદ્ર હૃદયના લાવ દ્વારી, હર્ષ-ચિન્તાનાં આસુ ખાળતી પવનવેગે તરલા પાસે ગઈ. એના કપાળે હાથ મૂકગ્યો. એની નાળુક હૃથેળી હાથમાં લઈ પાળવા લાગી ને ઓલી, “ તરલાખહેન ! એ ખહેન ! શું છે બા ! દુધ પીશા ?”

“ લાલી ! હું સ્વર્ગમાં જઈ આવી. પ્રલુબે મને પાછી મોકલી છે. મહારી કસોટી થઈ ગઈ. ખહેન ! મહારા સુમનને બોલાવેને ! ભૂજંગલાઈ ક્રયાં છે ? જે જે હોં ! એ આપવાત ન કરે ! વીણા-ખહેન ભૂજંગલાઈને સુઅ૰ કરશે. ચંદ્ર લાલી-ખહેન ! મહને નિરાંત થઈ. તાવ ઉતરી જશે. એ ક્રયાં છે ? કર્યારે આવશે ? વસન્તલાઈ ! મહેં તમને-ભાલીને બહુ હેરાન કર્યા હોં !”

“ ખહેન ! અમ પડશે ! તું અમારે ત્યાં કર્યાંથી ? મારા ચામડાના જેડા કરી પહેરાવું તોએ તારો ઉપકાર ભૂલાય એમ નથી. ડાક્ટર, જુઓને તરલા ખહેનને કેમ છે ? હું સુમનલાલને હમણાં જ બોલાવવા મોકલું છું. હાશ ! પરમેશ્વરે મારા રંકના સામું જેયું. તરલાખહેન ! કેમ છે ? સારં થઈ ગયું હોં ! સુમનલાઈ હમણાં આવશે એટલે અમે—”

શ્રીકૃ, હાડપીજરવત તરલાના મહો ઉપર ચંદ્રના શબ્દે સ્રિમત ફેલાયું અને જે ધરમાં ધડી ઉપર ભર્તુની પાંખેનો ફેલાટ થતો હતો, જ્યાં યમદૂતો હોડતા હતા, જ્યાં શુમશુમાકાર વર્તી રખો હતો, ત્યાં આશાનાં કિરણો નિકળ્યાં. ડાક્ટર-નર્સના પગ જેરમાં ફરવા લાગ્યા અને કાલ તો જે થાય તે ખરં પણ અત્યારે તો જથુને બદલે આશા, શોકને બદલે આનંદ છવાયો.

પ્રકુરણુ ત૦ સું.

સ્ટેશન ઉપર.

તરલાની મૃત્યુશાયા પાસેથી નાસી છૂટ્યા પછી સુમનલાલ હોટલમાં આવ્યો અને દરિયા તરફના છન્નમાં આગામ ખુરથી નાંખી પડ્યો. મુખ્યાઈ આવ્યો તે વખતમાં અને આ વખતમાં બહુ ફેર હતો. તે સમયે તરલાની સાથેની સગાઈ તોડવી એ દદ નિશ્ચય હતો. એ ન અને તો આપધાત. પરન્તુ બન્નેમાં નિષ્ઠળ ગયો. તરલા તરફ અભાવ વધતો ગયો. ભૂજંગ સંબંધી વીણુનો તાર કોઈના જ નહી ને એના પોતાના હાથમાં આવ્યો. જીવનથી હું કંટાળી ગયો હતો. આપધાત કરવા તત્પર થયેલાને ચંદાનાં છોકરાં કાળ જેવાં લાઘ્યાં હતાં. તરલા માંદી છે તે ડેવળ દ્રોગ જ સમજતો હતો. માંડ માંડ ત્યાં ગયો અને તવંગર અને ગરીબ, પાપી અને પૂણ્યશાળાને સમાનતા શીખવનાર મૃત્યુપથારી—અંતકણની વેહનાએ જાદુઈ અસર કરી. જેનું મહો જેવામાં પણ પાપ માનતો તે તરલાની માઝી માગી, તે તરલાને માઝી આપી અને એ પવિત્ર દેવીનાં દર્શન એને પવિત્ર બનાવતાં હતાં. દ્વા, ક્ષમા, શાન્તિ માત્ર વચ્ચનમાં જ નહી પણ વર્તનમાં આવ્યાં. હું કેવો પાપી કે ખીજને પવિત્ર છતાં, દુષ્ટ નરાધમોની વાતો સાંભળી એને પાપી માનવા લાગ્યો. અરેરે ! મારા જેવા કેટલા પવિત્ર-સહદ્યીમાં અપવા માગતા આત્માએં, દ્વા, ક્ષમા, શાન્તિ ન આપતાં આપું છું એમ માનતા હશે. હું એ-અન્તકણે, એક પછી એક મૃત્યુના જપાટા વાગે છે ત્યારે તો દ્વા, ક્ષમા, શાન્તિ વિના અપવાહે આપવા હો-લેવા હો. સુમનને તરલાની મૃત્યુપથારી પાસે આ વિચાર આવ્યો અને તેજ પણે તરલા ભૂજંગલાલ તરફનો અભાવ, તીરસકાર બાળી નાંખ્યો. તરલાના પવિત્ર પ્રેમથી ન્હાયો અને પવિત્ર બન્યો. પવિત્ર બનતાં સ્નેહની લાગણી એને

બાળવા લાગી, અને તરલા વિના સંસાર નિરસ લાગવાથી, એકલો લટકી જીવન પૂર્ણ કરવાનો નિશ્ચય કરી, ડાક્ટર આશા આપે તે ઓલાવને કહી અહીં આવ્યો. સુમન ભૂત અને ભવિષ્યનો વિચાર કરતો હતો, સંસાર મીઠા કે ખારો એ એનાથી સમજાતું નહોતું, લાગણીઓ-ઉર્મિઓના આવેગો એને કર્દી કઈ સ્થિતિમાં લાવી મૂક્યો હતો. અત્યાર સુધી તરલાથી છૂટવા છચ્છતો હતો, જ્યારે મૃત્યુ એને તરલાથી છૂટો કરવા તૈયારી કરતું હતું ત્યારે તે તરલાથી સંચોનવા છચ્છતો હતો.

સુમન આમ ને આમ કલાક પડી રહ્યો, હોટલવાળાના નોકરે ચાહોનો ઘાલો સુક્યો ને સ્વાનામાંથી જગ્યો હોય એમ ચોગરદમ જોયું. પોતાની સ્થિતિનું ભાન થયું અને થંત્રની માઝક ચાહ પી, સાંજરે ભારી વાટ ન જેશો કહી લુગડાં પહેલી બદાર નીકળ્યો. સંઘાકાળનાં એંડ્સ્ટેન્ડ, એકબે, ચોપાટી ઉપર ફરતો ફરતો કુદરતી અને કૃતિમની સૃષ્ટિ નિહાળતો વાલકેશ્વરના ઢોળાવ સુધી ગયો. ત્યાંથી પાછો ફર્યો, ગામહેવી સ્વીટ થઈ આન્ટરેડના રેશન ઉપર આવ્યો. સાડાચાઠ થઈ ગયા હતા. પોતાને હોટલમાં જવા ચર્ચગેટ જવું હતું. ડાઇન પ્લેટફોર્મ ઉપર ઘડીયાળ જોઈ બદાર નિકળ્યો. રેશના બંદરના પૂલ ઉપર થઈ સામી બાળુ જવા પૂલના દારના ભારણા પાસે આવ્યો ત્યાં ભારણા બંધ. “સમારકામ ચાલતું હોવાથી કાલ સવાર સુધી બંધ રહેશો” એવી નોટીસ વાંચી. જવા દેવા પોલીસને સમજાવ્યો, પણ નિરર્થક. કંટાળેલો, ગાળો હતો પાછો ફર્યો અને ગાડીધોડાનો મોટો પૂલ એણંગી બીજુ બાળુએ આવ્યો. લોકલ એક ચાલી ગઈ હતી. હવે ગુજરાતની ફાસ્ટ પેસેન્જર આવવાનો વખત થયો હતો અને એ ગાડી સાધારણ રીતે બહુ રોકાતી હોવાથી સુમન એની પછીની લોકલમાં ચર્ચગેટ જવાનો હતો એટલે રેશનના પ્લેટફોર્મ ઉપર લટાર ભારતો હતો.

૧. ખનાવટી (artificial).

આજ વખતે પૂલના દાદર માટે ઉતારિએમાં ગાળગાળી, એલાએલ ચાલી રહી હતી. ભીયારા ઉતારિએ એક બાળુથી ખીજ બાળુએ જવાની ઉતાવળમાં દોડતા આવતા ત્યાં રસ્તો બંધ છે એમ પોલીસ કહેતો ને એમના હોશ ઉડી જતા. એક લોકલ ચૂક્યા એટલે શું, એનો ખ્યાલ અનુભવીને જ આવે! માત્ર દાદર ઉપરથી ન જવાય એટલા જ માટે સામે આવતી ગાડી જોવી એનો રો અર્થ? કેટલાક હોંશીઅાર-પક્કા જીવાનો એક બાળુથી ખીજ બાળ જવા લેટફેર્મ ઉપર ફરતા અને લેટફેર્મ ઉપર ફરતા પોર્ટરો-સીપાઈએમાં નજર ચુક્યી છેઠેથી સામી બાળ જતા. એમ જતાં કોઈ પકડાતાતે પાણ જતા અને લડતા ખૂબ પાડતા લાંબે રસ્તે જતા. સુમન આ બધો તાદ જેતો જેતો વિચારમાં લેટફેર્મ ઉપર ફરતો હતો, એટલામાં ફાસ્ટ પેસેન્સ-ર આવવાનો ધંટ વાગ્યો. સીનલ પડી, અને પોર્ટરો તથા પોતાના સંબંધીને લેવા આવનારાએ જગૃત થઈ દ્વાર થયા. સુમનને કોઈ આવનાર નહોંતું, એ તો માત્ર ફરતો જ હતો. ફરતાં ફરતાં અપ લેટફેર્મ ઉપરના છેડે આવ્યો, અને ત્યાં સામેથી આવતી ગાડી જેતો ઉભો. ફાસ્ટ પેસેન્સરનું એન્જિન ધસાર-અંધ આવ્યું. લોકાની, પોર્ટરોની, સ્ટેશન સ્ટાફની નજર ગાડી તરફ હતી ત્યાં એન્જિનની આગળ એક જણે કુંડા માર્યો. કુંડા મારણ વાતી સાથે જ દ્રાઇવરે ડેન્જર વીસલ કરી ને આખા સ્ટેશનમાં એનો અર્થ સમજતાં ત્રાસ વર્તી રહ્યો. પોલીસ, પોર્ટર, સ્ટેશન માસ્ટર, લોકા, બધાં એમને એમ મૂકી ધસી આવ્યાં. પણ ગાડી ઉલ્લિ રહે, મદદ આવી પહોંચે, શું થયું એ જુને તે પહેલાં સુમન પડનારની સાથે જ કુંડી પડ્યો, અને જવના જેખમે, ઇન્જિન આવે તે પહેલાં પેલાને બાવડું પકડી એંચ્યો. પેલો માણુસ જેમમાં ને જેમમાં પડ્યો તો ખરો પણ બન્ને બાળુથી ગાડી આવતી જેધ પોતે એન્જિન પાસે છે, મૃત્યુ પાસે છે એ સમજતાં જ ભાન ઝોઈ એડો અને એલાન થયો. પોલીસ, પોર્ટરની મદદથી પેલાને ઉપાડી

એટદીઓ ઉપર નાંખ્યો ને લોકોનો જમાવ થયો. “ દાદર બંધ છે તે સામી લોકુલમાં જવા હોડતાં આવતી ગાડીનું ભાન ન રહ્યું.” “ મુચ્ચા લોકોએ કેવા છે ? એક લોકુલ ગઈ તો શું થયું ? નાહક જીવનું જોખમ. દમણું હતો નહોતો થયો હત.” “ ના, ના, આપધાત.” “ ના રે આવો છેલખટાઉ આપધાત શા માટે કરે ?” એમ વાતો થવા માંડી. ન્ટેશન ડાક્ટરને એલાવવામાં આવ્યા. લોકોની ભીડ ઓછી થઈ. ગાડી ઉપડી અને રીપાણુંઓએ ભીજને દૂર કર્યા. તોપણું હજ શું થયું, શું છે, કરનારા ઉતારાઓની સંખ્યા ઓછી નહોતી. એલાન થયેલા માણુસને ચતો કર્યો, તેના મહો ઉપર હિવાનો પ્રકારા પાડ્યો અને ટોળામાંથી એ જણું એકી સામટે ચીચીઆરી પાડી બોલ્યા, “ આ તો ભૂજંગલાલ !” આમાં ભૂજંગ કહેનાર તો સુમન હતો. જે વખતે ભૂજંગે કુફો માર્યો, ભૂજંગનું આવડું પકડી એંચ્યો તે વખતે સુમનને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે તે ભૂજંગ છે. એટદીઓ ઉપર સૂવાડ્યો ત્યારે પણ પોતે ઉસ્કેરાઈ ગયો હતો, થાકી ગયો હતો, એટલે ક્રાણ છે એ જેવાની તસ્હી લીધી નહોતી. પણ હિવાનો પ્રકાર પડતાં ભૂજંગને ઓળખ્યો. ઓળખતાં જ તાર સાંલર્યો અને ક્ષણવાર તિરસ્કાર થયો. પણ તરલાની મૃત્યુશાયા—મૃત્યુસુખ જતી તરલાની છ્યાં નજરે તરી આની. દ્વા-ક્ષમા અને શાન્તિના પવિત્ર વિચારો આવ્યા અને એક આત્માને બચાવવા ભાગ્યશાયી થયો માની પરમેશ્વરનો ઉપકાર માનવા લાગ્યો. ભૂજંગ લોકુલ પકડવા જતાં ઇસાગ્યો કે જાણુનેધને પડ્યો દરો એનો ખુલાસો થયો નહીં, અને એ સખ્યાથી ઓળખ્યો ન કરવી એમાં જ મળ છે માની ચૂપ રહ્યો.

ટોળામાંથી ભૂજંગલાલ કહેનાર ભીજ આપણી વીજણું હતી. વીજણું સુરતમાં હતી. એણે ચંદાને તાર કર્યો હતો, કાગળ લખ્યો હતો. પણ એમાંથી એકનો ઉત્તર આવ્યો નહીં, તાર-કાગળ નહીં પહોંચ્યો હોય ? એમ થયું અને તરલાનું મેં જેવું હોય તો આવો એવો સગામાં

તાર આવેલો જાણી વીણું એકદમ સુંખાઈ આવવા નીકળી. સ્ટેશન ઉપર કોઈ લેવા આવે એમ નહોંનું. પોતાના એક સગાને ત્યાં ઉત્તરવાની હતી, પણ એને ખખર કરવાનો સમય નહોંતો. ગાડીમાંથી ઉત્તરતાં જ કોઈ કચરાયું એમ સાંલજયું અને ભૂજંગલાલ રખેને આપધાત કરે એમ ખીનેલી વીણું ગલરાઈ. ‘ભૂજંગલાલ આવ્યા છે, સંભાળને’ એ તાર કરવાનો વીણુને હેતુ જ એ હતો કે ભૂજંગલાલ લાગણીના આવેગમાં કાંઈનું કાંઈ કરી ન નાંય.

એરી ત્યાં મૂકી ગલરાતી વીણું હોડી, ટોળામાં પેડી ને ફિનસના પ્રકાશે એંગખાતાં ‘આ તો ભૂજંગલાલ’ જ એમ ખૂબ પડાઈ ગઈ. સ્ટેશન માસ્તર ચ્યામકચા. સુમન અને વીણું આના સંખ્યાંથી છે માત્રાં બન્નેને રોક્યાં. ડાકટરે ભૂજંગને હવા આપી જગૃત કર્યો. સદ્ભાગ્યે સુમનની મહદ્દી છોલાયા શિવાય કાંઈ હીજું નુકસાન થયું નહોંનું. ભૂજંગલાલ પોતાની આસપાસ ટોળું વળેલું બોઈ, પોતાની રિથ્યાત્રી સમજી ધણ્ણા સમયનો આ જ સ્થળનો અકરમાત, તરદાની મુલાકાત નજર આગળ જોવા લાગ્યો, અને જે જગાએ તરદાન હતી તે જ જગાએ વીણુને જેતાં પ્રેમ, શાંકા, લયથી એ હુંજવા લાગ્યો. અચ્યો એ સારું થયું કે ખાડું તે સમજી શક્યો નહીં. આખા જીવનનાં કૃત્યો રીતેમેટોઓકની ઝીલમ ભાડુક નજરે તરી આવ્યાં અને એ ઝીલમ જેતાં પોતાની જત માટે તિરસ્કાર થવા લાગ્યો. પણ જે ઘડીથી વીણું ઝીલમ ઉપર-રંગભૂમિ ઉપર આવી તે ઘડીથી આત્માની કલુષતાં ઓછી થતી, પવિત્રતા આવતી જોવા લાગ્યો, અને હમણાં-જ પવિત્રતાની મૂર્તિ તરદાની ક્ષમા મેળવી આવેલો, ભાઈપદ પામેલો ભૂજંગલાલ પ્રત્યક્ષ વીણુને જેતાં, બન્ધુતુલ્ય સુમનને જેતાં શાન્ત થયો. પોતાસ તપાસ શરૂ થઈ. આપધાતનું કારણ શું આપવું? એ ગડલાંગ ભૂજંગલાલના હંદ્યમાં થતી હતી ત્યાં સુમનલાલ બોલી ઉઠ્યો, “ભૂજંગલાલ! દાદર બંધ હોવાથી કોણું લાંબે જાય એમ

કરી દાદર જવા સામા પ્લેટફોર્મ પર જતા હતા ને? ભલા આદમી, એ બાળુ જોઈએ તો ખરા કે ગાડી આવે છે કે કેમ?

ભૂજંગલાલથી અસત્ય ઓલાનું નહોતું એટલે ના કહેવા જતો હતો ત્યાં વીણુની નજર મળી અને સુંગો રહ્યો. પરાણે હા કહી અને પંચનામું થયું. ભૂજંગલાલ, વસન્તલાલ, સુમનલાલ જણીતાં નામ હતાં એટલે ધરમેળ સમાધાન થયું અને ત્રણે જણુ સાથે ખાડાર ગયાં. સુમનલાલ વીણુ અને ભૂજંગલાલને વિકટોરિયા કરી હોટલમાં જ લઈ જવા નીકળ્યો.

પ્રકરણ ત૧ સું.

સુમન અને ભૂજંગ.

વિકટોરિયામાં પોતાની જોડેનોડ, સામે ભૂજંગ અને વીણુને જેતાં સુમનને અનેક વિચારો સૂઝ્યા. જે ભૂજંગ પોતાનો હરીક હતો જેને જેતાં તો યું પણ જેનું નામ સંભળતાં શરીરમાં કોષ, તિરસ્કાર વ્યાપી રહેતો તે જ ભૂજંગને બચાવી બન્ધુ તરીક પોતાને ધેર લઈ જતો હતો! આ જ ભૂજંગને માટે સુરતમાં વર્ષે ઉપર શરતમાંથી તરલાને પરાણે જેંચી ગાડીમાં બેસાડી વગેરે અનેક શબ્દો સંભળાયા હતા—અરે! હમણાં જ વીણુનો તાર વાંચતાં શી શી લાગણી થઈ હતી, એ બધી લાગણીએ ક્યાં ગાધ? એ લાગણીને અદ્દે અનુકંપા, રનેહની વૃત્તિ કયાંથી ઉદ્દલવી? તરલાની મૃત્યુશયા આ સધળું કરી શકી હતી. મૃત્યુ-મૃત્યુશયા મનુષ્યના દોષો દૂર કરી શકતાં હોય, મનુષ્યને દેવ બનાવી શકતાં હોય, મનુજ્ઞ્ઞેમ-બ્રાતલાવ ઉત્પન્ન કરતાં હોય, પ્રભુપદ પમાડતાં હોય, તો મૃત્યુથી શા માટે ઉરવું? મૃત્યુશયા, માંદાની માવજત, પીડીતની સારવાર એ પ્રભુનો ગ્રેમ જણુવાનો માર્ગ છે, અને સુમનને તો એમજ થયું. મૃત્યુશયાથી

ક્રેટલાંના જીવન સૂધ્યાં ? તરલાનો મંદ્વાડ, તરલાની મૃત્યુશાયા, સુમનનો ગુમ થયેલો પ્રેમ લાવવા સશક્ત થયાં. તરલાના હૃદયમાં શાન્તિ પ્રસરી, એ જ શાયાથી ભૂજંગના જીવનમાં નવો પ્રકાશ પડ્યો, ભૂજંગનું ઓર મઠી અભૂત થયું. સુમન ભૂજંગમાં સમલાવ થયો. એવો જ જુગલની મૃત્યુશાયાથી લીલાના જીવનમાં ફેર થયો. લીલા અરવિન્દનાં હૃદય વધારે ગાડાં ગુંથાયાં, પ્રેમાળ બન્યાં. આન્ટરોડાઉના એક અક્ષરમાતથી તરલા અને ભૂજંગનો સંખંધ થયો, તેમ જ આ અક્ષરમાતથી તે સંખંધ તૂઢી ભૂજંગ સુમનનો વિશેપ સંચોણયો.

આ બધાનો વિચાર કરતો સુમન ક્ષણુવાર મુંગો રહ્યો ને પછી ઓલ્યો:

“ ભૂજંગલાલ ! આપણે આમ મળીશું એવો તમને ખ્યાલ દાટો ? ”

“ સુમનલાલ ! ખરેખર તમે સુમન છો—કુલ જેવું જ તમારું હૃદય કોમળ અને સુંદર છે. મહેં તહમારા સુખમાં વિનિ નાખવામાં આકૃત રાખી નથી. અરેરે ! જો આ વીણા મહારા જીવનની રંગભૂમિ ઉપર ન આવી હોત, તરલા-પવિત્ર તરલાખણેન ઉર્મિઓના આવેગવાળાં છતાં દદ ન હોત તો આજ ચુંથયું હોત તે કહી શકતો નથી. સુમનભાઈ ! તરલાખણેન અત્યારે હશે કે કેમ ! ભલું થને એ ચંદાખણેનનું કે મહેને પાસે જવા દીધો. તરલા બહેનના પગની રજ મેં માણે ચુહાવી અને તરલાખણેન અંતકાળે એક બહેનનો આશીર્વાદ મહેને આપ્યો. મહારે લીધે તરલાની આ સ્થિતિ, એવું જોઈ હું ગભરાયો, પસ્તાયો અને આન્ટરોડાના રોશનના ઉપર તહમે જે જોયું તે કર્યું. અરેરે ! હું શા ઉદ્દેશથી આવ્યો હતો ? ચંદા-તરલાની ક્ષમા માગી, એમના અલિગ્રાય ફેરવી આ વીણાના હાથનો દુંગેજાર હતો. હવે ચું થશે રામ જાણો ! ”

“ ભૂજંગલાલ ! તમે તરલાને મળ્યા ? ભૂજંગલાલ ! એ દ્વિવસ

દ્વિસ ઉપર મને આમ ખબર પડી હત કે ભૂજંગલાલ તરલાને મળ્યા ને તમે અત્યારે મારી પાસે છો એમ હત તો હું શું કરત તે જાણો છો ? હું તમારે ખૂન કરત. અરે ! આધે કૃયાં જાહેર છું ? આજ વીણુનો તાર “ ભૂજંગલાલ આવે છે, સંભાળને ” વાંચતાં શું થયું હતું તે પૂછનો વસન્તલાલનો. ભૂજંગલાલ ! તરલાએ મારી આપી ? અરેખર તરલાના જીવનનો અંત આણુનાર તમે જ છો. મદારા સુખનું નિકંદન કરનાર તમે જ. પણ શા માટે તમને ઠપોકા આપું ? પ્રભુની મરળ. તિરસ્કાર—હેમ રાખવો એ દુષ્ટ વૃત્તિ આ ન થયું હત તો દૂર ન થાત. માટે તમે મારા દુષ્મન નથી. તમે પુણ્યનું કામ કર્યું છો. પ્રભુ તમને સુખી રાખો.” *

“ સુમનલાલ ! તરલાએ મારી આપી એમ પૂછો છો ? મારી આપી, અરે ત્યા વરસાવી. એ પવિત્ર હેવીના અરણુસ્પર્શથી મારે જીવન પવિત્ર બન્યું છે. જેમ શ્રીરામચંદ્રજીના પગથી અહેયા પવિત્ર “તી દતી તેમ તરલાના પવિત્ર સ્પર્શ મદારે જીવન પવિત્ર બન્યું. સ્વી-પવિત્ર સ્વીઓનો સ્પર્શ, તેમનાં સ્નેહલીનાં નથન, તેમના મધુર શય્દો, તેમના પવિત્ર જીવનથી પુરુષો—મનુંયો હેવ અને છે એ નિર્વિવાદ વાત છે. તરલા તરફ મારો અમૃત જાતનો પ્રેમ હતો, તે પ્રેમ આજ પવિત્ર બન્યો છે. આજથી હું એને હેવી માનું છું. પરંતુ એ હેવી અત્યારે સ્વર્ગમાં હશે કે કેમ ? જીવનમૃત્યુ વચ્ચે જોલાં ખાતાં હતાં.”

“ ભૂજંગલાલ ! મદારી પવિત્ર તરલા કોણું જાણો જીવની હશે કે કેમ ! હોટલમાં પહોંચ્યાશું ત્યારે શાયે સમાચાર આવ્યા હશે ! તરલા વિના મદારે શું થશે ? અરવિન્દને લીકા મળી, તમને વીણા-હેન પ્રામુખ થયાં, ચંદ્રાખહેન વસન્તલાલ સાથે આનંદમય જીવન ગાળે છે ત્યારે હું એકલો જ અહુલો થઈ પડીશ. અરે રામ !” આટલું બોલી સુમન નિરાશ થઈ ગાડીમાં પડ્યો. વીણા—ગલરાયલી વીણા ધડકતે હદ્દે સંબળું સાંભળ્યા કરતી હતી, અને સ્વખનવત્ત

બનેલા એક પછી એક બનાવેને સંભારતી હતી. પોતે તાર કર્યો ત્યારે એને એમ ખખર નહીં કે એનો તાર સુમનલાલના હાથમાં જરો અને એનો અર્થ આવો લેવાશે. તાર કે પત્રનો ઉત્તર ન આવતાં ભૂજંગલાલ રખેને કાંઈ ન કરવાનું કરી એસે એ બહીકે મુખાંધ આવવા નીકળી અને કે ગાડીમાંથી પોતે ઉત્તરી તે જ ગાડી નીચે સુમનલાલ નહેત તો પોતાનો પ્રિય ભૂજંગ હતો ન હતો થયો હોત. અને ભૂજંગલાલને બચાવનાર કોણું? તરલાનો જ પતિ! એ પણ અકરમાત જ ને? એનાથી સુમનલાલનું બિદમય મહેંન ન જોવાયું. ભૂજંગલાલના હથ્યમાં થતા વિચારો સમજ રહેવાયું નહિ અને ઓલી:

“ સુમનલાંધ ! શું મલારા તારનું આવું ગંભીર પરિણામ ? ‘સંભાળને’ નો અર્થ એટલો જ હતો કે એ કાંઈ પોતાના શરીર ઉપર ન કરવાનું ન કરે એ જ. ભૂજંગલાલને હું સમજ શકી છું એટખું કાંઈ નહીં સમજયું હોય. એ ભૂજંગલાલ જ જૂદા છે. તરલાને પવિત્ર માનતા-માને છે. તરલાખેને હેરાન કરવા માટે પૂરેપૂરા પસ્તાતા હતા. એ પરિતાપ હુર કરવા જ અહીં આવ્યા હતા, અને કદાચ ચંદ્ર બહેન-તરલા બહેન એમનો તિરસ્કાર કરે ને જીવને જોખમમાં નાખે એટલા જ માટે મહેં તાર કર્યો હતો. ભૂજંગલાલની મહેં બહુ કસોટી કરી અને એ કસોટીમાં એ પાર ઉત્તર્યા છે. હું એમની અપરાધિની છું, પણ અત્યારે તહમારા આગળ શું કહું? તમારો ઉપકાર કેમ ભૂલાય? તહે નહેત-આન્ટરોડના સ્ટેશન ઉપર નહેત-દાદરનો રસ્તો બંધ નહેત-તો આજ મલારી શા સ્થિતિ થાત? સુમનલાંધ! તરલાખેનને પ્રભુ બચાવશે, પણ તરલા વિના સુમનલાંધ અને ભૂજંગ વિના વીણામાં ફેર છે હોં! અમો સ્ત્રીએનું જીવન પુર્ય વિના શુન્ય હોં! તમે પ્રેમાળ હો, એકપત્તીવિષતમાં માનતા હો, તો એ પત્તીના નામે પ્રાતઃસ્મરણીય મલાતમાની માછક હેરસેવા, જનસેવા કરવા સશક્ત થાઓ છો. અમો સ્ત્રીએ પાંજરામાંનાં પક્ષી છીએ. સોનાનું, હીરાજડીત, કંદ, મૂળ, ફળ, કુળથી ભરેલું, પણ આખરે પાંજરને! અને

તેમાં પણ પુરુષ વિનાની સ્ત્રીઓનું જીવન નિરસ જે. અરે સુમનભાઈ ! જે સમયે એમને પ્લેટફોર્મ ઉપર મેં જોયા, જે સમયે ક્રાનસના પ્રકાશમાં એમનો ચહેરો ઓળખ્યો તે વેળા મુને શું થયું હશે તે મારું મનજ જાણે છે. સુમનભાઈ ! તમે મુને મહારા ભૂજંગને પાછો આપ્યો છે. અને આ રંક અધ્યાત્માની અંતઃકરણું હુવા છે કે તરલાખેન જીવશે અને એમની સાથે આનંદમય જીવન તમો ગાળશો. પણ ભાઈ ! તે વખતે આ રંક બહેન, આપના જીવનમાં વિષ રેડનાડ-ફુઃખ કરનાર છે એમ ન માનતાં તેના તરફ પ્રેમથી જોને. ”

વીણુના લાગણીલર્યા શાખદ્વિ સુમનનું હૃદ્ય ભરાઈ ગયું, તે બોલ્યો :—

“ વીણુ બહેન ! મહેં તમને જોયાં દતાં, તમારું નામ સાંભળ્યું હતું, પણ પ્રત્યક્ષ વાતતો આજ જ પ્રસંગ અન્યો છે. બહેન ! ભૂજંગલાલ છે એમ જાહીને તો કદાચ હું નથે અચાવત એમ ભૂતકાળના મહારા વિચારથી મહેં લાગે છે; પણ તરલાની મૃત્યુશાયા મારા મગજમાં તાજી હતી. આ એક મનુષ્ય મરતાં એની પત્તીનું શું થશે એ વિચાર સુઝ્યો. ચર્ચાગેટના પૂલ ઉપરથી હું જ આપધાત કરવા તૈયાર થયો હતો ને લાગણી ફરીને મહારા હૃદ્યમાં ભૂજંગલાલને પડતા જોઈ થઈ આવી, અને જે કામ ચંદાખેનની ક્રીક્ષાએ ચર્ચાગેટના પૂલ ઉપર કર્યું તે જ કામ મહેં આન્ટરોડ ઉપર કર્યું. બહેન ! ભૂજંગલાલ મહારા બંધુ છે. ભૂજંગલાલ નહોત તો તરલા પ્રત્યે ભવિષ્યમાં હું વહેમાત અને અમારું જીવન ધૂળ થવા વખત આવત. ભૂજંગલાલને લીધે જ જીવનના આ બનાવને લીધે એ વધારે શુદ્ધ થયાં, અને પરમેશ્વર કરે ને તરલા જીવે તો અમારું જીવન વધારે ઉન્નત થશે ! અમે વધારે સદ્ગુર્યોગી જીવન ગાળી શકીશું, અને એ ઉપકાર ભૂજંગભાઈનો જ ને ? પણ એ દીન ક્યાં ? હું અહીં સુખના સ્વર્ણાનો વિચાર કરું છું ને મહારી તરલા કોણું જાણે હશે કે કેમ ?.....”

ગાડી હોટલ પાસે આવી. વીણા, ભૂજંગલાલ અને સુમનલાલ ઉત્તર્યાં. લીઝિટમાં બેશી ઉપર ગયાં. હોટલબોય આવતાં સુમને કહ્યું,
“આ મારા પરોણા છે, એમને માટે એક બ્લોક ઉધારી આપ.”
“જ સાહેય” કરી બાય ગયો અને બ્લોક ઉધારી આપે તે દરમિયાન ખંડાં સુમનલાલના ઓરડામાં ગયાં. ભીંતની કળ દાખી દીવો પ્રકટાવ્યો. અને સુમનલાલે મેજ ઉપર પોતાના નામની ચીરી જોઈ. ચીરી ઉધારી અને વાંચીઃ—

“પ્રિય લાધ સુમન !

ડાકટરોએ તરલા બહેનની આશા આપી છે, અને તરલા બહેન તમારા નામની માળા જરૂર છે. એમને આરામ કરવાની દવા તમે જ છો તો આ ચીરી વાંચતાંની સાથે જ એકદમ આવજો-જેટલી વાર થાય છે તેટલી ચિંતા વધે છે. એજ.

લી. બહેન
સૌ. ચંદાના પ્રણામ.”

ચીરી વાંચતાં સુમનલાલના મ્હો ઉપર હર્ષ-ચિન્તાના રંગો આવવા લાગ્યા. ઘડિયાળ જોઈ. આર વાગવા આવ્યા હતા. છેલ્ટી લોકબને થોડી જ વાર હતી. ઘંટડી વગાડી બોયને બોલાવ્યો. ચીરી ડોણું લાયું, કયારે આવી, તેના જવાબમાં જણાયું કે ચીરી નવ વાગે દાદર્થી ડોઈ આપી ગયું હતું ને જરૂરનું કામ છે કહી આવે કે તરત મોકલવા કહ્યું છે. બોય વાક્ય પુરું કરે તે પહેલાં જ “વીણાબહેન ! ભૂજંગલાલ ! હું જાઉં છું. દાદર્થી મહારે માટે ચીરી આવી છે, હું રોકાઈ શકું એમ નથી. ત્યાંની રિથતિ ઉપર મહારં આવવાનું થશે માટે મારું કરજો.” કહી સુમનલાલ ચાલ્યો ગયો અને આ વિશાળ હોટલમાં જવનમાં પહેલીવાર જ વીણા અને ભૂજંગલાલ આમ એકલાં મળ્યાં.

અકુરણુ તર સું.

વીણા અને ભૂજંગ.

પોતાની પ્રિય પત્ની તરલાનું છેલ્ખું મો જેવા સુમન રાતની છેલ્ખી લોકલમાં દાદર ગયો ને હોટલમાં ભૂજંગ—વીણા એકલાં પડ્યાં. વીણા સુરતથી પોતાના ભૂજંગને બચાવવા, એને મેળવવા આવી હતી. વીણાએ ભૂજંગલાકના જીવનમાં ધણો ફેરફાર કર્યો હતો અને વીણા જેમ જેમ ભૂજંગલાકને સમજાતી ગર્દી તેમ તેમ તહેનો ભાવ પણ વધતો ગયો. તરલા ફ્લેનને છેલ્ખાં મળવાનો ઉહેશ હતો. ત્યાં સ્ટેરોન ઉપર જ અકુરમાત જોયો. પોતાના જીવનને લૂટાતું જોયું અને વીણાનું હૃદય વધારે ડામળ બન્યું.

“ભૂજંગલાલ ! હજારને આપધાત કરાવનાર તમે આપધાત કરવા તૈયાર થયા એ શું ?”

“ વીણા ! વીણા ! જુના ભૂજંગ અને નવા ભૂજંગમાં ફેર છે હોં. મહારાં જુનાં કૃત્યો સંભારું ધું ત્યારે મહુને એમજ થાય છે કે આપધાત એજ ઉત્તમ રસ્તો છે. વીણા ! મેં યુવાનીના મદમાં, ધર-કૃળવણીના અલાવે કેટલાં કુદૃત્યો કર્યો હતાં અને કરવા કાંઈં મારતો હતો તે સંભારતાં કમકમાડી ઉપજે છે. વીણા ! લીલા-તરલા જેવી અનેક સાધીઓને મહેં હેરાન કરી-અરે નિર્દોષ બાળાઓને દીકાપાત્ર બનાવ્યાં. સ્નેહદારને નામે, મોટી વયે મળી વિવાહ કરવાના વિચારો ઉત્તમ હશે પણ તે જેમનાં મન અને નીતિખણ હિચાં છે તેમને માટે હોં. અમારા જેવા તો માત્ર બાબુ સુંદરતાથી જ કે પૈસાથી મોહીયે છીએ. એક ન ગમી કે બીજુને લલચાવીયે, પણ આત્મા-હૃદયની ડામળ લાગણીનો વિચાર જ કરતા નથી. વીણા, એક તું મળી જ્યાં મહારું ન ચાલ્યું !”

“ ભૂજંગલાલ ! મહારા પિતાએ મોકી કરી મહને ઉચ્ચય ડેળવણી આપી, પરન્તુ તે સાથે માણુસ ઓળખતાં, પૈસા કે ઇપથી ન મોહતાં રિખ્યવું હતું અને તેને પરિણામે જ હું દૃઢ રહી. હું તમને જેતી આવી હતી. બિચારી તરલા-પવિત્ર તરલા લાગળુંથી લરેલી છે, એને કોઈ મીઠા મીઠા શબ્દથી લોળવે તો કદાચ બોળવાય-ઉશ્રૂતય એવી છે. અને એ લાગળુંના વેગને લીધે જ હેરાન થઈ. હવે દૃઢ થઈ. આજથી તમારું એ જીવન બદ્ધલાયું સમજજને. બોલો હવે શો વિચાર છે ?”

“ વીણા, શો વિચાર હોય ? વિચાર કરતાં લાગે છે કે જે હું સુખી થઈ શકું એમ હોઉં તો તે તારાથી જ. માટે સુરત, અમદાવાદ કે અહીં જ આપણાં લમ્બથવાં જોઈએ અને શાન્તિથી જીવન ગાળીયે.”

“ ભૂજંગલાલ ! તમને લમતી એડી ગમશો ? જેમ લીલાને મૂકી તરલા જોળી, તરલાને મૂકી વીણા જોળી તેમ પછી વીણાને મૂકી બીજ જોળવા જરોા તે નહીં ચાલે હોં.”

“ વીણા, હવે મને ન ખાળ. વીણાના નાદમાં તહીન થયેલો ભૂજંગ બીજનો નહિ થાય તે માટે નિષ્ઠત રહેણે. હવે ચાલવું છે કે તરલાને મળવું છે ?”

“ તરલાખહેનને મળવું તો હતું પણ જ્યારે એ ઘડીસાસ છે તે વખતે મળી તેમને હેરાન કરવાથી શો લાભ ? બિચારા સુમનલાધિતું ખગડે છે. એમના જીવનની આશાઓ ધૂળધાળું થઈ ગાય. અને આ બધું કોણે લીધે ? ભૂજંગલાલ ! તમારે લીધે ! આપણામાંના ધણા કહેવાતા ડેળવાયેલા વણુપરણેલા જીવાનીયાઓ આમ વિના કારણું ધણાં કુદુમ્યોમાં વિષ રેડે છે. બીજની પત્નીઓ, જહેનો કે કુંવારી કન્યાઓ સાથે વાતો કરવામાં કંદ્ચ સુધારો માને છે, એમની સાથેની વાતોમાં એમની આશાઓ ભીલવે છે અને પછી હિંદુ સંસારના

જુના સંસ્કારને લીધે અનેક નિદાખેરની ટીકાઓને પાત્ર થાય છે. અરે ! ધર્ષીવાર એમ બને છે કે મિત્રની કે બીજાની પત્ની કે બહેન સાથે વાતો કરનાર, લાજના રીવાજને ધીકારનાર જ્યારે પોતાનો સમય આવે છે ત્યારે પોતાની પત્ની ઉપર કાણુ રાખે છે. બીજાની સાથે વાત કરવી તો શું પણ મહેણું પણ ખૂલ્લું રાખવા હેતા નથી, અને સુધારો-સ્વીસ્વતાંયના હિમાયતાંઓ પોતાની સ્વીઓને પડામાં અને દાબમાં રાખે છે. તમે તો એવા નથી ને ? ”

“ વીણું ! હવે તો તેવો નથી, પણ જ્યારે હું આમ સોસાયટીમાં ફરતો ત્યારે તું કહે છે એવા જ વિચારનો હતો. સુધરેલાં કુટુમ્બોમાં ફરતો, એમને ત્યાંની નિર્દેંખ સ્વીઓ સાથે છૃટથી વાત કરતો, પણ તે જ સાથે હું દરેક પળે દરાવ કરતો કે મહારે પોતાને ધેર હું મહારી સ્વીને કોઈ પણ પુરુષ સાથે વાત કરવા નહીં દર્દ. એને લાજ કાઢવા હુકમ કરીશ.”

“ ભૂજંગલાલ ! દજ પણ તમારા એજ વિચાર રહ્યા હોય તો કહેને. આપણે છેલ્લી સલામ કરીયે. ”

“ વીણું ! તું શું મહેને મારવા માગે છે ? તરલા બહેનના આશાવાંદે મહારા દુર્ગુણો નાખૂન થયા છે. એમના અને લીલાના પવિત્ર જીવને મહારા વિચારોમાં ફેરફાર કર્યો છે. હું અત્યાર લગ્ની સુધારનો ડેણ કરતો એટલું જ, બાકી એમજ માનતો કે સુધારવાળા એટલે ખરાખ, ભણેલી સ્વીઓ એટલે ખરાખ. પણ એમાં મહારી ભૂલ હતી. ભણુંતરમાં કાંધ દોષ નથી. એ તો ધર કે મહારની બીજી કેળવણી ઉપર જ સારા ખોટાનો આધાર છે. લીલા-તરલા જેવી પવિત્ર બહેનો મહેને જેઠ નહોની. અરેરે ! ગદારે લીધે એ કુટલાં હેરાન થયાં ? વીણું, તહારે હું વૈ તો તું દરેક મીઠીગમાં જને, તહેને હું વૈ તો ગમે તેની સાથે વાત કરને, હું બહેમાઈશ નહીં. પછી ? ”

“ ભૂજંગલાલ ! ખરેખર હું બહુ ખૂશી થઈ છું. આન્ટરોડના સ્ટેશન ઉપર તમને થયું હત તેના કરતાં આ સ્થિતિ થઈ તે સારું

જગત સમજશે. આથી આપણે સુખી થઈશું. મહેન શાન્ત જીવન જ પસંદ છે. કેની તેની સાથે ગમે તેમ વાત કરવી મહેન પણ ગમતી નથી. માત્ર એટલું જ કે વાત કરવાથી ખીંચો ખરાબ થાય છે એવું માનનારી હું નથી. ચાલો હવે સુધીશું? એક વાગશે. સુમનલાઈ તો સહવારે આવશે અને આપણે નાહક ઉનિગરો શા માટે કરવો?"

લવિષ્ણનાં પતિપત્ની વીણા—અને ભૂજંગલાલમાંથી દુર્ગણુરૂપી જે નાશ પામ્યું હતું ને તે બદ્લે પવિત્ર વિચારો જમ્યા હતા, અને એક ખીની મર્યાદા સાચવવી એ તે સારી પેઠે સમજનો હતો, અને વીણા પણ નીતિબળમાં ઉચ્ચ હતી. લવિષ્ણના સુખના વિચાર કરતાં બન્ને અલગ અલગ નિદ્રાધીન થયાં.

આતઃકાળ થયો. સુમન ન આવ્યો પણ ચીડી આવી. ચીઠીમાં લખ્યું હતું કે "તરલાને કાંક આરામ છે અને લય રાખવા જેવું અત્યારે તો નથી. સુમન આવી શકે એમ નથી, પણ હેઠલમાં ફ્રાવે ત્યાંસ્થૂધી રહેવું."

ભૂજંગલાલ ને વીણાને મુંબાઈમાં હવે કાંઈ કરવાનું રહ્યું નહોતું. તરલાને મળવા જેવું હતું નહી એટલે વીણા અને ભૂજંગ તરત જ વિગતવાર ચીડી સુમનલાલ ઉપર લખી સહવારની જ ક્લાસ્ટ ટ્રેનનમાં ઝુરત જવા ઉપડી ગયાં.

સુરત જતાં જ ગામમાં વીણા ભૂજંગને લઈ આવી એ વાત ઉડી. અને ભૂજંગલાલના નામ સાથે વીણાનું નામ જેમ તરલા—લીલાનું જોડાયું હતું તેમ જોડાયું. વીણાના પિતા કિશોરીલાલ વીણાને સારી રીતે એળાખતા. પોતાની પુન્નીમાં એને વિશ્વાસ હતો અને ડાહી પુન્ની પિતાની છચ્છા વિરદ્ધ કાંઈ પણ કરતી નહી. એમ છતાં આ બધી વાતની જગતને ખબર ન હોવાથી લોકો ગમે તેમ વાતો કરતાં તેની પિતા કે પુન્નીને જરાયે દરકાર નહોતી.

ભૂજંગલાલ અને વીણા આવતાંની સાથે જ કિશોરીલાલને મળ્યાં. એમણે પોતાનાં હુદ્દ્ય ઘૂલ્યાં કર્યો. અને કિશોરીલાલ

એની પતની અને વીણુને વાત કરતાં, એક બીજાનાં હૃદય ખૂલ્ખાં કરતાં જેયાં ત્યારે એને પોતાની માતા નંદા સાંભરી. ભૂજંગલાલને એમજ થયું કે પોતે બગડ્યો હોય તો તેનું કારણ પોતાની માતા જ છે. નંદાની ફેશન, નંદાની નીતિ, નંદાના વિચાર આ પતિપત્નીની સાથે સરખાવતાં શરમાયે. નંદાને માતા કહેતાં ગભરાયો, અને આવા માયાપના હાથ નીચે રહેવા માટે પરસ્તાવા લાગ્યો. ભૂજંગલાલે કિશોરીલાલ સાથે નિરાંતે વાત કરી. વીણુને સ્વીકારવા તૈયાર થયો અને વીણુ સાથે લગ્નથી જોડાતાં પોતાના જીવનમાં સ્વર્ગ સુખ મળશે એમ કહેવા લાગ્યો. કિશોરીલાલ આજ સુધી મુંગો રહ્યો હતો પણ ભૂજંગલાલની હિલચાલ તપાસતો હતો. એનામાં શુલ્ક સંસ્કારો હતા તે જાણુતો પણ એ કેળવણીની ખામીને લીધે છુપાઈ રહ્યા હતા. વીણુના પ્રેમનાં ભૂજંગનું વીષ ઉંતાર્યું અને વીણુ ભૂજંગને પરણી સુખી થરો એમ માની લગ્ન નક્કી કર્યો.

આજ ભૂજંગના આનંદનો પાર ન રહ્યો. લીલા—તરલાની પાછળ ભમનારો ભૂજંગ જે ખરેખર સુખી થયો હોય તો તે આજ જ. પ્રભુને ન માનતાર ભૂજંગ પ્રભુને—પ્રભુના પ્રેમને માનતો થયો હતો. તરલાની મૃત્યુપથારી આગળ, માન્ટરોડના સ્ટેશન ઉપર એન્ઝન આગળ પડતાં જ પ્રભુનાં દર્શન થયાં હતાં અને કિશોરીલાલની મંજુરી મળતાં અચાનક જ પ્રભુનો ઉપકાર અંતઃકરણમાં માન્યો. વીણુના જીવનની મહોટી આશા ઇગિભૂત થઈ. ભૂજંગલાલને જેયો હતો ત્યારથી જ એની તરફ એનું હૃદય ખેંચાયું હતું. એની લાગણીઓ, એના છુપા સદગુણો તે નિદાણી શકી હતી. અને વીણુનો સ્વરૂપ જ એવો હતો કે દુર્ઘણાને—નભળાઈને કાખૂમાં આણી શકે. એ છુપી શક્તિનો પ્રયોગ વીણુએ ભૂજંગલાલ ઉપર કર્યો અને તેમાં એને વિજય મળ્યો. ભૂજંગલાલ શરદ્યાતમાં આવ્યો અને બારણુા પાછળ ચાહ કરતાં જે વાતો સાંભળી હતી, મનમાં જે અસર થઈ હતી, તરલા—લીલાને પૂછ્યા વિના હા નહી કહું એમ કહ્યું હતું તે સાંભર્યું અને

ભૂજંગની કસોટી દેવા જ હૃદયની લાગણી દ્વારી એને રળવળાયો હતો. તે સધળું યાદ આવતાં વીણુનો સ્નેહ જાગૃત થયો, અને આજ પિતા-માતાની સમક્ષ લગ્નનું નક્કી થતાં હૃદયનો આનંદ બધાર દેખાવા લાગ્યો. લીલાને પૂછ્યા વિના, તરલા પાસેથી લડીકિંત જાણ્યા વિના હા નહિ કહું કહી દિવસો ને દિવસો લંબાવવા જેને જરાપણ હરકત નહોતી નડી તે જ વીણુ આજ અધીરી થઈ ગઈ. ક્યારે લગ્ન થાય, વળી કાંઈ વિશ્વ આવશે તો? મુહૂર્તની શી જરદર છે, અમૃત જ મહિનામાં ડે તિથિએ લાગ થાય એમ શા માટે? હૃદયને જેડવામાં મુહૂર્તની જરદર શી એમ થયું. પણ શું કરે? વીણુ-બહુદુર-નિરુ
વીણુ આજ લીલીધમ થઈ ગઈ. હૃદયની લાગણી અમૃત કાળને માટે આજસૂધી રોકાઈ રહી હતી તે એક સામની ઉલ્લંઘની અને ચિંતાતુર-અસ્વરથ બની.

પ્રકરણ ત૩ મું.

તરલા અને સુમન.

સુમનલાલને ચીઠી મળતાં જ એ તરલાને મળવા વાયુવેગે દોડ્યો. થોડા દિવસ ઉપર તરલાના મંહવાડની ખરાર મળતાં તરલાને ઢેંગ માનનાર, વીણુના તારથી કોષે લરાનાર સુમન આજ તરલાની જીવવાની આશાથી હર્ષદેલો થયો હતો. નિરસ સંસાર રસમય લાગવા લાગ્યો. અને હવે તરલા ક્યારે સાળ થાય? ક્યારે તેને લભથી પત્ની બનાવું? અને ક્યારે સહજુવન ગાળું? એમ થવા માંડયું. દાદર ઉત્તરો. ગાડી કરી વસન્તલાલને બંગલે ગયો અને પગથીયાં કુદ્દો તરલાની ઓરડીમાં તેની પથારી પાસે ગયો. અંદા અને વસન્તલાલ પથારી પાસે બેઠાં હતાં અને તરલાને કપાળે હાથ ફેરવતાં હતાં. તરલાની ક્રીકી, નિરસજ પણ સ્નેહભર આંખો બારણા તરફ જ હતી. સુમનને

દ્વાખલ થતો દેખી તરલા સફ્રાળી, આનંદ-રનેહના વેગે ઉઠવા ગઈ. પણ થળ ન હોવાથી પડી. “તરલા ! તરલા ! થાકી જઈશ ! હું જ આતું છું.” કહી તરલા પાસે સુમન ગયો. ચંદા-વસન્તલાલની હાજરી ન ગણુકારતાં જ તરલાનું ભાથું પોતાના ખોળામાં લીધું. એનો સ્પર્શ થતાં જીવનમાં કદિ અનુભવી નહી હોય એવી લાગણી થઈ. વસન્તલાલ બદાતું કાઢી ઉઠ્યો ને ચંદા હવા લેવા ગઈ. અસ્વસ્થ ભવિષ્યની ગૃહિણી પાસે રનેહણ પતિ એઠો અને ઓલ્યો, “તરલા ! તરલા ! મહેં અદેખાધીથી લારા જીવનમાં વિષ રેડ્યું છે. ખરે સ્વીઓ પવિત્ર જ્ઞાન અમો પુરુષો તમારા ઉપર ધણીવાર રહેમ આણીયે છીએ. ભીજા પુરુષ સાથે હસીને વાત કરતાં જોઈ અમને કાંઈ કાંઈ થઈ જાય છે. જોકે સુધારામાં ખપવા માંગતી સ્વીઓને સ્વતંત્રતા આપવા ધર્યાયીએ છીએ, પણ ભીજાની સ્વીઓ અમારી સાથે હરેકરે એ ગમે છે પણ અમારી સ્વીઓને એમ કરતાં જોઈ શકતા નથી.”

“સુમન ! તમારું કહેતું ખરું છે. પુરુષોનો એ દોષ મોટો છે માટે જ સુધારો લોકપ્રય થયો નથી ને કેળવણી વખોડાય છે. પણ અમારે પણ અમારો દોષ સમજયો નંદાએ. હાલની કેળવણીમાં એક મોટો દોષ બહારનો મોહ એ છે. હજ્ય કુગવાતાં નથી. અમે છોકરીએ -સ્વીએ બહારના રૂપ, રંગ, હાવભાવથી વધારે આકર્ષાધ્યે છીએ. જનસમાજમાં, સોસાયટીમાં, કલખોમાં ધણીવાર ભાષણો સાંલળવા કરતાં લુગડાં, ધરેણાં ફેશનમાં જ ફ્રસાધાએ છીએ, અને અપદુકેટ પુરુષો, યુવાનો જ સારા એમ માનતાં શિખ્યાયે છીએ. વિવાહ-સગાધ કરવામાં પણ ગૃહસુખ કયાં ભોગવાશે, શાન્તિથી ગૃહસુખ ભોગવાશે કે કેમ, જીવનમિત્રો થઈશું કે કેમ, તે નેયા પહેલાં સોસાયટીમાં હરવા ફરવા ડોળદમામમાં રહેવા ફ્રાવશે કે કેમ એ જોવાય છે. સુમન ! ભારા સંબંધમાં ભારો આ દોષ હતો. ભારી ફ્રાધાએ અહારું નામ તરલા પાડ્યું છે તે યોગ્ય જ છે. હું તરલા જ છું. ભૂજંગના આન્તર કરતાં બાલુ દેખાવથી હું અંનાઈ અને દુઃખી થઈ. સુમન !

પ્રભુએ મહને મોતથી બચાવી છે. મહેં તહમને દુઃખી કર્યા છે. હવે એ બધાનો બહદો તહમારા જીવનમાં સુખ આપી વાળીશ.”

“પ્રભુ તહે જ્ય આપે. અત્યારે ચિંતા ન કરીશ. ડાક્ટરોએ આશા આપી છે તો હવે હવફિર માટે પંચગની જરૂરે. હું ને તું ઉન્હાળાના એ મહિના ત્યાં રહીયું તો તહાઁ શરીર સાડું થઈ જશે. જેને લીકા લાનોલી ગઈ પછી કેવી થઈ? વીણા અને ભૂજંગ હોટલમાં છે.”

“શું! વીણા અદીં છે? ભૂજંગ! બીચારો ભૂજંગ! મહને તહેની દ્વારા આવે છે. કેવો લયાનક તેકેવો નમ્ર બની ગયો? એ બધા પ્રતાપ વીણાના. ખરે પુરુષોને અંકુશમાં આણુનાર સ્નેહભર પત્ની શિવાય કોઈ નથી. વીણાએ ભૂજંગનું જીવન સુધાર્યું. આન્ટરોડના સ્ટેશન ઉપરનો ભૂજંગ સંભાડું છું, વક્સસાડના સ્ટેશન ઉપરનો ભૂજંગ સંભાડું છું, રેસક્રેસનો ભૂજંગ સંભાડું છું, ત્યારે મહેરી જત ઉપર તિરસ્કાર આવે છે. પ્રિય સુમન! તમે ખરેખર સુમન જ છો.” આમ પતિપત્ની વાત કરતાં હતાં અને જે કાર્ય દ્વારા ન કરે તે કાર્ય સ્નેહ ગોઢી કરતી હતી. તરલાના હંદ્યમાં ઉક્ખાસ વધતો હતો. એના જીવનમાં રસ આવતો હતો, ઉર્ભિનો આવેગ ધીરો પડતો હતો. સુમન અને તરલાના હંદ્ય વિદ્ધો આવ્યા પછી હવે વધારે સંઘટ થતાં હતાં અને વસન્તલાલ તેમજ ચંદ્ર કૃતકૃત્ય થતાં હતાં. બિચારી ચંદ્રની આશા આજ ઝળી હતી. પોતાના ભાંગી પડતા જીવનધટમાં રસ રેડનાર તરલાને સુખી જોઈ ખરેખર સુખી થઈ હતી અને બહેન જેવી નણુંદને લગ્ન ગાંઠથી ગુંથાયેલી બંધાયેલી જોવા ઉત્સુક હતી.

બીજે દિવસે ડાક્ટરોની સલાહ લઈ સુમન અને તરલા પંચગની ગયાં. સાથે કીકી હતી. દાદર સ્ટેશનના દાદરપર ચડતાં કીકી-અટકાળા કુકો બોલી ઉઠી, “સુમન કુવા, પેલી ગાડી આવે. સીજનલ પડી છે, અહીંથી કુદ્દં છે?” “ચુપ ગાંડી! તારી તરલા ફોઈ

સાંભળશે તો મારશે.” વિવાહિત વર-વહુ પંચગની ગયાં અને ત્યાં હવા, દવા, આરામ અને સ્નેહના વાતાવરણુમાં કલ્પોલ કરવા લાગ્યાં. બન્નેને લાગ્યું કે પ્રથમ દર્શનનો સ્નેહ કાયમ હોતો જ નથી. એ સ્નેહ સત્તા, ઇપ, દ્રવ્યના ઉપર જ આધાર રાખે છે અને એમાં ન્યૂનાધિકતા થતાં, કિંવા બીજે સ્થળે એજ વસ્તુઓ વધારે સારી લાગતાં સ્નેહ-કહેવાતા સ્નેહનું સ્થાન બદલાય છે. પુરુષ વા ર્ખીને ગૃહ તેમ જ શાળામાં યોગ્ય ડુળવણી લીધી હોય, પ્રભુને એળાખતાં શિખવાયું હોય તો પછી માબાપ સમજુ હોય ને પ્રથમથી કે પછી ઇપગુણનોએસગાઈ કરે, વરકન્યાને એક બીજના સંબંધમાં આવવા દે તો તે સ્નેહ વધારે સંગીન અને કાયમનો થાય છે. સુમન-તરલા ચાર મહિના પંચગની રહ્યાં. એ દરમિયાન સાથે હરવા દૂરવા જતાં, બીજીક, ડ્રાઇ આહિ રમતો રમતાં, સારાં પુસ્તકો સાથે વાંચતાં અને દેશની-ન્યાતની વાતો કરી આણુણણુપણે પણ જેની જરૂર છે એવાં Iniellecual Compautou બુદ્ધિયોગ્ય મિત્રો થતાં હતાં. સીજન પૂરી થઈ અને બન્ને સુરત આવ્યાં. સુરત આવતાં અનેક વાતો સાંભળી.

“ અહી તરલા ! તું તો લાલખૂમ અની આવી ! અમે તો નાણ્યું હતું કે તું સુરત દેખવાની નથી. સુમનલાલ તારા આગળ નરમ લાગે છે ! કાંઈ નહિ પણ એ પતિપત્ની સ્નેહાળ ખરાં. હવે તરલાના સહિતાસમાં સુમનલાલ પણ ઉગતા સુમન સમ ભીલશે. કુમ ખડે ને ?”

“ તરલા બહેન ! તમારે લગ્ન કયારે છે ? ભૂજંગલાલ અને વીણાનું લગ્ન સંભળાય છે ને ?” આમ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ગપાટા ચાલવા માંડયા. લગ્નના દિવસ પાસે આવતા હતા ને તરલા અને સુમનના છુદ્યમાં અલૌકિક લાગણી થતી હતી. સુરતમાં એ લગ્નો લોકને મોઢે ચંડ્યાં હતાં. તરલા અને ભૂજંગનાં નામ અણણ્યાં નહોતાં

નવરા અને નિદાખોર લોકાએ બન્નેને જગઘનીશીએ ચડાવ્યાં હતાં, પણ છેવટે એ પવિત્ર ઠરી અને ભૂજંગ-વીણાનું જોડું લોકાની અદેખાઈ કરાવવા લાગ્યું.

આ લગ્ન વખતે લીલા-અરવિન્દને ખાસ બોલાવવામાં આવ્યાં હતાં. પરંતુ હમણું જ સુવાવડમાંથી ઉડેલી લીલા આવી શક્યો કે કેમ તે શક હતો. ચંદા તો તરલાનું લમ જાણી અધીરી બની હતી. કેમ જાણે પોતાની એકની એક છોકરી પરણું હોય તેમ આખા કુદુમ્ય સાથે ગામ પહેલી ઢોડી આવી હતી. આવતાંની સાથે જ સુમનને મળી અને બોલી, “ સુમનભાઈ ! ચર્ચાંટના પુલ ઉપર જવું છે ? સોલીસીટરની સખાં લેવી છે ? ઢોંગી તરલાને લઈને શું કરશો ? ”

“ ચંદા બહેન ! કરો મશકરી, તમારો વખત છે, પણ હવે હું તમારી તરલાને તમારી પાસે ઘડી રહેવા દેવાનો નથી. તરલા હવે ઉર્મિનો આવેગ નથી પણ ઉર્મિનું શાન્ત મીઠું જરણું છે. તમે અહુ રાખ્યો. હવે મણો એ ઉર્મિના જરણુમાં શાન્ત થવા હો. ચંદા બહેન ! તમે કર્યું છે તેવું કોઈથી નહી થાય તો. અમે પુરુષો કહીયે છીએ એટલું જ. અરી છાર્ધા-ખરો બહેમ તો અમારે જ હોય છે. ”

“ વાર, ભૂજંગભાઈના લમ્બમાં જરો કે ? ”

“ શામાટે નહિ ? ભૂજંગને તરલાએ ભાઈ માન્યા છે તો એના ભાઈના લમ્બમાં અમારે જવું જોઈએ. ચંદાઅહેન, વીણા જેવી પણ મજબૂત મનની સ્વીઓની એકાઈ જરૂર નથી. તરલા-લીલા જેવી ડોમળ સ્વીઓ ભૂજંગને કદાચ પડતાં અટકાવી ન શકત, પણ વીણાએ તો ડોમળ રહી હદ્યબળ જગતી એક સ્વીને યોગ્ય કાર્ય કર્યું છે. એને હજાર વાર ધન્યવાદ છે. ”

બીજુ બાળુ કિશોરીલાલને ત્યાં અને નંદાને ત્યાં લમ્બની ધમાલ ચાલી રહી હતી. નંદાનો એકનોએક પુત્ર ભૂજંગ પરણું હતો. પરંતુ નંદા બરાબર સમજતી હતી કે પહેલાનો ભૂજંગ અને આ ભૂજંગમાં ફેર હતો. ફેશનેથલ નંદા-યુવાવસ્થામાં સોસાયટી પુમન ગણ્યાતી નંદા-પોતાના

ભૂજંગમાં આવો અવનવો ફેરફાર જોઈ ખિન થઈ હતી. લીલા-તરલા ઉપર ભૂજંગ અસર ન કરી શક્યો ને તહેને ખફલે સુંદર, મોહક, પણ પ્રતાપવાન વીણુા આવી તેથી જરા હિલગીર થઈ હતી. આમ છતાં આટલે વર્ષો ધરમાં વહુ આવે છે એ વિચારથી રાજુરાજુ થઈ હતી, અને એકનાએક છોકરાના લગ્નમાં ખરચ સામું ન જોવા ઠરાવ કર્યો હતો. કિશોરીલાલ વીણુાના લગ્નમાં કંઈક લગ્નની ગંભીરતા, લગ્નની મહત્તમ સાથે લગ્નનો આનંદ સાચવવા ઘટના ઘડતા હતા. આમ સુમન અને તરલા, તથા ભૂજંગ અને વીણુાના લગ્ને અનેક કુદુર્મોમાં અસર કરી હતી. અવિવાહિત કન્યાઓ તરલા-વીણુા થવા પુર્ણિતી હતી, પોતાની કન્યાઓને સુમન-ભૂજંગ જોવા પતિ મળે એમ ધર્યાંતાં માબાપોં આ લગ્નને જોવા ઉત્સુક થયાં હતાં, અને લગ્નના દિવસો આવી પહોંચ્યા.

ગ્રંઝરણ્ય ઉઠ સું

શાન્ત કુદુર્મણું

લીલા જુગલભાઈના મૃત્યુ પછી, જુગલભાઈની સારવાર કર્યો પછી, દોષલમાં જુગલભાઈની સ્થિતિ જોયા પછી, કંઈ વિશેષ સ્નેહાળ બની હતી. સોસાયટીમાં હરવા ફરવામાં જ જીવનની સફળતા છે એ તેના વિચાર દૂર થયા હતા અને પ્રિય અરવિન્દના ગામડાંના જીવનમાં પણ સ્વર્ગસુખ લોગવી શકાય એમ માનવા લાગી હતી. આમ લીલામાં અચ્યુત્ય ફેરફાર થયો, અને અરવિન્દનો સ્નેહ વધારે પ્રાહિપ્ત થયો. લીલાને વધારે એ ચાહવા લાગ્યો અને જુગલભાઈના મંદ્વાઉથી-મૃત્યુથી પતિપત્તીના સુખમાં રહેલો જીણુા પડ્યો તૃટી ગયો એમ એને લાગ્યું. હવે ગામડાંમાં વધારે આનંદી જીવન ગાળીશું, પરનું હિત કરી, કર્તાવ્ય કરી ઉચ્ચ દંપતી જીવન ગાળીશું એ વિચાર થયો. ત્યાં લીલાની સુવાવડ વચ્ચમાં નડી. અરવિન્દને કાઢિયાવાડ

એકલું જવું પડ્યું અને લીલા મુંબાઈ રહી. જુગલભાઈના મંદ્વાડ માટે તે ન આવી હત, એના હથમાં ફેરફાર ન થયો. હોત, તો તો કદાચ લીલા કાઠિયાવાડ જવાનું કહિ પણ મન ન કરત. પણ હાલ તેમ નહેતું. બસ કયારે નાદીધોર્છ ઉઠું ને મદારા અરવિનદ પાસે જઉં. મુંબાઈ ને મુંબાઈના જીવન માટે પોતે થોડા સમય ઉપર મરી પડતી, બેન્ડસ્ટેન્ડ, મહાલક્ષ્મી કે ચોપાટી, સીનેમા, નાટક ને પાર્ટી, ડ્રાન્સર્ટ માટે મરી પડતી, તે મુંબાઈ ઉપરથી એનો મોહ જતો રહ્યો. એ શાન્ત જીવનમાં જ સુખ જોવા લાગ્યો. પુત્ર પ્રાપ્ત થતાં નાશા પણ એણે પતિને પત્ર લખ્યો.

“ઓણું, લ્લાલા, શિર મૂકી જ્યથાં ભાર લાગ્યો ! શું કહેતાં,
ત્યાં સુતેલું વજન નવું વીતી ઝડુ એક વહેતાં.
ગોડાં ચુસે અખૂટ રમથી અંગુડો પણ જેવો,
આવી જોઈ, દૃપિત ઉચ્ચરે લોચને ડાણ જેવો.

અરવિનન્દને પત્ર મળતાં જ મુંબાઈ જવા તત્પર થયો અને પોતાની લીલા નવા જીવનમાં આવી હતી તેને વધાવવા ગયો. મુંબાઈ આવતાં જ લીલાને મળ્યો. આ જ રથોને અરવિનન્દને મયહાતીયા, આ જ ધરમાં ભૂતકાળમાં ધણું વર્ષ અગાઉ પોતાને ના પાઢેલી તે અને ભૂજંગને મળેલો આવકાર સાંભર્યો. ત્યાંથી લઘુ પણી કાઠિયાવાડ અને ગામડાંના જીવનથી કંટાળેલી લીલા, જુગલના મંદ્વાડ વખતે મુંબાઈ જવા તલ-પાપડ થયેલી લીલા અને જુગલભાઈના મંદ્વાડ વખતે તનતોડ મહેનત કરતી લીલા તે આ જ કે આ ક્રાઈ ઓળ એમ વિયારવા લાગ્યો. ત્યારપણી સુવાવડમાં સૃત્યુ કિનારે પહોંચેદી લીલા આજ પતિપત્નીના સ્નેહની ગાંડ રૂપ પુત્રને આપતી જોઈ અરવિનદ પ્રભુનો ઉપકાર માનવા લાગ્યો, અને જ્યારે કટલાંડ કુદુમ્બોમાં લઘુ પણી વર્ષો વિતતાં સ્નેહનો લોએ થાય છે ત્યારે પોતાને ત્યાં સ્નેહ જમતો જોઈ આનંદ પામવા લાગ્યો. ખુવાવસ્થાનાં શારીરિક સુખો ઉપર જ એ મોહરૂપ સ્નેહ હોય છે. પતિ કે પત્નીની છચ્છાઓ પુરી પડે-પુરી પાડવાની તીવ્ર છચ્છા કે શક્તિ રહે ત્યાં-

સંધી જ એ સ્નેહ ટકે છે. દ્રવ્ય, રૂપ, બલ અને યુવાવસ્થા ટકે છે ત્રાંસુંધી જ એ સ્નેહ ટકે છે. એક ભીજા વિના ગમતું નથી. એક ભીજા માટે મરી પડાય છે. કવિતાઓ લખાય છે. અપાય છે. ભેટો અપાય છે. પરંતુ એ બાલ્યરૂપ-સ્નેહને ટકાવનાર રૂપ, બલ કે દ્રવ્યમાં સડો પેસતાં મોહ દૂર થાય છે, સ્નેહ શિથિલ થાય છે, એક ભીજાથી દૂર રહેવું ગમે છે, એક ભીજાના દોપ જોવાય છે, એકભીજાના ઓલવામાં કલણ ઉત્પન્ન થાય છે. એકભીજાના કાર્યથી અસરોાષ થાય છે. અને આમ થતાં સ્નેહ એ કાયમની વસ્તુ નથી, એ માત્ર ઝાંઝવાતું પાણી છે, કવિત્રો-લેખકોના મગજનો તાર છે, એમ મનાય છે. પરંતુ ખરી રીતે એ સ્નેહ નહી પણ એ તો મોહ છે-જાતીય લાગણી છે એ સમજતું નથી. લીલા-અરવિન્દ, તરલા-સુમન, ભૂજંગ-નીણુા અને ચંદા-વસન્તમાં એથી જૂદો જ ક્રમ હતો. ગોલડસમીથ કલે છે તેમ વર્ષોં વીતતાં સ્નેહ જમતો હતો. એઓમાં મોહ નહોતો. તરલા-ભૂજંગ-ની ઉર્મિઓનો આવેગ સ્નેહની લટીમાં તવાયો હતો અને વિશુદ્ધ અન્યો હતો.

અરવિન્દ મુંબાઈ આવતાં, લીલાને મળતાં, કાઢિયાવાડ જવા કુણું કે ક્રમ એ વિચારવા લાગ્યો ત્યાં જ લીલા ઓલી ઉઠી:

“ અરવિન્દ ! હવે મણે અહિથી ક્યારે ઘેર લઈ જશો ? ચાલેને આપણા શાન્તિકુંજમાં ! ” “ લીલા ! જુગલભાઈ વખતે હું મુંબાઈ આવતે હતો ત્યારે ત્હને સાથે આગવા ના કહેતો હતો ત્યારે તો એ દણાડા રીસાઈ એડી હતી. મુંબાઈ નથી ગમતું ? કાદમ્બરીનું નાટક નથી જોવું ? ત્હારાં સગાંઝાલાં તો અહીં છે ! ત્હને ગામડાંમાં ગમશે ખરું ? એક મહિના રહીને જઈયે ! ”

“ ના, એક દણાડા નહી. તમે મને ભૂતકાળ સંભારી બાળો નહી. આપણા ધરમાં-જુંપડાંમાં-પાછલી પડાળીમાં-લીપણુવાળી પડાળીમાં એડાં-એડાં-દૂર લીમડા-આંખા-વડતી નીચે રમતાં ખેડુતનાં છોકરાં, નહી કિનારે ધરામાં, ગામડાંનાં મેલાં ધેલાં પણ સહદ્યતા

Sincerity) ની ભૂર્તિ, પ્રેમાળ, ગામડીયાના જીવનમાં મહેને કેટલો સ પડે છે—પડશે તેટલો રસ કાહમ્યરીના નાટકમાં, એન્ડસ્ટેન્ડમાં ડેન્સર્ટમાં હવે નહીં પડે. પ્રિય અરવિન્દ, મહેને સુખી કરવી હોય અહીંથી વહેલી લઈ જન. શાન્ત જીવનમાં, આપણા બંધુઓ ઉપર હાવાવ રાખી એમનું હીત કરવામાં, ગામડીયાનાં જીવન સુધારવામાં, નેક કુદુમ્યમાં આનંદ પાથરવામાં ને આનંદ મળે છે તે અહીં જનો નથી, માટે લઈ જવ. ”

“ લીલા ! લીલા ! મયદાનીઆવાળી લીલા તું જ કે ? ભૂજાંગના એપ્ટુડેટ ડેસ, એડીક્ટ, મોલ્ડ ચહેરો ને વાતથી મોલ્ડ પામનારી લીલા એનું તું જ કે ? તરલા પાછળ પડનાર ભૂજાંગ હાથથી ગયો જણી જીવન એરસ થયું સમજું ખાટલાયશ થનારી લીલા તું જ કે ? પાછો મહારા પ્રત્યે સ ઢોળનાર પણ તું જ ને ? ગામડાંના જીવનમાં કેદખાનું માનનાર ને તેમાં જ પાછું સ્વર્ગ સમજનાર પણ તું જ ને ? કેટલાયધા ફેરિ ! કોણું જણું શાથી ! લીલા ! તારો આ ફેરિનાર પણ કાયમ હેઠે કે ? ”

“ અરવિન્દ ! અસારસ્થી સત્ય વાત સમજું નહોતી. આજથી હી પણ જુગલભાઈના મૃત્યુ દિવસથી મહેને અલૈક્ઝિક શાન્તિ થઈ, અને એ શાન્તિ તમારી સાથે શાન્ત જીવન ગાળવાથી જ ટકી કુશો માટે ચાલો. ”

“ પણ લીલા ! હજ આપણે ક્રમમાં જવું છે. તરલા, વીણાના મ્રમાં ગયા વિના ચાલશે ? ”

“ હા, તે સુરત થઈને જઈશું. પણ અત્યારે—હવે અહીંથી તો લો. જ. ”

લીલા મુંખાદ છોડવા અધિની અની હતી એટલે અરવિન્દ અને લા સ્નેહી જનોની રણ લઈ, ગંગાને સાથે લઈ દેશ તરફ જવા પડ્યાં. રસ્તામાં સુરત ઉત્તેંધા અને તરલા-સુમન, વીણા-ભૂજાંગ,

ચંદ્ર-વસન્તલાલનાં મહેમાન થઈ, લમ્ભમાં મહાકી વતન સંધાર્યાં
લીલા પોતાના ગામમાં-ધરમાં આવતાં જ હર્ષના-સ્વર્ગ સુખના
એવિમાં નાહી હોય એમ શાન્તિ બોગવવા લાગી અને ફરીને સોસા-
યડીના મોહડું ભાગથી અંજાધ નહી. અરાવનન્દ અને લીલા પોતાના
એકુતનાં કુદુમ્ભોમાં ભળી પોતાનાં કર્તવ્યો કરતાં, વખતો વખત ભદ્રાર
ગામ ગૃહ આવતાં અને શાન્ત જીવન ગાળી નમુનેદાર દંપતી જીવન
ગાળવાં લાગ્યાં. પાછપાંડાશીએ આ દંપતીને ડોઢવાર ચાડાયેલાં,
કલેશ કરતાં કે ઉંચાં મનવાળાં જેવા જશકન થયા નહોતાં. રેલવેના
પાટા ઉપર સરળ ગાડી ચાલી જ્ય તેમ આ પતિપત્નીનું જીવન સરળ
સુખમય ચાલતું હતું અને એમનાં જીવનમાંથી અનેક કુદુમ્ભો બોધ
લાદ સંસાર સુખમય અનાવતાં હતાં.

પ્રકરણ ત૪ સું.

લમ્ભ પછી.

તરલા અને સુમન, બૃજાંગ અને વીળ્યુનાં લક્ષ્મ અર્વાને આકર્ષી
દ્વાં હતાં. લમ્ભ જગતમાં સર્વ જગતએ અને હર વખત થાય છે, પણ
લમ્ભ સમયે પરણુનાર જેઠાંમાં સામાન્ય દિદ્દુ સંભારમાં કર્તૃજ લાવ
દેતો નથી. લમ્ભ એ શું એ સમજનાં જ હાતાં નથી.

શાશવ વિશે કર પાછિએ અજ્ઞાન એક શિશ્યજીને

એવ થાય છે. જ્યારે જીને સ્થળે મુદ્દ્ય ઉંચય દિચાગતો હોય
ત્યારે કન્યા-આઈ અજ્ઞાનના ગર્તમાં પડી હોય છે. નદી જગતાનાના
લમ્ભમાં અદ્દારથી રનેલ ઉલગતો હોય, એક જીળં મળતાં મુક્તાં
હોય છે; પરન્તુ આ ત્રણે લમ્ભમાં પછીથી આનંદનો લોપ થાય છે.
કલેશ, અસતોષ, છૂપો વિખવાહ નજરે પડે છે. તરલા અને વીળ્યુનાના
લમ્ભમાં એ શંકા હૂર થધ હતી: અભાવ-અસતોષની લાગણીએ નાઃ

થઈ હતી, અને હવે તો કેવળ શુદ્ધ સ્નેહનાં જ ભીજ વાયાં હતાં. આ પરણુનાર જોડને ઇપનો, દ્રવ્યનો કે સત્તાનો મોહ નહોતો. તેઓ કુસોટીમાંથી પસાર થયાં હતાં અને અત્યારે તો માત્ર લમથી પવિત્ર બનવા ઉત્સુક હતાં.

લગ્નની ધર્મિક કિયા થઈ, શાસ્ત્રના પવિત્ર મંત્રોના ઘોષ કાને પડ્યા, સ્નેહીજનના આર્શિવાહ સાંભળ્યા, હૃદયના છૂપા ભાવો વિકસ્યા અને દંપતી યુગ્મો અને થનાર દંપતીઓને આદર્શિક વાગવા લાગ્યાં.

પહેલે જ દ્વિસે સુરતમાં આ દંપતીઓની પાર્ટી ચોળાઈ. સુરતમાં ગ્રામખાલ કાઈન્સના મેહાનમાં એક વિશાળ બંગલાના ચોગાનમાં કૌમુહી ભીજતાં ખાડાર ટેનીસ કોઈમાં એક નાનું ટેખલ અને સાત આડ ખુરશીઓ ગોડવાયાં. નાનાં આગડો આમતેમ કુદ્દાં રમતાં આનંદ કરતાં હતાં. રાત્રીના નવ વાગવાને શુમારે બંગલામાંથી મિત્રા-યુગ્મો નિકળ્યાં. ચંદ્ર, તરલા, લીલા, વીણાનું ટોણું હસતું-એક ભીજનની મસ્કરી કરતું, ટેનીસ કોઈ ઉપર પહેલું આવ્યું અને ઐદું. તેમની જ સામેની ખુરશીઓ ઉપર વસન્તલાલ, સુમનલાલ, અરવિન્દ અને ભૂજાંગલાલ ઐહા. નાનો કિંડા ઘડીકમાં કાકા તો ઘડીકમાં માર્શાઓ પાસે જઈ દોડાદોડ કરતો હતો. ટેખલ ઉપર સહેદ બરફ નેવી ચાદર પાથરી હતી, અને તાસકોમાં બરફી, ચેવડો, બદાયા, મેવો પણ્યો હતો અને પાસેની નાની ગોળ ટેખલ ઉપર પાણીના લોટા પડ્યા હતા. ટેખલ ઉપર પંખી વસ્તુઓનો ઉપયોગ થતાં થતાં કીકા પાસે ગવરાવવાની દરખાસ્ત સુકાઈ અને નાનો કીકા-કાકા માર્શાઓનો લાંદિલો કીકા-ગાવા તૈયાર પણું થયો. કીકાનું મધૂર ગાયન સાંભળી સર્વત્ર શાન્તિ પ્રસરી અને એકેલાં મિત્રમંડળ ઉપર સ્નેહસાંન્ન્ય પાર્થર્યું. પ્રથમ જ ચંદ્ર બોલી, “ જ્હેન તરલા ! આજની આ પાર્ટી માટે પ્રભુનો જ ઉપકાર માનવાનો છે. અરેરે ! આપણે પણ ઓછી વિનિ બના નથી સહી ! તરલાખેન ! આખરે મહારા સુમન-લાઈ જ ગમ્યા અને મેળાયા ત્યારે રહ્યાં .”

તરલા “ ચંદાલાભી, મહારા જીવનનો જ્યારે વિચાર કરે છું ત્યારે મને એમજ લાગે છે કે હજ આપણી રીતોને કેળવવામાં બહુ ભૂલ થાય છે. નવી કેળવણીમાં, નવા સંસારસુધારામાં આપણા દેશનું વાતાવરણ જોયા વિના, અમુક જ જાતિ કે સમૂહમાંથી જ અમુક જ વિચાર-આચારનાં મનુષ્યો મળો શકે છે એમ જાણુતાં છતાં રીતો અને કન્યાઓને વધારે સ્વતંત્ર વિચારથી કેળવવામાં આવે છે, અને પરિણામે કન્યાઓની કોમળ લાગણીઓ વિનાઅંકુશ ખીલે છે અને તેથી કેવળ લાગણીનો આવેગ અળવાન થાય છે. ચંદાલાભી, જીને કયાં જાડી મારી પોતાની જ વાત. હવે મહને સાંલરે છે કે હું નિશાળ જતી ત્યારથી ધરમાં પણ જુના વિચાર પ્રત્યે મહારા વહિલને અભાવ હોવાથી, રીતો ગુલામ ગણાઈ છે માટે એને સ્વતંત્રતા આપવા, મહારા વર્તન-વિચાર ઉપર જરા પણ કાબુ રાખવામાં આવ્યો નહોતો. મન માને તેની સાથે છૃઠથી હું બોલતી. બોલવામાં, મનના વિચાર દર્શાવવામાં, ગમે તે વાંચવામાં મહને બાધ નહોતો. હું મહોટી વયે પરણુવાની હતી એ વાત ખરી, પણ તે સાથે નિશાળમાં તેમજ ધર આગળ ખીજુ બહેનપણીઓ સાથે કેવી વાતો થાય છે તે મહારાં વહિલો જાણુતાં નહોતાં. આથી વર-વહુ ઉપરાંત અનેક ન છુંછવાનેગ, લુગડાં ધરેણું, દેશનની અને લાગણી ઉસ્કેરાય એવી વાતો થતી. પરન્તુ બલું થને મહારી માનું કે એની ચોસાઈથી મહને મળેલાં નીતિખળથી જ હું સારી-પવિત્ર રહી રહ્યી રહ્યા.”

વીણા-તરલાખહેન, તમારું કહેવું યથાસ્થિત છે. લાક્ષમાં સુધરેલાં કુદુમ્ભોમાં કન્યાઓને સ્વતંત્રતા આપવા જતાં તમારા નેવું જ પરિણામ આવે છે. લાગણીઓની જરૂર છે, પણ એ લાગણીઓ આપણે કંઘને રહેવી જોઈએ.

ભૂજ-ગલાલ-ચંદા બહેન ! રીતોમાં જ આ સ્થિતિ છે એમ નહીં. યુવાનોમાં પણ એ જ પરિણામ આવતું જય છે. સરસ્વતીચંદ્ર, કલાપી તેમજ લાગણી ઉસ્કેરાય એવી નવલક્ષાઓ વાંચવાથી, મનો-

ખળને અભાવે યુવાનોમાં પણ સહન ન કરવાની શક્તિ વધતી જાય છે અને લાગણીનું નોર બહુ થાય છે. આથી એકદમ આનંદ-એકદમ ગ્રાનિ-અસર્ટોપ ઉત્પન્ન થાય છે અને સાચું સુખ, સાચી શાન્તિ મળતાં નથી. જુઓને આ અરવિન્દલાઈ જેટલા સુખી છે તેટલો સુખી હું ક્રાઈ દિવસ થધશ કે કેમ તે વિશે મને શક છે.

અરાવન-ભૂજંગલાલ ! હું સુંખાઈ આવ્યો અને જ્યારે તમને સોસાયટીમાં ફરતાહરતા જેયા ત્યારે અને તમારી સાથે વિવાહને માટે પોતાની કન્યાઓ આપવા અનેક માણાપો તથાપી રહેલાં સાંભળ્યાં ત્યારે તો મને મારી પોતાની જાત માટે તિરસ્કાર આવ્યો હતો. પરન્તુ જેમ જેમ વખત ગયો, દૂર રહી પરિપક્વ યુવાનોના વિચારો જેયા, તેમના સંસાર જેયા ત્યારે જ મને મારી જીવનની ખૂબી જણ્યાઈ. અને તેમાં પણ લીલાનામાં જે ફેરફાર થયો છે ત્યારથી તો હું સર્વાસુખ લોગવું છું.

તરલા-અરવિન્દલાઈ ! એ ફેરફાર જુગલલાઈની મૃત્યુપથારીને લોધે થયો હોં. પણ શું તમે એમ ધારો છો કે સોસાયટી ખરાબ છે ? તમારી પેડે દરેક ગામડામાં રહેવું ને અદાર હરવું ફરવું નહીં ?

અરવિન્દ-તરલા ! મદારે એવું કહેવું નથી. આચંદ્ર ખેણ છે. એ ગમે તેવી ને ગમે તેઠીવાર સોસાયટીમાં લલે ફરે તોપણ એમના ઉપર અસર એધી થવાની. સોસાયટીમાં ન ફરવાથી ધણ્ણ જેરક્ષાયદા છે. માત્ર જેમ એક નવલકથા વાંચવા આપતાં પહેલાં વાંચનારનું મન મજબૂત છે કે કેમ તે જેવાની જરૂર છે તેમ છોકરીઓ ઉપર બહારના આડંબરની અસર ન થાય તેમ તેમને ડેળવવાની જરૂર છે. તમેજ ભૂજંગલાલના-તેવખતના ભૂજંગલાલના આડંબરથી લોલાયાં હતાં ને ? સારું ખાડું પરખવાની ટેવ તે વખતે તમને પડી નહોતી-માત્ર લાગણીઓ જ ખીલવાઈ લતી.

તરલા-અરવિન્દલાઈ ! તમારું કહેવું રજેરજ ખરું છે. જે મદારી લાગણીઓ જ ખીલવ્યા કરવાની સાથે સાથે મોહ ન પામવા શિખવ્યું હત તો આ સ્થિતિ ન થાત. આટલા જ માટે

વૃદ્ધો—અનુભવીની જરૂર છે. ચંદ્ર બહેન ! વસંતલાઇએ મણે ન બોકાવી હત તો પેદી મહેતીજીના કાગળનું આજ શું પરિણામ આવત !

ચંદ્ર—તરલા બહેન એ દિવસ ન સંભારશો. આજ હું જે શાન્તિ-સુખ બોગવું છું તે ઉપર પુલો મુક્કાયો હત. છોકરાં મોટાં થઈ પુછત તો શો જવાબ આપત ? દ્શટાછેડા થવા વખત આવે એજ ત્રાસ.

વસંતલાલ—તરલા ! માણસ ભૂલ કરે પણ એ ભૂલ પોતે જણે ત્યારે સુધારે ને સામો માણસ પ્રેમથી સુધારે તો જીવન આનંદમાં જય. હાલ ક્ષમા નામની જ છે, માત્ર અસહનતા જ વધારે છે.

સુમનલાલ—વસંતલાલ ! એ અસહનતાથી જ નવા જમાનામાં હુંઓ થાય છે. જરા પણ અવગડ વેડી ગમતી નથી. પોતે જણે મહાત્મા ને ભીજ પાપો. મહેં જ જરા વિચાર કર્યો હત તો હું આપખત કરવા ન જાન. કીકી ન આવી હત તો— ” સુમનલાલે ક્રાક્કાને ઉપાડીને પ્રેમથી બજે ગાલ ઉપર અચ્છીઓ કરી. ક્રાક્કી ઝુયા થતી—સીજનલ સંભારતી દોડી ગઈ.

ભૂજંગલાલ—તરલાબહેન ! તમે સુરતથી આવવા નિકલ્યાં ને આનંદરોડના રાઠેશન ઉપર મહેં તમને જોયાં ને મહારા મનમાં જે વિચાર થયા તે અત્યારે સંભારતાં મણે કંપારી છુટે છે. બહેન ! બહેલા યુવાનો પણ સ્વતંત્ર મત બાંધવા અને તેવા લઘનસ્નેહ માટે તો લાયક નથી એમ મને લાગે છે. લાગણી થયા પછી એ લાગણી કાયમની છે કે કે કેમ, તે પવિત્ર છે કે કેમ એ જાણવા માટે અમુક મૃત્ત પસાર થવા હેવી જોઈએ. એ સુદૂર વીતતાં એવીને એવીજ લાગણી રહેતોજ સંબંધ આંધવો.

વીણા—ત્યારે મહેઠી વયનાં લગ્નમાં વાંધી નથી, એ તો સવ કાઈ કાંખુલ કરશો. વ ધો માત્ર ડેળવણી અને વિચારનો છે. એનો આધાર તો ધરના ઉપર જ છે. નવી ડેળવણીમાં-નિશાળેમાં અને લાગણીઓ ઉસ્કેરાય એવી વાર્તાઓ વાંચવામાં, યુરોપીઅન-પારસી સંસારના કેટલાક દોપલરેલા, બદારથી સારા લાગતા રિવાજેનું અનુકરણ કરવામાં આપણુંમાં માડાં પરિણામ આવે એમાં ડેલવણીનો શો વાંક ? એમાં

સુધારો શો બોટો ? ” એટલામાં કીકી રમતી રમતી આવી ને બોલી,
 “ વીણા મારી, ચાહ ટાઈ પડે છે. હવે તમારાં ભાપણ અંધ કરો.
 અમને તો ભૂખ લાગી છે.” વાતો અંધ રહી ને બધાં ટેબ્લ તરફ
 ગયાં. સુમન-તરલા, ભૂજંગ-વીણા, અરવિન્દ-લીલા અને વસન્તલાલ
 અને ચંદાનાં નેણાં ટેબ્લની આસપાસ ઉલાં રહ્યાં. આજ બધાંનાં
 હૃદયમાં આનંદ જવાયો હતો. દરેક યુગમે જીવનમાં કાંઈક સહન કર્યું
 હતું અને એટલે જ આજ એમનાં હૃદય વધારે ગંગોળયાં હતાં.
 સુમન-તરલાને એમજ થતું હતું કે રખેને એક બીજાં વળી છૂટાં પડે !
 એમના હૃદયની વાતો હૃદય સમજતાં હતાં. ચંદા અને વસન્તલાલ
 પ્રમાણુમાં વિદ્ધ હતાં છતાં પોતાની આસપાસ સ્નેહાળ હંપતિઓ નેઘ
 અને એ હંપતિઓમાં સ્નેહ ભીલવવામાં પોતે ભાગ લગત્યો હતો
 તે જાહી આનંદ પામતાં હતાં. અને એમજ માનતાં હતાં કે નવા
 સંસારમાં છોકરાને સુખી કરવાં હોય તો તેમને અરાયર ડેણી,
 યોગ્ય વયે તેમની સંમતિથી લગ્ન કરી, ઉમર-અધિકારના પ્રમાણુમાં છૂટ
 આપતાં જતું ને દૂરથી સુખી નેઘ આનંદ પામનું. અરવિન્દ અને
 લીલાનાં હૃદય એકદમ શાન્ત હતાં. એમના સ્નેહમાં પડું પડું થતી
 આકૃત જુગલલાઘનિા મૃત્યુએ દૂર કરી હતી અને એમના સ્નેહની
 ગાંડ મજબૂત કરવા આગંડ જન્મતાં કાઢિયાવાણમાં જર્દ સરળ-રાન્ત
 જીવન બોગવવા ઉત્સુક થયાં હતાં.

ભૂજંગલાલના ઉપર સહથી વધારે અસર થઈ હતી. પોતાની
 સમક્ષ પોતાનો પૂર્વાશ્રમનો ભૂજંગ લાવતો હતો અને લીલા, તરલા
 અને વીણાને સરખાવતો હતો. પોતે લીલા-તરલાને પરણુત તો સુખી થાત
 કે અત્યારે સુખી છું એનો વિચાર થયો. અને એને એમજ થયું કે
 મદારે પુત્રી હોય તો હું પહેલાના ભૂજંગલાલને ન આપું.

હું લીલાના જીવનમાં વિષ રૈઝેટ, તરલાનો સંસાર દુઃખો કરત.
 મહારા જેવાને તો વીણા જ નોઈએ. સ્વીએમાં એવી અજાય રાજીત
 છે કે ને તેઓમાં નીતિઅળ-વિદ્યાભળ અને મનોઅળ હોય તો પાતને

પ્રેમથી સુધારી શકે છે. જે હું આજ સુખી હોણ તો તેનું પ્રથમ માન વીણાને અને બીજું તરલાને છે.

આમ વાતોમાં ને વાતોમાં, ભૂતકાળ સંભારવામાં, અવિષ્યકાળનાં સુખ-સ્વસ્નાનો આનંદ બેગવવામાં સમય ચાલ્યો ગયો. રાનીના હસ વાગ્યા. આકાશમાં પૂર્ણિમા ઘીલી રહી હતી. ચાંદનીની શાન્તિમાં, પવનની લહેરમાં આ પ્રેમી યુગલેનાં હદ્ય પણ વધારે શાન્ત થયાં ને દ્વારાં પડતાં પહેલાં એક સંગીત સાંભળવા પુરુષ વર્ગની છચ્છા થઈ. સુમન અને ભૂજંગ બન્નેને દીક્ષાયા, હાર્મોનિયમ આવડતું હતું અને એની સાથે તરલા, લીલા, ચંદા, વીણાએ ગાવાનું કખુલ કર્યું અને સંગીત શરૂ થયું:

ધીમે પ્રિયે ! હજ ધીમે પગલે પધારો !

લાંબું નથી કર્યું પ્રયાણ તથાપિ બાલે !

થાક્યા હશે ચરણ ડેમલ પજ જેવા

આવે અહીંથી નિરખો જલ સિન્ધુનાં આ.

x

x

x

x

એલાં સખી ! અધિક આપણ જેલથું; ને

કર્તાવ્ય કર્મ પણ અવ્ય જ આહરીથું;

વીણા શું નંદન, અને લઈ દિવ્ય પુણ્યો

સાધાવથું સખી સુનદર કુલવેદી

—કવિ નહાનાલાલ.

સંગીત પુરું થયું અને દંપતી યુઃમો—પ્રેમભીનાં દંપતીયો. સંગીતનું રહસ્ય સમજતાં, હસતાં દ્વારાં પડ્યાં.

